मेरोरुपान्ते तस्यार्थं सारिकामोढिकान्तरम् ।
प्रोच्यते तत्र पूर्वं स्यात् सयवं चतुरङ्गुलम् ॥

द्वियवाङ्गुलयुग्मं स्यात् द्वितीयं च तृतीयकम् ।
यवोनाभ्यामङ्गुलाभ्यां पादोनत्र्यङ्गुलं पुनः ॥

तुर्यं पञ्चममत्रस्याद्यवार्धोनाङ्गुलद्वयम् ।
यवैस्सार्धाष्टभिष्षष्ठसप्तमे पुनरीरितम् ॥

यवोनाङ्गुलयुग्मेन सार्धाङ्गुलमथाष्टकम् ।
यवाष्टकं तु नवमं नवमैकादशे पृथक् ॥

सपादाङ्गुलके तत्र द्वादशं च त्रयोदशम् ।
यवन्यूनाङ्गुलमितमन्तरं स्याच्चतुर्दशम् ॥

एकाङ्गुलं तथा सारीमस्तकं यवसम्मितम् ।
मध्यमायामि वात्रापि मेढकं स्थानमिष्यते ॥

अत्र किन्नरवीणायां यवन्यूनाङ्गुलत्रयम् ।
दण्डस्य परिशेषो हि परिशेषं विजानता ॥

शेषं......लविज्ञेयमेतस्यां मध्यमागतम् ।
पञ्चाशदङ्गुलादूर्ध्वं न न्यूनं त्रिंशदङ्गुलात् ॥

एतयोर्मानयोर्मध्ये मानं स्याद्वादकेच्छया ।
एष एव यथामार्गाश्रितं वीणाद्वयं पुरा ।
गतानुगतिकत्वेन प्रोक्तं नो रक्तिहेतुतः ॥

कुम्भः

लघुकामोदः—रागः

ग्रहतारषड्जयुक्तष्षड्जन्यासस्समस्वरो धांशः ।
पूर्णो मतारमन्द्रो भवतिकमोदश्च षड्जमध्योत्थः ॥

नान्यः

तारषड्जग्रहः षड्जन्यासो धांशस्समस्वरः ।
गतारमन्द्रस्संपूर्णः कामोदो लघुरुच्यते ॥

मतङ्गः

लघुकिन्नरीवीणा

तत्र मार्गगता तावत्किन्नरी प्रतिपाद्यते ।
लघ्वीति बृहती चेति द्विधा चात्र लघीयसी ॥

लक्ष्यते सर्वतस्तस्या दण्डमानमिहोच्यते ।
दैर्घ्ये दण्डो भवेत्त्रैकचत्वारिंशदङ्गुलः ॥

वैणवः परिणाहोऽस्य भवेत्पञ्चाङ्गुलैर्मितः ।
दण्डदैर्घ्यमितं रन्ध्रं गर्भेऽस्य ककुभस्तथा ॥

शाकदारुभवस्सार्धत्र्यङ्गुलो विस्तरेण च ।
दैर्घ्ये पञ्चाङ्गुलास्तस्मादैर्घ्यविस्तारयोर्भवेत् ॥

स्थूलोऽर्धाङ्गुलमानेन पत्रिका ककुभस्थिता ।
मध्ये कूर्मोन्नता लौही तथा स्युर्नलिका अपि ॥

कांस्यजा लोहजा वाऽथ गृध्रवक्षोऽस्थिजा अथ ।
चतुर्दशस्वरस्थाने सारिकाः स्युश्चतुर्दश ॥

श्लक्ष्णवस्त्रमषीमिश्रमदनेन विनिर्मिताः ।
स्थापनीया दण्डपृष्ठे तासां स्यात्स्थापने विधिः ॥

सप्तकद्वितयं न्यस्यं द्वितीयस्य परस्यतु ।
अधोनिषाददेशे स्यात्प्रथमा सारिका ततः ॥

अङ्गुलादूर्ध्वदेशेऽस्यास्ततस्थाप्याः परा अपि ।
पूर्वाधिकेऽन्तरे किञ्चित् किञ्चिद्व्यङ्गुलतः परा ॥

स्थापनीयाद्यष्टमी तु पूर्वस्यास्त्र्यङ्गुलान्तरे ।
स्थापयित्वा पराष्षट् च पूर्वपूर्वाधिकान्तरे ॥

चतुरङ्गुलपर्यन्तं निवेश्यास्सर्वसारिकाः ।
दण्डस्य ककुभस्याधः सन्धौ तुम्बं निवेशयेत् ॥

तृतीयतुर्ययोः सार्योर्मध्ये न्यस्याद्द्वितीयकम् ।
विस्तरेणाधिकं तुम्बं किञ्चित्पूर्वात्परं भवेत् ॥
विधाय व्यङ्गुले दण्डाग्रतो रन्ध्रमधःक्षिपेत् ।
तस्मिन् शङ्कुं चलं रन्ध्रे दधत् कण्ठेऽङ्गुलात्ततः ॥

शरपुङ्खाकृतिं मेरुमधस्तादङ्गुलोच्छ्रयम् ।
कृत्वा ततः स्थिरं शङ्कुं किञ्चिदग्रे निवेशयेत् ॥

मिश्रलोहमयी श्लक्ष्णा वर्तुला च समा दृढा ।
गजकेशनिभा तन्त्री निबध्या ककुभे दृढम् ॥

ईषत्संस्पृष्टनलिकां सारिकामूर्ध्वदेशगाम् ।
मेरोरुपरि नीत्वाथ प्रान्ते लग्ना द्वितीयके ॥

वेष्टिते चलशङ्कौ सा कर्तव्या सुदृढा बुधैः ।
चलशङ्कोर्भ्रामणेन तद्बले रन्ध्रदेशगम् ॥

वक्रोभयान्तं विन्यस्य लौहकीलं पुनस्स च ।
स्थिरशङ्कुगलच्छिद्रे बध्नीयाद्दार्ढ्यहेतवे ॥

एवमेषा भवेल्लघ्वी किन्नरी किन्नरप्रिया ।
त्रिस्थानस्वरसंपत्तिरस्यां राज्ञा निवेदिता ॥

उपर्यधस्ताच्चत्वारश्चत्वारस्तु स्वराः पृथक् ।
मध्यसप्तकतोऽन्यस्या यथा नादः स्फुटो भवेत् ॥

केचित् द्वाविंशतिं प्राहुः सारीणामिह तद्विदः ।
अत्र किञ्चित्स्वरं स्वीयरागस्यापेक्षया सुधीः ॥

कल्पयेत्स्थायिनं तस्मादारभ्य गणयेत्क्रमात् ।
सारीककुभयोर्मध्ये सप्तकद्वितयं ततः ॥

वाद्या किन्नरवीणायास्तन्त्री दक्षिणपाणिना ।
तर्जन्या द्व्यङ्गुलीनां तु त्रितयेनाथ पाणिना ॥

वामेन तिसृभिस्ताभिरङ्गुलीभिस्तु तन्त्रिका ।
स्वरागहेतुकस्वरव्यक्त्यै तत्स्वरसारिकाम् ॥

अवलम्ब्य स्थितां तन्त्रीं मसृणां पीडयेच्छनैः ।
इति लघ्वी समादिष्टा................॥

कुम्भः

लघुकिन्नरीसारिकामानम्

दण्डान्तसारिकोत्सेधः सार्धाङ्गुलमितो मतः ।
मेरोरुपान्ते तस्यार्धं सारिकामेढकान्तरम् ॥

प्रोच्यते तत्र पूर्वं स्यात्सयवं चतुरङ्गुलम् ।
त्रियवाङ्गुलयुग्मं स्याद्द्वितीयं च तृतीयकम् ॥

यवोनाभ्यामङ्गुलाभ्यां पादोनत्र्यङ्गुलं पुनः ।
तुर्यं पञ्चममत्र स्याद्यवार्धोनाङ्गुलद्वयम् ॥

यवैस्सार्धाष्टभिः षष्ठसप्तमे पुनरीरितम् ।
यवोनाङ्गुलयुग्मेन सार्धाङ्गुलमथाष्टमम् ॥

यवाष्टमं तु नवमं नवमैकादशे पृथक् ।
सपादाङ्गुलके तत्र द्वादशं च त्रयोदशम् ॥

यवन्यूनाङ्गुलमितमन्तरं स्याच्चतुर्दशम् ।
एकाङ्गुलं तथा सारीमस्तकं यवसम्मितम् ॥

मध्यमायामिह चात्रापि मेढकं स्थानमिष्यते ।

कुम्भः

लघुदाक्षिणात्या—रागः

अथो लघुप्रथमिका दाक्षिणात्या निगद्यते ।
न्यासांशपञ्चमा पूर्णा जाता मालवपञ्चमात् ॥

तारा निषादगान्धारे निषादे मन्द्ररूपिणी ।
समुपेता बहुत्वं च निषादर्षभधैवते ॥

भाषायां दाक्षिणात्यायां रागे मालवपञ्चमे ।
तदङ्गं दाक्षिणात्येयं न्यासाश्च निखिलस्वराः ॥

गनितारा च मन्द्रा च प्रचुरा निरिधैरपि ।
लघ्वीयं परिपूर्णा च दाक्षिणात्या निगद्यते ।
शृङ्गारे विनियोगोऽस्यास्सूरिभिः परिकीर्तितः ॥

जगदेकः

भाषाव्याख्यायां निरिधैरपि इति निषाधरोधमिति पठति ।
इयं परिपूर्णेत्युक्तं तदा निषादवर्जनमसमंजसम् ॥

लघुशब्दपर्यायाः—देशीतालः

सरलं मात्रकं ह्रस्वं व्यापकं लघुनो मताः ।

वेमः

व्यापकः सरलो ह्रस्वः शिरोदण्डो लघुस्तथा ।
लघोर्मेरुटिमासंज्ञा मुनिभिः क्रमशो मताः ॥

श्रीकण्ठः

लघुशेखरः—देशीतालः

एकेन सविरामेण लघुना लघुशेखरः ।
।

जगदेकः

लघुसञ्चयः—पुष्करवाद्ये लघूनां प्रवृत्तिः

द्रुतलयप्रवृत्तिः यथा—घटघटमाधिगटमत्थिगड्डगुड्डितकिटि-
तद्गुड्डघ इति ।

भरतः

लघ्वङ्गः—देशीतालः

लघ्वङ्गपादभागौ द्वौ दश्च द्राघमनुद्रुता (?) ।
षड्लघ्वङ्गसमुद्भूते

लक्ष्मणः

लङ्कादाहाञ्चितम्—उत्प्लुतिकरणम्

समपादाञ्चितं कुर्वन् गात्रस्य तु विवर्तनात् ।
पराङ्मुखश्चेदासीत भिन्दन्नेवोत्कटासनम् ।
लङ्कादाहाञ्चितं तत्तु कैश्चिदुक्तमुरोऽञ्चितम् ॥

वेमः

लङ्घनम्

किञ्चित्स्पर्शः । बहुत्वशब्दे द्रष्टव्यम् ।

लङ्घितः—देशीलास्याङ्गम्

मुहुर्मुहुस्समुल्लङ्घ्य वाद्यस्यावयवान्यदा ।
पात्रं विश्रम्य विश्रम्य नृत्येत्स्याल्लङ्घितं तदा ॥

अशोकः

विलम्बनमितीदमेव कुम्भ उवाच ।

लङ्घितजङ्घा—देशी चारी

आकृष्य वेगात्तज्जङ्घां पादेनान्येन लङ्घयेत् ।
तदा लङ्घितजङ्घाख्या सा चारी कथिता बुधैः ॥

वेमः

लङ्घितप्रतिलङ्घितम्—पादमणिः

अङ्गुलीपृष्ठभागेन पुरस्त्यस्तं स्थितं भुवि ।
एकं चरणमन्योऽङ्घ्रिं लङ्घयेत्प्रतिलङ्घयेत् ।
क्रमेण यत्र तत्प्रोक्तं लङ्घितप्रतिलङ्घितम् ॥

वेमः

लज्जा

स्खलितं मम जानीयुरिति चिन्तासमुद्भवा ।
मानसी विक्रिया लज्जा सर्ववृत्तिविरोधिनी ॥

भावविवेकः

लज्जिता—दृष्टिः

किञ्चिदञ्चितपक्ष्मान्ता पतितोर्ध्वपुटा च या ।
व्रीडाधोगततारा च त्रपायां लज्जिता भवेत् ॥

सोमेश्वरः

विवृत्तान्योन्यसांमुख्यात्परितोर्ध्वपुटद्वया ।
अधस्ताद्गततारा च किञ्चिदञ्चितपक्ष्मता ।
लज्जिता दृष्टिरेषा तु व्रीडायां विनियुज्यते ॥

वेमः

लटकमेलापकः—रूपकविशेषः

अयं हरिपालेनैव द्वादशरूपकेषूद्दिष्टः । लक्षणं न दत्तम् । लटकशब्दो विटार्थे भारतीयेऽपि दृश्यते । लटके मेलक इति रूपकं शङ्खधरकविकृतमस्ति । तस्मिन् शृङ्गारहास्यौ प्राधान्येनोक्तौ । स एव लटकमेलापकस्यापि दृष्टान्तो भवेत् ।

लता—हस्तः

क्रमेणोपरिविन्यस्तवक्रिताङ्गुलिसञ्चयम् ।
लतेति कथ्यते हस्तं नाट्यशास्त्रार्थकोविदैः ॥

उमा

—नृत्तम्

भाणादौ प्रयुक्ता । परस्पराङ्गवेष्टेन यन्नृत्यं सा लता मता ।
मध्यमे स्याल्लताबन्धो... ।
मध्यमः लयविशेषः

शारदातनयः

लताकरौ—नृत्तकरौ

त्रिपताकौ यदा हस्तौ पार्श्वभागप्रसारितौ ।
तत्रैव रेचितौ भूयः स्यातां हस्तौ लताभिधौ ॥

सोमेश्वरः

प्रलम्बितभुजौ तिर्यक् पताकौ चेत्प्रसारितौ ।
लताख्याविति विज्ञेयौ नृत्ताभिनयगोचरौ ॥
नितम्बप्रभृतिष्वेषु त्रिपताकौ जगुः परे ॥

ज्यायनः

लताक्षेपः—पादपाटः

पश्चाद्विन्यस्य चरणं पुरस्तात्संप्रसार्य च ।
यदा निकुट्टयेद्भूमिं लताक्षेपस्तदा भवेत् ॥

वेमः

लताङ्गी—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० म प ० ध नि स .

मत

लताबन्धः—नृत्तबन्धः

आद्यपङ्क्तौ द्वितीयस्था व्रजेत्तत्प्रथमं पदम् ।
प्रथमं च द्वितीयं च तृतीयस्याः समेत्य च ॥
ततस्तृतीयं तुर्यं च प्रथमायाः पदं श्रयेत् ।
ततःपरं द्वितीयायां तुरीयं च तृतीयकम् ॥
तृतीयाया द्वितीयं च प्रथमं च पदं व्रजेत् ।
आद्यं द्वितीये तुर्यायाः तृतीयायास्तृतीयकम् ॥
चतुर्थं च तुरीयायाः चतुर्थं च तृतीयकम् ।
स्थानं क्रमाद्व्रजेद्यत्र लताबन्धस्स उच्यते ॥

वेमः

लतामञ्जरी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स .
(अ) स नि ध प म प म ग रि स .

मत

लतामतिः—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प म प ध प स .
(अव) स नि ध प म ध म ग रि स .

मत

लतावृश्चिकम्—करणम्

लतासंज्ञः करो वामः पादश्च यदि वृश्चिकः ।
तल्लतावृश्चिकं प्रोक्तं पतनं गगनादधः ।
वामो यतः प्रयोगस्स्याद्दक्षिणोऽस्य हृदि स्थितः ॥

ज्यायनः

परिक्रमेऽथ हर्म्यादेरारोहणविधौ मतम् ।

लक्ष्मणः

लतावेष्टनभ्रमरी—भ्रमरी

जानुक्षेत्रसमस्याङ्घ्रेश्चरणं न्यस्य कुञ्चितम् ।
तरुपर्यन्ततरुणवल्लीवेल्लनक्रमात् ॥

भ्रमन्नेवोर्ध्वमारोहेदवरोहेत्तथैव वा ।
लतावेष्टनपूर्वान्तां भ्रमरीं सम्प्रचक्षते ॥

वेमः

लतावेष्टितम्—चालकः

अन्तर्बहिश्चालयित्वा चोर्ध्वमुद्वेष्टयेत्करौ ।
तयोरेकः करः पार्श्वद्वये पर्याययोगतः ॥

लुठितस्यात्करोऽप्यन्यस्तथैव कुरुते यदि ।
लतावेष्टितसंज्ञं तं चालकं तद्विदो विदुः ॥

वेमः

लताहिता—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) म रि ग प ध नि स .
(अव) स प म ग रि स .

मल

लम्बतालः—देशीतालः

पादौ लोलम्बतालके । मात्राः 4½

तालप्रस्तारः

लम्बिता—मात्रावृत्तम्

एको द्विमात्रिकः चतुर्मात्रिक एकः जः ।
चतुर्मात्र एकः जः चतुर्मात्रिकः ।

विरहाङ्कः

लम्भकः—प्रबन्धः

लक्ष्यते लम्भकश्चाथ पदमेकं द्वयं च वा ।
किञ्चिद्गमकसंयुक्तमीषदेवेह गीयते ॥

ध्रुवं द्विवारमावर्त्य गीत्वा भोगं च गीयते ।
ततः कार्यो ध्रुवे न्यासो लम्भकोऽपि भवेदिति ॥

हरिपालः

उद्ग्राहे पाद एकस्स्यात् एकः पादस्तथा ध्रुवे ।
द्विरुद्ग्राहः प्रगातव्यो ध्रुवो वारद्वयं ततः ॥

वर्ण्यनामसमोपेतः आभोगस्तदनन्तरः ।
आवर्त्यैव ततो भूयः स भवेल्लम्भकाभिधः ॥

उद्ग्राहे च ध्रुवे चैव पादमेकं प्रवर्तते ।
आभोगो वर्ण्यनामाङ्को विलम्भः परिकीर्तितः ॥

तालशून्यो भवेद्यस्मिन् उद्ग्राहः पादमात्रिकः ।
ध्रुवस्तालयुतो यत्र प्रतिलम्भस्स उच्यते ॥

यस्योद्ग्राहपदं मिश्रं पूर्वार्धेन समन्वितम् ।
गीयते यत्र गीतज्ञैः स भागः कथितो बुधैः ॥

लम्भकेषु भवेद्भागो नियमेन द्वितीयकः ।
झोम्बडेषु तथाभागो विकल्पेन प्रगीयते ॥

सोमेश्वरः

द्विरुद्ग्राहस्सकृच्चैव खण्डो द्विशकलोऽथवा ।
द्विर्ध्रुवस्तत आभोगो ध्रुवे न्यासस्सलंभकः ॥

आलापलम्भकः प्रोक्त उद्ग्राहे तालवर्जिते ।
अन्यथा तु गतोद्ग्राहो ध्रुवस्थाने प्रलम्भकः ॥

उद्ग्राहा बहवो यस्मिन् ध्रुवाभोगविवर्जिते ।
सविलम्भो बुधैः प्रोक्त इति लम्भत्रयं मतम् ॥

मोक्षदेवः

लयः—तालप्राणः

विश्रान्तियुक्तया काले क्रियया मानमिष्यते ।
क्रियानन्तरविश्रान्तिर्लयः स त्रिविधो मतः ॥

द्रुतो मध्यो विलम्बश्च द्रुतश्शीघ्रतमो मतः ।
द्विगुणाद्द्विगुणो ज्ञेयो तस्मान्मध्यविलम्बितौ ॥

अच्युतरायः

तालान्तरालवर्ती यः कालोऽसौ लयनाल्लयः ।

—देशीलास्याङ्गम्

प्रवर्तमाने कस्मिंश्चिल्लये तत्रापरौ लयौ ।
यथोचितं तु संयोज्य नर्तनाल्लय उच्यते ॥

अथवा करयोश्चारुविलासोत्तंसशालिनोः ।
यद्विलासेन चलनं स चापि लय उच्यते ॥

वेमः

—देशीतालः

लये लगौ यत्र पञ्च गपौ बिन्दुत्रये तथा ।
। S S S S S S S S ० ० ०

कुम्भः

—तालप्राणः

द्रुतलयस्तु मार्गताल एव प्रयुक्तः ।
त्र्यश्रादिजातितालेषु ज्ञेयौ मध्यविलम्बितौ ॥
त्र्यश्रखण्डादितालेषु द्रुतोत्पत्तिर्यतो न हि ।
तस्मान्नास्ति द्रुतः कालस्त्वस्ति मध्यो विलंबितः ॥

परमेश्वरः

विश्रान्तियुक्तया काले क्रियया मानमिष्यते ।
क्रियानन्तरविश्रान्तिः लयस्स त्रिविधो मतः ॥

द्रुतो मध्यो विलम्बश्च द्रुतश्शीघ्रतमो मतः ।
द्विगुणाद्द्विगुणो ज्ञेयो तस्मान्मध्यविलम्बितौ ॥

देशीमार्गेषु तालेषु कलाभेदोऽप्यनेकधा ।
तत्र मार्गोऽप्यनेकः स्यान्मार्गे तत्र लयत्रयम् ॥

अत्र पूर्वः पक्षः ।

मार्गाणां कालभेदेऽपि विश्रान्तेस्तु मिदा न हि ।
तस्माल्लयश्चैकविधः कथं तु त्रिविधो भवेत् ॥

यथा—चित्रमार्गे एकस्य गुरोरनन्तरं विश्रान्तिः । वार्तिके द्वयोर्गुर्वोः । दक्षिणे चतुर्णां गुरूणामनन्तरं । तत्र विश्रान्तौ को भेदः । उच्यते ।

क्रियामानेन मार्गाणां भेदस्तेन लयस्य च ।

अत्र कलानुसारिणी विश्रान्तिः । रत्नाकरकारस्तु लयानामेव विश्रान्तिभेदेन भेदो भवति न तु मार्गभेदेभ्य इत्याह ।

अस्य नृत्तादिभियोगे लयोऽपि त्रिविधो भवेत् ।
अन्यथा लयहीनः स्यादिति प्राहुर्मनीषिणः ॥ इति चाह ।

तालकलाविलासे

तालान्तरालवर्ती यः कालोऽसौ लयनाल्लयः ।
त्र्यश्रादिजातितालेषु ज्ञेयौ मध्यविलम्बितौ ॥

तस्मात् त्र्यश्रमिश्रखण्डसङ्कीर्णजातिषु द्रुतलयो नास्ति । द्रुतमध्यविलम्बास्तु तालेषु च चतुरश्रगाः । तस्मादर्धार्धक्रमेण त्र्यश्रादिजातितालानां ह्रासे विरामरूपद्रुत एवावशिष्यते । न तु द्रुतलयः । नृत्ते तदनुपयोगो वक्तव्यः ।

अच्युतः

लयमध्या—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स .
(अव) स ध प म ग रि स .

मत्त

लयसमम्—अवनद्धे साम्यम्

यत्तानुरोधनाद्गानं लयेन त्रिविधेन च ।
तस्य साम्यं भवेत्तत्र वाद्यं लयसमं स्मृतम् ॥

नान्यः

—गानतालयोः समत्वम्

स्थिते मध्ये द्रुते वापि लये गानं यथा भवेत् ।
तथा भवेत्तु तद्वाद्यं तद्वै लयसमं ततः ॥

भरतः

लयान्तरम्—गीतम्

तद्वल्लयान्तरं मार्गलयाभ्यां द्विगुणं ततः ।
वर्धमानाङ्गमित्यन्ये ॥

अत्र कनिष्ठासारितान्मार्गे लये च द्विगुणं लयान्तरम् ।

लयान्वितः—देशीतालः

भवेदथ लयान्विते ।
चतुरश्रादिजातीनां लघूनां क्रमगामिनाम् ।
अनुलोमविलोमाभ्यां लक्ष्मीनारायणोदितः ॥

लक्ष्मीनारायणः

ललाटतिलकम्—ललाटभूषणम्

—करणम्

अन्वर्थं नाम यत्पृष्ठे वृश्चिकं चरणं यथा ।
तदङ्गुष्ठेन कुर्वीत यत्र भावे विशेषकम् ।
ललाटतिलकं विद्याद्विद्याधरगताविदम् ॥

ज्यायनः

ललिः—देशीलास्याङ्गम्

नृत्यं सरसिकं यत्र सौकुमार्यसमुज्ज्वलम् ।
तालानुगं तिरश्चीनमङ्गानां चारुचालनम् ॥
तदुक्तं नृत्तचतुरैर्लास्याङ्गं ललिसंज्ञितम् ।
यद्वा सौन्दर्यसम्पन्नसङ्गीतप्राप्तिसंभवम् ।
अधिभूमिं गतः कोऽपि हर्षो ललिरुदीरितः ॥

वेमः

ललितम्—हस्तः

ईषद्वक्रपरिन्यस्ततर्जन्याद्यङ्गुलीदलम् ।
ललितं कथ्यते सद्भिः

उमा

ललितम्

कान्तायास्सुकुमाराङ्गोपाङ्गत्वं ललितं विदुः ।

शार्ङ्गः

करचरणाङ्गन्यासः सभ्रूनेत्रोष्ठसंप्रयुक्तो यः ।
सुकुमारविधानेन स्त्रीभिरितीदं स्मृतं ललितम् ॥

भावविवेकः

—नृत्तकरणम्

वैशाखस्थानमास्थाय कर्तरीस्वस्तिकः करः ।
शिरस्सौन्दरसंज्ञं स्याद् द्रुताद्दृष्टिः प्रकीर्तिता ।
स्फुरिता च भवेच्चारी यत्र तल्ललितं मतम् ॥

नन्दी

स्फुरिता गतिः। यथा

भूपृष्ठपार्श्वभागाभ्यां पादयोस्सरणं तथा।
पुरतोऽन्यत्र मार्गैः स्फुरिता साऽभिधीयते ॥

—करणम्

केशबन्धनितम्बास्यहस्तयोरनुसारतः।
असकृद्दक्षिणं हस्तमुपवर्जितमाचरन् ॥
पादं चोद्घट्टितं कुर्याद्वामं करिकरं परम्।
मुहुरङ्गद्वयेनैव यत्र तल्ललितं मतम्।
स्यान्नृत्यनृत्तयोरस्य प्रयोगस्सविलासयोः ॥

ज्यायनः

'विलासानन्दवर्तनं' इति लक्ष्मणः।

ललितम्

अबुद्धिपूर्वजं यत्तु सुकुमारं स्वभावजम्।
शृङ्गाराकारचेष्टात्वं ललितं तदुदाहृतम् ॥

भावविवेकः

—ध्रुवावृत्तम् (अष्टादशाक्षरम्)

यदि खलु पञ्चममष्टमनिधनं भवति धृतौ।
त्वधिकमथो दशमं गुरुकथितं ललितमिदम् ॥
मध्यमोत्तमपात्राणां दीर्घिकाद्यवलोकने।
चतुरश्रे पञ्चवक्त्रे ललिता नट्टभाषया ॥
कुविदविहंग विकंपिदमुहलं हसदि विअ।
कुपितविहंगविकंपितमुखरं हसतीव।

नान्यः

(नजजनभसाः) पञ्चवक्त्रः तालविशेषः। नट्टभाषा रागः।

—दर्शनम्

यदन्तर्विलसत्तारं प्रेमार्द्रं ललितं तु तत्।

वेमः

प्रेमार्द्रमन्तर्विकसत्तारं ललितमीरितम्।

शारदातनयः

—मण्डलम्

दक्षिणं कुरुते सूचीं वामोऽतिक्रान्तचारिकाम्।
अन्यस्तु पार्श्वक्रान्तां च भुजङ्गत्रासितामपि ॥
वामः कुर्यादतिक्रान्तां आक्षिप्तां दक्षिणस्तथा।
अतिक्रान्तामथोद्वृत्तां अलातां च यथाक्रमम् ॥
वामः कुर्याद्दक्षिणस्तु पार्श्वक्रान्तां ततःपरम्।
वामस्तु सूचिकां कुर्यादपक्रान्तां तु दक्षिणः ॥
वामो विधायातिक्रान्तां ललितं सञ्चरेद्यदा।
तदा ललितसंज्ञं तन्मण्डलं परिकीर्तितम् ॥

वेमः

—अनुभावः

करचरणाङ्गन्यासः सभ्रूनेत्रोष्ठसंप्रयुक्तस्तु।
सुकुमारविधानेन स्त्रीभिरितीदं स्मृतं ललितम् ॥

भरतः

सुकुमारतया करचरणाङ्गन्यासो ललितम्।

भोजः

चरणनिपातझणझणितनूपुरं मसृणचरणरेखावशेषस्थितत्रिवलितरङ्गसंस्थानसमुन्नमितभुजमुरस्थलप्रसारणात् द्विगुणपृथकृतस्तनस्तबकं स्कन्धावसक्तैककुण्डलमुल्लसितभ्रूसाचीकृतविलोकितं ललितम्।

सागरः

भ्रूनेत्रादिक्रियाशालिसुकुमारविधानतः।
हस्तपादाङ्गविन्यासः तरुण्या ललितं विदुः ॥

पद्मश्रीः

—नाटकभेदः (सुबन्धूक्तम्)

ललितं कैशिकीवृत्तिशृङ्गारैकरसाश्रयम्।
उर्वशीविप्रलम्भोऽस्य तदुदाहरणं यथा ॥
विलासो विप्रलम्भश्च विप्रयोगो विशोधनम्।
उद्दिष्टार्थोपसंहारो ललिते पञ्चसन्धयः ॥
विलासो नायकादीनां यथर्तुरतिसेवनम्।
यथा श्रीवत्सराजस्य वसन्तोत्सववर्णनम् ॥
ईर्ष्यया क्रन्दतो यूनोर्विप्रलम्भः पृथक्स्थितिः।
यथा हि वत्सराजस्य देव्या वासवदत्तया ॥
विप्रलम्भस्तु मासादि वत्सरान्तमसङ्गतिः।
यथा शर्मिष्ठया देव्या ययातेर्वार्षपर्वणेः।
परिवादभयाद्दोषः शोधनं स्याद्विशोधनम् ॥
यथा रामेण वैदेह्या लङ्कावासविशोधनम्।
यथाहि विक्रमोर्वश्या उद्दिष्टार्थोपसंहृतिः ॥
उर्वशीयं चिराद्गेहे सहधर्मचरी तव।
भवत्वितीन्द्रसन्देशः तत्पुरूरवसं प्रति ॥
विरोधः प्रणयं चैव पर्युपासनमेव च।
पुष्पं वज्रं च बध्नीयादवश्यं ललिते सुधीः ॥

शारदातनयः

शर्मिष्ठयेति। शर्मिष्ठायायातं नाटकम्।

ललितः—अङ्गहार

आयतस्थानके स्थित्वा नृत्येन मृदुमाश्रयेत् ।
समदृष्ट्या समायुक्तो ललितः प्रथमो भवेत् ॥

अवहित्थस्थानकेन सूक्ष्मनर्तनभाविकः ।
सूचनादृष्टिसंभूतो ललितश्च द्वितीयकः ॥

पादाभ्यां कुट्टनशतो(?) हंसहस्तौ तु चालितौ ।
भ्रमतः पार्श्वयोश्चैव ललिताख्यस्तृतीयकः ॥

हस्तौ तु रेचिताकारौ सूक्ष्मनृत्तानुभाविनौ ।
वामपादाग्रसरणात् ललितश्च चतुर्थकः ॥

कटिस्थशशिहस्तेन लम्बिना शिखरेण च ।
चलनाभिधपादौ च ललितः पञ्चमो भवेत् ॥

नन्दीश्वरः

—देशीताल:

द्रुतद्वयाल्लगौ ज्ञेयौ ताले ललितनामनि ।
० ० । ऽ

वेमः

—बाहु:

ईषन्निम्नस्तु ललितस्स स्यान्मालादिधारणे ।
स्नपने याचने तोयप्लवने च नियुज्यते ॥

सोमेश्वरः

—मेलराग: (मालवगौलमेलजः)

सग्रहन्याससंयुक्तस्सांशः पञ्चमवर्जितः ।
प्रातः प्रयुज्यते नित्यं पूर्णः कैरपि सम्मतः ।
षड्जेण समायुक्तो मतान्या ललिता बुधैः ॥

श्रीकण्ठः

—देशीताल:

ललिते स्याद्द्रुतद्वन्द्वाद्गत्रयान्ते द्रुतौ लघुः ।
० ० ऽ ऽ ऽ ० ० ।

लक्ष्मणः

—वर्णालङ्कार: (सञ्चारी)

ललितस्वरमेव ललितमाह जगद्धरः । तल्लक्षणं तु
स्वरद्वयं क्रमात्तुर्यं व्युत्क्रमादागते द्वयम् ।
पूर्वमेव कलाः पूर्वरीत्यान्या ललिताभिधे ॥
सरिमरिस रिगपगरि गमधमग मपनिपम-

जगद्धरः

—गीतालङ्कार: (ध्रुवभेदः)

यष्षड्गतिवर्णाङ्कः स स्यात्सर्वार्थसिद्धिदः ।
ललितश्चच्चत्पुटो ज्ञेयः तालः शृङ्गारपोषकः ।
ताले चच्चत्पुटे ज्ञेयं गुरुद्वन्द्वं लघुः प्लुतः ॥

संगीतसारः

—प्रबन्ध:

लक्ष्यते ललिताख्योऽथ पदतेन्नविनिर्मितः ।
कृताभोगः पदैरन्यैर्न्यासः पूर्ववदिष्यते ॥

पूर्ववदिति । तालद्विमानितः

हरिपालः

पदैस्तेन्नैश्च तालैश्च सङ्गतो यत्र गीयते ।
प्रबन्धो ललितो नाम कथितस्सोमभूभुजा ॥

सोमेश्वरः

ललितगतिः—ध्रुवावृत्तम्

यदि पञ्च भवन्ति सकारगणा यदि चान्तगतोऽपि भवेद्गुरुः ।
यदि षष्ठगणश्च जकारकृतो विकृतेस्ततस्तु ललितगतिः ॥
सह आर मणोहर गंधवहो समआयि रोसमदजणणो ।
सहकारमनोहरगंधवहः संवाति रोषमदजननः ।

भरतः

द्वौ द्रुतौ लघुरेकश्च षोडशायतिवेशनम् ।
चतुर्द्रुतं गुरुश्चेति भेदश्चच्चत्पुटद्वये ॥
कर्तव्या ललितगतिः क्रीडावनविहारिणा ।
हिंदोलकेण रागेण वसन्ते नायिकां प्रति ॥

नान्यः

ललितपञ्चमः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स ग म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि स.

मल्ल

ललितप्रियः—देशीताल:

ललितप्रियताले स्यात्सगणानन्तरो लघुः ।
॥ ऽ।

जगदेकः

पा पा मा गा पा मा गा
ललितप्रियताले स्यात्सगणानन्तरौ लगौ ।
। । ऽ, । ऽ

कुम्भः

ललितरागध्यानम्

समच्छदानां कुसुमैर्विचित्रो
गौरो युवा पङ्कजपत्रनेत्रः ।
विभाति चित्रं ललिताभिधानः
प्रसन्नवक्त्रः सविलासवेषः ॥

श्रीकण्ठः

ललितवर्तना

लीलया ललितौ हस्तौ वर्तितौ स्रोक्तरीतितः ।
यदा स्यातां तदा प्रोक्ता ललिताभिधवर्तना ॥

अशोकः

एतावेव चली मुखक्षेत्रगौ ललिता मता।
खटकाग्रौ शिरोदेशे लग्नौ तां परे जगुः ॥

एताविति अलपद्मोल्बणौ । कल्लिनाथः

ललितसञ्चरम्—मण्डलम्

ऊर्ध्वजानु तथा सूची दक्षिणश्चरणस्ततः ।
अपरोऽङ्घ्रिरपक्रान्तां पार्श्वक्रान्तां तु दक्षिणः ॥

वामस्सूचीं भ्रमरिकां पार्श्वक्रान्तां तु दक्षिणः ।
वामः कुर्यादतिक्रान्तां चरणो दक्षिणः पुनः ॥

सूचीं कुर्यादपक्रान्तां कुरुते दक्षिणेतरम् ।
पार्श्वक्रान्तां दक्षिणोऽङ्घ्रिः वामोऽतिक्रान्तचारिकाम् ॥

ततश्छिन्नाख्यकरणसंश्रयौ चरणावुभौ ।
ततस्तु बाह्यभ्रमरीं कुरुते दक्षिणेतरः ।
यत्र तन्मण्डलं तद्ज्ञैः ज्ञेयं ललितसञ्चरम् ॥

वेमः

ललितस्वरः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

आद्यौ स्वरौ समुच्चार्य ततो गच्छेच्चतुर्थकम् ।
प्रत्यागच्छेत्क्रमेणैवमनेन ललितस्वरे ॥

मोक्षदेवः

ललितस्वरमेव ललितमाह जगद्धरः।

ललिता—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स म ग ध नि स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

मत

—रागः

ललिता टक्करागात्तु तदङ्गं ललिता मता ।
षड्जांशन्याससंयुक्ता ज्ञेया वीरे रिपोज्झिता ॥

जगदेकः

—(द्वितीया) भाषारागः

षड्जन्यासग्रहवती पञ्चमर्षभवर्जिता ।
ललिता स्यात् टक्कभाषाया उत्सवस्नेहयोर्मता ॥

भट्टमाधवः

—(प्रथमा) भाषारागः

मध्यमर्षभगैस्तारमन्द्रैस्तु ललितैर्युता ।
धैवतांशग्रहन्यासा मन्द्रमध्यमशालिनी ।
गीयते ललिता भाषा भिन्नषड्जसमुद्भवा ॥

भट्टमाधवः

—ध्रुवावृत्तम् (एकादशाक्षरम्)

आद्ये चतुर्थं दशमं नधनं ह्यष्टमं तथा ।
यत्र दीर्घाणि पादे स्युः तद्वृत्तं ललितं स्मृतम् ॥

भरतः

मध्यमोत्तमपात्राणां ललिता करुणे रसे ।
पञ्चपाणिश्चोपभङ्गः रागस्तु ककुभो भवेत् ॥

वासाहिवद्धचलणो गआणुगो—पाशाभिबद्धचरणो गजानुगः ।

नान्यः

ध्रुवावृत्तम् (अष्टाक्षरम्)

पञ्चमं नैधनं चैव पादे स्यातां तु यत्र वै ।
नित्यमानुष्टुभे दीर्घे विज्ञेया ललतेति सा ॥

(नजलगाः) भरतः

कुसुमसुवभि अये ।

—मेलरागः

या गौरीरागसंभूता ललिता पञ्चमोज्झिता ।
सांशोद्ग्राहा तथा मान्ता गीतान्ते सा सुशोभना ॥

सर्वदा गेया। अहोबिलः

—दृष्टिः

ईषदाकुञ्चितप्रान्ता मधुरा च समन्मथा ।
ललिता सस्मिता दृष्टिः ललितेऽर्थे प्रयुज्यते ॥

सोमेश्वरः

स्वाभिप्रेतप्रियालोके स्त्रीभिरेषा प्रयुज्यते ।

शिङ्गभूपः

ललिता दृष्टिरेषा तु कलिता धृतिहर्षयोः ।

वेमः

ललिता मन्थरा ।

शारदातनयः

—रागः (वंशे वादनक्रमः)

तारषड्जं ग्रहं कृत्वा द्रुतीकृत्य तमेव च ।
तृतीयं स्वरमुक्त्वाथ द्वितीयं च तृतीयकम् ॥
प्रापय्य द्रुततां पश्चादधो धो वादयेत्स्वरम् ।
तमेव च द्रुतीकृत्य वादयित्वा द्वितीयकम् ॥
तृतीयं द्विशिराहत्य ग्रहे न्यासो यदा भवेत् ।
स्वस्थानं प्रथमं प्रोक्तं ललितायास्तथा बुधैः ।
वंशे स्वरस्तृतीयोऽस्याः स्थायित्वेनोपलक्षितः ॥

वेमः

—उपाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)

स्थायिनं धैवतं कृत्वा तत्पूर्वावरुह्य च ।
ग्रहाधरस्थं ग्रहं चोक्त्वा तस्माच्चोक्त्वा तृतीयकम् ॥

तुर्यं विलम्बयेत्तस्मादधस्त्यौ संस्पृशेत्स्वरौ ।
तृतीयं च विलम्ब्याथ स्वरं स्पृष्ट्वा ग्रहात्परम् ॥

अवरुह्य ग्रहात्पूर्वौ ग्रहाधरस्थं पुनर्व्रजेत् ।
कम्पिते चेद्ग्रहे न्यासो जायते ललिता तदा ॥

वेमः

—रागः

गान्धारर्षभनिस्वनेन बहुलस्सांशग्रहो धैवतं
मध्ये मध्यमपध्वनिर्मृदुरवा मन्द्राऽपि ताराऽपि वा ।
सम्पूर्णास्फुरिताखिलेन गमकेनालंकृता पञ्चम-
स्वल्पां तां ललितां वदन्ति नियतं गान्धर्वविद्याविदः ॥

नान्यः

सप्तस्वरा तु ललिता गमकस्वरपेशला तथा चित्रैः ।
स्फुरणैर्भवति समेता मन्द्रैस्तारैश्च गीतिविन्यासैः ॥

कश्यपः

धैवतांशा समन्द्रा च किञ्चित्स्पृशति पञ्चमम् ।
निषादगान्धारहीना ललितौडुविता मता ॥

सोमेश्वरः

अथाङ्गं टक्करागस्य ललिता कथ्यते गुणैः ।
षड्जो न्यासे तथांशे स्यात्कथिता पूर्वसूरिभिः ॥

हरिः

रागस्तु टक्करागस्य अङ्गं च ललिताभिधः ।
सांशन्यासो रिपत्यक्तो गातव्यो मङ्गलादिषु ॥

सोमराजः

—समा प्रथमरागः

या टक्करागाल्ललिता प्रदिष्टा
तदङ्गमेषा ललिता समा च ।
न्यासांशषड्जा रिपवर्जिता स्यात्
संगीयते वीररसे प्रवीणैः ॥

मोक्षः

—रागः

समन्द्रा रिपहीना स्याल्ललिता टक्करागजा ।
गसाभ्यां मनिधैर्भूरि तारगान्धारधैवता ॥
संपूर्णा ललिता चित्रैर्निगमैर्बलिभिस्तथा ।
समन्द्रा मन्द्रतारैश्च गमकैरुपशोभिता ॥

मोक्षः

—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिक एकः अथवा पञ्चमात्रिक एकः । चतुर्मात्रिकः पञ्चमात्रिकः चतुर्मात्रिकः पञ्चमात्रिकः ।

विरहाङ्कः

—मात्रावृत्तम्

पञ्च चतुर्मात्रिकाः, गुरुः,
द्वौ चतुर्मात्रिकौ र एकश्चतुर्मात्रकः र र ग
अन्त्यप्रासः ।

विरहाङ्कः

—नायिका

रूपयौवनसम्पन्ना सखीकेलिकृतोद्यमा ।
वासोऽङ्गरागमाल्यर्तुवेलाशैलसरित्प्रिया ।
कामभोगैकरसिका ललिता परिकीर्तिता ॥

शारदातनयः

श्रुतिः

पञ्चमस्य चतुर्थी श्रुतिः ।
पञ्चमस्य तृतीया श्रुतिः ।

पाल्कुरिकि सोमः

—रागः

सर्वाङ्गं ललितेत्याहुः सर्वसंपूर्णलक्षणा ।
टक्कभाषैव ललिता ललितैरुत्कटैस्स्वरैः ।
षड्जांशग्रहणन्यासा षड्जमन्द्रा रिपोज्झिता ॥

हम्मीरः

—(अपरो) रागः

भिन्नषड्जेति ललिता ग्रहांशन्यासधैवता ।
रिगमैर्वलितैस्स्नेहे हेमन्ते मुनिसम्मता ॥

हम्मीरः

—रागः

परिवर्जा च ललिता औडुवा सत्रपा मता ।
मूर्छना शुद्धमध्या स्यात् संपूर्णा केचिदूचिरे ॥

दामोदरः

उपाङ्गा ललिता ज्ञेया सत्रया रिपवर्जिता ।

मदनः

ललितारागध्यानम्

वीणापुस्तकपाणिं मञ्जुलकेशीं प्रियेण जल्पन्तीम् ।
अरुणारविन्दनयनां ललितां सङ्गीतमातृकां ध्याये ॥

रागसागरः

प्रफुल्लसप्तच्छदमालभारी विगौरोऽलसलोचनश्रीः।
विनिस्सृतो वासगृहात्प्रभाते विलासिनेभो ललितः प्रदिष्टः॥
अस्याः पौरुषमूर्तिः कल्पभेदात्। इयमौडुवा।

संगीतसरणिः

ललितौ—नृपहस्तौ

शिरःक्षेत्रे यदा प्राप्तौ पल्लवौ ललितौ तदा।
चतुरश्रक्रियोपेतौ शीर्षस्थाश्चलौ परे॥

जगुरेतावथान्ये तु करौ तौ खटकामुखौ।
शनैर्गत्वा शिरोदेशे भ्रामाविति मेनिरे॥

अशोकः

वलितौ पल्लवौ वापि शीर्षकौ ललितौ विदुः।

कुम्भः

लवणवारि—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

लवणी—देशीलास्याङ्गम्

नर्तक्या प्रौढया नृत्तप्रयोगे दुष्करेऽपि च।
अप्रयत्नेन नमनमङ्गानां लवणी मता॥

वेमः

लवणिरिति ज्यायनः। नवणिरित्यन्यः।

लहरीचक्रसुन्दरः—चालकः

हस्तेनापि समीपस्थे तिर्यगेकत्र लोलिते।
आन्दोलिताङ्गुलिदलं पराचीनं परं करम्॥

नीत्वा वामांसपर्यन्तं प्रसार्य च बहिः पुनः।
तमेवान्तस्समाक्षिप्य मूर्ध्नस्सव्यापसव्ययोः॥

चालयित्वा विलासेन स्वपार्श्वे प्रापयेद्यदि।
वीरनारायणेनोक्तो लहरीचक्रसुन्दरः॥

वेमः

लाक्षणिकः—(अभिनयः)

नोचार्य वस्तुनामानि केवलं हस्तभेदतः।
तदाकारप्रकटनं नाम्ना लाक्षणिको मतः॥

शृङ्गारः

लाक्षा—श्रुतिः

मध्यमस्य द्वितीया श्रुतिः।

भनूपः

लागम्लुला—देशीनृत्तम्

ढेङ्कीजोडाचितौ पश्चात्प्रोक्तो लगमदिण्डकः।
पक्षिमालो हुरुमयी प्रोक्ता शुण्डालपूर्वका॥

उलथा च महादिण्डे हनुमद्धापिता इमे।
धावने गदिता लागा वसुभिर्गणिता बुधैः॥

उदुवस्थितिभावेन लागाश्चत्वार ईरिताः।
होयलाद्या हुरुमयी तथा डालस्य हुर्मयी॥

हुरुमयी रायभारस्य कुञ्चितं दोटमेव च।
चत्वारः कथिता लागा गणवर्येण तण्डुना॥

वेदः

लाङ्गलः—नृत्तबन्धः

आद्यपङ्क्तेस्तृतीयस्था तद्द्वितीयादिमं व्रजेत्।
द्वितीयाया द्वितीयं च तृतीयायास्तृतीयकम्॥

तुरीयायाश्चतुर्थं च तृतीयं च द्वितीयकम्।
स्थानं व्रजेत्क्रमेणैव ततश्चान्या तु नर्तकी॥

तृतीयपङ्क्तिं तुर्यस्या शेषस्थानेष्वनुक्रमात्।
चरेदत्र च बन्धोऽयं लाङ्गलः परिकीर्तितः॥

वेमः

लाटवराटी—रागः

धैवतांशग्रहन्यासा रहिता पञ्चमेन च।
गतारा मन्द्रहीना च वराटी लाटदेशजा॥

नान्यः

लाटी—रागाङ्गरागः

शुद्धपञ्चमरागाङ्गं लाटी स्यान्मन्द्रवर्जिता।
धैवतांशग्रहन्यासा पञ्चमस्वरवर्जिता।
स्वल्पत्वादिविहीनत्वाद्भाषाङ्गं कश्चिदभ्यधात्॥

कुम्भः

—(प्रबन्धे) रीतिः

कथ्यतेऽत्र समासेन वैदर्भीप्रमुखास्तु याः।
वर्णभेदेन गदिता अनुप्रासविशेषतः॥

तत्र तालाद्यभेदेन पदानुप्राससंश्रया।
लाटदेशप्रियत्वाच्च वृत्तिर्लाटी निगद्यते॥

कुम्भः

लाडनृत्तम्—देशीनृत्तम्

धावनेनोत्प्लुतिर्यत्र तेऽष्टौ कठिनकर्मणि।
उद्धृत्योत्प्लुतिपूर्वा च चत्वारः परिकीर्तिताः।
एवं द्वादशधा प्रोक्ताः तण्डुना वायुसूनुना॥

वेदः

लाभः— प्रतिमुखसन्धेः प्रथममङ्गं मातृगुप्तमते ।

साधनसंपत्तिर्लाभः । यथा—मायामदालसे गालवर्षिणा दत्तस्य मार्गणस्य संपत्तिः कुवलयाश्वस्य । मार्गणं तु तालकेतुवधस्य साधनम् ।

सागरनन्दी

लालनहस्तः

अङ्गुष्ठानामिके वक्रे शेषाङ्गुल्यः प्रसारिताः ।
लालनाख्यकरः प्रोक्तः भरतागमपारगैः ।
गण्डस्थलेत्वसौ हस्तो लालनार्थे नियुज्यते ॥

विनायकः

लालित्यम्— वंशे फूत्कारगुणः

लालित्यं गमकालापपेशलत्वमुदीरितम् ।

कुम्भः

लावणम्—देशीनृत्तम् (उडुपाङ्गम्)

मण्डले दशहस्तोर्ध्वप्रसारितपताककः ।
वामोऽर्धचन्द्रः कट्यां चेद्भ्रामयेत्त कटीतटात् ॥

ऊर्ध्वमङ्गविपर्यासाद्भ्रामयेदुत्प्लुतानि चेत् ।
दक्षिणे दक्षिणमुखो वामे वाममुखस्तथा ॥

सम्मुखे द्वौ करावर्धचन्द्रौ स्यातां कटीतटे ।
रूपकेणैव तुल्येन भ्रामयेल्लावणं ततः ॥

वेदः

लास्यम्— नृत्यम्

ललनाललिताङ्गैर्यत्साधितं कामवर्धनम् ।

कुम्भः

लिङ्गहस्तः

वामे पताकहस्तस्य कारयेच्छिखरं बुधः ।
लिङ्गहस्तोऽथवाप्यर्धचन्द्राङ्गुष्ठं पिधाय च ॥

यथा बहिः प्रकाशं स्यान्मुष्टिना दक्षिणेन च ।
मुष्ट्यङ्गुष्ठं प्रसार्याङ्गुलीभिराच्छादयेदयम् ।

ईश्वरोऽस्याधिदेवः स्याद्विनियोगस्तु तत्र वै ॥

गौरीमतम्

लीनम्—करणम्

पताकाञ्जलिवक्षस्थं प्रसारितशिरोधरम् ।
निहञ्चितांसकूटं च तल्लीनं करणं स्मृतम् ॥

भरतः

ऊर्ध्वमण्डलिनौ कृत्वा करौ वक्षःस्थितोऽञ्जलिः ।
निहञ्चितं चांसकूटं यत्र ग्रीवा नता कृता ।
लीनं तत्करणं योज्यं वल्लभाप्रार्थने बुधैः ॥

शार्ङ्गदेवः

ऊर्ध्वमण्डलिनौ कृत्वा ततो वर्तनयानयोः ।
वक्षःस्थलेऽञ्जलिं कुर्याच्छिरो यत्र निहञ्चितम् ।
तल्लीनमिति विज्ञेयं प्रिययोः प्रार्थनां प्रति ॥

ज्यायनः

ग्रीवानतांसकूटं च भवेद्यत्र निहञ्चितम् ।

इत्यधिकं कुम्भो वक्ति । 'भवेदन्योन्यवन्दने' इति लक्ष्मणः ।

लीनः—रसगतिः

रसोऽनुभूयमानश्चेद्रसान्तरतिरस्कृतः ।
अन्यरागान्निवृत्तो वा स लीन इति विश्रुतः ॥

शारदातनयः

लीनमतिः—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मखः

लीमनी (?)—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मखः

लीलम्—करणम्

यत्र स्वाभाविकं चार्यौ पद्भ्यां च क्रमणं भवेत् ।
उद्वेष्टितापवेष्टितौ करौ लीलाढ्यं च तत् ॥

हरिपालः

लीला—अनुभावः

प्रेम्णा जनस्य या चेष्टा याऽनुरागाधिकेन या ।
क्रियतेऽनुकृतिस्सेह लीलोक्ता मुनिसत्तमैः ॥

वात्स्यायनः

वागङ्गालङ्कारैः श्लिष्टैः प्रीतिप्रयोजितैर्मधुरैः ।
इष्टजनस्यानुकृतिर्लीला ज्ञेया प्रयोगज्ञैः ॥

भरतः

प्रियस्यानाप्तसमागमा सखीनां पुरतः स्वचित्तविनोदनार्थं वेषगतिहसितभणितैरनुकृतिर्या क्रियते सा लीला ॥

सागरः

अप्राप्तवल्लभसमागमनायिकायाः
सख्याः पुरोऽत्र निजचित्तविनोदबुद्धया ।
आलापवेषगतिहास्यविलोकनाद्यैः
प्राणेश्वरानुकृतिमाकथयन्ति लीलाम् ॥

यथा—वेणीबन्धेत्यादि ।

शारदातनयः

इष्टजनानुकृतिर्लीला— यथा—जंजं करेसि (गाथासप्तशती ।

भोजः

लीला—देशीतालः

लीला द्रुतद्रुतात्मतः ।

० । ऽ

मदनः

लीलादयः

लीलादिहाववर्गस्य विभावत्वे विकल्पतः ।
मुनेरत्रानुभावत्वं सम्मतं तद्यथोच्यते ॥

लक्षणोदाहृतीनां च वैचित्र्यादुभयाकृता ।
भङ्गितोऽस्यानुभावित्वं विभावित्वं च दृश्यते ॥

लीलाविलासविच्छित्तिकिलिकिञ्चितविभ्रमाः ।
मोट्टायितं च बिब्बोकः तथा कुट्टमितं भवेत् ॥

विकारो ललितं स्त्रीणां स्वभावप्रभवा दश ।
हावास्तथा नृणां चेति विकाराः सम्भवन्ति च ॥

केलिर्हेला मदो मौग्ध्यं चाटुहावाल्पतास्तथा ।
विक्षेपपरिहासौ च भावो व्याजेङ्गितेऽपि च ॥

प्रतिभेदनमाकारः चित्तस्खलितमित्यपि ।
कुतूहलं कौशलकं प्रेमाभिसन्धिसंवृती ।
अनुतापः क्रमादेषामुदाहरणमुच्यते ॥

कुम्भः

लुठितम्—पादमणिः

गच्छतस्तिष्ठतो वापि पादस्यैकस्य पार्श्वतः ।
स्वपार्श्वगः पुरः पाते सशब्दं ताडनं भुवि ॥
विदधात्यङ्गुलीपृष्ठतलाभ्यां सत्वरं यदा ।
तदा लुठितमाचष्ट रूपनारायणो नृपः ॥

वेमः

—पादचारः

स्वस्तिकस्थितिपादाग्रे लुठनाल्लुठितं भवेत् ।

नाट्यदर्पणे

स्वस्तिकस्थितपादस्य लोठनाल्लुठितं भवेत् ।

हरिपालः

लुलायहस्तः

कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठाः श्लिष्टाश्चाग्रे पुरोमुखम् ।
तर्जनीमध्यमे चैव ऊर्ध्वाग्रे विस्तृते यदि ॥
लुलायाभिधहस्तोऽयं प्रोच्यते भरतादिभिः ।
पुरोमुखौ स्थितौ तौ चेत्कुरङ्गार्थे लुलायके ॥

विनायकः

लेखः—सन्ध्यन्तरम्

विवक्षितार्थकलिता पत्रिका लेख ईरितः ।

यथा— विक्रमोर्वश्यां भूर्जपत्रगतोऽयमक्षरविन्यास इति राजवाक्यम् ।

सिंगः

यथा—तापसवत्सराजे प्रद्योतेन वासवदत्ताया लेखः ।

भोजः

सन्ध्यन्तरप्रदेशाः सन्धीनामन्तरे चाकाशपुरुषवचनानि लेख्योक्त्या विधातव्यानि इति सागरनन्दिमतम् ।

लेखनः—हस्तः

वामोत्तानपताकस्थः चलत्संदंशहस्तकः ।
लेखनाख्यो भवेद्धस्तो ज्ञेयो लेखनकर्मणि ।
केचनैनं जगुः पूर्वनृत्ताभिनयगोचरम् ॥

विप्रदासः

लेशः—लक्षणम्

यद्वाक्यं वाक्यकुशलैरुपायेनाभिधीयते ।
सदृशार्थाभिनिष्पन्नः स लेश इति कीर्तितः ॥

भरतः

यथा अविमारके—द्वितीयेऽङ्के धात्रीनायकसंवादः । अन्ये तु लेख इति पठन्तः इङ्गितज्ञानाभिधानमिति लक्षयन्ति ।

लेशगण्डः—वीथ्यङ्गम्

द्व्यर्थता यत्र वाक्यानां लेशेनापि प्रतीयते ।
शब्दभङ्गानुयातश्च लेशगण्डस्स कथ्यते ॥

यथा-वेण्यां-रक्तप्रसाधितभुव इति सहदेववाक्यम् ।

सागरः

लेशचम्पा—देशीतालः

लघुर्गुरुर्गुरुश्चैव लेशचम्पाख्यतालके ।

तालप्रस्तारः

10 मात्राः

लेहनम्—चिबुकम्

जिह्वया लेहनं लेहो लेहे लौल्ये च तद्विदुः ।

उमापतिः

लेहिनी—रसना
या जिह्वा लेढिदन्तोष्ठं सा सद्भिर्लेहिनी मता ।
अशोकः

लिहती किलदन्तोष्ठौ लेहिनी सा भयादिके ॥
विप्रदासः

लोकप्रतापः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि ग स .
मञ्ज

लोकेन्द्रमणिः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध स .
(अव) स ध प म ग रि स .
मञ्ज

लोभः
लोभोऽपि सम्मतशिशहैर्वित्तत्यागासहिष्णुता ।
भावविवेकः

लोलम्—दर्शनम्
धारावाहिकसञ्चारो यत्र तल्लोलमुच्यते ।
शारदातनयः

लोलः—देशीतालः
लोलताले क्रमात्प्रोक्ताः खण्डमिश्रविरामकाः ।
लक्ष्मणः

लोलम्—चिबुकम्
तिर्यग्गतागतं लोलं रोमन्थावर्तनादिषु ।
कुम्भः

रोमन्थे कबलावर्ते लोलं तिर्यग्गतागतम् ।
विप्रदासः

लोलम्बः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स म प ध नि स .
(अव) स नि म ग रि स .
मञ्ज

लोला—हनुः
तिर्यक् प्रचलिता तज्ज्ञैः लोलानामोच्यते हनुः ।
रोमन्थे कबलावृत्तौ गण्डूषे च प्रयुज्यते ॥
सोमेश्वरः

व्यादीर्णा चलिता लोला रोमन्थे ग्रासलोलने ॥
ज्यायनः

—श्रुतिः
पञ्चमस्य तृतीया श्रुतिः । बालेति केचन पठन्ति ।

—रसना
व्यात्तास्ये या चला लोला सा वेतालनिरूपणे ।
अशोकः

अन्तर्भ्रान्ता भवेल्लोला जिह्वा सा तु नियुज्यते ।
डोलने बालमञ्चस्य जिह्वायाः पतने तथा ॥
सोमेश्वरः

लोलाङ्गी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स रि म ग रि म प ध नि .
(अव) स नि ध म ग स .
मञ्ज

लोलितम्—शिरः
सर्वतो लोलनान्मन्दं मन्दं स्याल्लोलितं शिरः ।
मूर्छाव्याधिग्रहोन्मादनिद्राविशेषु तन्मतम् ॥
विप्रदासः

लोलितः—बाहुः
आन्दोलितो लोलितस्स्यात्संयोज्यो बालरावने ।
नृत्ते वृश्चिकदंशे च नवनीतावकर्षणे ॥
सोमेश्वरः

लोलितम्—करणम्
वैष्णवं स्थानकं हस्तौ रेचितोऽन्योऽलपल्लवः ।
वक्षस्थो लोलितं शीर्षं विश्रान्तिः पार्श्वयोः क्रमात् ॥
यत्र कुर्वीत तत्त्वज्ञैर्लोलितं प्रतिपादितम् ।
अत्र चारीमलाताख्यां भट्टतण्डुरमन्यत ॥
ज्यायनः

—पादचारः
पूर्ववत्कुट्टनं कृत्वा मन्दं मन्दमतःपरम् ।
अग्रपृष्ठभूमेः पादस्य चालनं लोलितं भवेत् ॥
नाट्यदर्पणे

—शिरः
शिरः स्याल्लोलितं सर्वदिक्षु शिथिललोचनैः ।
निद्रागदग्रहावेशमदमूर्छासु तन्मतम् ॥
शार्ङ्गी

लोलितौ—स्कन्धौ
विनियोगो लोलितयोः हुडुक्कावाद्यवादने ।
हास्ये विटकृते नृत्ते विप्रदासेन वर्ण्यते ॥
विप्रदासः

स्कन्धः प्रचलितः ख्यातो लोल इत्यपि संज्ञितः।

सोमेश्वरः

लोल्लटः

अयं नाट्यशास्त्रव्याख्याता। रससूत्रव्याख्याने अभिनवेन स्मृतः। क्री. प. ८००

लोली—प्रबन्धः

सानुप्रासपदद्वन्द्वा प्रान्तैर्लोलीपदान्विता।
पदैश्च बहुभिर्गीता लोली प्राकृतभाषया॥

जग-मल्लः

निरूप्यतेऽथ लोलीयं सानुप्रासपदद्वया।
लोली पदान्विता प्रान्ते प्राकृतप्रथिता भवेत्॥

हरिपालः

पदद्वयं तथा प्रान्ते ललितं च पदं यदि।
गीयते सा तु विख्याता लोली प्राकृतभाषया॥

सोमेश्वरः

लोहडी—उत्प्लुतिकरणम्

समपादस्थितस्तिर्यगुत्प्लुतो वलितं ततः।
पराङ्मुखो यदि पतेत्सहसा सा तु लोहडी॥ वेदः

इयमेव, लोभडी, लोहटी, इति च व्यवह्रियते।

लोहव्यञ्चितम्—उत्प्लुतिकरणम्

विधाय लोहडीं पश्चादञ्चितं क्रियते द्रुतम्।
यत्र तत्करणं प्रोक्तं लोहव्यञ्चितसंज्ञिकम्॥

वेमः

व

वंशः

पूर्वं भगवन्महेश्वराराधनसाधनं मतङ्गमुनिप्रभृतिभिः वेणुनिर्मितं, ततो वंश इति प्रसिद्धम्। वस्तुतस्तु छिद्रात्मकसुषिराभिव्यक्तस्वरविशेषरूपतयैवास्योपयोगः खादिरादिविनिर्मितोऽप्यसौ भवत्येव। तथा चोक्तम्—

वंशे सृष्टा यदा पूर्वं वंशसंज्ञा तु वैणवी।
वंशास्तु खादिरा रौप्याः कांस्यजा वा सकाञ्चनाः॥

अत एव सुषिरयोगात् प्राणसंयोगेनातोदनीयत्वात् सुषिरातोद्यमित्युच्यते।

अभिनवगुप्तः

—वाद्यविशेषः

वैणवः खादिरो वा स्याद्रक्तचन्दनजोऽथवा।
चन्दतो गजदन्तेन निर्मितो वा तथा हि सः॥

कांस्यजो वा भवेद्रौप्यः सुवर्णेनाथ निर्मितः।
अग्रन्थिरव्रणः श्लक्ष्णो निर्भेदस्सरलः समः॥

सुवृत्तः सुषिरं गर्भे कनिष्ठामूलसम्मितम्।
स्वदैर्घ्ये मानदैर्घ्ये च समाकृति समन्ततः॥

नवरन्ध्रीं परां प्राप्य बदरी बीजसन्निभाम्।
दधतो जायते वंशः पिण्डः सार्धयवोऽस्य च।
सामान्यलक्षणं त्वेतद्विशेषोऽथोऽभिधीयते॥

कुम्भः

वंशगतयः

वंशस्य गतयः पञ्च कम्पिता चलिता ततः।
मुक्ता तथार्धमुक्ता च ततः प्रोक्ता निपीडिता॥

वेमः

वंशपत्रम्—ध्रुवावृत्तम्

प्रथमे यदा तु गुरु यत्र जान्तं तृतीयकं यदि च द्वितीकं गुरु अथ षोडशाक्षरकृते तु पादे चतुर्थकं त्रिकमिहोद्गतं नर्कुटं हि तदिति, यत्तु चतुर्दशमनिधनगैर्भूषितमक्षरैर्गुरुकृतैः श्रवणसुखकरैः, तत्खलुवंशपत्रपतितं मुनिगणगदितं नर्कुटकं वदन्ति नियमाद्यतिधृतिरचितम्।

माधव काणणं जुअदिअमदजणणं। माधवकाननं युवती मदजननम्।

वंशपत्रपतितम्—सप्तदशाक्षरवृत्तम्

भरनभनलगाः। भरतः

वंशपिण्डमानम्

सार्धयवः सर्ववंशेषु पिण्डः।

वंशभेदाः

तत्रादावेकवीराख्ये वंशे त्वेकाङ्गुलं भवेत्।
मानं फूत्काररन्ध्रस्यताररन्ध्रस्य चान्तरे॥

अन्येऽपि वंशाः फूत्कारताररन्ध्रद्वयान्तरे।
अष्टादशाङ्गुलं यावदेकैकाङ्गुलवर्धनात्॥

चतुर्दशोदितास्तत्रोमापतिश्च त्रिपूरुषः।
चतुर्मुखः पञ्चवक्त्रः षण्मुखश्च मुनिर्वसुः॥

नाथेन्द्रश्च महानन्दश्चादिको रुद्र एव च।
मनुः कलानिधिस्तद्वत् अपरोऽष्टादशाङ्गुलः॥

त्रयोदशाङ्गुलो वंशः तथा पञ्चदशाङ्गुलः।
नेष्टः पूर्वैरनुक्तत्वात्तद्वत्सप्तदशाङ्गुलः॥

वंशो विंशत्यङ्गुलैः स्यात्सुरलीसंज्ञकोऽपरः ।
द्वाविंशत्यङ्गुलैश्चान्यो वंशः श्रुतिनिधिर्मतः ।
अतिमन्द्रस्वरतया नेष्टोऽसौ वंशवेदिभिः ॥ वेमः

वंशभेदः

अतितारस्वरतया वंशान्पञ्चाङ्गुलान्तरान् ।
अर्वाक्तनाः परे वंशान्नेष्यन्ते, वेमः

वंशभेदाः

पञ्चाङ्गुलात्समारभ्य यावदष्टादशाङ्गुलम् ।
फूत्कारसुषिरस्याधः तारस्न्ध्रस्य पूर्वतः ॥
अङ्गुलानामिय संख्या समाख्याता पृथक् पृथक् ।
तारं रन्ध्राणि कुर्वीत वंशेऽष्टौ समभागतः ॥
पञ्चाङ्गुलो भवेद्वंशः षोडशाङ्गुलमायतः ।
फूत्काररन्ध्रादारभ्य गणना तत्र कीर्तिता ।
समभागाष्टकरन्ध्रेणार्धभागं समुत्सृजेत् ॥
एवं वंशेषु सर्वेषु सुषिराणि प्रकल्पयेत् ।
फूत्काररन्ध्रादूर्ध्वं स्याच्चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलं क्रमात् ।
सर्ववंशेषु कुर्वीत यथाशोभं यथारुचि ॥ सोमेश्वरः

वंशरन्ध्रबहिर्मानम्

जातिवक्त्रशिरः प्रान्तौ आदित्यादेः समासतः ।
एकवीरावधिर्ज्ञेया वंशानां विश्वमूर्तिवत् ।
लिक्षाद्वितयसंयुक्तः सपादयवसंयुतः ॥ कुम्भः
मानं.

वंशरन्ध्रेषु स्वरन्यासः

षड्जग्रामवेणौ स रि ग म प ध नि .
मध्यमग्रामिकवेणौ म प ध नि स रि ग .
गान्धारग्रामिके वेणौ ग म प ध नि स रि . नान्यः

वंशवादनक्रमः

वंशे यः क्रियते स्थायी योजयेत्तदपेक्षया ।
द्वितीयादिपदं तत्र लक्षणस्थं विचक्षणः ॥
लक्षणे यस्य रागस्य यावन्तः स्युर्ग्रहादयः ।
स्वराणां तावतां यस्मिन्सम्भवः स्थायिनि स्वरे ॥
तेषु स्वरेषु मतिमान् स्थायिनं तं समाश्रयेत् ।
अनयैव दिशाऽन्येऽपि रागा ऊह्या विचक्षणैः ॥
नवाङ्गुलस्य वंशस्य प्रमाणं सकलं श्रितम् ।
वंशवादनक्रमे नवाङ्गुलवंश एव ॥ वेमः

वादनक्रमो गृहीतः । नवाङ्गुलवंश इति फूत्काररन्ध्रात्प्रथमरन्ध्रपर्यन्तं यदन्तं तन्मानं यस्मिन्वंशे ।

वंशवादनेऽङ्गुलिविन्यासः

व्यक्तमुक्ताङ्गुलिस्तत्र स्वरो ज्ञेयश्चतुःश्रुतिः ।
कम्पमानाङ्गुलिश्चैव त्रिश्रुतिः परिकीर्तितः ॥
द्विकोऽर्धाङ्गुलिमुक्तः स्यादिति श्रुत्याश्रिताः स्वराः ।
एते स्युर्मध्यमे ग्रामे भूयः षड्जाश्रिताः पुनः ॥
व्यक्तमुक्ताङ्गुलिकृताः षड्जमध्यमपञ्चमाः ।
ऋषभो धैवतश्चापि कम्पमानाङ्गुलीकृतौ ॥
अर्धमुक्ताङ्गुलिश्चैव गान्धारोऽथ निषादवान् ।
स्वरसाधारणे चापि काकल्यन्तरसंज्ञके ॥
निषादगान्धारकृते षड्जमध्यमयोरपि ।
विपर्ययः सन्निकर्षे श्रुतिलक्षणसिद्धितः ॥ अभिनवगुप्तः

वंशसंख्या

एकवीरादिमुनुवंशपर्यन्ता वंशाः चतुर्दश । कलानिधिमुरलीश्रुतिनिधिवंशत्रयेण साकं सप्तदश वंशाः ।

तेषु त्रयोदश–पञ्चदश–सप्तदशाङ्गुलान्तराः वंशाः अतिमन्द्रध्वनिमत्त्वेन निराकृताः । तथैवातितारध्वनिमत्त्वेनैकवीरादिपञ्चमुखपर्यन्तं वंशाः पञ्चोपेक्षिताः । आहत्याष्टौ ।

शिष्टा नववंशाः कीर्तिधरादिमतेऽङ्गीकृताः । केचित्पञ्चवक्त्रचतुर्वक्त्रयुताः वंशान् नव मुख्यानाहुः । एषु सर्वेषु वंशेषु त्रिस्थानस्वरसाधको मनुवंशः । आदित्यवंशोऽपि त्रिस्थानस्वरगामीति केचिद्वदन्ति । कीर्तिधरस्तु नववंशानां व्यवस्थानमेकमुवाच । आदित्यो विश्वमूर्तिर्मन्द्रस्वरविधायकौ । नाथेन्द्रमहानन्दरुद्रा मध्यस्वरविधायिनः ॥ वसुमुनिषण्मुखास्तारस्वरसाधकाः ।

अस्य मते मनुवंशस्त्रिस्थानसाधकः ।
नव वंशास्तु विज्ञेयास्त्रिस्थानस्वरगोचराः ।
तेषां चैव हि वंशानां स्थाने स्थाने त्रिकत्रयम् ॥
यथा बन्धलयस्तेषां स्वरा ज्ञेयास्समासतः ।
(सार्धश्लोकः कीर्तिधराचार्येण भरतग्रन्थे प्रक्षिप्तः ।) भरतः

इति कैश्चिदुच्यते । कीर्तिधरो नववंशानेव स्वरसौष्ठवाय गृहीतवान् ।

वंशस्था—द्वादशाक्षरवृत्तम्

अथवा वंशस्थगतिः ।
जतजराः भरतः

—प्राकृते मालावृत्तम् .
एकश्चतुर्मात्रः द्वौ पञ्चमात्रिकौ ।
सः द्वौ चतुर्मात्रिकौ सः । विरहाङ्कः

8-लिक्षाः = 1-यूका. 8-यूकाः = 1-यवः. 6-यवाः = 1-अङ्गुलम्

वंशावयवानां मानम्

	वंशनाम	वेमभूपमते दण्डमानम्	वेमस्यान्तर मानम्	स्थानिः कनिष्ठा मध्यमानम्
१	एकवीरा	14 अङ्गु	$\frac{1}{2}$-अ.	$1-\frac{1}{5}$
२	उमापतिः	$16\frac{1}{3}$-अ. $\frac{1}{2}$-यव	$3\frac{1}{2}$-यव	,,
३	त्रिपुरुषः	$16\frac{1}{3}$-अ. $\frac{1}{2}$-यव	$3\frac{1}{2}$-यव	,,
४	चतुर्मुखः	$18\frac{1}{2}$-अ.	$4\frac{1}{2}$-यव	,,
५	पञ्चवक्त्रः	20-अ. 2-यव	5-यव	,,
६	षण्मुखः	22-अ. $\frac{1}{2}$-यव	$5\frac{1}{2}$-यव	,,
७	मुनिवंशः	$23\frac{1}{2}$-अ.	1-अ.	,,
८	वसुवंशः	24-अ. 4-यव	$7\frac{3}{4}$-यव	,,
९	नाथेन्द्रवंशः	$27\frac{1}{4}$-अ.	$1\frac{1}{4}$अ.	$1-\frac{1}{6}$
१०	महानन्दः	30-अ.	$1\frac{1}{2}$-अ.	,,
११	रुद्रवंशः	$33\frac{1}{4}$-अ.	$1\frac{3}{4}$-अ.	$1-\frac{1}{7}$
१२	आदित्यवंशः	35-अ. $\frac{1}{3}$-यव	$1\frac{7}{8}$-अ.	$1-\frac{1}{8}$
१३	विश्ववंशः	$37\frac{1}{3}$-अ. $\frac{1}{18}$-यव	$2\frac{1}{18}$-अ.	1
१४	मनुवंशः	$40\frac{3}{4}$-अ.	$2\frac{1}{4}$-अ	1

वंशोऽङ्गुलिकर्म

अर्धमुक्तिरमुक्तिर्वा मुक्तिश्चलनमाशु च ।
चत्वार्यङ्गुलिकर्माणि निर्दिष्टानि प्रयोक्तृभिः ॥

हरिपालः

वंशोऽङ्गुलिन्यासः

नारदादिमहर्षिभिः त्रैग्रामिकवेणुष्वेव नानासवनेषु सामगानं प्रगीतम् । तेष्वेवालापजातिवर्णग्रामरागदेशीरागाः बहुविधगमकोपेताः वादिताः। अधुनातनवेणौ प्रक्रिया भिद्यते। यतः देशीरागेषु श्रुतिसंख्यानियमो नास्ति। ग्रामरागास्तु लौकिकगानेऽनुपयुक्ता इति मतमप्यस्ति। अत्र त्रैग्रामिकवेणुषु स्वरकल्पनोच्यते।

षड्जः कनिष्ठिकायां स्यादृषभोऽनामिकागतः ।
गान्धारो मध्यमायां च तर्जन्यामपि मध्यमः ॥

दक्षिणस्येति पाणेस्स्यादङ्गुलीषु स्वरक्रमः ।
वामपाणेरुदीर्यन्ते स्वराश्चाङ्गुलिगोचराः ॥

पञ्चमोऽनामिकायां तु मध्यमायां च धैवतः ।
प्रदेशिन्यां निषादः स्यात् षाड्जे वंशे क्रमस्त्वयम् ॥

दक्षिणस्य कनिष्ठादि विद्यादेव स्वरान्यथा ।
मध्यगान्धारयोश्चापि ग्रामयोरुभयोरपि ॥

नान्यः

	दक्षिणहस्तस्य				वामहस्तस्य		
	तर्जनी	मध्यमा	अनामिका	कनिष्ठिका	तर्जनी	मध्यमा	अनामिका
षड्जग्रामवंशे	म	ग	रि	स	नि	ध	प
मध्यमग्रा-वंशे	नि	ध	प	म	ग	रि	स
गान्धारग्रा-वंशे	ध	प	म	ग	रि	स	नि

वंशोऽङ्गुलियोजनम्

षड्जस्त्वनामिकाङ्गुल्यामृषभो मध्यमाङ्गुलौ ।
निरङ्गुल्यां च गान्धारो मध्यमः कम्पितो यथा ॥

वामहस्ते त्रयो ह्येते चत्वारो दक्षिणे पुनः ।
पञ्चमोऽनामिकायां तु धैवतो मध्यमाङ्गुलौ ॥

प्रदेशिन्यां निषादस्तु मध्यमः कम्पितो यथा ।

अत्र पञ्चमोऽनामिकायामिति वचनान्मध्यमस्वरे कनीयसीत्याह निरङ्गुलीति कनीयसी तर्जनी वा कर्कन्धूफलबीजवदङ्गुलीनां निवेशनम् ।

अभिनवः

वंशाङ्गुलीनां गतिः

पञ्च स्वरगतिं कुर्यात्पञ्च भेदविकल्पनात् ।
कम्पितां चलितां मुक्तामर्धमुक्तां निपीडिताम् ॥

विशाखिलः

वंशे वैदिकस्वरनिर्णयः

तौ विज्ञेयौ वेणुरन्ध्रे कम्पमानाङ्गुलीकृतौ ।

षड्जग्रामिकवेणौ तु चतुःश्रुतियुतास्त्रयः ॥

वेदितव्या गीतविद्भिः षड्जमध्यमपञ्चमाः ।
सरौ निगौ द्विश्रुतीति त्रिश्रुती धैवतर्षभौ ॥

मुक्तार्धमुक्तकम्पैश्च स्युरेतैर्द्रुतकर्मभिः ।

यदा षड्जस्वरस्यैकां निषादो व्रजति श्रुतिम् ॥

निषादः काकलीत्येव विज्ञेयः कम्पिताङ्गुलिः ।

ऋषभश्च यदास्यैव व्रजेदेकां श्रुतिं तदा ॥

वंशे रसभावयोरेकीभावः

अध्वन्यागमने चैव कामिन्या निर्जितस्य च ।
शोकार्तस्य प्रकुर्वीत मध्यमं मृदुमिश्रितम् ॥

शृङ्गारे वा नियोक्तव्यमत्यन्तललितं द्रुतम् ।
क्रोधे चैवाभिमाने च स्फुरितद्रुतकम्पितम् ॥

मतङ्गः

वंशे स्वरापादनम्

आननच्छिद्रेष्वाधारेषु गान्धारादिस्वरोत्पादकस्वरूपमुक्तं, कम्प्यमानार्धमुक्तव्यक्तमुक्ता इति भरतेन । छिद्रोपरि दीयमानाङ्गुलिगतच्छिद्रनिवेशिताङ्गुलिना क्रियया तीव्रातीव्रमध्यरूपप्राणपूरणप्रभवो हि वंशे स्वरविभागः ।

अभिनवगुप्तः

वंशे स्वरोत्पत्तिः

अन्यथैवाभ्यधुः केचित्स्थानत्रितयवर्तिनाम् ।
स्वराणामुद्भवं तेषां मतमत्रोपवर्ण्यते ॥

मध्यमे सप्तकेऽभ्यासवशतः कृतकृतैरिह ।
शरीरवीणासंभूतस्वरसंवादभाजनम् ॥

स्वराः समग्रा जायन्ते तारस्थानगता अपि ।
मुखसंयोगसाकल्यवादिते मुखरन्ध्रके ॥

टीपा पटीयसाऽऽचक्षुः तं प्रकारं पुरातनाः ।
तद्वादनप्रकारेण यद्रन्ध्रं वाद्यते बुधैः ॥

तस्मादुत्पद्यते यस्तु स्वरः सिद्धगणो भवेत् ।
विप्रकर्षे तु रन्ध्रस्य मुखसंयोगकर्तृके ॥

मन्द्रस्थानगतानां च स्वराणामुद्भवो भवेत् ।
अभ्यासवशतः केचिद्वंशवादनकोविदाः ॥

शैथ्याशैथ्यतया वायोः तीव्रातीव्रतयापि च ।
रन्ध्रस्य पूरणाद्वायोः पूरणेन च वा ध्वनेः ॥

प्राप्तोपचययोगेनापचयेनाथवा क्वचित् ।
एकस्मिन्नेव रन्ध्रेऽपि चित्रं नानास्वरोदयम् ।
कुर्वन्ति किल तत्रास्ति किमभ्यासस्य दुष्करम् ॥

कुम्भः

सप्तानां स्वररन्ध्राणां वंशेत्वष्टादशाङ्गुले ।
मुद्रणान्मन्द्रषड्जः स्यादथ मन्द्रस्थिताः स्वराः ॥

ऋषभाद्याष्षडाद्येषु षट्सु वंशेष्वनुक्रमात् ।
अधस्तनेषु जायन्ते स्वररन्ध्रविमुद्रणात् ॥

मध्यस्थानस्थितास्सप्तस्वरा वंशान्नवाङ्गुलात् ।
अर्वाक् सप्तसु वंशेषु जायन्ते छिद्रमुद्रणात् ॥

एकवीराभिधे वंशे तारषड्जः प्रजायते ।
एतेषु सर्ववंशेषु सुषिरद्वितयेऽन्तिमे ॥

मुक्तिस्वरौ द्वितीयस्तु जायते तारसंश्रितः ।
त्र्यादिरन्ध्रविमोक्षेण तृतीयाद्या स्वराः पुनः ॥

निषादान्ताः प्रजायन्ते क्रमशस्तारगामिनः ।
ताररन्ध्रे विमुक्ते च परेषु सुषिरेष्वपि ॥

विहितेषु विजानीयादष्टमस्वरसंभवम् ।
स्वरः सम्पद्यते पूर्णः स्फुटमुक्ताङ्गुलित्वतः ॥

श्रुतिरेका च कृष्टास्यादङ्गुल्याः कम्पनादिह ।
रन्ध्रेऽर्धमुक्ते द्वितयं श्रुत्योरत्रापचीयते ॥

अर्धमुक्ते कम्पनेन चीयते च श्रुतित्रयम् ।
अन्यथाऽन्यत्र मन्यन्ते सप्तस्वरसमुद्भवम् ॥

वेमः

अधुनैतेषु वंशेषु स्वरोत्पत्तिः प्रदर्श्यते ।
अर्धेन्दुरिव वंशस्य दण्डे स्याद्दक्षिणः करः ॥

स्थापनीयः परं तज्ज्ञैः वामो भुजगशीर्षवत् ।
तत्र षड्जो भवेद्वामकरानामिकया पुनः ॥

ऋषभस्वरसंभूतिर्वामस्यैव तु मध्यया ।
गान्धारस्तत्प्रदेशिन्या स्वरः सञ्जायते तथा ॥

दक्षहस्तकनीयस्या मध्यमः पञ्चमः पुनः ।
दक्षहस्तानामिकया धैवतो मध्यया भवेत् ॥

तर्जन्या दक्षहस्तस्य निषादो जायते स्वरः ।
एवं वामास्त्रयः प्रोक्ताः चत्वारो दक्षिणात्करात् ॥

अन्येऽन्येन प्रकारेण वर्णयन्ति स्वरोदयम् ।
मन्द्रस्थाने स्थितः षड्जः स्वररन्ध्रेषु सप्तसु ॥

मुद्रितेषु मतौ वंशे जायतेऽथर्षभो भवेत् ।
रन्ध्रद्वयेऽन्तिमे मुक्ते परे पञ्च स्वराः पुनः ॥

आदिरन्ध्रेषु मुक्तेषु विश्वमूर्तौ पुनर्भवेत् ।
पिहितायां सप्तरन्ध्र्यामृषभो गादिकाः परे ॥

मन्द्राः स्युर्द्व्यादिरन्ध्राणां विमुक्तेरिति तद्विदः ।
आदित्ये स्वररन्ध्राणां मुद्रणाद्गस्वरोदयः ॥

मन्द्रगा मध्यमाद्यास्तु द्व्यादिरन्ध्रविमोक्षणात् ।
जायन्ते षट्स्वराः रुद्रवंशे स्यान्मध्यमस्वरः ॥

सप्तरन्ध्रपिधानेन पञ्चमाद्याः पुनःस्वराः ।
द्व्यादिरन्ध्रविमोक्षेण महानन्दे तु पञ्चमः ॥

सप्तरन्ध्रपिधानेन षडन्ये धैवतादिकाः ।
द्व्यादिरन्ध्रविमोक्षेण नाथेन्द्रे मन्द्रधैवतः ।
मुद्रणात्स्वररन्ध्राणां निषादाद्याः परे पुनः ॥

द्व्यादिरन्ध्रविमोक्षेण भवेयुर्मन्द्रदेशगाः ।
मध्यस्थानस्थितष्षड्जः स्वररन्ध्रेषु सप्तसु ॥

मुद्रितेषु वसौ वंशे जायन्ते ऋषभादयः ।
मुक्तेषु द्व्यादिरन्ध्रेषु षट्स्वन्येष्वपि सप्तसु ॥

स्वररन्ध्रेषु जायन्ते मुद्रणादृषभादयः ।
द्व्यादिरन्ध्रविमोक्षेण तत्परे षडपि क्रमात् ॥

षट्स्विति । मुनिवंशादिषट्सु वंशेष्वित्यर्थः ।
षडपीति । गान्धाराद्य इत्यर्थः ।

तारस्थानस्थितः षड्जस्त्वेकवीरस्य सप्तसु ॥

मुक्तेषु स्वररन्ध्रेषु, जायन्ते ऋषभादयः ।
द्व्यादिरन्ध्रेषु मुक्तेषु भवेयुस्तारदेशजाः ॥

त्रयोदशे पञ्चदशे तथा सप्तदशाङ्गुले ।
हित्वा द्वादशमुख्येषु वंशेषु क्रमतः स्वराः ॥

स्वररन्ध्रपिधानेन द्व्यादिरन्ध्रविमोक्षणात् ।
षड्जादिकाः प्रजायन्ते मन्द्रगास्सप्त ते पुनः ॥

षट्षट् तेभ्यः परेऽपि स्युरेतेष्युक्तनयेन हि ।
जायन्त इति केषाञ्चिन्मतमत्रोपवर्णितम् ॥

पिधानादन्यरन्ध्राणां ताररन्ध्रविमोचनात् ।
केचिदेवाभ्यधुस्तज्ज्ञा अष्टमस्वरसंभवम् ॥

मन्वादेः पूर्वपूर्वस्मान्मुद्रितादुत्तरोत्तरः ।
मुद्रितः क्रमशो वंशः स्यादेकैकस्वराधिकः ॥

कुम्भः

वंशेषु रन्ध्रपरिमाणम्

पूत्काररन्ध्रस्य मानमङ्गुष्ठप्रमाणम् । अन्यरन्ध्राणां कनिष्ठिकामानम् । मध्यमगान्धारग्रामयोः पूत्काररन्ध्रं क्रमान्मध्यम-कनिष्ठिकातुल्यम् ।

नान्यः

वंशोत्कर्षः

वंशवीणाशरीराणां त्रयाणामपि तत्त्वतः ।
समाने स्वरहेतुत्वे यतो वंशो विशिष्यते ॥

स्निग्धत्वान्मधुरत्वाच्च ललितत्वादिहेतुभिः ।
वंशवीणाशरीराणामेकत्वे सति यो ध्वनिः ।
यः कोऽपि तत्र जायेत विशेषो रक्तिहेतुकः ॥

कुम्भः

वांशिकगुणाः

अङ्गुलीसारणाभ्यासः स्वस्थानत्वं सुरागता ।
स्वस्थानवदपस्थाने रागोद्भावनशक्तिता ॥

गतेर्वेगस्य करणं गीतवादनचातुरी ।
गातॄणां स्थानदायित्वं तद्दोषाणां च मुद्रणम् ॥

तालानुगमनं मार्गदेशीरागेषु कौशलम् ।
वांशिकस्य गुणाः प्रोक्ताः दशदिग्जयिना दश ॥

कुम्भः

वांशिकदोषाः

वहणिशिरसः कम्पः स्वस्थानानाप्तिरेव च ।
वृथाप्रयोगबाहुल्यमज्ञता गीतवादने ।
एते दोषा महानिन्द्याः वांशिकस्य विशेषतः ॥

हरिपालः

स्थानाप्राप्तिशिरःकम्पो भुजयोश्चलनं तथा ।
त्रयः शरीरजा दोषाः वांशिकानामुदाहृताः ॥

हीनस्वरत्वमव्यक्तिः कम्पः कर्णेऽच घूर्णनम ।
प्रतिफूत्कार इत्येते दोषाः पञ्चस्वराश्रिताः ॥

अज्ञता तालवेलाया अव्यक्तिर्गमकोदये ।
स्थानकावसरे जाड्यं गतेर्निर्वाहहीनता ॥

मिथ्याप्रयोगप्राचुर्यं जडता गीतवादने ।
षडेते वांशिकगता दोषा दोषज्ञसम्मता ॥

हरिपालः

वांशिकलक्षणम्

चातुर्यं गमकारंभे रागाङ्गनैपुणम ।
स्वरे समे च विषमे रागनिर्माणकौशलम् ॥

ग्रहे मोक्षे च वैदग्ध्यं सर्वतारेष्वभिज्ञता ।
इत्युक्तमस्य लक्ष्मैतद्वांशिकस्य समीरितम् ॥

हरिपालः

वकुलाभरणम्—मेलकर्ता (रागः)

स रि ० ० ग म प ध ० नि ० स .

मख

वक्रम्—दर्शनम्

अधश्चोर्ध्वमपाङ्गस्य गमनाद्वक्रमुच्यते ।

वेमः

—चिबुकम्

तिरश्चीनगतं वक्रं भूतावेशादिषु स्मृतम् ।

वेमः

वक्रकोणा—गतिः

भुजङ्गगतिरेवं स्यात्सकोणा वक्रकोणका ।

देवणः

वक्रा

वीणावादने गतिविशेषः । कञ्चित्स्वरमुपक्रम्य तद्द्वितीयं प्रताड्य पुनः प्रथमं प्राप्य तृतीयानुधावनम् । अयमपि तन्त्रीवादने चमत्कारः ।

—रसना

प्रसृता स्यान्नताग्रे या सा वक्रा नृहरौ मता ।

अशोकः

ऊर्ध्वास्या व्यात्तवक्त्रा स्याद्वक्रा ग्रहनिरूपणे ।

विप्रदासः

—गतिः

वक्रा भुजङ्गगतिसन्निभा ।

देवणः

—हनुः

हनुस्तिर्यग्गता वक्रा ग्रहावेशेऽर्दिते भवेत् ।

सोमेश्वरः

तिरश्चीना गता वक्रा महावेशेऽर्दितामये ॥

ज्यायनः

—रागे गतिः

केषाञ्चित्तत्र रागाणां वक्रानाम गतिर्यथा ।
कञ्चित्स्वरमुपक्रम्य तद्द्वितीयं प्रताड्य च ।
पुनश्च प्रथमं प्राप्य तृतीयमनुधावति ॥

परमेश्वरः

वक्रितार्धपताकहस्तः

नेत्रस्थानेत्वप्रयुक्तौ पताकार्थौ यथास्थितौ ।
वक्रितार्थपताकस्स्यादिति नाट्यविदो विदुः ॥

नेत्रस्थानेत्वयं हस्तो वक्रितार्थपताकिकः ।
पक्षयुग्मे दर्शयन्ति पुरोभागस्थितो यदि ।
विष्टामोक्षार्थगमनभाषणे च नियुज्यते ॥

विनायकः

वक्रोक्तिः—(काव्ये)

वक्रोक्तिर्वैदग्ध्यभङ्गीभणितिः ।

कुन्तकः

ध्वनिवर्णपदार्थेषु वाक्ये प्रकरणे तथा ।
प्रबन्धेप्याहुराचार्याः केचिद्वक्रत्वमाहितम् ॥

वक्रताभेदाः— ध्वनिवक्रता, वर्णवक्रता, पदपूर्वार्थवक्रता, प्रत्ययवक्रता, वाक्यवक्रता- प्रकरणवक्रता, इति ।

कविव्यापारवक्रत्वप्रकारास्संभवन्ति षट् ।
प्रत्येकं बहवो भेदाः तेषां विच्छित्तिशोभिनः ॥

वाक्यस्य वक्रभावोऽन्यो भिद्यते यस्सहस्रधा ।
यत्रालङ्कारवर्गोऽसौ सर्वोऽप्यन्तर्भविष्यति ।
वक्रभावप्रकरणे प्रबन्धेऽप्यस्ति यादृशः ॥

साहित्यमीमांसा

वक्षः

समं निर्भुग्नमाभुग्नं तथा वक्षःप्रकम्पितम् ।
उद्वाहितामिधं चेति वक्षः पञ्चविधं स्मृतम् ॥

अशोकः

वक्षःस्वस्तिकम्—करणम्

चतुरस्रावुरः क्षेत्रे भवतो यत्र रेचितौ ।
व्यावृत्तक्रियया वक्षस्याभुग्ने स्वस्तिकौ करौ ॥
पादौ च स्वस्तिकौ जङ्घागुल्फस्य वलनान्मिथः ।
तद्वक्षःस्वस्तिकं प्रोक्तं लज्जानुशयगोचरम् ॥
उत्प्लुत्य घटयेत्पाणिपादेन स्वस्तिकाविति ।
ऊचे कीर्तिधराचार्यः किञ्चिल्लक्ष्यनिरीक्षणात् ॥

ज्यायनः

तद्भवेदल्पभुग्नासं (?) लज्जामन्मथतापयोः ।

लक्ष्मणः

वचश्शुद्धम्—नर्म

केवलेनैव वचसा लोकहास्यकरं तु यत् ।
तदेव युक्तितोऽस्माभिः वचश्शुद्धमुदाहृतम् ॥

सर्वेश्वरः

वज्रम्—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

प्रत्यक्षरूक्षं यद्वाक्यं वज्रं तत् । भरतः

वज्रं प्रत्यक्षकर्कशम्—यन्निष्ठुरत्वात्प्रत्यक्षरूक्षवाक्यं यत्र पूर्वप्रयुक्तस्यान्यवाक्यस्यानुष्ठानस्य वा प्रध्वंसकं तद्वज्रमिव वज्रम् ।

यथा—वेण्यां—कथमपीति अश्वत्थामवाक्यम् ।

सागरः

वज्रः—तानः

षड्जग्रामे सपहीनौडुवः ।
म ग रि नि ध .

कुम्भः

वज्रः

ओदनं छागडिम्भस्म भस्म चापि पुरातनम् ।
लोहविण्मूषयोश्चूर्णं समभागं सुपेषयेत् ।
लेपयेद्दक्षिणपुटे लेपोऽयं वज्र ईरितः ॥

पुरातनं भस्मेति । बहुदिनमेकत्र स्थितं यत्किञ्चिद्भस्म । मूषेति । ताम्रादिद्रावणपात्रम् । को इति भाषायामुक्तम् । दक्षिणपुट इति । मद्दलस्य ।

नारायणः

—देशीतालः

वज्रताले लयौ गुरुः । ।ऽऽ

लक्ष्मणः

वज्रगर्भम्—कर्णभूषणम्

मौक्तिकानि बहिःपङ्क्तौ तन्मध्ये नीलकं ततः ।
वज्राणि च ततोऽप्यन्तर्वज्रगर्भमितीरितम् ॥

सोमेश्वरः

वज्रचूडामणिः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स .
(अव) स नि प ध प म ग रि स .

मञ्ज

वज्रतिलकम्—सीमन्तभूषणम्

अश्वत्थपत्रसंकाशं सुवर्णेन विनिर्मितम् ।
माणिक्यवज्रखचितमायतं मौक्तिकैर्युतम् ॥
तत्र मुक्ताफलैः पार्श्वे सूत्रकाभ्यां विराजितम् ।
ताभ्यां बहिर्मरालाभं नानारत्नैः प्रकल्पयेत् ॥
तदूर्ध्वं वज्रमाणिक्यमौक्तिकैः बहुभिर्युतम् ।
तदिदं हंसतिलकं योषित्सीमन्तभूषणम् ॥

सोमेश्वरः

वज्रहासितं—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म रि स .

मञ्ज

वज्रिका—श्रुतिः

मध्यमस्य प्रथमा श्रुतिः ।

वञ्चितिका—पुष्करवाद्ये जातिः

करणैर्बहुभिश्चित्रैः सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता ।
स्वाभाविकोत्तमगतौ वञ्चितिका सा तु विज्ञेया ॥

अभिनवगुप्तपाठः

इयं ऊर्ध्वकोष्ठेति उक्त्वा तल्लक्षणमुक्तं नेपालमातृकायां-
धं धां द्रां द्रां प्राया वीराद्भुतरौद्रभावसंयुक्ता ।
जातिर्वितस्तिमार्गो सा विज्ञेयोर्ध्वकोष्ठेति ॥

भरतः । नेपालादर्शपाठः

वटुकी

शुद्धवराट्या नामान्तरम् ।
तामेव वटुकीमाहुर्भूरिभिर्धनिपैर्युता ।
धनदस्य प्रतिनिधिर्भूरिभिर्धनपैर्युतः ॥

कुम्भः

तामिति शुद्धवराटी, धनदस्येत्यादि—कालसेनो वा कुम्भकर्णः ।

—भाषाङ्गरागः

निगदिता वटुकी धरणीभृतामविरतिग्रहणा ऋषभोज्झिता।
बहुलतारयुताल्पमृदुस्वना विरहितालिपततादिकृताङ्कनैः॥

कुम्भः

शुद्धवराटिकाया नामान्तरम्।

वडहंसः—मेलरागः

वडहंसः सदा ज्ञेयः शङ्कराभरणस्वरैः।
षड्जादिः पञ्चमांशः स्यान्न्यासोऽपि पञ्चमस्वरः।
अवरोहे गह्वानः स्यादारोहे तु धवर्जितः॥

तृतीयप्रहरोत्तरगेयः। अहोबिलः

वदनम्

भुग्नमुद्वाहि विवृतं विधुतं विनिवर्तकम्।
व्याभुग्नं चेति षोढोक्तं मुखं तल्लक्ष्मचोच्यते॥

अशोकः

वधः—सन्ध्यन्तरम्

वधो व्यापादः। यथा—कुलपत्यङ्के— भवत्वस्य दोर्दर्पमपकृत्य सुखेन लङ्कां प्रविशामीति रावणवाक्यम्।

सागरः

वधस्तु ज्ञापिता द्रोहक्रिया स्यादाततायिनः।

सिंगः

वध्रम्

चर्मणा कृता रज्जुः। मृदङ्गबन्धने उपयुज्यते।

वनजाम्बरी—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स रि म ध नि स.
(अव) स नि ध म रि स.

मञ्ज

वनमाली—देशीतालः

वनमालिनि ताले स्यादूर्ध्वं द्रुतचतुष्टयात्।
लघुरेको द्रुतद्वन्द्वं गुरुरन्ते यथाक्रमात्॥

वेमः

० ० ० ० । ० ० ऽ

म प ध नि सा री गा जगदेकः

तकधु गुधिकधुगुता दिद्धिन्नगाञ्जञ्झिँझ।

सुधाकलशः

वनमाली—देशीतालः

स्वचतुष्कं लघुश्चैव द्रुती गो वनमालिनि।

सुधा

० ० ० ० । ० ० ऽ

वनराजी—प्राकृते मात्रावृत्तम्

षट्कश्चतुर्मात्रः द्वौ पञ्चमात्रिकौ ज गः गः।

विरहाङ्कः

वनवसुन्धरा—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

वनविहारः—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

वने विविक्तालोकजनकः कामिनां चेष्टाविशेषो वनविहारः॥

भोजः

वनविहारगमनम्—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

क्रीडार्थं काननविहारागमनं वनविहारगमनम्।

भोजः

वनस्पतिः—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० म ० प ० ध नि ० स.

मञ्ज

वन्दुमुखी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि स.

मञ्ज

वयोरञ्जनी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग स.

मञ्ज

वरदः—गीतालङ्कारः (रासकभेदः)

लघुर्द्रुतौ गुरुर्यत्र तालोऽयं गजलीलकः।
वरदो रासकस्तेन श्रोतॄणां च सुखावहः॥

सङ्गीतसारः

वरदाभयौ—नृत्तहस्तौ

वामदक्षिणभागस्थौ वरदाभयदौ करौ।
अरालौ कटिपार्श्वस्थौ गदितौ वरदाभयौ॥

कुम्भः

पराङ्मुखतलौ भिन्नौ पताकौ कटिपार्श्वयोः।
......लगौ स्यातां क्रमेण वरदाभयौ॥

ज्यायनः

वराटिका— प्रथमरागः

भिन्नादिभूतस्य च पञ्चमस्य
प्रोक्ता विभाषैव वराटिकेयम्।
ममन्द्रका धांशयुताधतारा
षड्जग्रहान्ता च समस्वरा स्यात्॥

मोक्षः

—रागः

विभाषा रागराजस्य पञ्चमस्य वराटिका।
अंशष्षड्जग्रहन्यासौ नितारामन्द्रमध्यमा।
समशेषस्वरा पूर्णा शृङ्गारे याष्टिकोदिता॥

जगदेकः

वराटी—रागः

अतःपरं वराटीति प्रथितो राग उच्यते।
रागाज्जातस्ततोराग राजपञ्चमसंज्ञकात्॥
धैवतांशग्रहो न्यासष्षड्जोऽसौ तारधैवतः।
मध्यमन्द्रस्तु संपूर्णः स्वरशेषस्समो भवेत्॥

हरिः

रिषभकतारापूर्णा मन्द्रत्यक्ता समस्वराभोगा।
न्यासांशग्रहपञ्चमयुक्ता प्रोक्ता वराटिका बहुभिः॥

नान्यः

समस्वरा च पूर्णा च रितारा मन्द्रवर्जिता।
वराटी पञ्चमन्यासग्रहांशा किल कथ्यते॥

मतङ्गः

प्रहैरावर्तितो गेया भिन्नपञ्चमवत्सदा।
षड्जन्यासग्रहांशैषा वराटी भरतोदिता॥

अस्याः त्रैविद्धयम्— रत्नमालायां शुद्धवराटी, द्रविडवराटी देशवराटीति उक्तम्। कौमुद्यां तु षाडवमध्ये गणिता।

नारायणः

साद्यन्ता सांशसंयुक्ता वराटी रागजामता।

मदनः

—रागाङ्गरागः

भिन्नपञ्चमकस्याङ्गं वराटी स्यात्समस्वरा।
धांशा षड्जग्रहन्यासा मन्द्रमातारधैवता।
ग्रीष्मे प्राक्प्रहरे गेया संपूर्णा कामगे रसे॥

मङ्गमाधवः

अस्य रागस्य वरालीति नामान्तरमपि दृश्यते।

—रागः

विभाषा रागराजस्य पञ्चमस्य वराटिका।
समशेषस्वरा पूर्णा शृङ्गारे याष्टिकोदिता॥

हम्मीरः

षड्जग्रहांशकन्यासा वराटी कथिता बुधैः।
प्रथमा मूर्छना यस्यां संपूर्णा कीर्तिवाहिनी॥
स रि ग म प ध नि स

दामोदरः

—रागाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)

धैवतं स्थायिनं कृत्वा तत्पूर्वस्वरमेत्य च।
पञ्चारुह्य चतुर्थं च तृतीयं द्वियदोच्यते।
स्थायिन्यासे वराटीस्यात्तदा स्यात् रिग्रहः क्वचित्॥

कुम्भः

—रागः (वंशेवादनक्रमः)

ग्रहं कृत्वा तारषड्जमर्धीकृत्य तमेव च।
तत्पूर्वं स्थायिनं चाथ द्वितीयं च तृतीयकम्॥
द्वितीयं च क्रमात्प्राप्य स्थायिनि न्यस्यते यदा।
तदा वराट्याः स्वस्थानं प्रथमं परिकीर्तितम्॥
स्वस्थानत्रितयं चात्र कर्तव्यं भैरवे यथा।
स्यादेष एव स्वस्थानक्रमो रागान्तरेष्वपि।
वंशेष्वस्यां द्वितीयस्तु स्थायित्वेनोपलक्षितः॥

वेमः

—मेलरागः

रिकोमला गतीव्राढ्या कोमलीकृतधैवता।
निना तीव्रेण संयुक्ता वराटी धैवतादिका।
सतीव्रतरमम्पन्नान्दोलनेन मनोहरा॥

आन्दोलनं गमकविशेषः।

अहोबिलः

मेलकर्ताऽयं रागः। द्वितीयप्रहरोत्तरगेया।

वराटीतोडी—मेलरागः

रिधौ च कोमलौ प्रोक्तौ यत्र तीव्रतरश्च मः।
उद्ग्राहकौ पधौ स्यातां वराटी तोडिका च सा॥

अहोबिलः

द्वितीयप्रहरोत्तरगेया।

वराटीनाटः—मेलरागः

वराटीस्वरसञ्जाते वराटीनाटके पुनः।
अवरोहे धगौ वर्ज्यौ न्यासांशौ षड्जपञ्चमौ।
धैवतोद्ग्राहसम्पन्ने निमयोः कम्पनं भवेत्॥

अहोबिलः

सायंगेयः।

वराटीरागध्यानम्

विनोदयन्ती दयितं च गौरी
सुकङ्कणा चामरचालनेन।
कर्णे दधाना सुरपुष्पगुच्छं
वराङ्गनेयं कथिता वराटी॥

संगीतदर्पणः

वराट्युपाङ्गानि

षण्णामपि वराट्युपाङ्गानां अंशन्यासग्रहाः षड्ज एव वेदितव्यम् ।

भट्टमाधवः

वरालिगौलीरागध्यानम्

सुमालिदामावृतचारुकेशां
पुरःप्रदेशस्थितरुद्रवीणाम् ।
सखीमुखाब्जन्मृदुवेणुनालां
वरालिगौलीं हृदि चिन्तयामि ॥

रागसागरः

वराली—मेलरागः

(आ) स रि ग ० ० ० म प ध ० ० नि स.
(अव) स नि ० ध ० प म ० ० ० म रि स.

मेललक्षणे

वराली—मेलकर्ता

वर्गादिवेनुविधिमेपविरुद्धमध्य-
पञ्चाधिधैवशिवदन्ति तथोभयत्र ।
पूर्णाभिधे बहुलकल्पनया वराली
रागे चमत्कृतिमनेकविधां वदन्ति ॥

स रि ग प धाः शुद्धाः । प्रतिमध्यमः । काकलिर्निषादः ।

परमेश्वरः

वरालीरागध्यानम्

विवर्दकुसुमभूषां संवृतालीं सदालीं
मधुरमृदुलवाक्यैस्तोषयन्तीं वलन्तीम् ।
वलमिदुपलनीलां भार्गवे ध्यानलोलां
मम मनसि सदा तां चिन्तये श्रीवरालीम् ॥

रागसागरः

वराहहस्तः

मृगशीर्षे त्वन्यकरः तेन श्लिष्टस्ततो यदि ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्योगाद्वराहः कर ईरितः ।
पुरोभागेत्वयं हस्तो वराहस्य निरूपणे ॥

विनायकः

वरुणध्वजः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि प ध प म ग रि म ग स.

मज

वरुणप्रिया—मेलकर्ता

स ० रि ग ० म ० प ० ० ध नि स.

मज

वरुणसिन्धुः—मेलरागः (वरुणप्रियामेलजन्यः)

(आ) स म ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

वरुणा—देशीतालः

वरुणा दलगाः प्रोक्ता ।
० । ऽ

लक्ष्मणः

वर्णः

अलङ्कारैरलङ्कार्यो यो वर्ण इति गीयते ।
तस्य कोऽर्थो भवेद्भूमो वर्णो गानक्रिया भवेत् ॥

पण्डितमण्डली

वर्ण्यतेऽत्र पदं यस्मात्—
स्थाय्यादिभिश्चतुर्धासौ वर्णो गानक्रिया मतः ।

कुम्भः

ननु वर्णशब्देन किमुच्यते । वर्णशब्देन गानमभिधीयते । स्थायी, सञ्चारी, आरोही, अवरोहीति, चत्वारो वर्णाः ।

मतङ्गः

—प्रबन्धः

कर्णाटभाषया वर्णो विरुदैर्वर्णतालतः ।
तालत्रैविध्यतः प्राज्ञैः

श्रीकण्ठः

वर्णकुरञ्जी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स म ग रि प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

वर्णताल—देशीतालः

चतुरश्रत्र्यश्रमिश्रप्रभेदात् त्रिविधो मतः ।

वेमः

० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ऽ ऽ ० ० । ऽ

हम्मीरः

वर्णाः—(पाठ्ये)

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितः कम्पितस्तथा ।
वर्णाश्चत्वार एव स्युः पाठ्ययोगे तपोधनाः ॥

तत्र हास्यशृङ्गारयोः स्वरितोदात्तैर्वर्णैः पाठ्यमुपपाद्यम्, वीररौद्राद्भुतेषूदात्तकम्पितैः करुणबीभत्सभयानकेषु अनुदात्तस्वरितकम्पितैः ।

भरतः

वर्णदीपिका—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध नि प म रि ग रि स.

मज

वर्णमिश्रः—देशीतालः

वर्णमिश्राभिधे ताले द्रुतद्वन्द्वं लघुर्गुरुः।

०० । ऽ वेमः

वर्णमण्ठः—देशीतालः

लघुद्वन्द्वं द्रुतद्वन्द्वं लश्च द्वौ वर्णमण्ठके।

॥००।०० दामोदरः

वर्णमट्टिका—देशीतालः

लौबिन्दू लश्च बिन्दू च विज्ञेया वर्णमट्टिका।

मा गा पा धा नी . ।।००।०० जगदेकः

वर्णसंयोगे मानम्

लययतिपाणीनां त्रिविधः संयोगः। स च त्रिप्रकारो भवति। तद्यथा—राद्धं विद्धं शय्यागतं चेति। तत्र त्रियतिर्नाम समा स्रोतोगता गोपुच्छा। त्रिलयो नाम द्रुतो मध्यो विलम्बितः। त्रिपाणिकं नाम समपाणिरर्धपाणिरुपरिपाणिश्चेति। तेषां संयोगो यथा—

समा यतिर्द्रुतश्चैव लयो यत्र भवेदथ।
तथैवोपरिपाणिश्च राद्धस्त्वेषविधिर्भवेत्॥
स्रोतोगता यतिर्यत्र लयो मध्यस्तथैव च।
समपाणिस्तथा चैव विद्धं वाद्यं तु तद्भवेत्॥
अर्धपाणिस्तु यत्र स्यात्तथा चैव स्थितो लयः।
यतिश्चैव तु गोपुच्छा वाद्यं शय्यागतं तु तत्॥
स्थिताल्लयात्प्रभृत्येषां प्रमाणं संप्रवर्तते।
कार्या हानिः कलानां च शेषेष्वन्येषु पाणिषु॥
यतयः पाणयश्चैव लया वै वाद्यसंश्रयाः।
यथाक्रमं हि कर्तव्या नाट्ययुक्तिमवेक्ष्य तु॥

स्थितलयः। विलम्बितलयः। भरतः

वर्णसंहारः—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

वर्णितस्यार्थस्य तिरस्कारः। यथा— रत्नावल्यां कदलीगृहे मुखरैषा गर्भदासीति विदूषकवचनम्। सागरः

पात्रौघो वर्णसंहृतिः। पृथक्स्थितानां पात्राणां कार्यार्थे ओघः मीलनं वर्ण्यन्त इति वर्णसंहारः। रामचन्द्रः

सर्ववर्णोपगमको वर्णसंहार उच्यते। यथा— बालरामायणे जामदग्न्यवचनम्। किं ब्रूथेत्यादि। तत्र हरचापदलनविषयतया राघवविश्वामित्रपौरादिपरामर्शेन ब्राह्मणादिवर्णानां संग्रहाद्वर्णसंहारः। सिंग

चातुर्वर्ण्योपगमनं वर्णसंहार इष्यते।

भरतः

वर्णितार्थतिरस्कारो वर्णसंहार इति पाठान्तरम्। चातुर्वर्ण्यशब्देन पात्राण्युपलक्ष्यन्ते। यत्र पात्राणि पृथक्स्थितान्यपि ढौक्यन्ते स वर्णसंहारः। भट्टतौतस्तु वीरप्रधाने नायकप्रतिनायकौ तत्सचिवौ च वर्ण्यन्त इति वर्णा इत्याह। कामप्रधाने नायको नायिका सचिवौ च अत्र चतुर्णामेकीभावः प्रयोगस्य। यदुक्तं ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयमेलनमिति तदफलत्वादनादृत्यम्।

अभिनवः

वर्णसङ्कीर्णहस्तः

सूचीहस्तौ नाभिमूले चोर्ध्वाग्रौ च प्रचालितौ।
वर्णसङ्कीर्णहस्तोऽयं कीर्तितो भरतागमे।
नाभिमूले चोर्ध्वभागे चलितो रोमराजिषु॥

विनायकः

वर्णसरकः—प्रबन्धः

स्वरैस्तालैः पदैस्तेनैस्सहितोऽयं प्रबध्यते।
आभोगेऽन्यपदैरस्य तेन्नकैन्याससंविधिः॥

हरिपालः

अयमेव वर्णस्वर इति कचिद्दृश्यते।

वर्णालङ्कारः

वर्णालङ्कार एव गीतालङ्कार इत्यधुनातनैरुच्यते। प्राचीनैरपि वर्ण एव गीतिरिति व्याख्यातम्।

अष्टौ प्रसिद्धालङ्कारा लक्ष्यन्ते तत्र झोम्पटः॥
ध्रुवो मठ्यो रूपकश्च झम्पा त्रिपुट एव च।
अठतालैकतालौ चेत्यष्टालङ्कृतयः स्मृताः॥

वेङ्कटमखी

अस्मिन्कोशे मतविवेचनार्थं वर्णालङ्कारा अपि ध्रुवालङ्कारा इति विभज्योच्यन्ते।

—ओढ्मतानुसारिणः

एकस्वरो द्विस्वरश्च त्रिस्वरश्च चतुस्स्वरः।
शृङ्खली नागपाशश्च मङ्गलो यतिमङ्गलः॥
नन्दनः सुन्दरः कुन्दः सरलः कुटिलोद्धटौ।
एते चतुर्दश प्रोक्ताः पूर्वैः सङ्गीतकोविदैः॥

संगीतसरणिः

वर्णैला—एलाप्रबन्धः

मण्ठादितालमध्यात्तु तालेनैकेन केन चित्।
युता रागादिनियमरहितास्ता परे विदुः।
वर्णमालाभिधा एला एलागानविवेचकाः॥

कुम्भः

वर्तना

बाहूनां करणानां च समस्तव्यस्तयोजनात् ।
क्रमाद्द्रुताद्विवैचित्र्याज्जायन्तेऽत्र सहस्रशः ।
वर्तनाश्चतुरैरूह्या ताश्शोभाभरसंभृताः ॥

शार्ङ्गदेवः

कराभिनयशोभाया विचित्रां रचयन्ति हि ।
ततो मयेह लिख्यन्ते वर्तनास्ता मनोहराः ॥

अशोकः

'उद्देशान्ते पञ्चविंशतिरित्युक्ता वर्तनावायुसूनुना' इत्यशोको वक्ति । कल्लिनाथस्तु कोहलीयवर्तना इति उद्देशान्ते 'चतुर्विंशतिरित्युक्ता वर्तना भट्टतण्डुना' इत्याह ।

वर्तनानन्दः—प्रबन्धः

रागोऽपि कलयेद्वस्तु रसैस्तेनैश्च निर्मितः ।
आभोगश्च पदैर्न्यासः स्वरैर्यस्य प्रगीयते ।
तालेनेष्टेन स ज्ञेयो वर्तनानन्दसंज्ञकः ॥

पण्डितमण्डली

वर्तनाभरणम्—चालकः

एकः करः परिलुठत्कर्णाभ्यर्णनिवेशितः ।
प्रसारितोद्वेष्टितकैः वर्तितो यदि लीलया ।
अपरः पाणिरेतत्तु वर्तनाभरणं भवेत् ॥

वेमः

वर्तनास्वस्तिकम्—चालकः

विद्युद्दामानुकारेण पाणिरेकस्स्वपार्श्वतः ।
वलनं कुरुते पाणिरन्यो विच्युतिपूर्वकम् ॥
अनेन योगमायाति क्रियासमभिहारतः ।
वर्तनास्वस्तिकं प्राह तत्सङ्ग्रामधनञ्जयः ॥

वेमः

अथवेदं त्रिखण्डोक्तवर्तनाभिर्भवेदिति ।

अशोकः

वर्तनी—श्रुतिः

मन्द्रपञ्चमद्वितीया श्रुतिः ।

पण्डितमण्डली

—मूर्छना (गान्धारग्रामे तृतीया)

(आ) प ध नि स रि ग म.
(अव) म ग रि स नि ध प.

नान्यः

—प्रबन्धः

वर्तन्यां न द्रुतो लयः ।

पण्डितमण्डली

यस्यामावृत्तिरुद्ग्राहे ध्रुवाभोगौ सुसंयुतौ ।
ध्रुवके स्यात्ततो मुक्तिः वर्तनी साभिधीयते ॥
कङ्कालः प्रतितालौ च कुडुक्कद्रुतमण्टकान् ।
सैलाम्येतरतालैश्च स्वरैश्च परिगीयते ॥
मन्तव्योऽत्र सदा भेदः वर्तिन्याः करणस्य च ।
सविलम्बस्वरैरेव वर्तिनी कथिता बुधैः ॥
वर्तिन्यां वा विवर्तिन्यामालापस्तालवर्जितः ।
आदावारोप्यते यस्याः सा स्यादालापपूर्विका ॥

सोमराजः

तालं विहाय प्रथमं स्वरैरालापयिष्यते ।
गीत्वा द्विवारमुद्ग्राहं ध्रुवाभोगौ ततः परम् ॥
गीयते ध्रुवकेनैव पुनर्मुक्तिर्भवेदिह ।
प्रतितालो ध्रुवो मट्टः कङ्कालश्च कुडुक्कः ॥
इति ख्यातान्विहायैतान् तालास्सर्वे भवन्ति च ।
लयो विलम्बितश्चात्र करणेषु द्रुतो भवेत् ॥
करणानाममुष्याश्च दृश्या स्यादियतो भिदा ।
वर्तनीति समाख्याता,

हरिपालः

वर्तिका—श्रुतिः

धैवतस्य तृतीया श्रुतिः । तारधैवतस्य द्वितीया श्रुतिरिति मण्डल्याह ।

वर्तितम्—करणम्

कुञ्चितौ मणिबन्धे तु व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
हस्तौ निपतितौ चोर्वोर्वर्तितं करणं तु तत् ॥

भरतः

आश्लिष्टौ मणिबन्धस्य स्वस्तिकाभिमुखौ करौ ।
कृत्वा वक्षस्येककालं व्यावृत्तपरिवर्तितौ ॥
उत्तानौ पातयेदूर्वोर्यत्र तद्वर्तितं मतम् ।
अस्मिन्नायां प्रयोगस्स्यात्पताकौ यदि पातयेत् ॥
अधोमुखनिघृष्टौ तौ क्रोधं सूचयतः करौ ।
शुकतुण्डादयोऽप्यन्ये विनियोगवशादिह ॥

शार्ङ्गदेवः

उन्मुखौ स्वस्तिकाकारावश्लिष्टौ मणिबन्धतः ।
वक्षःक्षेत्रे करौ कृत्वा तत्रैव युगपत्पुनः ॥
व्यावृत्तिपरिवृत्तिभ्यां पताकौ यत्र पातयेत् ।
स्वोर्वोरुत्तानितावेव वर्तितं तत्प्रकीर्तितम् ॥
आविद्धवर्तनापूर्वावधस्तलनिपातितौ ।
एतौ तदा यथारोषवाक्यार्थाभिनयौ मतौ ॥

शुकतुण्डावयोप्यत्र प्रयोक्तव्या यथोचितम् ।
मुनिनाप्यत एवास्य विशेषो न निरूपितः ।
तत्राप्यनन्तरोक्तत्वात्तलपुष्पपुटोदितः ॥
पादोऽनुमत इत्येके मुनेराशयवेदिनः ।
कथयामासुराचार्याश्चरणं तलसञ्चरम् ।
अपरे तु विदुः पादं हस्तौचित्यानुसारतः ॥

ज्यायनः

'असूयाकोपयोर्योज्यम्' इति लक्ष्मणः ।

—नृत्तकरणम्

उन्मुखस्वस्तिकाकारौ यौ श्लिष्टौ मणिबन्धतः ।
वक्षःक्षेत्रान्तरे कृत्वा तत्रैव युगपत्पुनः ॥
व्यावृत्तिपरिवृत्तिभ्यां पताकौ यत्र पातयेत् ।
पुनरुत्तानितावेव वर्तितं तत्प्रकीर्तितम् ॥

नन्दी

वर्धनः—देशीतालः

भवन्ति वर्धने ताले द्रुतौ लघ्वः प्लुतस्तथा ।
० ० । ऽ

सुधा

वर्धनी—रागवर्धनाङ्गम्

रागवर्धनशब्दे द्रष्टव्यम् ।

वर्धापणः—देशीतालः

ताले वर्धापणे ज्ञेयं लघूनां च चतुष्टयम् ।
॥ ॥

सुधा

वर्धमानम्—हस्तः

तदेवोर्ध्वीकृतं हस्तं वर्धमानं प्रकीर्तितम् ।

उमा

वर्धमानम्—गीतम्

खण्डिकावर्धमानं, आसारिताभामं, वर्धमानासारितं, इति त्रिविधम् ।

—देशीस्थानम्

अन्योन्यपार्ष्णिसंबन्धं तिरश्चीनं पदद्वयम् ।
यत्र तद्वर्धमानाख्यं स्थानकं तद्विदो विदुः ॥

वेमः

वर्धमानः—पूर्वरङ्गाङ्गम्

यस्मान्नृत्याश्च वर्णाश्च वाद्यास्तालाल्लयादिभिः ।
वर्धतेऽभिनयाश्चैव प्रयोगो वर्धमानकः ॥

शारदातनयः

—हस्तः

स्वस्तिकेन विनाभूतौ केचिदिच्छन्ति तं बुधाः ।
सीमन्ताभिनये योज्यः स्त्रीभिस्तद्देशगः करः ॥

अशोकः

हंसपक्षौ स्वस्तिकत्वं प्राप्तौ यदि पराङ्मुखौ ।
वर्धमानस्तदा हस्तः कवाटोद्घाटने भवेत् ॥
विच्युतस्वस्तिकस्तद्वद्वक्षःस्थलविदारणे ।
सर्पशीर्षौ हंसपक्षस्थानेऽस्मिन्नपरे जगुः ।
अपरेऽभ्युपजग्मुस्तं स्वस्तिकेन विना कृतम् ॥

शार्ङ्गः

मृगशीर्षौ पराग्वक्त्रावथवा हंसपक्षकौ ।
तादृशौ स्वस्तिकीभूतावथवा सर्पशीर्षकौ ॥
पराङ्मुखाविति त्रेधा वर्धमानाभिधः करः ।
द्वारवातायनादीनां कवाटोद्घाटने मतः ॥
विच्युतस्वस्तिकौ हंसपक्षौ वक्षोविदारणे ।
द्वितीयं निषधं प्राह वर्धमानाभिधं बुधः ।
श्रीमान् कीर्तिधराचार्यो विनियोगोऽस्य वर्णितः ॥

चित्रदीपः

वर्धमानप्रयोगः—पूर्वरङ्गाङ्गम्

यान्यवोचमहं पूर्वं गीतकानि चतुर्दश ।
वर्धमानादिकं चैव सर्वमत्रैव योजयेत् ॥
उपक्रमे गीतकानां प्रयोगस्सूचनादिभिः ।
उपोह्यन्ते स्वरा यस्मात्तस्मादुक्तमुपोहनम् ॥
तदुक्तपूर्वमस्माभिः चतस्रः कण्डिका अपि ।
विशाला सङ्गते तत्र कनिष्ठासारितोद्भवे ॥
मध्यमासारिताज्जाता विशाला सङ्गता तथा ।
सुनन्देति चतस्रोऽपि ज्येष्ठासारितसंभवाः ॥
सुमुखी च सुनन्दा च सङ्गताच विशालिका ।
उक्तपातक्रमैरेतैरासारितविधिः क्रमात् ॥
पिण्डीबन्धाः प्रदर्श्यन्ते वर्धमानक्रमेण च ।
ते चेष्टदेवतारूपा इष्टचित्राश्रिता अथ ॥
विलम्बितलयेऽभीष्टमाना आसारितस्य तु ।
कला कलापसंयुक्तोपोहनस्यार्धभागिकः ॥
समाश्रतस्रश्चतुरा नर्तक्यः पुष्पपाणयः ।
अन्तर्धानमथाकृत्याऽलङ्कुर्यू रङ्गभूमिकाम् ॥
तत्रावकीर्य पुष्पाणि नमस्कुर्युः क्रमेण ताः ।
इन्द्रादिलोकपालेभ्यः परिवर्ते चतुर्दिशम् ॥

बन्दनानि प्रकुर्वन्ति चतस्रः परिवर्तनात् ।
उपोहनार्थाभिनयमङ्गहारैः प्रयुज्य ताः ॥

पिण्डीं बध्नन्ति तत्रस्थाः कनिष्ठासारिताश्रये ।
उपोहनं पञ्चकलं सूचया भावयन्ति ताः ॥

वैशाखरेचितेनासावेका भूत्वा पृथक् ततः ।
अभिनीयोपोहनार्थं दर्शयेच्च तदेतराः ॥

पर्यस्तकाद्यङ्गहारैः प्रवृत्येयुस्ततस्तु ताः ।
पिण्डीबन्धं समास्थाय भावयन्त्यङ्कुरेण तु ॥

प्रथमोपोहनस्यार्थं परिवर्त्य पुनश्च ताः ।
वैशाखरेचितं कृत्वा करणं रङ्गपीठके ॥

विकीर्य पुष्पनिचयं कुर्युर्वस्तु विभावनम् ।
ताभ्य एका विनिर्गिश्रत्य प्रथमं वस्तु भावयेत् ॥

तदेव चारु चातुर्याद्दर्शयेन्नृत्यतः पुनः ।
ततः पिण्डीगतास्सर्वाः पिण्डीबन्धमुपागताः ॥

सूचया षट्कलं कुर्युर्द्वितीयोपोहनं पुनः ।
तस्यैव करणं ज्ञेयं तदर्थस्य विभावनम् ॥

अपसृत्य द्वितीयाथ ताभ्यो वस्तु द्वितीयकम् ।
चच्चत्पुटेन तालेनाभिनयेत्प्रथमा तदा ॥

प्रनृत्येदङ्गहारेण चतस्रो मिलिताः पुनः ।
विधाय शृङ्खलाबन्धं द्वितीयस्यास्य वस्तुनः ॥

अङ्कुरेण पुनःकुर्युरुपोहनमर्थैकिका ।
ताभ्यो निस्सृत्याभिनयेद्द्वितीयं वस्तु तत्परम् ॥

प्रदर्शयन्त्यङ्गहारैः तदर्थं मिलिता अथ ।
पिण्डीबन्धं समास्थाय समं कुर्युरुपोहनम् ॥

एवं तृतीयाभिनयेत्तृतीयं वस्तु रङ्गगा ।
षट्पितापुत्रकेण द्वे कुर्यातामङ्गहारतः ॥

नर्तक्यो मिलिताः पश्चाल्लताबन्धमुपाश्रिताः ।
अङ्कुरेण पुनः कुर्युरुपोहनमथ स्फुटम् ॥

अन्योन्यं मिलिताः प्राग्वत् तृतीया प्रश्नमान्तिका ।
तृतीयं वस्त्वभिनयेन्नृत्तं कुर्याद्द्वितीयिका ॥

ततस्सङ्गत्य पिण्डीस्थाः कुर्युस्तुर्यमुपोहनम् ।
सूचयाष्टकलं पश्चादपसृत्य चतुर्थिकाम् ॥

चतुर्थं वस्त्वभिनयेदङ्गहारं ततःपराः ।
कुर्वीरन्मिलितास्तिस्रश्चतस्रोऽपि ततःपरम् ॥

अङ्कुरेण चतुर्थस्य वस्तुनो भेद्यकाभिधम् ।
बन्धमास्थाय कुर्वीरन्नुपोहनमतःपरम् ॥

विश्लिष्यान्योन्यमाद्याभ्यां द्वाभ्यां साकं तृतीयया ।
अङ्गहारैरभिनयेच्चतुर्थीवस्तु तुर्यकम् ॥

अथ सर्वास्तु नर्तक्यः पिण्डीबन्धमुपाश्रिताः ।
चतुर्थोपोहनं कुर्युरपसृत्य तृतीयिकाम् ॥

तृतीयं वस्त्वभिनयेत्तिस्रो नृत्यन्ति तत्परम् ।
लताबन्धमथास्थाय कुर्युः पूर्वमुपोहनम् ॥

प्रथमं वस्त्वभिनयेत्प्रथमापसृता ततः ।
तदेतराः प्रनृत्यन्ति मिलिता पुनरेव ताः ॥

कुसुमाञ्जलिमाकीर्य चतस्रोऽपि तदा समम् ।
अङ्गहारैः प्रनृत्याथो भवन्त्यपसृतास्तु ताः ॥

कुम्भः

वर्षवराः

ये त्वल्पसत्वाः क्लीबाश्च ... स्त्रीस्वभाविनः ।
जात्या न दुष्टाः कार्ये च ते वै वर्षवराः स्मृताः ॥

भरतः

वलनम्—तारा

तिर्यग्गमनं वलनं मतम् ।

अशोकः

वलनं शस्त्रगमनं रसयोर्वीररौद्रयोः ।

कुम्भः

वलयम्—बाहुभूषणम्

वलितः—ऊरुः

जानुनोऽभ्यन्तरगतौ वलनं समुदीरितम् ।
स्वेच्छापरिक्रमे स्त्रीणां करणे वलितोरुणि ॥

ज्यायनः

जानुन्यन्तर्गते प्राहूरूरुं वलीतसंज्ञकम् ।
स्वैरस्त्रीणां गतावेष विनियुक्तो महर्षिणा ॥

विप्रदासः

—बाहुः

भ्रमितः कूर्परोद्देशे वलितः परिकीर्तितः ।
खड्गादिभ्रामणे योज्यो धृतहस्तस्य मोचने ॥

सोमेश्वरः

वलितम्—स्थानकम्

किञ्चिद्विवलमानोऽङ्घ्रिः पदं वलनपार्श्वगम् ।
भूमिस्पृष्टकनिष्ठं च भूमिगाङ्गुष्ठकं परम् ।
कुर्वीत वलितं प्रोक्तं साभिलाषविलोकिते ॥

ज्यायनः

—दर्शनम्
दृष्टेरिष्टान्निवृत्ताय भूयोऽन्यश्रभावतः ।
क्रियते दर्शनं यत्र वलितं तत्प्रचक्षते ॥
वेमः

वलितं तन्निवृत्तस्य भूयस्तस्यावलोकनम् ।
शारदातनयः

—करणम्
अपक्रामति देहस्य क्षेत्रात्सूचीमुखे करे ।
सूचीपादोऽप्यपक्रामेत्तदिको भ्रमरीं ततः ।
पुनरङ्गान्तरेणैव यत्र तद्वलितं मतम् ॥
ज्यायनः

वलितवर्तना
वलिताभिधहस्तौ चेद्वर्तितौ स्वोत्कीर्तितः ।
सौष्ठवेन तदा सोक्ता धीरैर्वलितवर्तना ॥
अशोकः

कूपरास्वस्तिकाकारवर्तनाद्वलिता मता ।
अन्ये त्वाचक्षतेऽन्योन्यलग्नाग्रौ खटकामुखौ ।
ऊर्ध्वगौ पृष्ठतो नम्रकूर्परौ वलितेति च ॥
कल्लिनाथः

वलिता—ग्रीवा
पार्श्वोन्मुखी पुनर्ग्रीवा वलितेत्यभिधीयते ।
पार्श्वेक्षणे तथा ग्रीवाभङ्गे चैषा प्रयुज्यते ॥
वेमः

ग्रीवाभङ्गे तथा भर्तुः प्रेक्षायां गुरुसन्निधौ ।
अशोकः

प्रलोकितं स्वभङ्गे च वलिता पार्श्वतोमुखी ।
ज्यायनः

—रागः
मध्यांशकानिधनपञ्चमकाङ्किता च
मन्द्रर्षभे च बहुला बहुसप्तमा च ।
न्यर्कार्षभिविगमका सगवर्जिता च
ज्ञेया तु भाषा वलितान्तराख्या ॥
नान्यः

पञ्चमान्ता च मध्यांशा रिमन्द्रा बहुसप्तमा ।
सगहीना सत्रिभिन्ना भाषा च वलिता च सा ॥
मतङ्गः

वलितोरु—करणम्
उरसो यौगपद्येन कृत्वा व्यावर्तितौ करौ ।
आनीयाक्षिप्तया सार्धं तत्रैव परिवर्तनात् ॥
स्थापयित्वा यदा सम्यक् शुकतुण्डावधस्स्थले ।
बद्धया चावतिष्ठेत वलितोरु तदीरितम् ॥
अपवर्पितमेतेन मुग्धायास्संप्रदर्श्यते ।
ज्यायनः

'आकारगुप्तव्रीडायामेकान्ते च नियुज्यते' इति लक्ष्मणः ।

वलितोरुकम्—करणम्
शुकतुण्डौ यदा हस्तौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
ऊरू च वलितौ यस्मिन्वलितोरुकमुच्यते ॥
भरतः

वक्षःक्षेत्रे समं हस्तौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
विधायाक्षिप्तया चार्यो संहतौ परिवर्तनात् ।
तत्रानीय निधीयेते शुकतुण्डावधोमुखौ ॥
बद्धा याति स्थितिर्यत्र वलितोरु तदुच्यते ।
मुग्धस्त्रीव्रीडिते चास्य प्रयोगश्शार्ङ्गिणोदितः ॥
शार्ङ्गदेवः

वलितौ—नृत्तहस्तौ
कूर्परस्वस्तिकाकारौ लताख्यौ वलितौ करौ ।
परेतौ विधुतौ मूर्ध्नि मुष्टिकस्वस्तिकौ जगुः ॥
केचिदन्योन्यलग्नाग्रौ पृष्ठतो नम्रकूर्परौ ।
ऊर्ध्वाग्रौ खटकास्यौ च तदाहुर्वलितौ करौ ॥
अशोकः

वल्लभः—गीतालङ्कारः (मठ्यभेदः)
मलयाख्ये भवेत्ताले गुरुर्लघुरतो गुरुः ।
वल्लभो मठ्यको ज्ञेयः तालेऽस्मिन्करुणे रसे ॥
सङ्गीतसारः

—देशीतालः
वल्लभो मगणद्वन्द्वं मध्यगे लघुनि स्मृतः ।
। S S S । S S S
कुम्भः

... ... मण्ठकः ।
वल्लभो रगणेनैव कथितस्तालवेदिभिः ॥
दामोदरः

वल्लभमण्ठः—तालः
वल्लभो रगणेनैव । S । S
वेदः

वल्लवी—रागः (सङ्कीर्णः)
देशाख्या शावरीयोगाद्वल्लवी परिकीर्तिता ।
नारायणः

वल्लाता—भाषाङ्गरागः
भाषामभाषिष्ट तु भिन्नषड्जे श्रीकण्ठिकामत्र मुनिर्मतङ्गः।
तदङ्गमंशग्रहणान्तषड्जां वल्लातिकामाह महीमहेन्द्रः॥
अस्य वल्लातिकेत्यपि नाम दृश्यते।

कुम्भः

—रागः
षड्जांशग्रहन्यासा धमन्द्रा रिषभोज्झिता।
प्रोक्ता हिन्दोलकोपाङ्गं वल्लाता गीतकोविदैः॥

सोमराजः

वल्लाना—रागः
मध्यमग्रहसन्यासा पञ्चमेन च वर्जिता।
धैवतेन च भूयिष्ठा वल्लाना षाडवा भवेत्॥

सोमेश्वरः

वल्लालिरागध्यानम्
सख्या प्रबोध्यमानापि कान्ते रोषं न मुञ्चती।
परावृत्तमुखी श्यामा वल्लाली प्रीतनायका॥

संगीतसरणिः

वशिः—देशीतालः
वशिःस्याल्लघु नृत्तेन। (?)
। । ऽ ।

लक्ष्मणः

अत्र पाठोऽतीव भ्रष्टः। चिह्नकलनया 'लघुद्वन्द्वं गुरुलघू' इति द्योत्यते।

वशीकरणः—तानः
षड्जग्रामे रिपहीनौडुवः।
स नि ध म ग

कुम्भः

वषट्कारः—तानः
मध्यमग्रामे गनिर्हीनौडुवः।
ध म रि स प.

कुम्भः

वसन्तः—रागाङ्गरागः (वीणायां वादनक्रमः)
षड्जं कृत्वा ग्रहं तस्मात्स्वरमेत्यादिमं ततः।
तृतीयतुर्यावुच्चार्य द्वितीयादीन्स्वरानथ॥
त्रीनारुह्यावरुह्याथ वसन्तः सग्रहान्तिमः।
ऋषभोऽपि ग्रहः कैश्चिदस्य लक्ष्येषु दृश्यते॥
षड्जं। मध्यषड्जम्।

कुम्भः

—रागः (वंशे वादनक्रमः)
षड्जं स्थायिनमास्थाय तद्द्वितीयतृतीयकौ।
सकृदाहत्य वेगेन प्रोच्यतुर्यतृतीयकौ॥
द्वितीयं पुनरुच्चार्य तृतीयं च चतुर्थकम्।
तृतीयं तदधस्ताच्च स्वरं प्रोच्य ग्रहे यदा॥
न्यासो विधीयते तत्र स्वस्थानं स्यात्तदादिमम्।
वसन्तस्य तृतीयोऽपि स्थायी स्याल्लक्ष्यवर्त्मनि॥

कुम्भः

—देशीतालः
वसन्तताले कर्तव्यो नगणो मगणस्तथा।
९ मात्राः

तालप्रस्तारः

—उपाङ्गरागः
सांशन्यासग्रहः पूर्णो मन्द्रनिरसपकम्पितः।
भूयिष्ठरिनिसो दैने पश्चिमे प्रहरे बुधैः॥
हिन्दोलाङ्गं वसन्तोऽयं वसन्ते गीयते शुचौ।
विद्रुमाभं दशभुजं षडास्यं कोकिलागतिम्॥
तालखट्वाङ्गचक्राब्जफलशंखांश्च षट्करैः।
बिभ्राणं वीणया सक्तकरद्वन्द्वं वराभये।
दधतं पाणियुग्मेन केचित्प्राहुर्तद्विदः॥

कुम्भः

—रागाङ्गरागः
हिन्दोलाङ्गं वसन्तः स्याद्ग्रहांशन्यासषड्जकः।
संपूर्णः कम्पितसपो मन्द्रनि ....।
वसन्ते पश्चिमे यामे शृङ्गारे गीयते बुधैः॥

भट्टमाधवः

—रागः
अंशे न्यासे ग्रहे षड्जोन षड्जो तारमन्द्रयोः।
पूर्णस्वरो वसन्तोऽत्र शृङ्गारे सप्रकम्पितः॥

सोमराजः

देशीतालः
वसन्तताले नगणो मगणः परिकीर्तितः।
। । । ऽ ऽ ऽ

श्रीकण्ठः

वसन्तताले विज्ञेयौ नगणो मगणस्तथा।
। । । ऽ ऽ ऽ

सुधा

—रागः
पूर्णो वसन्तः षड्जस्त्रिः रागाङ्गश्च त्रयो बुधैः।

मदनः

आन्दोलितो निजस्थाने मध्यमादिविलम्बितः।
मध्यमे चैव.........निरो भवति कम्पितः॥

वसन्ते सततं गेयः शृङ्गारे वीरकेऽपि च ।
शृङ्गारे मुख्यवृत्तिस्स्याद्वसन्ते गीयते यतः ।
अयमेव वसन्ताख्यस्तेन सर्वजनोदितः ॥

हम्मीरः

—हस्तः

वसन्ते विप्रकीर्णाख्यः तद्वधूसमुपाश्रितः ।

शृङ्गारः

—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मख

—मेलरागः (स्वतन्त्रमेलः)

षड्जादिमूर्छने मान्ते गनी तीव्रौ वसन्तके ।
प्रातर्गेयः

अहोबिलः

—रागः

षड्जमध्यमिकाजातः षड्जन्यासग्रहांशकः ।
गेयो वसन्तरागोऽयं वसन्तसमये बुधैः ॥

नारायणः

—मेलरागः (श्रीरागमेलजोऽयं रागः)

वसन्तरागे वक्रस्तु निषादस्वर उच्यते ।

परमेश्वरः

—मेलरागः (कर्णाटगौडमेलजः)

षड्जत्रययुतः पूर्णो वसन्तो वा रिपोज्झितः ।
प्रातर्मथौ प्रयोक्तव्यौ वीरे रौद्रेऽद्भुते रसे ।
सहायः पञ्चबाणस्य रागो हिन्दोलसंभवः ॥

श्रीकण्ठः

वसन्तगन्धी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध स.
(अव) स नि ध प म रि स.

मख

वसन्ततिलकम्—चतुर्दशाक्षरवृत्तम्

न भ ज ज गगाः

भरतः

वसन्ततिलकं, उद्धर्षिणी, सिंहोन्नता, मधुमाधवी. चेतोहिता, इन्दुमुखीत्यादि नामभिर्व्यवहरन्ति ।

वसन्ततिलकः—देशीतालः

वसन्ततिलको लघ्वोर्मध्ये बिन्दुरुदीरितः ।
। ० ।

लक्ष्मणः

वसन्तभैरवः—मेलरागः

कोमलाख्यौ रिधौ तीव्रौ गनी वसन्तभैरवे ।
धैवतांशग्रहन्यासो मध्यमांशोऽपि सम्मतः ॥
प्रातर्गेयः ।

अहोबिलः

वसन्तभैरवध्यानम्

पीतवस्त्रधरं गन्धकुङ्कुमागरुलेपनम् ।
वसन्तभैरवं ध्याये कार्तिकेयस्वरूपिणम् ॥

रागसागरः

वसन्तमनोहरी—(मायामालवगौलमेलरागः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म ग स.

मख

वसन्तमुखारी—मेलरागः (वकुलाभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प नि ध नि स.
(अव) स नि ध प म रि स.

मख

वसन्तरागध्यानम्

शृङ्गारवनसमीपे नर्तन्तं युवतिजनकदम्बैश्च ।
शुकपिकशारीयुक्तं ध्याये मे मनसि सन्ततवसन्तम् ।

रागसागरः

शिखण्डिपिञ्छोच्चयचारुचूडः चूताङ्कुरोद्भासुरकर्णपूरः ।
नव्याम्बुदश्यामतनुर्विलासी वसन्तरागोऽतिमनोहरश्रीः ॥

श्रीकण्ठः

शिखण्डबर्होच्चयबद्धचूडः पुष्णन्पिकं चूतलताङ्कुरेण ।
भ्रमन्मुदाराममनङ्गमूर्तिर्मातेमतङ्गस्य वसन्तरागः ॥

सङ्गीतसरणिः

वसन्तलीला—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प ग रि स.

मख

वसन्तिका—रागः

मार्गहिन्दोलरागाङ्गं वेदीहिन्दोलसंज्ञकः ।
पूर्णोऽथ मन्थरो देशीहिन्दोलश्चैव कथ्यते ॥
ऋषभेण निनादेन समषड्जो विराजते ।
आन्दोलितो निजस्थाने मध्यमोऽपि विलम्बितः ॥
मध्यमे पञ्चमे चैव नित्यं भवति कान्तितः ।
वसन्ते सततं गेयश्शृङ्गारे वीरकेऽपि च ॥

शृङ्गारमुख्यवृत्तित्वाद्वसन्ते गीयते यतः ।
अयमेव वसन्ताख्यस्तेन सर्वजनोदितः ॥

वसन्ती—रागः
वसन्ती स्यात्तु संपूर्णा सत्रया कथिता बुधैः ।
श्रीरागमूर्छनैवात्र गेया रागविशारदैः ॥

दामोदरः

वसुः—देशीतालः
वसुः स्याल्लद्वयोर्मध्ये बिन्दुद्वन्द्वसमुद्भवः ।
। ० ० ।

लक्ष्मणः

वसुकरी मेलरागः (षण्मुखप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्ज

वसुन्धरा—देशीतालः
वसुन्धरायां पलपा लद्वयं दत्रयं लघु ।
ऽ।ऽ॥०००।

लक्ष्मणः

वसुवंशः
अष्टौ वसवः । मुखताररन्ध्रयोरन्तरालमष्टाङ्गुलमिति हेतोः वसुवंशः ।
वसोर्वंशे दण्डमानमङ्गुलानामुदीरितम् ।
अन्तरात्रिंशतिं पञ्च यवा यूकात्रयं तथा ॥
अन्तरं मुखताराख्यरन्ध्रयोर्दिग्गजाङ्गुलम् ।
संभूयान्तरसप्तानां मानमत्र भवेदिदम् ॥
पञ्चाङ्गुलानि सार्धाष्टा यवयुक्सप्तयूकिकम् ।
प्रतिस्वमन्तरं ज्ञेयमङ्गुलं पादवर्जितम् ।
सयूकायवकं शेषं नाथेन्द्रवदिह स्मृतम् ॥

कुम्भः

वस्तु—निबद्धाङ्गम्
यस्मिन्वसन्ति नियतं...ङ्गानि कानिचित् ।
सद्वस्तुधनिमुख्येन तद्वस्तु परिकीर्तितम् ॥

कुम्भः

वस्तु
उद्ग्राहाद्यास्तु चत्वारस्स्वरादीनि च षट् तथा ।
वसन्ति यत्र स ज्ञेयः प्रबन्धो वस्तुसंज्ञितः ॥

जग-मल्लः

—प्रबन्धः
पादाः पञ्च भवन्त्यत्र प्रान्ते दोहलकोऽपि वा ।
विषमेष्वेव पादेषु मात्रास्स्युर्दश पञ्च च ॥
मात्रा द्वादश संख्यातास्समयोः पादयोरपि ।
पादा भवन्ति पूर्वास्ते परार्धेष्वपरेण ते ॥
अन्ते दोहलकस्त्वन्यैः पदैराभोग इष्यते ।
तेन्नैर्न्यासो यथेष्टं स्यात्तालो वस्त्विति लक्षितम् ॥

हरिपालः

वस्तुन्यर्धात्पुनः पाठः परार्धे स्वरतेन्नकाः ।
ततः स्याद्दोहकादूर्ध्वं आभोगोऽन्यपदैः कृतः ।
कर्तव्यस्तेन्नकैर्न्यासः तालश्चात्र यथारुचि ॥

जगन्नाथः

प्रबन्धे वस्तु संज्ञेऽस्मिन् तेन्नकैर्न्यास इष्यते ।
वस्त्वेवं स्वरपाटान्त्ये तेन्नकैरपि रञ्जितम् ।
तालैर्योद्दच्छिकैः पञ्च पञ्चकर्णाटभाषया ॥

पण्डितमण्डली

प्रथमे च तृतीये च पञ्चमे तिथिसंख्यया ।
द्वितीये च चतुर्थे च मात्रा भास्करसंख्यया ॥
ईदृक्पञ्चपदं चान्ते दोहकेन समन्वितः ।
वस्तु नाम प्रबन्धोऽयं मुनिभिः परिकीर्तितः ॥
ईदृग्विधः प्रबन्धोऽसौ नाटके परिगीयते ।
भरतोक्तप्रकारेण नानारससमन्वितः ॥

सोमेश्वरः

—वाद्यम्
स्पृष्टतारमुपेतं तत्कर्तर्या खसितेन च ।
कुहरेणाऽथ तद्वाद्यं वस्तु वस्तुविदो विदुः ॥

शार्ङ्गः

—वीणावादनप्राणः
तद्वाद्यं वस्तुसंज्ञं स्याद्यत्रैते क्रमतः स्वराः ।
कर्तरी खसितश्चैव कुहरस्तारसंस्पृशः ॥

कुम्भः

कर्तव्यो खसितेनापि कुहरेण परिस्फुटम् ।
तारः संस्पृश्यते यत्र तद्वाद्यं वस्तुसंज्ञकम् ॥

पार्श्वदेवः

वस्तूत्थापनम्—आरभट्यङ्गम्
सर्वरससमासकृतं सविद्रवाविद्रवाश्रयं वापि ।
कार्यं विभाव्यते यत् तद्वस्तूत्थापनं ज्ञेयम् ॥

भरतः

वस्तूनां बहूनामुत्थापने प्रसङ्गः गतनिबन्धनं यत्र कार्यं तत्तथोक्तम् । कानि वस्तूनीत्याह सर्वरसेति । रसशब्देन स्थायिनो व्यभिचारिणश्च । तेषां संक्षेपेण कृतं करणं यत्र विद्रवैः अग्न्याद्युपप्लवैस्सह तैर्विहीनं च इत्येवं विद्रवाश्रयं वस्तूत्थापनम् ।

यथा—कृत्यारावणे रावणं दृष्ट्वा एतेनापि सुरा जिताः, यस्तातेन निगृह्य बालक इव—इत्यादि वस्तोऽङ्गस्य जुगुप्साहासविस्मयरसाः। रावणस्य शोको विद्रवः। तत्रैव कृत्यारावणे 'नेयं सीता स्वनाशाय कृत्येयं ह्रियते त्वया' इति। ऋषीणां वचनं भाविवस्तुनः समुत्थापनम्।

अभिनवः

यथा—शम्बरकामदेवयोस्सङ्ग्रामे किं स्यादत्र शिशोः कामस्येति हरेः क्रोधः। सीरिणः संभ्रमः शोको यादवानां भयं वासुदेवस्य नानारसयुक्तं बन्धूनां चेष्टितं वस्तूत्थापनम्।

सागरः

वडहंसः—रागः

त्रिषड्जो गिपवर्जस्स्यात् वडहंसस्तु रागजः।

मदनः

वांशिकगुणाः

सुस्थानत्वं सुस्वरत्वं अङ्गुलीसारणं तथा।
समस्तगमकज्ञानं रागरागाङ्गवेदिता॥

क्रिया भाषाविभाषासु दक्षता गीतवादने।
स्वस्थाने चापि दुस्थाने नादनिर्माणकौशलम्॥

गातॄणां स्थानदातृत्वं तद्दोषाच्छादनं तदा।
वांशिकस्य गुणा एते मया संक्षिप्य दर्शिताः॥

शुभङ्करः

वांशिकदोषाः

बहुकृत्वश्शिरःकम्पः स्वस्थानाप्राप्तिरेव च।
वृथा प्रयोगबाहुल्यमल्पता गीतवादने।
एभिर्दोषैर्युतोऽतीव विकृतो वाशितो मतः॥

वाशितः। वाशितसमानस्वरो यस्य स वाशितः।
काकादिपक्षिस्वरः वाशितः।

शुभङ्करः

वांशिकवृन्दम्

वांशिकस्तु भवेदेको मुख्यस्तदनुयायिनः।
चत्वारश्चतुरेणैवमुक्तं वांशिकवृन्दकम्॥

कुम्भः

वांशिको मुख्य एकः स्याच्चत्वारश्चानुवांशिकाः।
वांशिकानामिदं वृन्दमुत्तमं परिकीर्तितम्॥

वेमः

वांशी—श्रुतिः

पञ्चमस्य प्रथमा श्रुतिः। मण्डलीमते तारपञ्चमस्यैव।

वाक्करणम्

वाक्करणमिति पाठान्तरं दुष्टम्।
वाचा तात्वोः सङ्घट्टनं अनुहारसादृश्यम्।

वाक्करणानि

पुष्करवाद्यसंविहितान्यक्षराणि वाक्करणानि।

भरतः

वाक्केली—वीथ्यङ्गम्

एकद्विप्रतिवचने वाक्केली स्यात्प्रयोगेऽस्मिन्।

भरतः

एकं द्वयोः प्रतिवचनमस्याम्। द्विग्रहणमनेकोपलक्षणम्। तदमुना सर्वप्रश्नोत्तरवर्गः स्वीकृतः। यथा—

"नदीनां मेघविगमे का शोभा प्रतिभासते।
बाह्यान्तरा विजेतव्याः के नाम कृतिमारयः" इति।

अभिनवः

अत्र अरय इत्येकत्र रयाभावोऽपरत्र शत्रव इत्येकं प्रतिवचनं। एतत्प्रश्नोत्तरम्। छेकोक्तिः प्रत्युक्तिरपि सह्या स वाक्केली। यथा—"कोऽयं द्वारि हरिः प्रयाह्युपवनं शाखामृगस्यात्र किं कृष्णोहं दयिते" इत्यादि। केचित्तु साकाङ्क्षस्य वाक्यस्य विनिवर्तनं वाक्केलीमभिधीयते—यथा उत्तरचरिते—त्वं जीवितमित्यादि।

रामचन्द्रः

वाक्प्राधान्यम्

वागेवेयमुपयोगिनी किन्तु चतुर्थगोपायभूता परमपुरुषार्थस्वभावा विश्वकारणभूता भगवती भारतीत्याह, वाङ्मयानीति। वाचि फलरूपायां निष्ठा येषां। कुत इत्याह वागिति। इह भावानां सत्तासम्बन्धनिजलक्षणार्थक्रियाकारित्वादिकृतं यत्सत्त्वं तत्प्रधानकबोधत्वभूतं शपथशरणं। तस्य बोधस्य पारमैश्वर्यं स्वातन्त्र्यं प्रत्यवमर्शात्मकमेव जडवैलक्षण्यदायीति वितमस्मत्परमगुरुपादैः प्रत्यभिज्ञादौ अस्माभिश्च तद्विवरणे भेदवादविदारणादौ च। एवं वागेवावभासिका। सैव च निर्वाहिकी। अवभासनैव परमार्थतो निर्वाणम्। तदाह — वाग्भ्य इति। वागेव विश्वाभुवनानीतिश्रुतेः शब्दविवर्तादिरूपत्वं च प्रसाधितं तत्र भवद्भिः भर्तृहरिप्रभृतिभिरिति तदिहानुसरणीयम्।

वाचि यत्नस्तु कर्तव्यो नाट्यस्यैषा तनुः स्मृता।
अङ्गनैपथ्यसत्त्वानि वाक्यार्थं व्यञ्जयन्ति हि॥

वाङ्मयानीह शास्त्राणि वाङ्निष्ठानि तथैव च।
तस्माद्वाचः परं नास्ति वाग्धि सर्वस्य कारणम्॥

भरतः

वाक्यम्

यतस्सर्वः पदार्थोऽयं वाक्यार्थे पर्यवस्यति ।
ततस्तेषां समूहोऽत्र वाक्यं वाक्यविदोच्यते ॥

कुम्भः

वाक्यतिराटिका (वाक्यार्तिराटिका)—रागः

मध्यमांशग्रहन्यासगान्धारा च समस्वरा ।
संपूर्णापि च गीतज्ञैरुक्ता वाक्यतिराटिका ॥

सोमराजः

वाक्यार्थः

वाक्यार्थस्त्रिधा भावना विधिः प्रतिभा च । ननु च क्रियापि नाम वाक्यार्थो विद्यते । सोऽपि वक्तव्यो भवति । नैव पदार्थः क्रिया न वाक्यार्थः । पदार्थानां तु मिथस्संसर्गे यदाधिक्यमुपजायते स वाक्यार्थः । स कदाचित्पुरुषव्यापाररूपो भावनेति कदाचिच्छब्दव्यापाररूपो विधिरिति कदाचिद्बुद्धिव्यापाररूपः प्रतिभेति चोच्यते ।

भोजः

वाक्यार्थविचारः (मतभेदः)

नन्वन्विताभिधानेऽपि तथैवाभिहितान्वये ।
पदार्थानेव वाक्यार्थमाहुरन्वितरूपतः ॥

तथान्विताभिधायीनि पदानीति कृतश्रयाः ।
प्रधानगुणभावेन लब्धान्योन्यसमन्वयान् ॥

पदार्थानेव वाक्यार्थं सङ्गिरन्ते विपश्चितः ।
यत्सदाकांक्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ॥

तत्तदन्वितरूपेण पदैः स्वार्थोऽभिधीयते ।
भूयांसो यद्यपि स्वार्थाः पदानां ते पृथक्पृथक् ॥

प्रयोजनतया ह्येको वाक्यार्थत्वेन सम्मतः ।
तत्प्रतीत्येककार्यत्वात् वाक्यमप्येकमुच्यते ॥

प्रतिपत्तिर्गुणानां हि प्रधाने प्रयोजना ।
पदान्येव समर्थानि वाक्यार्थस्यावबोधने ॥

विशेषान्वितवादीनि भागशो भागशालिनः ।
अपरे केचिदाचार्याः वदन्त्यभिहितान्वयम् ॥

पदैरभिहितस्वार्था आकांक्षादित्रयान्विता ।
सामर्थ्याद्गमयन्त्येकं फलं वाक्यार्थमन्वितम् ॥

न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थानि पदानि च ।
वाक्यार्थमितरेषां तु प्रयुक्तौ कारणं स्मृतम् ॥
पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ।

साहित्यमीमांसा

वाक्यार्थाभिनयः

यद्यद्रसात्मकं तत्तद्वाक्यार्थाभिनयात्मकम् ।

शारदातनयः

वागधीश्वरी—मेलकर्ता

स ० ० रि ग म ० प ० ध नि ० स.

मत

वागिच्छा—नर्म

संभोगेच्छां गिरा यत्तु वदति प्रियसन्निधौ ।
तदत्र कथ्यते सद्भिः वागिच्छाप्रतिपादनम् ॥

सर्वेश्वरः

वाग्मती—मेलरागः (वागधीश्वरीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मत

वागुरा—ध्रुवावृत्तम्

पञ्चाक्षरा—

प्रथमं च तृतीयं च स्वन्तं चैव यदा गुरु ।
दृश्यते प्रतिपादं तु सा ज्ञेया वागुरा यथा ॥

(उदा) मेघरुद्धओ (छाया) मेघरुद्धः ।

भरतः

उत्तमानां तु दीनानां वागुरा ककुभे भवेत् ।
अत्र चाचपुटस्तालः पाटाक्षरविनिर्मितः ॥

नाट्यः

वाग्भवं—नर्म

वाचा प्रीतिकरं नर्म वाग्भवं वस्तुतो भवेत् ।

सर्वेश्वरः

अत्र वाग्भयमिति पाठान्तरं दृश्यते । यदि तत्पाठमाद्रियते तदा वाचा भीतिकरं नर्मेत्यपि पठितव्यम् ।

वाग्भीत्यपरसंयोगी—नर्म

वचस्संपृक्तया भीत्या रसान्तरविचारि यत् ।
वाग्भीत्यपरसंयोगी भवेत्तन्नर्म नाटके ॥

सर्वेश्वरः

वाग्भेदनम्—नर्म

वचसा भेदने भर्तुर्वाग्भेदनमुदाहृतम् ।

सर्वेश्वरः

वाग्विलसितम्—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स ग रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि स.
मल्ल

वाग्विललिता—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि प ध म रि ग रि स.
मल्ल

वाग्गेयकारः
प्रबन्धनिर्माणविशेषदक्षो वाग्गेयकारस्त्विति वर्णितं प्राक्।
रघुनाथः

अयमेव 'वयकार' इत्यपि उच्यते।

वाग्गेयकारकः
गेयं मातुस्तयोः कर्तोच्यते वाग्गेयकारकः।
कुम्भः

वाचस्पतिः—मेलकर्ता (रागः)
स रि ग ० ० म प ध ० ० नि स.
मल्ल

वाचानुरागम्—नर्म
विदधाति गिरा यत्तु स्वानुरागविवेदनम्।
वाचानुरागकथनं तदुक्तं भरतादिभिः॥
सर्वेश्वरः

वाचिकभेदाः
आङ्गयवाचिकयोर्नृत्येष्वभेदः प्रतिपाद्यते।
तथापि किञ्चिल्लोकेषु भेदोऽयं प्रतिपादितः॥
स्वगीतवाचिकः पूर्वमुपगीताख्यवाचिकः।
स्थायदवाचिकं चापि शुपशब्दाख्यवाचिकः॥
शृङ्गार

वाचिकाभिनयः
गीतानां च प्रबन्धानां वाक्यानां वृत्तसंसदाम्।
द्विपदी चूर्णिकानां च आर्याणां गीतसंसदाम्॥
अन्येषां गीतबन्धानामेषां च नटनं क्रमात्।
वाचिकाभिनयः प्रोक्तो भरतार्थविवेकिभिः॥
शृङ्गारः

वाचोधरी—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म नि ध नि स.
(अव) स नि ध प म रि ग म रि स.
मल्ल

वाध्यकः—देशीतालः
गुरवोऽष्टौ लघूनां च दशकं यत्र वाध्यके।
ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । । । । । ।
हम्मीरः

अयं हम्मीरकल्पित इति सन्दिह्यते। नाम्न्यपिसन्देहः।

वाजपेयः—तानः (षाडवः षड्जलोपः)
प म ग रि नि ध
कुम्भः

वाजपेयिकः—तानः
मध्यमग्रामे नारदीयतानः।
प ध नि स ग.
नान्यः

वाजी—मूर्छना
सुभद्रग्रामे तृतीया मूर्छना
गान्धारश्च सुभद्राख्ये यदा मूर्छां व्रजेत्स्वरः।
तदा वाजीति विज्ञेया गेया बुद्धिविचक्षणैः॥
नारदशिक्षायां अश्वक्रान्तो नाम दृश्यते।
नादिमत्तः

वाञ्छितः—गीतालङ्कारः (निसारुकभेदः)
लघुत्रयं द्रुतद्वन्द्वं ताले शरभलीलके।
अयं निसारुको ज्ञेयो वाञ्छितो वाञ्छितप्रदः॥
सङ्गीतसारः

वाणासिका—प्राकृते मात्रावृत्तम्
द्वौ चतुर्मात्रिकौ, जो वा नलौ वा, सो वा गौ वा.
विरहाङ्कः

वाणीतालः
वाणीताले गुरुर्लघौ।
$3\frac{1}{2}$ मात्राः
तालप्रस्तारः

वातचन्द्रिका—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि प म रि स.
मल्ल

वातिका—श्रुतिः
पञ्चमस्य तृतीया श्रुतिः।
सुधा

वादकः—मार्दलिकः
परिग्रहश्च पक्षस्य स्वपक्षस्य च साधनम्।
दूषणं परपक्षस्य इति वाद इतीरितः।
वादं करोति यस्तद्ज्ञैः स वादक इतीरितः॥
वेमः

वादकानां निवेशने दूरनियमः

वीणानृपात्पञ्चहस्ते सप्तमे शुद्धसालगे।
दशहस्ते कथागीतं विंशहस्ते च नाटकम्।
त्रिंशद्धस्ते च कोलाटमिति गानादिदूरता ॥

हम्मीरः

वादिकोलाहलः—देशीतालः

SS।।००SSS।।००SS।।००० हम्मीरः

वादित्रिपुरान्तकः—देशीतालः

SSSS।।००।।००।।०० हम्मीरः

वादिदर्पविभञ्जनः—देशीतालः

पद्वयं दद्वयं लौ च दद्वयं लद्वयं तथा।
पद्वयं गो लघूद्वौ च विरामान्तं च दद्वयम्।
तालज्ञैः कथितस्तालो वादिदर्पविभञ्जनः ॥

SS००।।००।।S SS।।०० हम्मीरः

वादिनां भजनः—देशीतालः

SSSS।।S००SS००।।०००SS।।००।।S।।००S

हम्मीरः

वादिप्रबलभैरवः—देशीतालः

गुरवो द्वादशसंख्या दचतुष्कं तथा प्लुतौ।
गुरूणां च चतुष्कं च लघूनां च तथैव स ॥
वक्रो लौ च विरामोऽन्तद्रुतत्रयविभूषितः।
वादिप्रबलभैरवस्तालोऽयं संमतः सताम् ॥

SSSSSSSSSSSS००००SS SSSS।।।।S।।०००

हम्मीरः

वादिमुद्गरः—देशीतालः

SSSS।।००S।SS।।००००

वादिस्वरादिभेद

समानश्रुतिकतया वादीति। श्रुतिमण्डले च नवत्रयोदशान्तरपरस्परः संवादीति। तथैव हि ग्रयोश्च द्विश्रुतिकमन्तरं तौ विवादिनौ। शेषाश्चानुवादिन इति भरतसूत्रस्यार्थः। शेषा इति वादिसंवादिविवादिभिः संवलितोद्धारणातुल्यधर्माणोऽनुवादिन इत्यर्थः। यथा—सगौ, निगौ, सपौ, रिधौ, चत्वारः संवादिनः, धनी, रिगौ, विवादिनौ। चतुर्दशानुवादिनः। नत्वेव काकल्यन्तरस्वरप्रयोगेषु श्रुत्युत्कर्षेणायं वाद्यादिप्रकारो नियमितुं शक्यत इति सूत्रेणैवाह भरतः। ऋषभगान्धारौ, धैवतनिषादौ, विवादिनाविति। शेषा अनुवादिनः।

नान्यः

निषादः काकलीसंज्ञो द्विश्रुत्युत्कर्षणाद्भवेत्।
गान्धारस्तद्वदेवस्यादन्तरस्वरसंज्ञकः ॥
अनंशत्वात्तु भेदेन स्वरता नोच्यते तयोः।
योऽत्यन्तबहुलो यत्र वादीवांशश्च तत्र सः ॥
मिथःसंवादिनौ ज्ञेयौ त्रयोदशनवान्तरौ।
अतोऽनुवादिनश्शेषाद्व्यन्तरौ तु विवादिनौ ॥

दत्तिलः

वादी—स्वरः

वदनाद्वादी स्वामिवत्। वदनं हि नामाऽत्र प्रतिपादकत्वं विवक्षितम्। न वचनमिति। किं तत्प्रतिपाद्यते। रागस्य रागत्वं जनयति। वागंशवत् बोद्धव्यः।

मतङ्गः

वाद्यम्

वाद्यं चतुर्विधम्।

प्रथग्वाद्यं भवेदेकं द्वितीयं गीतसङ्गतम्।
नृत्तानुगं तृतीयं च तुरीयं गीतनृत्तगम् ॥
एवं चतुर्विधं वाद्यं विनोदार्थं महीपतेः।
विवाहे च परीक्षायामुत्साहे त्यागकर्मणि ॥
श्रूयते च यदा वाद्यं प्रथग्वाद्यं तदुच्यते।
देवगेहे नृपावासे गजवाजिपदातिके ॥
आहवे चोत्सवे चेति तद्वदन्येषु कर्मसु।
गीतनृत्तैर्विना यत्तु भोगार्थं वाद्यते सदा ॥
तदपि प्रोच्यते प्राज्ञैः प्रथग्वाद्यं प्रथग्विधम्।
गीतेन सङ्गतं यत्तु तद्गीतानुगमुच्यते।
नृत्तेन सहितं यच्च तन्नृत्तानुगमीरितम् ॥
गीतपात्रानुगं वाद्यं तद्भवेद्गीतनृत्तगम्।
एवं चतुर्विधं वाद्यं कथितं हर्षदायकम् ॥

सोमेश्वरः

नामान्तरमातोद्यम्।

ततं चैवावनद्धं च घनं सुषिरमेव च।
चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितम् ॥

भरतः

—वीणावादनम्

त्रिप्रकारा मया प्रोक्ता ये हस्तास्समवायतः।
तेषां वादनविन्यासो वाद्यमित्युच्यते बुधैः ॥

त्रिप्रकारेति। वामदक्षिणोभयहस्तव्यापाराः।

कुम्भः

—नाद्याङ्गम्

आनद्धं द्विविधं प्रोक्तं एकं वीणाविवाद्यकम् ।
घनमेकं तदाख्यातं सुषिरं द्वयमेव च ॥
मर्दली च तथा ढक्का दिक्तालादिक एव च ।
उपाङ्गमुखवीणे च नाद्याङ्गं षड्विधं भवेत् ॥

निःशङ्कः

वाद्यमत्रोच्यते तत्तत्पाणियोगेन वादनम् ।

कुम्भः

—वादः

टाकिणीवत्समम्नं प्राक्खण्डं कृत्वा ततःपरम् ।
खण्डं खण्डं द्विर्द्विवारं वाद्यते वादसंज्ञके ।
तत्रैकसरजोडात्वं टाकिणीवदुदाहृतम् ॥

शार्ङ्गः

वाद्यक्रिया

चतुर्विधस्य वाद्यस्य क्रियाभेदोऽथ कथ्यते ।
एकहस्तं द्विहस्तं च कुडुपाघातजं तथा ॥
कोणकाहननं चैव धनुराकर्षसंभवम् ।
फूत्कारजनितं चान्यद् वादनं बहुभङ्गिकम् ॥

सोमेश्वरः

वाद्यतालः—देशीतालः

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ऽ

हम्मीरः

वाद्यप्रकाराः

ते च विंशतिः ।

एवमेते प्रकारास्तु कर्तव्या वाद्यसंश्रयाः ।
गतिप्रचारे गीते वा रसभावानवेक्ष्य च ॥
प्रकारा जातयश्चैव सर्वमार्गेषु संस्थिताः ।
ये वै गतिप्रचारेषु शुद्धास्ते केवला मताः ॥

भरतः

गतिप्रचार इति नायिकानायकचेटकादिविदूषकपरिक्रमः । मार्ग इति अङ्कितालिप्तादिवाद्यमार्गः ।

वाद्यप्रबन्धः

अथ वाद्यप्रबन्धानां लक्षणं प्रतिपाद्यते ।
यतिरोता रिगोणी च गजरः कवितं तथा ॥
पदं मेलापकश्चैव ततश्चोपशमाभिधः ।
उद्ग्राहश्च प्रहरणमन्तरं चाप्यवत्सकः ॥
तुडुका छण्डणश्चाथ मलपं मलपाङ्ककम् ।
ततो मलपपाटश्च छेदो रूपकमन्तरः ॥
ततश्चान्तरपाटश्च खोजःखण्डयतिस्तथा ।
खण्डछेदः खण्डपाटः खण्डकः खण्डहुल्लकः ॥
ततो झलयतिश्चैव समपाटो ध्रुवस्तथा ।
अङ्करूपकमङ्गं च वितालस्तालसंज्ञकः ॥
कलकरसमुदायश्च जोडण्युडुपसंज्ञकः ।
ललपाटश्चाद्दृवर्णा तुण्डवश्चाङ्गपाटकः ।
वैलारश्चेत्यमी भेदास्त्रिचत्वारिंशदीरिताः ॥

वेमः

* अत्र द्वात्रिंशदेव वाद्यप्रबन्धा उक्ताः सोमराजेन । विंशतिरेवोक्तास्सोमेश्वरेण । श्रीकण्ठेन तु "यतिरोता च गजरो व्यापकः श्रुतिभूषणः। पटचारिस्तथा रुद्रभूषणः क्रमशो मताः ॥"इत्युक्तम् । द्विचत्वारिंशदुक्ता मोक्षदेवेन ।

सारी चन्द्रकला चैव बन्धसारस्तथैव च ।
मुरुडी हंसलीला च रङ्गाभरणनामकः ॥
चतुर्मुखो रङ्गलक्ष्यः तथा नारायणप्रियः ।
गजलीलश्च तुरगलीलोऽवघडचक्रकः ॥
पद्मबन्धो नागबन्धः सर्वतोभद्रसंज्ञकः ।
कूर्मबन्धो रथाङ्गश्च दक्षिणावर्तसंज्ञकः ॥
ततरदश्चतुरश्रो भ्रमरको विचित्रकः ।
लताख्यो लाङ्गलश्चैव पाञ्चजन्यस्सुदर्शनः ॥
इत्येते कथिता बन्धाः चतुर्विंशतिसंख्यया ।
समाश्च विषमाश्चेति बन्धा एते द्विधा स्मृताः ।
तत्राष्टभिष्षोडशभिः पात्रैर्द्वात्रिंशता तथा ॥
चतुष्षष्ठ्याथवा बन्धाः संश्रिताः प्रतिकीर्तिताः ।
अत्र षोडशसंख्यैव बन्धः-प्रायः प्रशस्यते ॥
पात्रैर्नवादिविषमसंख्याकैर्ये प्रवर्तिताः ।
ते बन्धा विषमाः प्रोक्ता रसरक्तविचक्षणैः ।
उद्दिष्टानां च बन्धानां लक्षणं कथ्यते क्रमात् ॥

वेमः

एते बन्धा दण्डरासकरासकनृत्तयोः प्रायः प्रयुज्यन्ते । ते हि नृत्ते वाद्यबन्धाः । वाद्यप्रबन्धास्तु नृत्तगीताभ्यां विना केवले वाद्य एव प्रबन्धरूपकेण विलसिताः ।

उद्ग्राहादिविधा वाद्यप्रबन्धाः पाटवर्णजाः ।

कुम्भः

वाद्यप्रमाणः—देशीतालः

।।।।।००।।००।।।।।ऽऽ००००० हम्मीरः

वाद्यप्रयोजनम्

अभिषेके नरेन्द्राणां यात्रायामुत्सवे तथा ।
मङ्गलेषु च सर्वेषु विवाहोपनयादिषु ।।
उत्पाते संभ्रमे युद्धे नारके वीररौद्रिणि ।
सर्वातोद्यानि वाद्यन्ते कानिचित्त्वन्यमङ्गले ।।
विशतां रङ्गसंस्थानं गायतां नृत्यतामपि ।
एतान्युत्साहकारीणि वीराणां मङ्गलाय च ।।
कुर्वन्ति हृदयस्फूर्तिं दुःखमुन्मूलयन्ति च ।
गीतनृत्यगतन्यूनप्रच्छादनपटून्यपि ।।

हम्मीरः

वाद्यप्रवरः—देशीतालः

।। ऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ ऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ ।।।।।।।।।।
०००००००००००००० हम्मीरः

वाद्यभञ्जनः—देशीतालः

ऽऽऽऽ।।००ऽ।।००००००ऽ हम्मीरः

वाद्यभरितः—देशीतालः

।ऽऽ।।ऽऽ००ऽ००।ऽऽ००ऽऽ।।०० हम्मीरः

वाद्यभाण्डकल्पने माननिर्णयः

अङ्गुलं मानमङ्गुष्ठपर्वदैर्घ्यादिह स्मृतम् ।
तैरङ्गुलद्वादशभिः वितस्तिर्मानमिष्यते ।।
वितस्तिभ्यामुभाभ्यां तु हस्तमानमुदाहृतम् ।
एवमुक्तेन मानेन वाद्यभाण्डानि कल्पयेत् ।।

वेमः

वाद्यभेदाः

पञ्चधा च चतुर्धा च त्रिविधं च मते मते ।
कोहलस्य मते ख्यातं पञ्चधा वाद्यमेव च ।।
सुषिरं च घनं चैव चर्मबद्धं तथैव च ।
तन्त्रीगानं पुराख्यातं पञ्चधा वाद्यलक्षणम् ।।

चतुर्विधं दत्तिलेन—

आनद्धं ततमेव स्यात् घनं च सुषिरं तथा ।
एवं चतुर्विधं वाद्यं दत्तिलेन प्रकीर्तितम् ।।
नारदमते तु चार्मणं तन्त्रिकं चैव घनं च त्रिविधं मतम् ।
एवं त्रिधा नारदस्य मते वाद्यस्य लक्षणम् ।।

सिंहः

वाद्यरत्नावलिः

ज्यायसेनापतिकृतिः श्रूयते । कालः क्रै. प. १२४५

वाद्यविनियोगः

नास्ति किञ्चिदनायोज्यमातोद्यं दशरूपके ।
रसभावप्रयोगं तु ज्ञात्वा योज्यं विधानतः ।।
उत्सवे चैव याने च नृपाणां मङ्गलेषु च ।
शुभकल्याणयोगे च विवाहकरणे तथा ।।
उत्पाते संभ्रमे चैव सङ्ग्रामे पुत्रजन्मनि ।
ईदृशेषु हि कार्येषु सर्वातोद्यानि वादयेत् ।।
स्वभावगृहवार्तायामल्पभाण्डं प्रयोजयेत् ।
विप्रलम्भे सकरुणे दुःखदीनश्रमादिषु ।।

अल्पभाण्डं प्रयोजयेदिति संबन्धः ।

तथा चारभटीवृत्तौ लयस्योद्दीपिनी मुखे ।
उत्थानकार्यबन्धेषु सर्वातोद्यानि वादयेत् ।।
अङ्गानां तु समत्वाच्च छिद्रप्रच्छादने तथा ।
विश्रामहेतोः शोभार्थं भाण्डवाद्यं विनिर्मितम् ।।

भरतः

वाद्यसंश्रयः—वाद्यप्रकारः

विशुद्धवाद्यप्रकृतिः समपाणिकृतस्तथा ।
स्वरूपानुगतश्चैव विज्ञेयो वाद्यसंश्रयः ।।

भरतः

वाद्याङ्गिः—क्रियाभेदः

एकहस्तं द्विहस्तं च कुड्डुपाघातजं तथा ।
कोणकाहननं चैव धनुराकर्षसंभवम् ।
फूत्कारजनितं चान्यद्वादनं बहुभङ्गिकम् ।।

सोमेश्वरः

वाद्यालङ्कारः

इदानीं वाद्यजातीनामेतासां संप्रचक्ष्महे ।
उत्कर्षहेतुरन्योन्योत्कृष्टरूपा अलङ्क्रियाः ।।
य आतोद्यान्तराणां हि परस्परसमन्वयः ।
तमलङ्कार इत्येवमूचे स भरतो यथा ।।

नान्यः

वाद्येष्वङ्गप्रत्यङ्गानि

विपञ्ची चैव चित्रा च दारवीष्वङ्गसंज्ञिते ।
कच्छपी घोषकादीनि प्रत्यङ्गानि तथैव च ।।
मृदङ्गा दर्दुराश्चैव पणवाश्चाङ्गसंज्ञिताः ।
झल्लरीपटहादीनि प्रत्यङ्गानि तथैव च ।।

अङ्गलक्षणसंयुक्तो विज्ञेयो वंश एव हि ।
गङ्गस्तुण्डिकिनी चैव प्रत्यङ्गे परिकीर्तिते ॥

भरतः

वाद्योत्पत्तिः

वाद्यं दक्षाध्वरध्वंसोद्वेगत्यागाय शम्भुना ।
चक्रे कौतुकतो नन्दी स्वातितुम्बुरुनारदैः ॥

हम्मीरः

वानरः—स्वरजातिः

एकोनचत्वारिंशद्भिः स्वरैर्वानर उच्यते ।

औमापतम्

वाना—श्रुतिः

मन्द्रपञ्चमतृतीया श्रुतिः ।

मण्डली

वामदक्षतिरश्चीनम्—चालकः

वामदक्षविलासितचालकस्य नामान्तरम् ।

वामदक्षविलासितम्—चालकः

वामदक्षिणयोः पाण्योः यत्र स्वस्तिकयोगतः ।
लुठनं क्रियते तिर्यक् वामदक्षविलासितम् ॥

एतन्नामान्तरेण वामदक्षतिरश्चीनमिति तण्डुना प्रोक्तमिति-वाशोकः ।

वामध्रुवा—भरततालः

लघुद्वयं द्रुतषट्कम् ।
॥००००००

नान्यः

वामनालङ्कृतिव्याख्याकारः—देशीतालः

वामनालङ्कृतिव्याख्याकारे द्विःस्युर्द्रुतान्तरे ।
लगप्लुतगलाः पूर्वैकं दपरा मताः (?) ॥
।ऽ।ऽऽऽ।।ऽ।ऽऽऽ।० (?)

गोपतिप्पः

वामविद्धम्—मण्डलम्

पादस्तु दक्षिणस्सूची वामोऽपक्रान्तचारिकाम् ।
दक्षिणोऽङ्घ्रिर्दण्डपादां वामस्सूचीं तथैव च ॥

भ्रमरीं च ततः कुर्यात् पार्श्वक्रान्तां तु दक्षिणः ।
कुर्याद्वामोऽङ्घ्रिराक्षिप्तामर्थान्यश्चरणः पुनः ॥

दण्डपादां तथोद्वृत्तां ततोऽङ्घ्रिर्दक्षिणेतरः ।
कुर्यात्सूचीं भ्रमरिकामलातां च यथाक्रमम् ॥

पार्श्वक्रान्तां दक्षिणोऽङ्घ्रिर्वामोऽतिक्रान्तचारिकाम् ।
कुरुते यत्र तत्प्रोक्तं वामविद्धं विचक्षणैः ॥

वेमः

वामा—श्रुतिः

धैवतस्य तृतीया श्रुतिः ।

सुधा

वामोर्ध्वकप्रवृत्ता—अवनद्धे जातिः (एकरूपा)

वामोर्ध्वकप्रवृत्तादीर्घे क्षिप्तावकृष्टलययुक्ता ।
सा करुणरसप्राया जातिः स्यादेकरूपा तु ॥

भरतः

दीर्घाक्षरैकयुक्ता करुणरसे स्थितलया च या जातिः ।
तामाह नान्यदेवो वाद्यविधावेकरूपेति ॥

नान्यः

स्थितलयः । विलम्बितलयः ।

वाम्यम्—शिल्पकाङ्गम्

प्रसादने व्युत्थानं वाम्यम् । यथा—कुम्भाङ्के देवि देवी-त्यादि ।

सागरः

वायुः—नारदीयतानः

मध्यमग्रामे ।
ग म प ध नि रि

नान्यः

वाराहहस्तः

गजहस्ते गजमुखमधो वदनतः क्षिपेत् ।
वाराहस्स च देवः स्याद्विनियोगस्तु नान्यथा ॥

गौरीमतम्

वारिदः—वर्णालङ्कारः

सनिनिनि, सधधध, सपपप, सममम, सगगग, सरिरिरि, ससस ।

प्रतापसिंहः

वारिधिः—देशीतालः

वारिधौ गोलघू द्लौ ।
ऽ।।०।

लक्ष्मणः

वारुणम्—करणम्

कर्तरी स्वस्तिकौ हस्तौ स्थानकं वर्धमानकम् ।
जानुनी नमिते किञ्चित् भूयोभूयः प्रसारिते ।
भवेतां यत्र करणं तद्वारुणमुदाहृतम् ॥

हरिपालः

वार्षगण्यः—न्यायभविचारः

प्रतिचारस्सात्त्वतवद्वार्षगण्योऽपि दृश्यताम् ।
किन्तु हस्तोद्वेष्टनं तु स्कन्धे वक्षसि वा भवेत् ॥

अत्राधिकं स्याद्भ्रमणं पृष्ठतः फलकस्य तु ।
अत्र पातः कृपाणस्य क्रियते वक्षसः स्थले ॥

वेमः

वासः—नादभेदः (अलब्धलक्षणम्)

ज्योतिर्वासः, विद्योतिवासः, कुमारवासः, पक्षवासः, भवनवासः, श्वेतवासः, भास्वरवासः, रुद्रवासः, हरिवासः, दधिवासः, दिग्वासः, ऋषिवासः, कार्तिकवासः, अघोरवासः, ब्रह्मवासः, त्रिपुरवासः, शिवशक्तिवासः, भुवनाधिपतिवासः। इति पाल्कुरिकिसोमनाथेन स्मृताः। अत्र वासशब्दः वासेति स्त्रीलिङ्गरूपो वा भवेत्।

वासकसज्जिका—नायिका

उचिते वासके या तु रतिसंभोगलालसा।
मण्डनं कुरुते हृष्टा सा वै वासकसज्जिका॥

भरतः

उचिते वासक इति पूर्वोक्तेन नयेनायातः। लालसा– सामिलाषा।

वासगृहोपगमनम्—संगीतशृङ्गाराङ्गम्

रत्यावासप्रवेशः। भोजः

वासवारिधिः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ध म ग रि स.

मख

वासुकिः—देशीतालः

वासुकिर्गिरलाविष्टः।
ऽ।ऽ।। लक्ष्मणः

वासोपचारः

नायिकायाः समीपे नायकस्थितिः।

वासोपचारो यश्चैषां स रात्रौ परिकीर्तितः।
परिपाट्यां फलार्थे वा नवे प्रसव एव वा।
दुःखे चैव प्रमोदे च षडेते वासकाः स्मृताः॥

एषां राज्ञां। परिपाटी यथाकल्पितानुपूर्वी। अस्या एकेन भिन्नेन वा वारः। फलार्थ इति ऋताविति यावत्। नव इति नवत्वे। नवीने इत्यर्थः। प्रसवे वृत्ते चिरविरहखिन्ना सुखायितं। दुःखे तदीयबन्धुव्यापत्या दुःखिता आश्वासनीयेति। प्रमोद इति तदीयपुत्रोत्सवादौ। वासयति तत्र स्थाने रात्रं इति वासः।

वाद्यषाडवः—रागः

न्यासांशग्रहसप्रमषड्जापन्यासधैवतायुक्तः।
व्यक्तमनोहरतानो तूत्तरगान्धारमूर्छनायुक्तः॥

अद्भुतैकप्रयोज्यश्च.........धिदैवतः।
वाद्यषाडवकाभिख्यस्संख्यातृभिरुदीरितः॥

नान्यः

निषादांशग्रहन्यासः षड्जापन्यासभूषितः।
धैवतस्वरहीनश्च वाद्यषाडवको मतः॥

मतङ्गः

विक्षेपः—तालचिह्नम्

विकटं—नृत्तम्

विकटं रूपवेषादौ वैरूप्येण प्रवर्तितम्

कुम्भः

विकटहस्तः

मणिबन्धात्पताकः स्यात्कुञ्चितो विकटः स्मृतः।
उष्ट्रेषु वकसत्त्वेषु विकटे नर्तने तथा।
विनियोगोऽस्य गदितो नाट्यशास्त्रार्थकोविदैः॥

गौरीमतम्

विकत्थनम्—लक्षणम्

स्वगुणोत्कर्षतो वापि कर्मणो वापदानतः।
आत्मश्लाघापरं वाक्यं विकत्थनमिहोच्यते॥

भोजः

यथा—वेण्यां सकलेत्यादि (५-२७) भीमवाक्यम्।

विकलः—अङ्गहारः

हस्तौ तु मुष्टिसंभूतौ पार्ष्णिभ्यां वा तदग्रतः।
पार्श्वद्वयाभ्यामथवा कुट्टनं नृतिमाश्रये॥

समदृष्टिस्समाख्याता प्रथमे विकलस्य तु।
बाणाभिधानहस्तौ तु पादयोः पार्श्वभागतः॥

स्वभावकुट्टनं पश्चात्प्रलोकितदृशा भवेत्।
समदृष्टिश्च विज्ञेयो द्वितीये विकलस्य तु॥

नन्दीश्वरः

विकल्पिनी—श्रुतिः

धैवतस्य द्वितीया श्रुतिः।

विकसितानन्दः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग म ध नि प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि ग स.

मख

विकस्वरः—मुखरागः

विकस्वरो विकासी स्याद्रसे हास्ये मतौ स्मृतौ।
विबोधविस्मयोत्साहगर्वेष्वेष नियुज्यते॥

वेमः

विकासि—दर्शनम्

विकासि दृश्यातिशयाद्विकासितपुटं भवेत्।

वेमः

विकासि तत्तद्विषयविशेषमवगाहते ॥

शारदातनयः

विकासी—अधरः

ऊर्ध्वपङ्क्तिस्थदन्तानां विकासी दर्शनाद्भवेत्।
प्रियसन्दर्शने हासे प्रयोगस्तस्य वर्ण्यते ॥

सोमेश्वरः

किञ्चिल्लक्ष्योर्ध्वदन्तो यः स विकासी स्मिते मतः।

अशोकः

विकूणितम्—दर्शनम्

यत्र भागत्रये पूर्वं दृष्टेः सङ्कोचनं भवेत्।
विकासश्चरमे भागे तद्विकूणितमुच्यते ॥

वेमः

विकूणिता—नासिका

नासा सङ्कुचिता या स्यात्सोक्ता धीरैर्विकूणिता।
आर्ते हास्ये जुगुप्सायामसूयायामपि स्मृता ॥

अशोकः

विकृतम्—अनुभावः

विहृतमित्यन्ये पठन्ति।

वचसा प्राप्तकालेऽपि चोत्तरं नाभिधीयते।
क्रियया यदनुष्ठानं विकृतं तदुदाहृतम् ॥

कुम्भः

प्राप्तावपि च वचसां क्रियते यदभाषणम्।

ह्रिया स्त्रीभिर्घातात्स्वभावतो वाप्येतत्समुदाहृतम्। वक्तव्यसमयेऽपि वचसानभिभाष्य क्रियानुष्ठानं विहृतम्।

भरतः

यथा—पत्युश्शिरश्चन्द्रकलामनेन—(कुमा) भोजः

वाच्यानामर्थानां ज्ञानेऽपि यदभाषणं तद्विकृतम्।

सागरः

अत्र ज्ञानेऽपि सति लज्जाभरादभाषणम्। अथवा अस्य योषिद्भिरकथनम्। अथवा यौवनविकारात्स्वभावादन्यथाकथनम्। तदिदं वात्स्यायनशिङ्गिशाक्यानां मतत्रयेऽपि सर्वं विहृतमेव।

कुम्भः

विकृतः—अङ्गहारः

अरालो दक्षिणो हस्तो वामस्यार्धच्छरः करः।
पादौ चङ्क्रमणाभिख्यौ प्रथमे विकृतस्य तु ॥

अपसव्यार्धचन्द्रस्स्याद्वामस्स्यादलपद्मकः।
पादो विषमसञ्चारो विकृतस्य द्वितीयके ॥

नन्दीश्वरः

विकृतस्वराः

साधारणविधानेन सर्वथा द्विश्रुतौ समौ।
च्युताच्युततया द्वेधा विकृतिर्विकृतौ च तौ ॥

च्युताच्युतविभेदः स्यादेकद्विश्रुतिमोक्षणात्।
षड्जैकश्रुतिसंसर्गान्निषादे विकृतिर्भवेत् ॥

तच्छ्रुतिद्वयसंयोगान्निषादः काकलीमतः।
एवमेव तु गान्धारे मध्यमश्रुतिसङ्गतः ॥

एकश्रुतिर्विकारी स्याद्द्विश्रुतिरन्तराह्वयः।
च्युतषड्जच्युतेरेवमृषभः स्याद्विकारवान् ॥

पञ्चमो मध्यमग्रामे विकृतस्त्रिश्रुतिद्वयात्।
सदैवमध्यमग्रामे धैवतः स्याच्चतुश्रुतिः।
एवं स्वरविकाराः स्युः द्वादशान्यश्रुतिश्रयात् ॥

मोक्षदेवः

विकृतास्तु स्वराः पञ्चेत्यस्माभिरवधार्यते।
रत्नाकरे तु निश्शङ्को विकृतान् द्वादश स्वरान् ॥

अब्रवीत्किंचन पुनः सप्ताहुर्विकृतस्वरान्।
स्वराः पञ्चैव विकृता इति राद्धान्तितं मया ॥

साधारणश्च गान्धारो गान्धारश्चान्तराभिधः।
द्वौ तौ च मध्यमक्षेत्रसंभूतौ विकृतस्वरौ ॥

वरालीमध्यमश्चैकः पञ्चमक्षेत्रसंभवः।
षड्जक्षेत्रसमुद्भूतौ कैशिकीकाकलीश्वरौ।
एवमेते स्वराः पञ्च विकृता इति निर्णयः ॥

वेङ्कटमखी

तद्यथाऽत्र द्विधा षड्जः च्युताच्युतविभेदतः।
गृह्णीते चेन्निषादोऽस्य श्रुतिमाद्यां तथान्तिमाम् ॥

ऋषभः स्यात्तथा षड्जच्युतस्साधारणो भवेत्।
काकलीत्वे निषादस्य निषादेन श्रुतिद्वये ॥

गृहीते द्विश्रुतिः षड्जो भवेदच्युतसंज्ञकः।
ऋषभोऽपि यथा षाड्जीं श्रुतिमन्त्यामपाहरेत् ॥

चतुःश्रुतित्वाद्विकृतः साधारणविधौ तथा।
साधारण्ये त्रिश्रुतिः स्यान्मध्यमस्य श्रुतिर्भवेत् ॥

स्यादन्तरश्च गान्धारो मध्यमस्य श्रुतिद्वयम्।
चतुःश्रुतिरितिप्रोक्तौ द्वौ भेदौ विकृताविह ॥

मध्यमोऽपि भवेद्द्वेधान्तरसाधारणाश्रयात्।
गान्धारस्यान्तरत्वे तु गृहीतेऽस्य श्रुतिद्वये ॥

गान्धारेणाच्युतत्वेन तदेको विकृतो मतः।
साधारण्ये तु गान्धारः श्रुतिमाद्यां हरेद्यदा।
पञ्चमस्त्वन्तिमामस्य तदाऽन्यो विकृतो मतः ॥

पञ्चमो मध्यमग्रामे त्रिश्रुतिर्विकृतो भवेत्।
धैवतेन गृहीतायामन्तिमायां श्रुतौ पुनः ॥

मध्यमस्य श्रुतिं प्राप्य साधारण्ये चतुःश्रुतिः।
धैवतो मध्यमग्रामे विकृतः स्याच्चतुःश्रुतिः ॥

साधारण्ये कैशिकें तु निषादः त्रिश्रुतिर्भवेत्।
काकलीत्वे पुनः स स्याच्चतुःश्रुतिरिति द्विधा ॥

षड्जे द्वौ ऋषभे चैको गमपेषु द्वयं द्वयम्।
एको धे नौ द्विकं भेदाः द्वादशेमे प्रकीर्तिताः ॥

कुम्भः

—अनुपसिंहमते

ऋषभस्य—यदा रञ्जन्यां श्रुतौ ऋषभोऽस्ति तदा मृदुः। यदा दयावत्यां तदा तीव्रः।

गान्धारस्य—यदा रौद्रयां श्रुतौ गान्धारोऽस्ति तदा मृदुः। रञ्जन्यां श्रुतौ अतिमन्दः। रतिकायां अतिमन्दः।

मध्यमस्य—यदा प्रीतौ श्रुतौ मध्यमोऽस्ति तदा मृदुः। प्रसादन्यां अतिमन्दः। वज्रिकायां मन्दः। क्रोधायां शुद्धगमध्यमः। रौद्रयां मन्दगमध्यमः। रतिकायां शुद्धर्षभमध्यमः। इति षड्भेदाः।

पञ्चमस्य—सन्दीपिन्यां श्रुतौ पञ्चमो दीप्तः।

धैवतस्य—रोहिण्यां श्रुतौ धैवतो मृदुः। मदन्त्यां मन्दः। आलापिन्यां शुद्धपञ्चमधैवतः।

निषादस्य—उग्रायां श्रुतौ निषादो मन्दः। रम्यायां श्रुतौ शुद्धः। रोहिण्यां श्रुतौ मध्यमधैवतनिषादसंज्ञः। मदन्त्यां श्रुतावतिमन्दध्वनिः।

यदा निषादः तीव्रायां स्थितस्तदा तीक्ष्णः। कुमुद्वत्यां तीक्ष्णतरः। यदि मन्दायां निषादस्तीक्ष्णतमः। उग्रायां यदि धैवतस्स्यात् स तीक्ष्णः। क्षोभिण्यां धैवतः शुद्धनिषादधैवतनामा भवति। या तीव्रायां श्रुतौ धैवतः स्यात्तदा तीव्रनिषाधधैवतः। यदा कुमुद्वत्यां धैवतोऽस्ति तदातितीक्ष्णः। क्षित्यां श्रुतौ मध्यमो यदा स्यात्तदा तीक्ष्णः। रक्तायां मध्यमः अतितीक्ष्णः। सन्दीपिन्यां मध्यमः तीक्ष्णतमः। यदा वज्रिकायां श्रुतौ गान्धारः तदा तीक्ष्णः। यदा प्रसारिण्यां तदा तीक्ष्णतरः। प्रीतौ तीक्ष्णतमः। सम्मार्जन्यां शुद्धमध्यमगान्धारसंज्ञो भवति क्षित्यां तीक्ष्णमध्यमगान्धारः। रक्तायां तीक्ष्णतममध्यमगान्धारः। ऋषभस्य रौद्रयां श्रुतौ सत्त्वे तीक्ष्णता। क्रोधायां शुद्धगान्धारर्षभः। वज्रिकायां तीक्ष्णगान्धारर्षभः। प्रसारिण्यां तीक्ष्णतरगान्धारर्षभः। प्रीत्यां तीक्ष्णतमगान्धारर्षभः। सम्मार्जन्यां शुद्धगान्धारर्षभः। क्षितौ तीक्ष्णमध्यमगान्धारर्षभः।

विकृतिच्छन्दोवृत्तानि

ज्ञेया शतसहस्राणामशीतिस्त्र्यधिका बुधैः।
अष्टाशीतिसहस्राणि वृत्तानां षट् शतानि च।
अष्टौ चैव तु वृत्तानि विकृत्यां गदितानि तु ॥

भरतः

विकृष्टम्—गीतगुणः

स्वैरुच्चतरैर्युक्तं प्रयोगैर्बहुलीकृतम्।
विकृष्टं नाम तद्गीतं तज्ज्ञेयं मनोहरम् ॥

सोमेश्वरः

—दर्शनम्

विकृष्टं तच्छून्यमेव यदाकाशावलोकनम्।

शारदातनयः

विकृष्टा—मृदङ्गवादनमार्गः

विकृष्टाऽङ्गुलिमूलतः। नारायणः

—नासिका

अत्युत्फुल्लपुटा नासा विकृष्टा भीतिरोषयोः।
आर्तौ तदोर्ध्वश्वासे च तीव्रगन्धे ह्युदाहृता ॥

अशोकः

कोपे हर्षे च कामे च बहुलोच्छ्वास इष्यते।

सोमेश्वरः

विकोशा—दृष्टिः

विकासितपुटद्वन्द्वा निमेषपरिवर्जिता।
चलतारा विकोशा स्याद्विशोकेऽमर्षगर्वयोः ॥

सोमेश्वरः

उग्रदर्शनविज्ञानक्रोधेषु ज्ञानगर्वयोः।

अशोकः

विक्रान्तयमकम्—अलङ्कारः

एकैकं पादमुत्क्रम्य द्वौ पादौ सदृशौ यदा।
विक्रान्तयमकं नाम—

(उ.म) स पूर्वं वारणो भूत्वा द्विशृङ्ग इव पर्वतः।
अभवद्दन्तवैकल्याद्विशृङ्ग इव पर्वतः ॥

भरतः

विक्षिप्तम्—करणम्

सविशुद्धान्तदण्डपादया चतसृष्वपि ।
दिक्षु पादस्य विक्षेपः कृतोद्वेष्टापवेष्टयोः ॥

पादानुकूलयोः पाष्ण्यौ रेचनाञ्चितयोरपि ।
क्रियते यत्र विक्षिप्तं तदुद्धतपरिक्रमे ॥

ज्यायनः

विक्षिप्ताक्षिप्तकम्—करणम्

व्यावृत्तकरणं येन करेण प्रविधीयते ।
तेनैव सह विक्षिप्तं स एव चरणो बहिः ।
आक्षेपो हस्तपादस्य तस्यैव परिवर्तनात् ॥

अन्याङ्गे च भवेदेवं विक्षिप्ताक्षिप्तकाभिधे ।
एतन्नाट्याङ्गविच्छेदे प्रयोज्यं सन्धिरागमवे ॥

तालानामनुसन्धाने गतीनां वा परिक्रमे ।
चारीयुद्धनियुद्धादौ संचारेषु यथोचितम् ।
केचिद्गतागते त्वस्य विनियोगं प्रचक्षते ॥

ज्यायनः

गतागते वदन्त्यस्य नियोगं केऽपि सूरयः ।
स नेष्टो नाट्यविदुषां यतोऽभिनयपाणिभिः ॥

वाक्यार्थाभिनयः कार्यः प्राधान्येनाभिनेतृभिः ।
इदं तु सद्भिराख्यातं नृत्तमात्रपरं ततः ॥

अशोकः

यत्र व्यावर्तमाने तु हस्ते तदनुसारतः ।
बहिर्विक्षिप्यते पादः चतुरस्रोऽपरः करः ॥

पूर्वोक्तं पाणिपादं तु परिवर्तनकर्मणा ।
आक्षिप्यते तथैवास्य पाणिपादस्य च क्रमात् ॥

विक्षेपाक्षेपणात्स्यातां विक्षिप्ताक्षिप्तकन्तु तत् ।
विनियोगो भवेदस्य गतागतिनिरूपणे ॥

विनियोगममुं नाट्यवेदिनो नैव मन्यते ।
नृत्तहस्तप्रधानत्वात् नृत्त एवैतदिष्यते ॥

अतोऽन्तरालसन्धाने वाक्ययोरभिनेययोः ।
तथा युद्धनियुद्धे च चारीस्थानकसंक्रमे ॥

तालक्रियानुसन्धाने तथा गतिपरिक्रमे ।
प्रयोज्यमेतत्करणं तत्स्यादभिनये क्वचित् ॥

नृत्तहस्तप्रधानेषु करणेष्वपरेष्वपि ।
प्रतीयेतामयं न्याय इत्युक्तं वेमभूभुजा ॥

वेमः

विक्षेपम्—नृत्तहस्तमाणः

कोष्ठावधि समभ्रान्तौ पूर्ववत्पुरतःकृतौ ।
विक्षेपोऽयमिति ख्यातो नाट्यहस्तविशारदैः ॥
कोष्ठं कूर्परः

शृङ्गारः

विक्षेपः—अङ्गविकारः

अर्धावसक्तधम्मिल्लः विसंस्थुलनिवेशिततिलकः । लोचने-
कलमकज्जललवः अवहेलवृत्तपतिष्णुजघनसिचयाञ्चलः ।
ताम्बूलरागलेखलाञ्छितैकाधरप्रदेशो विविधविकारना-
ट्यनर्तको विक्षेपः ।

सागरः

अन्यथा वेषविन्यासो विकारो यो भवेत्प्रियः ।
तमामनन्ति विक्षेपं मुनयः कपिलादयः ॥

कुम्भः

विसंस्थुलावेशमयो विकारो विविधः स्त्रियः ।
तमामनन्ति विक्षेपं मुनयः कपिलादयः ॥

पद्मश्रीः

विक्षेपः—तालक्रिया

उत्तानितस्य हस्तस्य तस्यैव प्रसृताङ्गुलेः ।
पार्श्वे दक्षिणतः क्षेपो विक्षेप इति कथ्यते ॥

वेमः

—क्रिया (तालाङ्गम्)

क्रियाशब्दे द्रष्टव्यम् ।

विक्षेपा—देशी चारी

पुरः प्रसार्य गगने पादमाकुञ्चयन्मुहुः ।
यदा तदोक्ता विक्षेपा चारीनृत्तविशारदैः ॥

वेमः

विक्षेपि—दर्शनम्

विक्षेपि कथ्यते दूरात्पार्श्वापाङ्गप्रसारणात् ।

वेमः

विक्रमः—अङ्गहारः

पताकौ मुष्टिसहितौ हस्तद्वयथा च पादयोः ।
दक्षिणस्सरणाकारो वामस्स्यात्तु स्वभावकः ॥

एवं प्रकारनटनं विक्रमः प्रथमो भवेत् ।
ललितं चरणं भूयात्समदृष्टिस्तदा भवेत् ॥

इत्यादिनटनं कुर्याद्विक्रमस्य द्वितीयके ।
पादाभ्यां तत्र कलयेत्समोत्सारितमण्डलम् ॥

शुकतुण्डपुरोभागा चलितौ स प्रदर्शितः ।
एतादृशेन नृतिना विक्रमस्य तृतीयकः ॥

नन्दीश्वरः

विक्रमवराली—मेलरागः (सुवर्णाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मख

विक्रमा—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग म म ग रि स.

मख

विक्रान्ता—ध्रुवावृत्तम् (द्वादशाक्षरम्)

अष्टावादौ यस्याः सान्त्यं स्यान्नवमं
दीर्घाणि स्याप्ये शिष्टे च द्वे लघुनी ।
वृत्तं ह्येतद् ज्ञेयं तद्ज्ञैः वृत्तविधौ
गीते ह्येवं नित्यं विक्रान्ता जगती ॥

भरतः

म म म स

मध्यमोत्तमपात्राणां विक्रान्ता जगतीभवा ।
चञ्चत्पुटद्वयं चाचपुटोऽन्ते पञ्चमेन तु ॥

एसो मेहो नानदंतो धूमणिहो । एष मोघो नानर्दन् धूमनिभः ।
पञ्चमेनेति । पञ्चमनाम्ना ग्रामरागेण ।

नान्यः

विक्रुष्टम्—रञ्जनगुणः

स्वरैरुच्चतरैर्युक्तं प्रयोगैर्बहुलीकृतम् ।
विक्रुष्टं नाम तद्गीतमेतदेषां मनोहरम् ॥

सोमेश्वरः

विक्रमानम्—देशीतालः

खाब्धयो लघुखंगुरुश्च विक्रमानाभिधे मतम् ।
१ ० ० ० । ० ० ऽ

मदनः

विगतक्रमा—अवनद्धे जातिः

ऊर्ध्वाङ्कि दक्षिणमुखे क्षिप्रप्रहता वितस्तमार्गा च ।
अङ्कोर्ध्वकप्रवृत्ता दक्षिणवामप्रहारजाता च ॥
प्रायेणोद्धतमार्गा वितस्तमार्गाश्रयेण दिव्यानाम् ।
धं द्रां धं द्रां प्राया जातिर्विगतक्रमा नाम ॥

भरतः

स्याद्वामोर्ध्वकयोर्वापि स्यादूर्ध्वाङ्किकयोरथ ।
दिव्यानामथ पात्राणां गतौ च विनियुज्यते ।
तदा जातिरियं तद्ज्ञैः विज्ञेया विगतक्रमा ॥

नान्यः

—पुष्करवाद्ये जातिः

दुघघे न प्रतिमायति प्रोद्धतवाद्या वितस्तमार्गा च ।
दिव्यानां सा जातिर्युक्ता देशानुरूपेति ॥

इयं जातिः नेपालमातृकायां देशानुरूपेत्युक्ता ।

विगलितकरणा—अवनद्धे जातिः

विगलितेति नामान्तरम्

सर्वमार्गाश्रया चित्रकरणा लघुवर्णिका ।
त्यक्तानुबन्धा पुनरुक्तवाद्या गलिता च सा ॥
परिक्रमे विटादीनां गलितं यद्विशेषतः ।
अनावृत्यैव वर्णानां प्रस्तत्वं च यथा विदुः ॥

नान्यः

लघ्वक्षरभूयिष्ठा विचित्रकरणा च सर्वमार्गेषु ।
वाद्यविसर्पितकरणा विगलितकरणा तु सा जातिः ॥

भरतः

विगलिता—पुष्करवाद्ये जातिः

लघ्वक्षरभूयिष्ठा विचित्रकरणा च सर्वमार्गेषु ।
वाद्यविसर्पिकरणा विगलितनामा तु सा जातिः ॥

अभिनवगुप्तपाठः

इयं विधूतेति उक्ता नेपालादर्शे ।

विघ्नतालः—देशीतालः

दत्रयं गो विघ्नताले ।

3½ मात्राः

तालप्रस्तारः

विचलना—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

ज्ञेया विचलना तद्ज्ञैः अवमानार्थसंयुता ।

भरतः

सर्वेश्वरः विच्छलनमिति पठति ।

विचारः—गीतालङ्कारः प्रतिमठ्यभेदः)

लघुद्वयं विरामान्तं ताले कन्दुकसंज्ञके ।
विचारो गीयते तेन विलम्बश्च लयो भवेत् ॥

संगीतसारः

—लक्षणम्

पूर्वाशयसमानार्थैरप्रत्यक्षार्थसाधनैः ।
अनेकोपाधिसंयुक्तो विचारः परिकीर्तितः ।।

भरतः

प्रवृत्तार्थानुसारि परोक्षार्थसाधकं बहूपायोपाधिदर्शनं वाक्यं विचारः । यथा—मुद्राराक्षसे साध्ये निश्चितमित्यादि राक्षसवाक्यम् ।

विचारचतुराननम्—करणम्

अङ्गुलीपृष्ठचलनं पादस्यैकस्य चापरम् ।
निकुट्टिताजानुभानु क्षिपताकौ करौ पुनः ।।

प्रसारितौ संकुचितौ बहुशो यत्र संक्रमम् ।
करणं कलितं तद्धि विचारचतुराननम् ।।

हरिपालः

विचारप्रतिमण्ठः—देशीतालः

विचारप्रतिमण्ठोऽसौ नगणो दौ विरामदः ।
।।। ० ० ०̊

दामोदरः

विचित्रम्—मण्डलम्

दक्षिणो जनितां चारीं ऊरूद्वृत्तां च विच्यवाम् ।
ततश्चारीं स्थितावर्तां शकटास्यां तथैव च ।।

एलकाक्रीडितां चारीं ऊरूद्वृत्तां तथैव च ।
अड्डितासंज्ञितां तद्वच्चारीं च जनिताभिधाम् ।।

समोत्सरितमत्तल्लीं वितनोति यथाक्रमम् ।
वामोऽङ्घ्रिः स्पन्दितां चारीं पार्श्वक्रान्तां तु दक्षिणः ।।

भुजङ्गत्रासितां चारीं कुर्याद्वामोऽथ दक्षिणः ।
अतिक्रान्तां तथोद्वृत्तां वामोऽलातां तथैव च ।।

पार्श्वक्रान्तां दक्षिणस्तु वामः कुर्याच्च सूचिकाम् ।
विक्षिप्तां दक्षिणः पादो वामोऽतिक्रान्तचारिकाम् ।
यत्र तत्स्याद्विचित्राख्यं मण्डलं तद्विदां मतम् ।।

वेमः

—करणम्

पार्श्वतस्सन्नतं गात्रं पादः पार्श्वप्रसारितः ।
पार्श्वे च वलितं हस्तौ विश्लिष्टस्वस्तिकीकृतौ ।।

गात्रं च भ्रामयन्नेव भ्रमरीमाचरेत्सदा ।
अन्ते चाप्यायतस्थानं विचित्रं करणं तदा ।।

देवणः

—पादमणिः

पादस्योदञ्चनादूर्ध्वं कृत्वान्तर्भ्रमरामपि ।
अलगं क्रियते यत्र तद्विचित्रं प्रकीर्तितम् ।।

वेमः

विचित्रः—अङ्गहारः

सूचीवक्त्राभिधौ हस्तौ पदोऽस्तु तलकुट्टनम् ।
प्रलोकितदृशा भूयाद्विचित्रः प्रथमो भवेत् ।।

हस्तौ सन्दंशनामानौ पादौ विषमसञ्चरौ ।
दृष्टिभ्यां समसाचिभ्यां विचित्रस्य द्वितीयके ।।

नन्दीश्वरः

—नृत्तबन्धः

यत्र चत्वारि चत्वारि पङ्क्तिद्वितयरूपकम् ।
निवेशितानि पात्राणि द्वे द्वे तत्पार्श्वयोर्द्वयोः ।।

एवं द्वादश पात्राणि भुवां विनिमयैर्मिथः ।
विचित्रक्रमनृत्तं तु कुर्वन्ति कलनूपुरम् ।
विचित्रसंज्ञो बन्धोऽसौ भवेद्वैचित्र्यकारणम् ।।

वेमः

विचित्रः—कवित्वरचनामार्गः

प्रतिभा प्रथमोद्भेदसमये यत्र वक्रता ।
शब्दाभिधेययोरन्तः स्फुरतीव विभाव्यते ।।

यत्र तद्वदलङ्कारैः भ्राजमानैर्निजात्मना ।
स्वशोभातिशयान्तःस्थमलङ्कार्यं प्रकाश्यते ।।

उक्तिवैचित्र्यमार्गेण काष्ठां कामपि नीयते ।
यत्रान्यदा भवत्सर्वं अन्यथैव यथारुचि ।।

भाव्यते प्रतिभोल्लेखमहत्त्वेन महाकवेः ।
स्वभावस्सरसाकूतो भावानां यत्र बध्यते ।।

केनापि कमनीयेन वैचित्र्येणोपबृंहितः ।
विचित्रो यत्र वक्रोक्तिवैचित्र्यं जीवितायते ।।

कुन्तकः

विचित्रकः—प्रबन्धः

अनेकदेशभाषाभिः स्वरैः पाटैश्च तेन्नकैः ।
विचित्रो बहुतालैश्च विचित्रक इतीरितः ।।

प्रदान्येवंविधान्यत्र प्रति रागं नियोजयेत् ।
स्वरान्वर्ज्यान्परित्यज्य क्षिपेद्रागोचितान्स्वरान् ।।

तालान्भिन्नान्स्तथा तत्र न्यसेत्तत्र पदेपदे ।
पाटांस्तालानुसारेण तेन्नकान्प्रतिसंयुतान् ।।

एवं कृत्वा पदन्यासं रागैस्तालैस्समन्वितः ।
स्वरैः पाटैस्तथा तेन्नैः गातव्योऽयं विचित्रकः ।।

सोमेश्वरः

चित्राभिर्देशभाषाभिः बद्धो यस्स विचित्रकः ।
य इति त्रिभङ्गिः । हरिपालः

विचित्रलोहडी—उत्प्लुतिकरणम्

यत्र स्यात्पार्श्वतस्तिर्यग्भ्रान्तिः कायस्य चक्रवत् ।
विचित्रलोहडी सा तु कथिता नृत्तवेदिभिः ॥
वेमः

विचिता—श्रुतिः

षड्जचतुर्थी श्रुतिः । जगदेकः

विच्यवा—चारी

चरणौ समपादाया विश्लेष्य क्रमशो यदा ।
तालाग्राभ्यां महीभागं कुर्यादेव्दिच्यवा तदा ॥
वेमः

विच्युतोद्वृत्तम्—पादमणिः

एतदेव स्वस्तिकस्य विश्लेषेण मुहुर्मुहुः ।
क्रियते यत्र तदिदं विच्युतोद्वृत्तमुच्यते ॥
एतत्, पृष्ठोद्वृत्तम् । वेमः

विच्छर्दः

किन्नर्या दक्षिणहस्तव्यापारः ।
तत्र द्रष्टव्यम् ।

विच्छलनम्—अंवमर्शसन्ध्यङ्गम्

सद्भिर्विच्छलनं प्रोक्तं नृणामात्मविकत्थना ।
सर्वेश्वरः

विच्छित्तिः

माल्याच्छादनभूषणविलेपनानामनादरन्यासः ।
स्वल्पोऽपि परां शोभां जनयति सा या तु विच्छित्तिः ॥
भावविवेकः

—द्विपदी

एको द्विमात्रगणः चतुर्मात्रिकाः पञ्च ।
विरहाङ्कः

—अनुभावः

प्रसाधनानां दयितापराधे यदीर्ष्ययानादरतस्सखीनाम् ।
प्रयत्नतो धारणमङ्गनाभिर्विच्छित्तिरेषा कथिता मुनीन्द्रैः ॥
पद्मश्रीः

माल्याच्छादनभूषणविलेपनानामनादराबासः ।
स्वल्पोऽपि परां शोभां नयति हि यः सा तु विच्छित्तिः ॥
भरतः

मालाभरणाच्छादनविशेषाणं कुतश्चित्प्रियापराधात् ।
ईर्ष्ययाऽनादरेण सखीनां प्रयत्नाद्धारणं विच्छित्तिः ।
अन्ये प्रियेण दत्तं प्रीतिनिबन्धनं स्वल्पमपि भूषणं विच्छितिमिच्छन्ति ।
सागरः

विभूषणादीनामनादरविन्यासो विच्छित्तिः ।
भोजः

विच्छुरितः—हस्तपाठः

हस्तसङ्गेन शुद्धेनाङ्गुष्ठेन च यथाक्रमम् ।
वाद्यते पुष्करं यत्र स स्याद्विच्छुरितो यथा ॥
झें द्रः झें गिरिटि झें गिरिटि दानगिरि गिडनं वेमः

विच्छेदः—रसगतिः

विच्छिन्नमध्यः प्रबलैर्विरुद्धैर्हेतुभिः क्वचित् ।
पुनश्चेत्सानुरक्तः स्यात्स विच्छेद इतीरितः ॥
शारदातनयः

—स्वराङ्गम्

तत्र विच्छेदो नाम विरामकृतः ।
नान्यः

विजयः—गीतालङ्कारः (ध्रुवभेदः)

विजयाख्यो ध्रुवः स स्याद् द्वाविंशत्यक्षराङ्घ्रिकः ।
सन्निपातेन संयुक्तः शृङ्गारोऽभीष्टदो रसः ।
एक एव गुरुर्यत्र सन्निपाते विधीयते ॥
सङ्गीतसारः

—गीतालङ्कारः (अठतालभेदः)

द्रुतद्वयं विरामान्तं ताले तुरगलीलके ।
विजयो गीयते तेन गीतनृत्यविशारदैः ॥
सङ्गीतसारः

—देशीतालः

ताले विजयसंज्ञे तु ज्ञेयाः पगपलाः क्रमात् ।
ऽ । ऽ । वेमः

—प्रबन्धः

तेन्नैः स्वरैस्तथा पाटैः पदैर्विजयतालतः ।
गीयते विजयस्सोयं विजयस्तेन सुक्रमः ॥
पण्डितमण्डली

विजयाख्येन तालेन तेन्नपाटपदस्वरैः ।
स्वरन्यासेन चाभोगे गीयते विजयाभिधः ॥
सोमराजः

—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतानः।

नि स ग म प ?

नान्यः

—देशीतालः

गलौ पपश्चकं यत्र द्रुतयं विजये भवेत्।

S I Ś Ś Ś Ś Ś ० ० ०

दामोदरः

विजयकोकिलः—मेलरागः (झल्वराळीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

विजयमण्ठकः—देशीतालः

नगणो जगणश्चैव लघुर्विजयमण्ठके।

I I I I S I I

दामोदरः

विजयवर्धनं—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.

(अव) स नि ध प म ग म स.

मञ्ज

विजयश्रीः—प्रबन्धः

पदैस्तेनैः स्वरैर्यस्तु बिरुदैश्च प्रगीयते।

जयश्रीनामतालेन जयश्रीः परिकीर्तितः।

आभोगोऽन्यपदे न्यासस्तालमानद्वयेन तु॥

जग-मल्लः

—मेलरागः (पावनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.

(अव) स नि प म ग रि स.

मञ्ज

विजया—श्रुतिः

निषादस्य प्रथमा श्रुतिः।

जगदेकः

ऋषभस्य तृतीया श्रुतिः।

अनूपः

—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रागणाष्टयः। जः गः

विरहाङ्कः

विजयानन्दः—देशीतालः

विजयानन्दसंज्ञे तु लघुद्वन्द्वं गुरुत्रयम्।

I I S S S

शार्ङ्गः

विटसन्दोही—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.

(अव) स नि ध प ग रि स.

मञ्ज

विटिः

तन्त्रीस्फोटनेऽङ्गुलिचमत्कारः। अवरोहे स्थानापसर्पणरूपः।

विट्ठलः

षड्रा(सद्रा?)गचन्द्रोदय, नर्तननिर्णययोः कर्ता।

पण्डरीकविट्ठल इति प्रसिद्धः। पण्डरीक इत्यत्र पुण्डरीक इति च पठन्ति। पण्डरीकविट्ठल इति नाम रसकौमुद्यां श्रीकण्ठः स्मरति। तस्य कालः १५८०। तस्मात् विट्ठलः श्रीकण्ठात् प्राचीन इति ज्ञायते। कर्णाटदेशीयः। शिवपुरवासी।

विडम्बः—मेलरागः (सरसाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध प नि स.

(अव) स नि प म ग रि स.

मञ्ज

विडम्बी—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स म प ध नि स.

(अव) स नि ध प म ग म ग रि स.

मञ्ज

विततम्—देशीलास्याङ्गम्

चारी पादादिकं यत्र सुकुमारं निसर्गतः।

कृतं बलेन कठिनमेतद्विततमीरितम्॥

ज्यायनः

इदं वितधं, वितडं, इत्यपि दृश्यते।

वितर्कः—व्यभिचारिभावः

सन्देहविमर्शविप्रतिपत्त्यादयो विभावाः। विविधविचारितप्रश्नसम्प्रधारणमन्त्रसङ्गूहणादयोऽनुभावाः।

भरतः

सन्देहेन जायते। प्रश्नविचारभ्रूक्षेपशिरःकम्पनैस्तमभिनयेत्।

सागरः

वितर्कस्तु विचारः स्यादतिसन्दिग्धवस्तुनि।

विकल्पशास्त्रप्रज्ञादेरुत्पत्तिस्तस्य दृश्यते।

तत्राङ्गुलीविचलनभ्रूशिरोवक्त्रादयः॥

सर्वेश्वरः

—चित्राभिनयः

निस्संशयस्संशयश्च वितर्को द्विविधो मतः।

ऊर्ध्वाधोमुखहंसास्यः चालितो निश्चयार्थके।

हृदिस्थानि तु सन्दंशः संशयार्थवितर्कके॥

विनायकः

वितर्किता—दृष्टिः

उद्वर्तितपुटद्वन्द्वा तथैवोत्फुल्लतारका।
अधोविकासा दृष्टिस्स्याद्वितर्के तु वितर्किता ॥

स्मृतावपीति वेमः। सोमेश्वरः

वितस्तमार्गः

अन्यदक्षणः तस्यति नाशयति। तस्य भावोचितः। तां हिंस्रतां तद्विषये दीनरौद्राभावस्य विनियोगो यतस्स वितस्तमार्गः। अन्ये तु वितस्तिमात्राक्षिप्तहस्तप्रहरणसूचनार्थं वितस्तिमार्ग इति पठन्ति। अभिनवः

—पुष्करवाद्ये अक्षराणामुत्पादने करणभेदः

धक्तां तकितां, तकितां किटिगघ तकितां कितिधक्कि तार्थधं घवां गुड घघघा द्राङ्क इतिवितस्तमार्गः।

भरतः

वितांडितौ—पुटौ

अन्तस्थितपुटाघातादुत्तरेण पुटेन तु।
वितांडितौ पुटौ स्यातामभिघाते नियोजितौ ॥

वेमः

अन्योन्यमभिघातो यः पुटयोस्तद्वितांडितम्।
आहुरन्ये त्वदृश्यत्वमतिविस्तारणात्तयोः ॥

विप्रदासः

वितालः—वाद्यप्रबन्धः

वितालः स्यादादिमध्यान्तकृतात्तालविकारतः।

वेमः

वितालस्त्वादिमध्यान्तविकृतस्ताल इष्यते ॥

शार्ङ्गः

विदग्धम्—दर्शनम्

विदग्धं तद्यदालोके विवशास्सर्वजन्तवः।

शारदातनयः

विदारीभेदः

गीतखण्डं विदारी स्यात्पदस्वरविदारणात्।
महत्यवान्तरा चेति सा द्विधा परिकीर्तिता ॥

व्याप्ता वस्त्वखिलं वर्णपदान्ते या समाप्यते।
महती सा भवेन्मध्ये सञ्जाता स्यादवान्तरा ॥

प्रमाणं तु विना रूपं विदार्या वस्तुवन्मतम्।
अस्यां जात्यंश एवाङ्गो भवेन्न्यासस्तु वस्तुवत् ॥

यदा स्यादल्पतांशस्य तत्संवाद्यनुवादिनौ।
स्वरावंशौ तदा कार्यौ गान्धर्वाम्नायकोविदैः ॥

P 2 P विदारीणामसौ संख्यानियमो भरतोदितः।
त्र्यपरैकादशपरो महतीनामिह स्फुटम् ॥

चतुर्विंशतिसंख्यात्वं प्रमाणं परमं मतम्।
अवान्तरविदारीणामेककस्याथ लक्षणम्।
या स्यादन्या समांशं वा विदार्येका तदेककम् ॥

वेमः

विदारीभेदाः

सामुद्रश्चार्धसामुद्रो निवृत्तश्चेति सा त्रिधा।
विदारी द्वितये वर्णपदपाठादिसाम्यतः ॥

या गीतिर्जायते सोऽयं सामुद्र इति कीर्तितः।
अर्धे सामुद्रगस्साम्याद्विदरीद्वयभागयोः ॥

निवृत्तकस्तु विषमं विदारीद्वयसंयुतः।
न्यासापन्यासरचितो विज्ञेयो गीतिकोविदैः ॥

द्वैगेयकं विना सर्वो न्यासान्तो विवधः स्मृतः।
तुर्यस्य वा तृतीयस्य वस्तुनोऽन्तो विधीयते।
सामद्रश्चेदसावेव द्वैगेयक इतीरितः ॥

वेमः

विद्धम्—अवनद्धे वर्णसंयोगः

यतिः स्रोतोगता। लयो मध्यः।
... ... समपाणिश्च ॥

भरतः

अवनद्धे त्रिसंयोगः

रूपद्वयपरामर्शाद्विद्धमित्यभिधीयते।

नान्यः

—दर्शनम्

अपाङ्गयोरधस्तारविक्षेपो विद्धमुच्यते।

शारदातनयः

—पुष्करवाद्ये लययतिपाणिसंयोगः

स्रोतो गता यतिर्यत्र लयो मध्यस्तथैव च।
समपाणिस्तथा चैव विद्धं वाद्यं तु तद्भवेत् ॥

भरतः

विद्धः—वाद्यालङ्कारः

मृदङ्गकरणे वाद्यं पणवानुगतं तु यत्।
सूचीविद्धैर्विचित्रैश्च करणैर्विद्ध उच्यते ॥

भरतः

—देशीचारी

विद्धा स्यात्स्वस्तिकं मुक्त्वा यत्र चोर्ध्वं प्रसारितः ।
चरणः कुञ्चितस्त्वग्रे किञ्चिदान्दोलितो यदि ॥

वेमः

विद्धा—चारी

जङ्घयोस्स्वस्तिकं मुक्त्वा कुञ्चितश्चरणः पुनः ।
पुनः प्रसारितायिद्धा स्वपार्श्वे चेन्निपात्यते ।
पार्ष्णिनौ पार्ष्णिपर्यन्ते सा विद्धा परिकीर्तिता ॥

वेमः

विद्याचक्रवर्ती

भरतसङ्ग्रहकर्ता । कालः क्रै. प. १२८० । द्वारावतीपुरवरेश्वरविष्णुवर्धनवंशीय भल्लालराजास्थानेऽयं विद्यापतिः । तेनालङ्कारसर्वस्वव्याख्यानं, काव्यप्रकाशस्य गुरुलघुरूपे द्वे व्याख्ये, रुक्मिणीकल्याणं नाम षोडशसर्गात्मकं काव्यं भरतसङ्ग्रहनामकः —नाट्यग्रन्थः— एते प्रणीताः । साहित्यमीमांसापि अस्यैवेति सन्देहः ।

विद्याधरः—देशीतालः

विद्याधरे लगुद्रुतौ ।
। ऽ ० ०

मदनः

विद्याविनोदः—देशीतालः

। ऽ ऽ̍ ऽ̍ ऽ̍ । । । ऽ ऽ ० ० ॥ ऽ̍ ऽ̍ ऽ̍ ॥ ० ० ० ०

हम्मीरः

विद्युत्—ध्रुवावृत्तम्

मध्यलघुनाऽथ विद्युत् । यथा—शङ्करः ।

भरतः

अद्भुता त्र्यक्षरा प्रोक्ता ग्लौ गश्चेति मनीषिभिः ।
आवापाद्यङ्गुलीभिः स्याच्चतुर्भिः प्रथमो गुरुः ॥
निष्कासे च प्रवेशे च द्वितीयं सम्प्रयोजयेत् ।
अन्ते च पूर्ववत्कार्यं लयतालसमास्थितम् ॥

नान्यः

पूर्ववदिति । एकाक्षरद्व्यक्षरध्रुवयोरिव विलम्बितलयः ।

—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रागणास्त्रयः एकः पञ्चमात्रिकः अथवा—चतुर्मात्रिक एकः पञ्चमात्रिकः द्वौ चतुर्मात्रिकौ ।

विरहाङ्कः

विद्युद्भ्रमरी—भ्रमरी

विद्युद्भ्रान्तां दक्षिणेन चरणेन विधाय चेत् ।
प्रदक्षिणं परिभ्राम्येत्सा विद्युद्भ्रमरी भवेत् ॥

वेमः

विद्युद्भ्रान्तम्—करणम्

विद्युद्भ्रान्ता भवेद्यत्र चारी तद्वशगौ करौ ।
विद्युद्भ्रान्तं तदाख्यातमुद्धतस्य परिक्रमे ।
अत्र पादक्रियां केचित् सौकर्यात्पुरतो जगुः ॥

ज्यायनः

विद्युद्भ्रान्तः—अङ्गहारः

वामाङ्गप्रयोज्यार्धसूची दक्षिणप्रयोज्यविद्युद्भ्रान्ताङ्गविपर्यासकृतछिन्नातिक्रान्तलतावृश्चिककटीछिन्नानां करणानां क्रमात्प्रयोगो विद्युद्भ्रान्तः ।

शार्ङ्ग

विद्युद्भ्रान्ता—ध्रुवावृत्तम्

पञ्चाक्षरा...

पञ्चापि गुरवो यत्र वृत्ते पञ्चाक्षरे सदा ।
विद्युद्भ्रान्तेति सा ज्ञेया विलम्बितलया ध्रुवा ॥
मध्यमोत्तमपात्राणां विद्युद्भ्रान्ता हि पञ्चमे ।
पञ्चवक्त्रेण तालेन पाटाक्षरमितेन च ॥

(उदा) संपत्ता मेहा । (छाया) संप्राप्ता मेघाः ।

—चारी

पृष्ठभागे तु वलितः पादस्संस्पृश्य मस्तकम् ।
ऊर्ध्वाधःपार्श्वयोः कृत्वा मण्डलभ्रमणं ततः ।
प्रसार्यते चेत्सा चारी विद्युद्भ्रान्ता निगद्यते ॥

वेमः

—देशीचारी

पुरो ललाटपर्यन्तं पादमुत्क्षिप्य सत्वरम् ।
भ्रमयित्वा पयेत्पार्श्वे विद्युद्भ्रान्ता भवेत्तदा ॥

वेमः

विद्युन्माला—अष्टाक्षरच्छन्दः

अष्टाक्षरकृते पादे सर्वाण्येव भवन्ति हि ।
गुरूणि यस्मिन्सा नाम्ना विद्युन्मालेति कीर्तिता ॥

अष्टौ गाः

भरतः

(उ—म) दिक्षु भ्रान्ता विद्युन्माला ।

—अष्टाक्षरवृत्तम्

म म न गाः

भरतः

विद्युद्विलासः—हौडुक्किकहस्तपाटः

अर्धार्धहस्तवलनात्तर्जन्यङ्गुष्ठघाततः ।
विद्युद्विलाससंज्ञस्तु हस्तपाटो भवेद्यथा ।
कण कण तिरि झें झें हिझें हिझें हित्रः ॥

वेमः

विद्रवः—गर्भसन्ध्यङ्गम्

उपनतं भयमुद्वेगः । तत्संभावना तु विद्रवः । यथा—कृत्यारावणे शान्तिगृहे मन्डोदरीवाक्यम् । येत्वत्र रावणस्य शङ्कां त्रासरूपां ससंभ्रममङ्गमाहुः तद्विद्रवोद्वेगाभ्यां गतार्थम् । शङ्काभयत्रासकृतो विद्रवः । रामचन्द्रः

यथा—खरादिविहितं घोरं श्रुत्वा कलकलं वने ।
शङ्का रामस्य सीताया भयं त्रासस्तपस्विनाम् ॥

एकैककृतं केचिदिच्छन्ति । सागरः

शङ्कात्रासौ यत्र वाक्ये संभ्रमः कथ्यते यथा ।

अमृतानन्दी

प्रियशङ्का समुद्भूतिः संभ्रमः परिकीर्त्यते ।

सर्वेश्वरः

शत्रुव्याघ्रादिसंभूतो शङ्का स्यात्सैव संभ्रमः ।

सिंगः

शङ्काभयत्रासकृतो विद्रवस्समुदाहृतः ।

भरतः

नृपारिभयसंयुक्तः संभ्रमस्त्वभिसंज्ञितः — इति भरतपाठान्तरम् ।

भयत्रासकारिणो वस्तुनो या शङ्का यदाशङ्कनं स विद्रवः । विद्रवति विलीयते हृदयं येनेति । यथा—रत्नावल्यां प्रियेत्यादि राजवाक्यम् । अन्ये तु शङ्काभयत्रासैः कृतो य इति पठन्ति । तत्र विशेष्यपदमन्वेष्यम् । समुदाय एव विशेष्य इति शङ्कुकः । उदाहरति कृत्यारावणे षष्ठाङ्कात् मन्दोदरीवाक्यम् । अत्र रावणस्य शङ्का प्रतिहार्यास्त्रासभये । अभिनवः

विद्रुमा—श्रुतिः

तारगान्धारस्य द्वितीया श्रुतिः । पार्श्वदेवः

विधानम्—मुखसन्ध्यङ्गम्

सुखदुःखकृतो योऽर्थः तद्विधानं । भरतः

व्यामिश्रतया सुखदुःखे अभिधीयेते यत्रेति विधानम् । यथा—वेण्यां द्रौपदीवाक्यं—मा अनपेक्षितशरीराः सञ्चरथ । अत्र द्रौपद्याः प्रहर्षो भयं च मिश्रतया विहितमिति विचित्रत्वाद्रसवत्ता । अभिनवः

द्वयोस्सुखदुःखयोः एकत्रानेकत्र वा पात्रे प्राप्तिः एकस्यैव वा सुखस्य दुःखस्य वा प्राप्तिर्विधानम् ।

यथा—एकत्र प्राप्तिः मालतीमाधवे यद्विस्मयेति माधववाक्यम् । अनेकत्र प्राप्तिः तापसवत्सराजे राज्ञो वाक्यं दृष्टिं प्रेमभरेति । तत्र वासवदत्तायाः प्रवासाभ्युपगमाद्दुःखम् । वत्सराजस्याविदितविप्रवासवृत्तान्तस्य सुखम् ।

सुखस्य सुखहेतोश्चान्वेषणरूपा प्राप्तिः । सन्निहितसुखात्मकं विधानमिति तयोर्भेदः ॥

रामचन्द्रः

विधिः—वाक्यार्थः

प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्विधायकोऽर्थवादादिभिरुपक्रियमाणो लिङ्लोट्तव्यादिवाच्यः शब्दव्यापारो विधिः, तेन हि भावनायां पुरुषः प्रवर्त्यते निवर्त्यते वा ।

भोजः

विधितालः—देशीतालः

षड्द्रुतालः षड्द्रुतालो लगौ च विधितालके ।

११ मात्राः तालप्रस्तारः

विधुतम्—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

विधूतस्य नामान्तरम् ।

—**वहनम्**

विधुतं तिर्यगायामि नैवमित्यादि वारणे ।

अशोकः

—**शिरः**

द्रुतगत्या तदेव स्याद्विधुतं तत्प्रयुज्यते ।
शीतार्ते ज्वरिते भीते सद्यः पीतासवे तथा ॥
तदेव = धुतमेव शार्ङ्गः

धुतमेव भवेच्छीघ्रभ्रमणाद्विधुतं शिरः ।
भीते शीते ज्वरग्रस्ते सद्यः पीतासवेऽपि तत् ॥

विप्रदासः

विधुतः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

एकान्तरेण युगलं द्विर्यदा गीयते बुधैः ।
एकान्तरापरारम्भेऽलङ्कारे विधुतेऽकथि ॥

सग सग रिम रिम गप गप मध मध पनि पनि ।

जगद्धरः

विधूतम्—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्

कृतस्यानुनयस्यादौ विधूतं ह्यपरिग्रहः । भरतः

आदौ प्रथमतः कृतस्यानुनयस्य सामवचसो नाङ्गीकरणं विधूतम्। पश्चात्पुनरङ्गीकरणमिति। आदिशब्दादुपरोधः।

यथा—शकुन्तलावाक्यं—"अयि किं अंतःपुरा" इत्यादि।

अभिनवः

साम्नि अनुनयेऽनादरो मनागनादृतिः नवोलपार्थत्वात्। यथा—पार्थविजये—भीमं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं अयं स काल इति वाक्यमनुनयः। भीमसेनेन यदनादृतं तद्विधूतम्।

रामचन्द्रः

अरतिर्मनसो या स्याद्विधूतं कथ्यते यदा।

अमृतानन्दी

विधूतमरतिः प्रोक्ता। सर्वेश्वरः

नायकादिरीप्सितानामर्थानामनवाप्तितः।
अरतिर्या भवेत्तद्धि विद्वद्भिर्विधुतं मतम्॥

सिङ्गः

विधूता—पुष्कुरवाद्य जातिः

विगलिताशब्दं पश्यत।

विधेया—मूर्छना (सुभद्रग्रामे षष्ठी मूर्छना)

विधेया संभवत्येव मूर्छना योषितां प्रिया।
*तृतीयग्राममासाद्य धैवतो मूर्छते यदा॥

*तृतीयग्रामः सुभद्रग्रामः। वादिमत्तः

इयं उत्तरायतेति नारदशिक्षायां नाम दृश्यते।

विनतम्—दर्शनम्

विनतं तदिति ख्यातमूर्ध्वायतमधोगतम्।

शारदातनयः

विनतः—तानः

गान्धारग्रामे नारदीयतानः।
ग म प ध नि? नान्यः

विनता—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिक एकः जः चतुर्मात्रिकः जः
चतुर्मात्रिकः जः पञ्चमात्रिकः गः

विरहाङ्कः

विनायकतालः—चित्रतालः

गगगा ललपा गश्च ललपं तु समायुतम्।
सर्वविघ्नोपशान्त्यर्थं भवेत्तालं विनायकम्।
दशमात्रा त्रिकला अन्यवर्णं विषमयतिः॥
ऽ ऽ ऽ ॥ ऽ ऽ ॥ ऽ ताललक्षणे

विनायकभरतम्

अतिनवीनोयं ग्रन्थः अज्ञातकर्तृकः। अभिनयविषये अधुनातनसंप्रदायः सम्यक् निरूप्यते।

विनिकीर्णम्—दर्शनम्

अन्तर्बाष्पस्फुरत्तारं विनिकीर्णमुदाहृतम्।

शारदातनयः

विनिगूहनम्—शृङ्गारचेष्टा

प्रवेशो विनिगूहनम् भोजः

विनिगूहितः—अधरः

मुखान्तर्निहितः प्राणोऽधरस्याद्विनिगूहितः।
रोषेर्ष्ययोस्सुन्दरीणां बलाच्चुम्बति वल्लभे।
आयासे च प्रयोज्योऽयं इति नैधिकरं मतम्॥
निधिकरपुत्रस्य विप्रदासस्य मतम्। विप्रदासः

विनिवर्तकम् / **विनिवृत्तम्**—वदनम्

व्यावृत्तं विनिवृत्तं तद्रुषीर्ष्यासूययोरपि।

अशोकः

विनिवृत्तं तु तत्प्रोक्तं यत्परावृत्तमाननम्।
रोषेर्ष्यासूयितं चार्थे...नृत्तविदो विदुः॥

कुम्भः

विनिवर्तितम्—स्थानकम्

तस्यैवाङ्गपरावृत्त्या पृष्ठतो विनिवर्तितम्।

वेमः

तद्भेदः स्यादमुष्यापि विनियोगस्तु पूर्ववत्॥

ज्यायनः

तस्येति वलितस्येत्यर्थः। तद्भेदः, वलितोक्ताभिनयस्य व्यत्यासः।

विनिवृत्तम्—करणम्

पार्ष्णिभागे यदन्याङ्घ्रेस्सूच्या स्वस्तिकमाचरेत्।
विवृत्य क्षिप्रमेकत्र पर्यावृत्त्यैव पार्श्वतः॥
ऊर्ध्ववलनमादध्याद्द्वद्या रेचितौ करौ।
त्रिनिवृत्तं तदाम्नातमुद्धतस्य परिक्रमे॥
"आनन्दपरिवर्तने" इति लक्ष्मणः।

विनिष्क्रान्तम्—दर्शनम्

बहिस्तारा विनिष्क्रान्तिः विनिष्क्रान्तमुदाहृतम्।

शारदातनयः

विनोदः—गीतालङ्कारः (रासकभेदः)

एक एव लघुर्यत्र आदितालः स कथ्यते ।
विनोदो रासकस्तेन श्रोतॄणां च सुखावहः ॥

सङ्गीतसारः

विन्यासः

यो गीतिखण्डद्वयस्यान्ते तिष्ठति स स्वरः विन्यासः

तुलजः

—भाणिकाङ्गम्

निर्वेदनाख्यं विन्यासः । यथा—पुष्पभूषितके गृहवृक्षवाटिकाङ्के, तत्किं मे दौर्भाग्यकलङ्कमलिनितेन हतशरीरेणेति नन्दयन्तीवचनम् ।

सागरः

✓ **विपञ्ची**—वीणा

समश्च वर्तुलाकारो व्रणग्रन्थ्यादिवर्जितः ।
रक्तचन्दनजो यद्वा खादिरो वंशसंभवः ॥

रक्तचन्दनजः श्रेष्ठो वीणादण्डः प्रकीर्तितः ।
दशमुष्टिमितो दैर्घ्ये कश्चिल्लक्ष्याधिको मतः ॥

परिणाहे यथायोग्यः कर्तव्यो लक्ष्यवेदिभिः ।
दण्डस्य ककुभस्याधः संधौ तुम्बं निवेशयेत् ॥

तृतीयतुर्ययोस्सार्योर्मध्येऽधस्तु द्वितीयकम् ।
पूर्वतः परतुम्बं तु किंचिद्विस्तारतोऽधिकम् ॥

दण्डाग्रे अङ्गुले यद्वा चतुरङ्गुलतोऽप्यथ ।
रन्ध्रे कृत्वा क्षिपेच्छङ्कुं गलरन्ध्रयुतं चलं ॥

तस्मादङ्गुलतोऽधस्तादङ्गुलोत्सेधमोटकम् ।
शरपुंखसमं कृत्वा तस्माच्च किञ्चिदग्रतः ॥

निवेशयेत् स्थिरं शङ्कुं लक्ष्यलक्षणपण्डितः ।
ततो लोहमयीं तन्त्रीं गजकेशोपमां समाम् ॥

तैलाक्तां वर्तुलां श्लक्ष्णां बध्नीयात्ककुभाद् दृढम् ।
सारिकामूर्ध्नि विन्यस्तामानीतां मोटकोपरि ।
द्वितीयप्रान्तसंलग्नां चलकीले च वेष्टयेत् ॥

तावत्तं भ्रामयेच्छङ्कुं यावत्तन्त्री भवेद्दृढा ।
विपरीतिः भ्रमिरशङ्कोस्तन्त्री शैथिल्यकारिणी ॥

तन्त्री दार्ढ्येति दार्ढ्यार्थं चलशङ्कोर्गलस्थिते ।
रन्ध्रे न्यास्यायसं कीलं स्थिरशङ्कौ निवेशयेत् ॥

मर्षामिश्रेण वस्त्रस्य विशुद्धेनाग्निना भृशम् ।
इष्टिकाचूर्णमिश्रेण दृढार्थं मर्दितेन वा ॥

मधूच्छिष्टेन संश्लिष्टाःसार्यः कार्याश्च धीमता ।
दण्डे तिष्ठति माधवोर्णवसुता तन्त्र्यां च तुम्बे विधिः,
भूतेशः ककुभे गिरीन्द्रतनया पत्र्यां गिरादेवता ।
नाभौ नागपतिर्गुणे महपतिः सार्यां तु जीवे विधुः,
देवौ कालयुगेऽश्विनौ सुरपतिर्मेरौ विपञ्च्यां क्रमात् ॥

वीणेयं करसंगता सुरमयी संतोषसंपादिनी,
नानापातकनाशिनी स्मरकलारङ्गप्रमोदस्थली ।
वीणा शङ्करनारदप्रभृतिभिर्देवैरुपास्या मुदा,
नादब्रह्मसमाश्रितागुणमयी केषां भवेन्नो प्रिया ॥

श्रीकण्ठः

एषैव तु विपञ्ची स्याद्विशेषो विनिगद्यते ।
तन्त्रीद्वयस्य स्थित्यर्थं वामभागे तु काकुभे ॥

उत्सेधद्व्यङ्गुलदले लोहपत्रीसमन्वितम् ।
मन्द्रतन्त्र्यर्थसंसिद्ध्यै दातव्ये पदिके इह ॥

बृहत्यौ सारिके न्यासः तयोरपि च कथ्यते ।
मन्द्रपञ्चकमासाद्योभयतस्तिष्ठतो यथा ॥

रमन्त्यावनुरागिण्यौ कान्तमेकान्तवर्तिनम् ।
इत्यादिलक्षणोपेता रौद्रीवत्तु विपञ्चिका ॥

नारायणः

एषेति । रुद्रवीणा नारायणवर्णिता ।

विपरिणामः

वस्तुनोऽवस्थान्तरगमनं विपरिणामः । तत्र यथा मृदादयो घटादिरूपेण क्षीरादयो दध्यादिरूपेण विपरिणमन्ते तथेदं शब्दब्रह्मापि अविद्योपाधेः तेन तेनार्थरूपेण तथा तथा विपरिणमन्ते ।

भोजः

विपर्ययः—लक्षणम्

विचारस्यान्यथाभावः तथा दृष्टोपदिष्टयोः ।
सन्देहाज्जायते यत्र स विज्ञेयो विपर्ययः ॥

भरतः

विपर्यस्तम्

किन्नर्यां वामहस्तव्यापारः । तत्र द्रष्टव्यम्

विपर्यस्ता—अवनद्धे जातिः

यस्यां भवेत्स्वराणां नानारूपत्वमेकगतिविरहात् ।
मध्यमपुरुषाणां सा ज्ञेया जातिर्विपर्यस्ता ॥

नान्यः

तां घें तां तां दोघे दोह्रां इत्यक्षरस्तु संयुक्ता ।
पर्यस्ता जातिरियं मध्यमपुरुषेषु कर्तव्या ॥

भरतः

विपाथकी—क्रियाङ्गरागः

स्यात्त्रिणेत्रकृतेरङ्गमन्धमध्यमनिस्वना ।
विपाथकी कश्चिदेतामुपाङ्गमित्यकीर्तयत् ॥

कुम्भः

विपुलभुजा—भुवावृत्तम् (दशाक्षरम्)

यदि खलु पञ्चममन्त्यं च चरणविधावपि दीर्घं स्यात् ।
भवति तथाष्टममन्त्ये विपुलभुजा भुवि सा ज्ञेया ॥

बणगहणं कुविदो हत्थि । नजयगाः

चत्वारो षड्ता ज्ञेया लघुको च द्रुतो लयः ।
गुरुरन्ते च विपुला भुजा चच्चत्पुटस्य तु ॥
प्रायेण विपुलभुजा मध्यमोत्तमपात्रयोः ।
पञ्चमेन रसे वीरे मदे गेया ध्रुवा तदा ॥

नान्यः

विपुला—प्राकृते द्विपदी

विषमा— स य
समा - एकश्चतुर्मात्रिकः स य

विरहाङ्कः

—गीतालङ्कारः (एकतालीभेदः)

कोकिलप्रियताले तु द्रुतत्रयमुदाहृतम् ।
विपुला चैकताली स्यात्तेन गीतज्ञसम्मता ॥

सङ्गीतसारः

विप्रकीर्णवर्तना

उद्वेष्टितक्रियापूर्वं भ्रमन्तौ विच्युताविमौ ।
स्वस्वपार्श्वगतौ प्रोक्ता विप्रकीर्णाख्यवर्तना ॥

अशोकः

इमावेवेति विप्रकीर्णहस्तौ विवक्षितौ ।

विप्रकीर्णौ—नृत्तहस्तौ

स्तनाभ्यां पुरतोऽन्यस्तौ हंसपक्षौ पराङ्मुखौ ।
उन्नताग्रौ च नीचौ वा विप्रकीर्णाविति स्मृतौ ॥

सोमेश्वरः

विच्युतौ स्वस्तिकावेतौ विप्रकीर्णौ करौ मतौ ।
नताग्रावथवोन्नताग्रौ कुचयोरग्रतो गतौ ॥
विप्रकीर्णौ केचिदाहुः हंसपक्षौ पराङ्मुखौ ।

अशोकः

—हस्तः

विप्रकीर्णौ तु तावेव सहसा स्वस्तिके च्युते ।
नीचाग्रावुन्नताग्रौ वा कुचाभ्यां पुरतःस्थितौ ।
पराङ्मुखौ हंसपक्षौ विप्रकीर्णौ जगुः परे ॥

तावेव स्वस्तिकावेव।

शार्ङ्गः

विप्रदासः

सङ्गीतचन्द्रकर्ता। विप्रदासस्य निधिकरात्मजः, सत्यवाक्, शुक्लपण्डितः, शुक्लः, श्रीकण्ठवल्लभः, शिववल्लभः, करणाग्रणीः, प्रभुसूरिः, विचित्रवाक्, नैधिकरः, इत्यादिनामानि सन्ति। प्राचीनेषु अभिनव, सिङ्गणाचार्य, कीर्तिधर, शङ्कुक, कोहल, भट्टनायकादीनां ग्रन्थाः सूचिता अनेन। अस्य कालः प्रायः १४००.

विप्रमतिः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध प म रि स.

मज

विप्रमन्दारः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मज

विप्रयोगः

ललितजातिनाटके तृतीयस्सन्धिः ॥

शारदातनयः

विप्रलब्धा—नायिका

यस्या दूतीं प्रियः प्रेष्य दत्त्वा संकेतमेव वा ।
नागतः कारणेनेह विप्रलब्धा तु सा भवेत् ॥

भरतः

विप्रलम्भः

ललितजातिनाटके द्वितीयस्सन्धिः ।

शारदातनयः

विप्लुता—दृष्टिः

स्फुरदुत्तम्भितपुटा विच्छायोद्वृत्ततारका ।
चापलोन्मादुदुःखार्तिमरणे विप्लुता भवेत् ॥

सोमेश्वरः

विस्तब्धौ स्फुरितौ भूत्वा यस्याः स्तः पतितौ पुटौ ।
उद्वृत्ततारा सा दृष्टिर्विप्लुता चापले गदे ॥
. भ्रमणोन्मादुदुःखादौ विनियोज्येति भारताः ।

विप्रदासः

विबोधः—व्यभिचारिभावः

आहारपरिणामनिद्राछेदस्वप्नान्ततीव्रशब्दस्पर्शश्रवणादयो विभावाः । जृम्भणाक्षिपरिमर्दनशयनमोक्षणादयोऽनुभावाः ।

भरतः

दुस्स्वप्ननिद्राछेदवधादिभिरुत्पद्यते । चमत्कार शय्यापरित्यागादयोऽनुभावाः ॥

सागरः

—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

विबोधः कार्यमार्गणम् । अयमन्यः निरोधः, विरोधः, इति च पठितः ।

विभक्तः—वाद्यप्रकारः

नात्यायतस्तथा स्यादिह सस्थानस्थितो विभक्तश्च ।
अक्षरपाणिलयेषु च विभक्तकरणे विभक्तस्तु ॥

भरतः

पाणीनामक्षराणां च लये यत्र विभक्तता ।
स विभक्त इति प्रोक्तोऽलङ्कारो वाद्यजातिषु ॥

नान्यः

विभा—मूर्छना

अस्याः विभाता विशालेति च नामान्तरं दृश्यते । नन्द्यावर्तग्रामे द्वितीया मूर्छना ।

ऋषभस्तु यदायाति मूर्छां सा च विभा स्मृता ।
नारदेन स्वसंगीता गीतज्ञेन मनोरमा ॥

वादिमत्तगजाङ्कुशः

इयं चित्ततापापहारिणीति पण्डितमण्डली ।

—विभावः

विभाव इति कस्मादुच्यते । विभावो विज्ञानार्थः । विभज्यन्तेऽनेन वागङ्गसत्त्वाभिनया इत्यतो विभावः । विभावितं विज्ञातमित्यनर्थान्तरम् ।

बहवोऽर्था विभज्यन्ते वागङ्गाभिनयाश्रयाः ।
अनेन यस्मात्तेनायं विभाव इति संज्ञितः ॥

भरतः

अत्र विभावानुभावौ लोकसिद्धावेव । यदुक्तं

'हेतुकार्यात्मनोस्सिद्धिस्तयोस्सुव्यवहारत इति । अपिचोक्तं—

लोकप्रभावसंसिद्धा लोकयात्रानुगामिनः ।
अनुभावा विभावाश्च ज्ञेयास्त्वभिनये बुधैः ॥

इति प्रसिद्धं लोके रत्यादेः स्थायिभावस्य कारणं कार्यं च । तत्र कारणं प्रमदादिः । कार्यं कटाक्षादिः । तावेव काव्यनाट्ययोः विभावादिव्यापाराद्विभावानुभावाभ्यां निर्दिश्येते । तत्र विभावो ज्ञायमानत्वेनैव भावकानां भावं पुष्णाति । यदुक्तं—ज्ञायमानतया तत्र विभावो भावपोषकृदिति ॥ इदमेव विभावस्य विभावत्वं नाम यदनेन विभाव्यते उत्कर्षं नीयते भावकानां भावः । अत्र मुनिः—

विभावो नाम विज्ञातार्थः । विभावः कारणं निमित्तं हेतुरिति पर्यायाः । विभाव्यन्तेऽनेन वागङ्गसत्त्वाभिनया इति विभावः । यथा—विभावितं विज्ञातं इत्यनर्थान्तरम् ।

बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयाश्रयाः ।
अनेन यस्मात्तेनायं विभाव इति संज्ञितः ॥ इति

विभावाश्च यथाविधि, आलम्बनविभावः, अनुभावनामको उद्दीपनविभाव इति । आलम्बनविभावो यथा—

विपुलं नितम्बबिम्बे मध्ये क्षामं समुन्नत कुचयोः ।
अत्यायतं नयनयोर्मम जीवितमेतदायाति ॥

उद्दीपनविभावो यथा—

उददीपदिन्दुरपरो दहनः कुसुमेषु गित्रमत्रेर्नयनप्रभवः ।

रसविवेकः

विभाषा—रागः

तामाश्रित्य प्रवृत्ताया विभाषा भाषितात्र सा ।
तामिति—भाषाम्

कुम्भः

विभाषारागः

तामाश्रित्य प्रवृत्ताया विभाषा भाषितात्र सा ।
तां भाषां (रागम्)

कुम्भः

विभासः—मेलरागः

मस्तु तीव्रतरो यस्मिन्गनी तीव्रौ रिधौ मतौ ।
कोमलौ न्यासधोपेते विभासे गादिमूर्छने ।
आरोहे मनिवर्ज्यत्वं गपांशस्वरसंयुते ॥

प्रातर्गेयः ।
मेलकर्ताऽयं रागः

अहोबिलः

विभासिकारागध्यानम्

स्वच्छन्दसम्मानितपुष्पचापा
प्रियाधरास्वादरसाभितृप्ता ।
पर्यङ्कमध्या शयनोपवेशा
...स्थिता हेमरुचिर्विभासा ॥

संगीतसरणिः

विभूतिः—प्राकृते मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिकः एकः जः चतुर्मात्रिकः पञ्चमात्रिकः ।

विरहाङ्कः

—श्रुतिः

मध्यमस्य चतुर्थी श्रुतिः ।

विभूषणा—मात्रावृत्तम्

ल ल ज ग ग ज ग .

विरहाङ्कः

विभ्रमः

द्विविधानामङ्गानां वागङ्गाहार्यसत्त्वयुक्तानाम् ।
मदराजहर्षजनितो ह्यौऽसौ विभ्रमो ज्ञेयः ॥

भावविवेकः

—व्यभिचारिभावः

अयं सर्वेश्वरेणैवोक्तः ।

विभ्रमः कथ्यते श्लाघ्यैरात्मश्लाघा क्रमोदयः ।

हृष्यकालक्रान्त कलापैरुपजायते । तत्रानुभावा रोमाञ्चस्वेद-मन्दस्मितादयः ।

सर्वेश्वरः

—अनुभावः

क्रोधस्मितं च कुसुमाभरणादिवाञ्छा
तद्वर्जने च सहसैव विडम्बनं च ।
आक्षिप्य कान्तवचनं लपनं सखीभि-
र्निष्कारणोत्थितगतं बत विभ्रमं तत् ॥

पद्मश्रीः

विविधानामर्थानां वागङ्गाहार्यसत्त्वयुक्तानाम् ।
मदरागहर्षजनितो योऽतिशयो विभ्रमस्स मतः ॥

भरतः

अनिमित्तमासनादुत्थायान्यत्र गमनं, प्रियप्रारब्धकथामाक्षिप्य सख्या आलपनं, मुधैव हसितक्रोधौ पुष्पादीनां वाञ्छा, तस्य सहास्यैव परित्यागः वस्त्राभरणमाल्यानां अकारणतः खण्डनं मलनं विभ्रमः ।

अन्यस्त्वन्यथा लक्षणमाह । योषितां यौवनविकारो विभ्रम इति ।

सागरः

साङ्गभङ्गविकारेण सकटाक्षविलोकनैः ।
केशसंयमनव्याजाद्बाहुमूलप्रदर्शनैः ॥
मेखलोरुप्रकटनैः स्तननाभिप्रदर्शनैः ।
अभिलाषप्रकटनैर्विभ्रमः परिकीर्तितः ॥

शिंगिः

यच्चित्तवृत्तेरनवस्थितत्वं
शृङ्गारजं तत्खलु विभ्रमः स्यात् ।
भेदाश्रयस्तस्य मदानुबन्ध-
कार्कश्यसंज्ञाः कथिता विदग्धैः ॥

रागे प्रवृद्धे दयितेऽनुकूले
याते प्रवृद्धिं परमां प्रमोदे ।
उन्मार्गगा या मनसः प्रवृत्तिः
सख्यान्मदो मन्दवशेन कार्यः ॥

अचिराय गते कुमारभावे
हृदि याते मदने च मुग्धभावम् ।
कुरुते रतिचेष्टितानुबन्धं
हृदये सोऽत्र मतोऽनुबन्धः ॥

कार्कश्यं स्त्रीणां माने

राहुलकः

भूषणादीनां अस्थानप्रयोगो विभ्रमः । यथा—चकार काचि-दित्यादि रघुवंशे ॥

भोजः

विभ्रष्टप्राकृतम्

ये वर्णास्संयोगस्वरवर्णान्यत्वमूनतां चापि ।
यान्त्यपदादौ प्रायो विभ्रष्टांस्तान् विदुर्विप्राः ॥

यथा—आश्चर्यं अच्छरियं निश्चयमिच्छन्ति णिच्छयं च यथा
वत्सं वच्छं च यथाप्सरसं तद्वदच्छरयम् ॥

भरतः

विमर्दनः—देशीतालः

प्लुतत्रयं बिन्दुषट्कं लौ प्लुतश्च विमर्दने । १७ मात्राः

तालप्रस्तारः

विमर्शः—सन्धिः

अवमर्श इति चोच्यते ।

गर्भनिर्भिन्नबीजार्थः क्रोधव्यसनजोऽपि वा ।
विप्रलम्भकृतो वापि विमर्श इति संज्ञितः ॥

भरतः

किञ्चिदाश्लेषसंयुक्तस्सोऽवमर्शः प्रकीर्तितः ॥

इति पाठान्तरं

विमलजला—ध्रुवावृत्तम् (अष्टाक्षरम्)

लघुनी गुरुलघुनी लघुनी गुरु च यदि ।
चरणे नियतगतौ कथिता विमलजला ।
बहुणिम्मलसलिले । बहुनिर्मलसलिले ॥

सनलगाः

भरतः

विमलमोहनं—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मत्र

विमला—ध्रुवावृत्तम् (एकादशाक्षरम्)

निधनं षष्ठं स्यादिह गुरुकं त्रिगतं तुर्यं पञ्चमसहितम् ।
लघवोऽन्ये सर्वे चरणविधौ विमला त्रिष्टुब्जा यदि गदिता ॥

चत्वारो लघवः कार्याः चत्वारोऽपि द्रुतांस्ततः ।
द्रुतः पादो लघुश्चान्ते विमला चतुरस्रजा ॥

जलक्रीडासु विमला तथा गजविहारिणाम् ।

समनलगाः

नायकानां प्रयोक्तव्या रागे मालवकैशिके ।
नलिनीसंडे छप्पदमुहले नलिनीषंडेषट्पदमुखरे ।

नान्यः

चतुरस्रजेति । चच्चत्पुटभङ्गतालयुक्ता विमला ॥
लघुनी चतुर्थचरणे तु यस्या
भवतीह सा वै विमला तु नाम्ना ॥
(उदा) विहआण वन्ती (छाया) विहगानां पङ्क्तिः । भरतः

लक्षणम्—सयगणौ

विमुक्तकम्—स्थानकम्
भूमौ प्रपतनात् स्थानं विमुक्तमिति कथ्यते ।
तदाक्रन्दादिषु व्याधौ हावे मोट्टायितादिषु ॥ विप्रदासः

विमुक्तम्—
भूमिपातो विमुक्तं स्याद्विनिषक्रन्दादिषु स्मृतम् । कुम्भः

विमुक्तः—श्वासः
निरुध्य चिरमामुक्तो विमुक्तः कथ्यते मरुत् ।
प्राणायामे तथा योगे ध्याने चैष विधीयते ॥ विप्रदासः

वियुता—श्रुतिः
ऋषभस्य प्रथमा श्रुतिः । अनूपः

विरामतालकालः
विरामतालकालोऽत्र स्याद्गुतात्किञ्चिदूनितः ।
स तु द्रुते लघौ चेव न्यूनाधिकतया मतः ॥ वेमः

विराममण्ठकः—देशीतालः
विराममण्ठके ज्ञेयं झम्पातालद्वयं मतम् ।
० ० । ० ० । दामोदरः

विरोधः—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्
निरोधस्य नामान्तरम् ।
यत्र व्यसनमायाति विरोधस्स निगद्यते । सिंगः

—भाणिकाङ्गम्
संशयभ्रान्तिनिवृत्तिर्विरोधः । यथा–शाकुन्तले अनुतापाङ्के षष्ठे दर्शनसुखमित्यादि दुष्यन्तवचनम् । सागरः

विरोधनम्—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्
संरब्धवचनोल्लासो विरोधनमिति स्मृतम् । सर्वेश्वरः

विरोधनं निरोधोक्तिः शब्दानां च परस्परम् । सिंगः

कार्यात्ययोपगमनं विरोधनम् भरतः

यथा–रत्नावल्यां–कथमन्तःपुरेऽग्निः इत्यादि सागरिकोत्सादनपर्यन्तं कार्ये वासवदत्तासागरिकाप्रेमविस्रंभस्यात्ययो विनाशमुपगतः अभिनवः

–प्राप्तः
यथा–कृत्यारावणे सप्तमेऽङ्के । रामस्य मायाशिरोऽवलोक्य नाहं क्लेशयामीति सीतोक्तं कञ्चुकिनाऽनूदितम् । तत्र शशिन इवेति सीतामरणव्यवसायो विरोधनम् । रामचन्द्रः

विलम्बनम्—देशीलास्याङ्गम्
यत्र विश्रम्य विश्रम्य लङ्घयन्ती मुहुर्मुहुः ।
वाद्यस्यावयवान्नृत्येत् नर्तकी तद्विलम्बनम् ॥
ज्यायनाशोकौ लङ्घितमित्यूचतुः । कुम्भः

विलम्बाष्टतालिका—देशीतालः
द्वविरामद्रुतद्वन्द्वं लविरामश्च कीर्तितः ।
विराममष्टताली स्यात् लक्ष्यमार्गप्रवर्तका ॥
० ० । ० दामोदरः

विलम्बितगतिः—सप्तदशाक्षरवृत्तम्
जसजसयलगाः भरतः

विलम्बिता—भङ्गतालः
गुरुर्लद्वयं गद्वयं लद्वयं गुरुः ।
S ।। S S ।। S नान्यः
लद्वयं गद्वयं लद्वयं गुरुः ॥
।। S S ।। S नान्यः

—ध्रुवा
विवृण्वती बहुविधं प्रकृतीनां मनोगतम् ।
या नाति द्रुतसञ्चारा ध्रुवा सा स्याद्विलम्बिता ॥ वेमः

अपविद्धे तथौत्सुक्ये विषादे परिदेविते ।
श्रमे दैन्ये च चिन्तायां दुःखे प्रत्यक्षजे तथा ।
स्थिता ध्रुवा प्रयोक्तव्या नाट्यलक्षणवेदिभिः ॥
स्थितेति । विलम्बितलययुक्तेत्यर्थः ॥ वेमः

बिलम्बिनी—मेलरागः (कामवर्धिनी मेलजन्यः)
(आ) स म ग म प नि ध नि स.
(अव) स नि ध नि प म ग स.

मत्र

विलम्भः—प्रबन्धः
लम्भकलक्षणे द्रष्टव्यम्.

विलम्भकः

.... लम्भकः।
अतालालापयुक्तः प्राक् ध्रुवा भोगे च तालयुक्।
विलम्भकः परिज्ञेयो ध्रुवन्यासेन संयुतः ॥
पदैर्नानाविधैर्येस्स्यादेकगीते पुनः पुनः।
उद्ग्राहे वा ध्रुवे वापि द्वयोर्वा भोगवर्जितः ॥
उपलम्भ इति प्रोक्तः,।

जगन्नाथः

विलापः—शिल्पकाङ्गम्
शोकसमुत्थमापदि परिदेवनं विलापः। यथा—कृत्यारावणे नाटके,
"वैदेहि देहि कुपिते दयितस्य वाचं" इत्यादि।

सागरः

—विरहावस्था
इह स्थित इहासीन इह चोपगतो मया।
इति तैस्तैर्विलपितैर्विलापं संप्रयोजयेत्।
बहिप्रात्यर्थमौत्सुक्यादभूत्वा च विलापिनी।
ततस्ततश्च भ्रमति विलापस्थानमाश्रिता।

भरतः

विलासः
ललितजातिनाटके प्रथमा सन्धिः

शारदातनयः

—प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्
रत्युत्कर्षो विलासः स्यादाङ्गिको याऽथ मानसः।

सर्वेश्वरः

समीहा रतिभोगार्थो विलास इति संज्ञितः।

भरतः

रतिलक्षणस्य भावस्य हेतुभूतो यो भोगो विषयः प्रमदा पुरुषो वा तदर्था या समीहा स विलासः। कामफलेषु रूपकेषु प्रतिमुख एव ह्यास्थाफलत्वेन रतिरूपेण भाव्यम्। यथा—शाकुन्तले—कामं प्रियेति राजवाक्यम्। वेणीसंहारे भानुमत्या सह दुर्योधनदर्शितो विलासः तादृशेऽवसरेऽनुचित इति चिरंतनाः।

रसबन्धव्यपेक्षयैव विलासो निवेशनीय इति ध्वनिकारः। इह रतिग्रहणं पुमर्थोपयोगि स्थायिभावोपलक्षणं रूपकेषु आस्थारूपेणोत्साहं घटयति। लस श्लेषणेऽपि पठ्यते।

अभिनवः

विलासः—
विलासो गमनादि स्यान्चेष्टाऽऽश्लिष्टाङ्गया कृता ॥

शार्ङ्गः

धीरसञ्चारिणी दृष्टिः गतिश्च वृषभाञ्चिता।
स्मितं दन्तप्रभालक्ष्यं विलास इति कीर्तितः ॥
स्थानासनशयनानां हस्तभ्रूनेत्रकर्मणां चैव।
उत्पद्यते विशेषो यः श्लिष्टस्स तु विलासः स्यात् ॥

भावविवेकः

—अनुभावः
नेत्रभ्रूवक्त्रपाणीनां पादयोश्च विशेषतः।
यत्सविलसनं सद्भिर्विलासस्स उदीरितः ॥

कुम्भः

स्थानासनगमनानां नेत्रभ्रूवक्त्रकर्मणां चैव।
उत्पद्यते विशेषो यः श्लिष्टस्स तु विलासः स्यात् ॥

भरतः

प्रियोपगमने यत्स्थानासनगमनविलोकितेषु विकारोऽकस्मात्क्रोधस्मितचमत्कृतिमुखस्य विकूणनं स विलासः ॥

सागरः

यो वल्लभासन्नगतो विकारो गत्यासनस्थानविलोकनेषु।
वृथा स्मितक्रोधचमत्कृतिश्च विकूणनं चाऽऽस्यगतं विलासः ॥
आस्यगतं विकूणनं मुखसङ्कोचनम्।

पद्मश्रीः

नेत्रभ्रूवक्त्रकर्मणां विशेषेण लसनं विलासः। यथा—सभ्रविलासमथ (मालतीमाधवे। १- २८)

भोजः

विलासिनी—प्राकृते मात्रावृत्तम्
षट् चतुर्मात्रिकः एकः पञ्चमात्रिकः गः

विरहाङ्कः

द्वौ पञ्चमात्रिकौ तयोरन्त्यो गुरुः
जः गः।

विरहाङ्कः

विलीनः—श्वासः
लीनस्स्यान्मूर्छिते मरुत्।

सिंहभूपालः

विलुलितम्—दर्शनम्

परिक्षिष्टपुटं म्लायत्तारं विलुलितं भवेत् ।

शारदातनयः

विलोकितम्—दर्शनम्

पृष्ठतो वीक्षणं यस्मात् तद्विलोकितदर्शनम् ।

विप्रदासः

विलोकितः—देशीतालः

गौ त्रौ विलोकिते पुश्च ऽ ऽ ० ० ऽ

मदनः

विलोभनम्—मुखसन्ध्यङ्गम्

गुणनिर्वर्णनं चैव विलोभनम् ।

भरतः

ततस्तदेव गुणवदिति श्लाघ्यते, श्लाघैव विलोभनहेतुत्वात् विलोभनम् । विक्रमोर्वश्यां "अस्याःसर्गविधौ" इत्यादि ।

अभिनवः

अर्थस्य गुणनिर्वर्णनं विलोभनम् ।

सागरः

विलोभितम्—दर्शनम्

अनम्मिस्तद्गृहो यत्र लोहितं स्याद्विलोभितम् ।

शारदातनयः

विवक्षा—भक्तिः

विवक्षा वक्तुमिच्छा स्यात्समसंक्षिप्तविस्तृतः ।
शब्दैरर्थस्य तत्पूर्वं लोके शब्दप्रवर्तनम् ॥
विवक्षा बहुधा चात्र भेदाभेदादिगोचरा ।
संहत्यार्थाभिधायीनि पदान्याहुर्विपश्चिताः ॥
वाक्यं विशिष्टा-वाक्यार्थः क्रिया सर्वत्र कारकैः ।
नीलमुत्पलमित्यादावपि वाक्यार्थदर्शनात् ॥
क्रियाकारकनिर्बन्धमाद्रियन्ते न केचन ।
वर्तते यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति स्थितिः ॥

भोजः

विवक्षितम्

योऽर्थो बुद्धिस्थिताभीष्टो वक्तृवाक्येन गम्यते ।
तद्विवक्षितमित्युक्तं दर्पणादौ मुखादिवत् ॥

शारदातनयः

विवर्तः—(शब्दव्यापारः)

एकस्य तत्त्वादप्रच्युतस्य सन्निवेशविशेषादिभिः असत्यप्रविभक्तान्यरूपोपग्राहिता विवर्तः । तत्र यथा–जलादयः कल्लोलादिरूपेण, स्वर्णादयः कुण्डलादिरूपेण विवर्तन्ते तथा शब्दतत्त्वमाविद्योपाधेः तेन तेनार्थरूपेण विवर्तते ।

भोजः

विवर्तितौ—पुटौ

विवर्तितौ समुद्भ्रान्तौ क्रोधे प्रोक्तौ मनीषिभिः ।

अशोकः

विवर्तनम्—ओष्ठकर्म

गायते यत्तिरश्चीनं तद्विवर्तनमुच्यते ।
वेदनानादरासूयासम्मुखप्रमुखं मतम् ॥

ज्यायनः

—देशीलास्याङ्गम्

वाद्यप्रबन्धवर्णानां यत्र साम्येन नर्तनम् ।
रचयेद्धस्तकैः पात्रं चारीभिः करणैरपि ।
भ्रमरीभिश्च संप्रोक्तं विवर्तनमिदं बुधैः ॥

अशोकः

—देशीनृत्तम्

विवर्तनाख्यनृत्तं च चतुर्विंशतिभिस्तथा ।
विवर्तनाभिर्गदितं सर्वनृत्येषु कोविदैः ॥

वेदः

—तारा

कटाक्षस्तु विवर्तनम् ।
शृङ्गारे च रसे हास्ये...... ॥

कुम्भः

विवर्तितम्—करणम्

हस्तमाक्षिप्तपादं च त्रिकं यत्र विवर्तयेत् ।
रेचयेदपरं हस्तं कीर्तितं तद्विवर्तितम् ॥

ज्यायनः

प्रयोज्यं बालवेश्यानां विलासे गर्वसंयुतम् ।

लक्ष्मणः

—नृत्तकरणम्

शिरस्समं समा दृष्टिः स्थानकं स्वस्तिकं तथा ।
शुकतुण्डकरः प्रोक्तः त्र्यस्रः स्वस्तिकचालकः ।
यत्रेत्थं वर्तते नृत्ते करणं तु विवर्तितम् ॥

नन्दी

त्र्यस्रस्वस्तिकचालकलक्षणम्—

प्रथमं स्वस्तिकीभूय कुञ्चितावूर्ध्वगौ पुनः ।
ततो वामांसपर्यन्तं पर्यायाद्वेष्टितौ करौ ।
तत्स्वस्तिकत्र्यस्रसंज्ञं क्षेमराजेन भाषितम् ॥

—दर्शनम्

उद्भ्रान्तः पुटक्षिप्ततारं यत्तद्विवर्तितम् ।

शारदातनयः

—देशीस्थानम्

अधोवक्त्रं तु यत्सुप्तं स्थानं तत्स्याद्विवर्तितम् ।
एतस्य विनियोगस्तु प्रोक्तश्शस्त्रक्षताविषु ॥

वेमः

—स्थानकम्

अधोवदनमादाय संविशेच्चत्र तत्स्मृतम् ।
विवर्तिताभिधं तद्भीरोगशस्त्रादिपीडिते ॥

ज्यायन:

—पार्श्वम्

विवर्तितं परावृत्तौ भवेत्त्रिकविवर्तनात् ।

अशोकः

परिवृत्तावङ्गमोटे विवर्तितमुदाहृतम ।

सोमेश्वरः

—शयनस्थितिः

अधोमुखस्थितं चैव विवर्तितमिति स्मृतम ।
शस्त्रक्षतमृतोत्क्षिप्तमत्तोन्मत्तेषु कारयेत् ॥

भरतः

विवर्तितः —अधरः

तिर्यक् सङ्कुचितो यस्स्यादधरस्स विवर्तितः ।
असूयावज्ञागोऽहास्यवेदनादिषु कीर्तितः ॥

अशोकः

तिर्यक् संकुचितश्चोष्ठपुटः प्रोक्तोविवर्तितः ।

कुम्भः

विवर्तिनी—प्रबन्धः

प्रतितालादयः पञ्च तालास्स्युर्वर्जिता इह ।
तालहीनस्वरालापः शेषः पूर्ववदिष्यते ।
विवर्तनी भवेदेवं...... ॥ हरिपालः

अत्र प्रतितालाद्यः पूर्ववत् इति च वर्तिनीलक्षणं निर्दिशति ॥

विवर्धिनी —मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध प स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

विवायक्री—उपाङ्गरागः

स्यात्ति णेत्रकृतेरङ्गं विवायकत्र्यल्पमध्यमा ।

भट्टमाधवः

विवृतम्—वदनम्

विश्लिष्टोष्ठं च विवृतं हास्यशोकभयादिषु ।

विप्रदासः

—जानु

जानुद्वयं बहिर्भूतं विवृतं जानु सम्मतम् ।
नियुज्यते वाजिगजारोहणादिषु सूरिभिः ॥

अशोकः

आरूढे च गजादीनां नृत्ते च विवृतं भवेत् ।

सोमेश्वरः

विवृत्ता—कटी

विवर्तितामभिमुखं नर्तकः प्रत्यगानतः ।
कुरुते या कटी सोक्ता विवृत्ता शुक्लपण्डितैः ॥
विवर्तने प्रयोगोऽस्याः । विप्रदासः

शुक्लपण्डितो विप्रदासः

पृष्ठतो वलनात्पूर्वकाये सति पराङ्मुखे ।
नरस्याभिमुखी या सा निवृत्ता वर्तने मता ॥

ज्यायनः

विवृत्तैव निवृत्ता।

विशाखाभिनयः

पद्मकोशहस्तस्यैकाङ्गुलिकम्पनेन कर्तव्यः।

महाराष्ट्रे

विशाखाहस्तः

(विशाखा कुलालचक्रवत्पञ्च)
पद्मकोशो विशाखर्क्षे तस्येटोऽचितरूपकः ।

शुभ

विशाखिलः

अस्य ग्रन्थो नाद्याप्युपलब्धः। अयं सङ्गीतपरिष्कारविषये प्रामाणिक इति तन्नामग्रहणाद् ज्ञायते। ध्रुवाणामुदाहरणकर्तेति नान्यदेवो वदति।

विशारदहस्तः

नाभिदेशे सर्पशीर्षौ संयुक्तौ तु विशारदः ।
कुक्षिस्थले तु यो हस्तः बृहत्तुन्दिलदर्शने ॥

विनायकः

विशालः—गीतालङ्कारः (निसारुकभेदः)

लघुत्रयं विरामान्तं ताले द्वितीयसंज्ञके ।
अनेनैव हि तालेन विशालश्च निसारुकः ॥

संगीतसारः

विशालमण्ठकः—देशीतालः

द्वितीयस्त्रिपुटश्चैव विशालो मण्ठको भवेत् ।
।००।००।

दामोदरः

विशाला—मूर्छना

ग्रामेषु त्रिषु सर्वत्र मध्यमो नैव लुप्यते ।
मध्यमस्य विशालत्वाद्विशाद्वि विष्णुदेवता ॥

नान्यः

—श्रुतिः

षड्जद्वितीया

जग

विशाला—मूर्छना (गान्धारग्रामे द्वितीया)

(आ) म प ध नि स रि ग।
(अव) ग रि स नि ध प म।

नान्यः

—मात्रावृत्तम्

द्विपदी—

एकादश चतुर्मात्रागणाः। तेषु सम गणाः जो वा नलौ वा।
ओजगणास्तु द्विलघुकचतुर्मात्रागणाः।

विरहाङ्कः

विशृङ्गाटकबन्धनम्—चालकः

प्रातिलोम्यानुलोम्याभ्यां क्रिया वैरुधबन्धनी ।
कृता कराभ्यां यत्रैषा विशृङ्गाटकबन्धकः ॥

वेमः

वैरुधबन्धनीति वीरुधबन्धनामके चालके प्रोक्ता क्रिया ।

विशेषः—मात्रावृत्तम्

तिस्रो गाथाः—

विरहाङ्कः

—भङ्गतालः

गद्वयं लग लद्वयं गुरुः ।
ऽऽ।ऽ।।ऽ

नान्यः

विशेषणम्—लक्षणम्

सिद्धान्बहून्प्रधानार्थानुक्त्वा यत्र प्रयुज्यते ।
विशेषयुक्तं वचनं विज्ञेयं तद्विशेषणम् ॥

भरतः

यथ—तापसवत्सराजे—श्रुतिमूलेति विदूषकं प्रति राजवाक्यम्.

विशेषशब्दचिन्तामणिः

नामलिङ्गानुशासनस्य व्याख्यारूपोऽयं ग्रन्थः मामिडि वेङ्कनार्येण गोदावरीदेशीयेन वैश्येन प्रणीतः। तत्र नाट्यसङ्गीतविषया बहवस्सन्ति। कालः १८५०।

विशोधनम्

ललितजातिनाटके चतुर्थः सन्धिः ।

विश्रुतहस्तः

अङ्गुल्यो विरलास्सर्वाः प्रसृता विश्रुताख्यकः ।
शिरः पार्श्वे विश्रुतश्चेत् केशमध्ये स्थितो यदि ।
केशानां दर्शने चैव चालनाद्धरणीतले ॥

विनायकः

विश्लिष्टम्—दर्शनम्

विश्लिष्टं शून्यविषयं प्रवृत्तं क्रोधवेगतः ।

शारदातनयः

विश्लिष्टवर्तितम्—चालकः

प्रथमं स्वस्तिकीकृत्य पाण्योर्विश्लिष्टयोर्द्वयोः ।
एको विलोलितस्तिर्यगपरः पार्श्वदेशयोः ॥
अथश्चोर्ध्वं च पर्यायाद्व्रजते लुठनं यदि ।
विश्लिष्टवर्तितं नाम चालकः परिकीर्तितः ॥

वेमः

विश्लिष्टा—देशीचारी

पार्ष्णिपीडाभिधं स्थानमास्थाय चरणौ यदा ।
विश्लिष्यै वोपसर्पेतामथवा चापसर्पतः ।
यत्र सा कथिता चारी विश्लिष्टाख्या विचक्षणैः ॥

वेमः

विश्लोका—ध्रुवावृत्तम् (एकादशाक्षरम्)

आद्ये चतुर्थमपि चाष्टमाक्षरं चैकादशं यदि भवेत्तु गुरुः ।
सा त्रैष्टुभे भवति पादविधौ विश्लोकजातिरवकृष्टगता ॥
चन्दो णहम्मि रअणी सहियो। चन्द्रो नभसि रजनीसहितः।

भरतः

विश्वजित्—तानः

(रिलोपः. षाडवः)
ग स नि ध प म.

कुम्भः

विश्वनारायणी—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)
(आ) स ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

विश्वप्रदीपः

भुवनानन्दकृतः सर्वशास्त्रसङ्ग्रहरूपः। सङ्गीते सहस्रत्रयग्रन्थभागो वर्तते। कालः १३५०.

विश्वभृता—मूर्छना
(जीमूतग्रामे द्वितीया मूर्छना)
द्वितीयस्वरमूर्छा या यत्र विश्वभृता भवेत्।
तस्मात्तुष्यन्ति मुनयो याज्ञिका विप्रसंसदि ॥

वादिमत्तः

विश्वम्भरी—मेल (कर्ता) रागः
स रि ग ० ० ० म प ० ध ० ० नि स.

मज

√ **विश्वमूर्तिः**—वंशः

विश्वेदेवास्त्रयोदश। फूत्कारताररन्ध्रयोरन्तराले यत्र त्रयोदशाङ्गुलमानं भवेत्स विश्वमूर्तिः।

यूकाभिः पञ्चभिर्युक्तं स्यात्सप्तविंशदङ्गुलम्।
विश्वमूर्तौ दण्डमानं तस्मिन् त्यक्त्वाङ्गुलद्विकम् ॥
शिरोदेशे जातिवक्त्रं विदधीत विधानवित्।
अन्तरालस्यमानं स्याद्वक्त्रताराख्यरन्ध्रयोः ॥
त्रिभिरभ्यधिकं मेयमङ्गुलैर्दशभिस्तथा।
मनुदण्डवदत्रापि रन्ध्राष्टकमितिर्मता ॥
अङ्गुलद्वितयं यूकाद्वयेनाभ्यधिकं भवेत्।
रन्ध्राणामन्तरालस्य प्रत्येकं प्रमितिस्ततः ॥
पञ्चयूकायवद्वन्द्वमङ्गुलानि चतुर्दश।
प्रमाणं परिविज्ञेयं सप्तभूयान्तरसप्तके।
प्रान्तोऽङ्गुलद्वयी चास्य वंशविद्भिरुदाहृता ॥

कुम्भः

विषण्णा—श्रुतिः
तारर्षभस्य तृतीया श्रुतिः।

पार्श्वः

—दृष्टिः
मनाक् निष्टब्धतारा या स्रस्तापाङ्गनिमेषिणी।
विषादविस्तीर्णपुटा विषादे सा विषादिनी ॥

सोमेश्वरः

विस्तारितोभयपुटा नेत्रान्तानीततारका।
निमेषिणी स्तब्धतारा दृष्टिरुक्ता विषादिनी।
विषादे विनियोगोऽस्याः कथितश्शुभ्रसूरिणा ॥

विप्रदासः

विषमम्—काव्यदोषः
वृत्तभेदो भवेद्यत्र विषमं नाम तद्भवेत्।

भरतः

—नृत्तम्
तद्विषमं मतम्। यदभ्यासवशाद्रज्जुभ्रमणादि प्रदर्श्यते

कुम्भः

—रञ्जनगुणः
अत्युच्चस्थानकं गीतं तालपातैरलक्षितम्।
प्रयोगबहुलं रूक्षं विषमं वादिवल्लभम् ॥

सोमेश्वरः

विषमः—हस्तपाटः
पताकहस्तचलनान्मणिबन्धस्य कम्पनात्।
पादकम्पाच्च विषमः पाटस्सञ्जायते तदा ॥
दहें दहें खुं खुं दहें खुं खुं दहें ततरी ततरी

वेमः

हस्तवैषम्यघातेन विषमो जायते यथा।
खें द धरिधो धिकिगिध रिखेदो धिगिधरि खे खरकट खरकठ.

वेमः

—देशीतालः
विषमो वसुभिर्दुतैः। युगाभ्यां विद्वयं चात्र ० ० ० ० ० ०

मदनः

चत्वारो द्विविरामान्ता द्रुताः स्युर्विषमे पुनः ० ० ० ०

वेमः

वेदद्रुतविरामान्तं द्वौ वारे विषमे मता ० ० ० ० ० ० ० ०

जग

विषमकङ्कालः—देशीतालः
ताले विषमकङ्काले लघोरूर्ध्वे गुरुद्वयम्। ऽ ऽ

वेमः

विषमकर्तरी—हस्तपाटः
व्यत्ययेन भवेदस्य संज्ञा विषमकर्तरी।
अस्य—समकर्तर्याः

सोमेश्वरः

कर्तर्योरुभयोर्घातात्क्रमाद्विषमकर्तरी ।
टिरि टिरि थों दिगिदटिरि टिरि गिद ॥

वेमः

विषमकुम्भकः—देशीताल:

गत्रयं मोनदौ पश्च ताले विवमकुम्भके ।

21½ मात्राः तालप्रस्तारः

विषमगलिता—मात्रावृत्तम्

विषमा—एकश्चतुर्मात्रिकः ज चतुर्मात्रिक एकः ग.
समा—द्वौ चतुर्मात्रिकौ य ग.

विरहाङ्कः

विषमगोलककला—कला.

नटीद्वयं यत्र परस्परेण क्षिप्तं द्वि खे गोलकपञ्चकं च ।
अन्योसितं यत्र दधाति चान्या करद्वयेनासमगोलकेति ॥

नागमल्लः

विषमग्रहकला—कला

जानुद्वयांकौ विनिवेश्य कांस्य-
पात्रं दधाना शिरसा सतोयम् ।
पृथक्पृथक् गोलकचक्रलीलां
कुर्यात्कराभ्यां विषमग्रहेयम् ॥

नागमल्लः

विषमपाणिः—हस्तपाटः

व्यत्ययेन व्यापृतयोः करयोरुभयोः क्रमात् ।
साङ्गुष्ठाङ्गुलिघातेन भवेद्विषमपाणिकः ॥

दां दां गिड गिड दां दां.

वेमः

विषमशेखरः—देशीताल:

सगणो नगणद्वन्द्वं गुरुश्चाथ द्रुतत्रयम् ।
लघुर्गुरुश्च कर्तव्यस्ताले विषमशेखरे ॥

16½ मात्राः तालप्रस्तारः

विषमसञ्चरः—पादचारः

वेष्टयित्वा दक्षिणेन वामं वामेन दक्षिणम् ।
क्रमेण पादं विन्यस्य भवेद्विषमसञ्चरः ।

नाट्यदर्पणे

चरणस्यैकदेशस्य गतिर्विषमसञ्चरः ॥

हरिपालः

विषमसूचि—देशीस्थानम्

समसूचिगतौ पादौ पुरः पश्चात्प्रसारितौ ।
युगपद्यत्र कथितं स्थानं विषमसूचि तत् ॥

विषमा—अवनद्धे जातिः

घें तां कें तां खें तां दीर्घैकृतैरक्षरैः कृता या च ।
राज्ञां स्वभावगमने सा विषमा नामतो जातिः ॥

भरतः

दीर्घाक्षरैकरूपा गुरुलघुयुग्मापि त्रा स्वभावगतौ ।
राज्ञां प्रयोगकुशलैर्ज्ञेया विषमेति नामतो जातिः ॥

नान्यः

—पुष्करवाद्ये जातिः

घेंतां केंतां खेंतां दीर्घकृतैरक्षरैः कृता या च ।
राज्ञां स्वभावगमने सा विषमा नामतो जातिः ॥

अभिनवगुप्तपाठः

घेंतां क्रेंतां केंतां एभिर्यात्वक्षरैरसमायुक्ता ।
जाविर्दशानुरूपा राज्ञां कार्या वितस्तायाम् ॥

नेपालपाठः (भरतः)

विषमाक्षरा—चतुष्पदागीतम्

विषमाक्षरमात्रा च पदैर्वर्णैश्च तादृशैः ।
लघुतालैश्च विषमैर्विज्ञेया विषमाक्षरा ॥

वेमः

विषादः—चित्ताभिनयः

नेत्रस्थाने तु हंसास्यं बध्वा तु तदनन्तरम् ।
पार्श्वभागे पताकौ तु चलितौ तु विलोकने ॥
नेत्रस्थाने मयूरं तु निश्वासोछ्वासपूर्वकम् ।
मुखं वक्रत्वमाप्नोति ह्यधमे तु विषादके ॥

विनायकः

प्रारब्धकार्यानिर्वाहादिष्टाप्राप्तेर्विपत्तितः ।
अपराधपरिज्ञानादनुतापस्तु यो भवेत् ॥
विषाद इति विख्यातो भरतागमवेदिभिः ।
स विषादस्त्रिधा ज्येष्ठमध्यमाधमसंश्रयात् ॥
पार्श्वभागे तु सूची स्यादन्यार्थस्य निरूपणे ।
पताकार्धः पुरोभागे मिलितस्तु सहायके ॥
हंसास्यस्तु पुरोभागे चलितोऽन्वेषणे भवेत् ।
हनुस्थले पताकस्तु चिन्तार्थस्य निरूपणे ॥
हृदि स्थाने तु मुकुलं पुरोभागे तु कर्तरी ।
चालितोत्साहशून्ये तु दर्शयेद्भावकोविदः ॥
नेत्रान्ते बाणहस्तं तु दुःखभावनिरूपणे ।
मुखस्थाने तु मुकुलं पार्श्वभागे पताककम् ।
चालयेत् ज्ञानशून्ये तु तत्तद्भावानुसारतः ॥

—व्यभिचारिभावः

कार्यानिस्तरणादेवव्यापत्तिसमुत्थः। अनुभावास्तु सहायान्वेषणोपायचिन्तनोत्साहविघातवैमनस्यनिश्वसितादय उत्तममध्यमानाम्। नीचानां तु परिधावनालोकनमुखशोषणसृक्कपरिलेहननिद्रानिश्वसितध्यानादयः।

भरतः

विषाद कथ्यतेऽस्माभिः सत्त्वस्येह संक्षयः।
प्रारब्धवस्तुभङ्गादेरुत्पत्तिस्तस्य दृश्यते।
निश्वासोच्छ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादयः॥

सर्वेश्वरः

विष्कम्भम्—करणम्

सव्यं सूचीमुखं नृत्तहस्तोपगमपूर्वगम्।
वामं वक्षःस्थितं दध्यात्तद्विकेह्निर्निकुट्टितः॥

एवमङ्गान्तरे भूयः सूचीपादोऽलपल्लवः।
निकुट्टितो दक्षिणः स्यात्करो वामो यथा पुरा।
इत्थं मुहुः क्रिया यत्र तद्विष्कम्भं प्रकीर्तितम्॥

ज्यायनः

विष्कम्भः—अङ्गहारः

निकुट्टकनिकुञ्चिताञ्चितोरूद्वृत्तार्धनिकुट्टकभुजङ्गत्रासितभ्रमरकरिहस्तकटिछिन्नानां नवानां करणानां प्रयोगे विष्कम्भाङ्गहारः.

शार्ङ्गः

—अर्थोपक्षेपकः

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः।
संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः॥
अत्र संक्षेपशब्दो यः स प्रयोजनवाचकः।
द्विधा भवेत्स विष्कम्भः शुद्धस्सङ्कीर्ण इत्यपि॥
शुद्धोनेकैरनेकेन मध्यपात्रेण योजितः।
नीचमध्यमपात्रेण सङ्कीर्णस्तादृशेन च॥
अङ्कान्तरे मुखे वा प्रकरणमाश्रित्य नाटकं वापि।
विष्कम्भकस्तु नियतः कर्तव्यो मध्यमैरधमैः॥

शारदातनयः

प्रकरणनाटकयोर्विष्कम्भ इत्याह चारायणः। प्रवेशकस्थानीय एव विष्कम्भः। परमियांस्तु विशेषः। कुतोऽपि स्वेच्छया प्राप्तः संबद्धो नोभयोरपि। विष्कम्भकस्स विज्ञेयः कथार्थस्यापि सूचकः॥ कुतोऽपि हेतोः स्वयमेवागतः नायकतद्विपक्षयोरपि न प्रतिबद्धः हर्षाद्विष्कम्भेन विष्कम्भक उच्यते। यथा—नागवर्माङ्के यज्ञसोमः 'कुलपतिरेव न केवलमहमपि हर्षाज्जडीभूतः' इति। द्विविधो विष्कम्भः, शुद्धस्संकीर्ण इति। शुद्धस्संस्कृतभाषी। यथा—सौदामनी मालतीमाधवे। नीचेनानुगतस्तथाविधस्संकीर्णः। यथा—रामानन्दे क्षपणककापालिकौ।

सागरः

विष्कम्भधारा—भङ्गतालः

लघुश्च गुरुरन्ते च धारा विष्कम्भजा मता।

नान्यः

विष्कम्भा—अवनद्धे जातिः

गुरुयुग्मं लघुयुग्मं गुरुयुग्मं तोटकं तथा वाद्यम्।
नित्यं यत्र तु वाद्ये विष्कम्भा नाम सा जातिः॥

भरतः

या तोटकेन विद्धा गुरुलघुगुरुयुगलबद्धबन्धा वा।
विष्कम्भितेति विख्यातां विद्धां नामजातिं तु॥
त्वरितगतावपि राज्ञामुत्तमनायकरतौ या भवेन्नियता।
विष्कम्भो माधुर्ये ज्ञेया विष्कम्भितेति सा जातिः॥

नान्यः

अत्र गुरुयुग्मं लघुयुग्मं गुरुलघुयुग्मं च तोटकमथान्यत्" इति भरतग्रन्थपाठो नान्येन नोदाहृतः। स एव समञ्जसः स्यात्।

—पुष्करवाद्ये जातिः

गुरुयुग्मं लघुयुग्मं गुरुयुग्मं तोटकं तथा वापि।
नित्यं यत्र तु वाद्ये विष्कम्भा नाम सा जातिः॥

अभिनवपाठः

गुरुयुग्मं लघुयुग्मं गुरुलघुयुग्मं तथैव वाद्ये चेत्।
ज्ञेया गतिप्रचारे विष्कम्भानाम जातिरियम्॥

नेपालपाठः

"विष्कम्भाख्या जातिः शृङ्गारे चोत्तमस्त्रीणाम्" इति प्राचीनपाठः।

भरतः

विष्कम्भापसृतः—अङ्गहारः

निकुट्टार्धनिकुट्टकभुजङ्गत्रासितभुजङ्गत्रस्तरेचिताक्षिप्तोरोमण्डलकटिछिन्नानां सप्तानां करणानां प्रयोगे विष्कम्भापसृताङ्गहारः.

शार्ङ्गः

विष्कम्भितम्—स्थानकम्

ऊरू भुजद्वयाश्लिष्टौ अङ्घ्री विस्तारिताञ्चितौ।
नेत्रे निमीलिते न्यस्तं चिबुकं जानुमूर्धनि॥
यत्र विष्कम्भिताख्यं तत् स्थानकं परिकीर्तितम्।
एतदेवापरे प्राहुरन्तर्हित्थसमाख्यया।
एतस्य विनियोगस्तु योगध्यानादिषु स्मृतः॥

वेमः

विष्णुः—देशीतालः
विष्णुताले तु नगणः ततस्तु भगणो भवेत् ।
ततो जगणको ज्ञेयः तगणस्सगणस्तथा ।
रगणो यगणो ज्ञेयः प्रान्ते तु मगणो भवेत् ॥
॥ । S ॥ । S । S S ॥ । S S । S । S S S S S
दामोदरः

—तानः
मध्यमग्रामे नारदीयतानः.
स ग म प नि
नान्यः

विष्णुपर्यायशब्दैः चतुःश्रुतिकविधौ अन्तरगान्धारः कैशिकनिषादश्चोच्यन्ते ॥

विष्णुकरः—तानः
मध्यमग्रामे नारदीयतानः ।
प नि स ग म
नान्यः

विष्णुक्रान्तम्—करणम्
यत्रोर्ध्वं प्रसरत्यग्रे चरणश्चलनोन्मुखः ।
कुञ्चितोऽथ यदा स्यातां हस्तकौ रेचितौ तदा ।
विष्णुक्रान्तमिदं प्रोक्तं विष्णुक्रमणगोचरम् ॥
अशोकः

विष्णुक्रान्तः—तानः
षड्जग्रामे नारदीयतानः
प नि स ग म
नान्यः
प—लोपः षाडवः.
म ग रि स नि ध .
कुम्भः

विष्णुतालः—देशीतालः
.........विष्णौ द्रुतचतुष्टयम
लघु द्रुतौ गुरुः प्रान्ते विद्वद्भिः परिकीर्तितः ० ० ० ० । ० ० S
श्रीकण्ठः

—तालः
नतौ जतौ सोलयमैस्तु विष्णुः ।
वेदः

विष्णुविक्रमः—तानः
मध्यमग्रामे रिधहीनौडुवः.
म ग स नि प .
कुम्भः

विसन्धि—काव्यदोषः
अनुपश्लिष्टशब्दं यत्तद्विसन्धीति कीर्तितम् ।
भरतः

विसंस्थुलम्—दर्शनम्
भ्रूपक्ष्मताराविक्षेपाद्विसंस्थुलमितीरितम् ।
वेमः

विसर्गः—शृङ्गारचेष्टा
विनिष्क्रमो विसर्गः । यथा-मुहुरङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं, (शाकु)
भोजः

—स्वराङ्गम्
विसर्गो नाम वाक्यापन्यासः ।
नान्यः

विसर्जनम्—संगीतशृङ्गाराङ्गम्
रिरंसातिशयात्सख्यादीनामनवेक्षणादिभिरुत्थापनं विसर्जनम् ।
भोजः

विसर्जिता—क्रिया (तालाङ्गम्)
क्रियाशब्दे द्रष्टव्यम् ।

विसर्पः—नाट्यालङ्कारः
रभसोक्तमनिष्टफलं स्यात् । यथा-दशरथाङ्के सामान्येन वरं दत्तमित्यादि ।
सागरः

विसृष्टम्—अधरकर्म
विसृष्टं स्याद्विनिष्क्रान्तिः या चालक्तकरञ्जने ।
बिब्बोके चञ्चलाक्षीणां संभोगे बहुभार्पणे ॥
ज्यायनः

विसृष्टः—अधरः
विनिष्क्रान्तो विसृष्टस्स्याद्द्रव्येणालक्तकादिना ।
रञ्जने सविलासेऽपि बिब्बोकेऽपि च सुभ्रुवाम् ॥
अशोकः

विस्तारः—वीणायां धातुः
स चतुर्दशविधः, विस्तारजः, सङ्घातजः, समवायजः, अनुबन्धः, द्विरुत्तरः, द्विरधरः, अधराद्युत्तरान्तः, उत्तराद्यधरान्तः, द्विरुत्तरान्तः, द्विरधराद्युत्तरान्तः, उत्तरादिद्विरधरः, अधरादिद्विरुत्तराधरान्तः, मध्योत्तरद्विरधरः, अधरमध्यद्विरुत्तरः, त्रिरुत्तरः त्रिरधर इति विभक्तः ।
कुम्भः

अत्रोत्तरशब्देन मन्द्रस्वरः । अधरशब्देन तारस्वरश्च विवक्षितः । शारीरवीणावाद्ययोरुत्तराधरशब्दौ विपर्यस्तार्थौ । शरीरेऽधरो मन्द्रः । तार ऊर्ध्वभागे । वीणायां स्थाने विपर्ययो भवतः ।

—वीणायां धातुः
विस्तीर्णो नादभेदत्वाद्विस्तारस्येह धातुता ।
यत्र शैघ्र्यात्प्रहारस्य स्वानेकीकृतानिव ॥

कृत्वा वैचित्र्यतः क्वापि विश्रान्तिं रचयेत्स्वरे ।
असौ विस्तारजो नाम धातुरित्यपरे जगुः ॥
कुम्भः

अयं धातुरलङ्कारशब्दवाच्यतामपि भजते इति शार्ङ्गदेवः ।

विस्तारजः—धातुः
विस्तीर्णनादभेदत्वाद्विस्तारो धातुरुच्यते ।
प्रहारलाघवात्कृत्वा स्वरानेकीकृतानिव ॥
वैचित्र्यात्क्वापि विश्रान्तस्वरो विस्तारजो भवेत् ।
एवंविस्तारसंज्ञं तमपरे सूरयो जगुः ॥
शार्ङ्गः

विस्तारि—दर्शनम्
आश्लिष्टो येन विषयः तद्विस्तारीति कथ्यते ।
शारदातनयः

विस्तारिणी—श्रुतिः
निषादस्य प्रथमा श्रुतिः ।

विस्तीर्णः—वर्णालङ्कारः (अवरोही)
नी धा पा मा गा री सा ।
—(आरोही)
स्वरादारोहणं यत्र मूर्छनादेर्भवेत्क्रमात् ।
विलम्बिभिः स्वरैर्दीर्घैः तं विस्तीर्णमुदीरयेत् ।
सा री गा मा पा धा नी इति विस्तीर्णः ॥
पण्डितमण्डली

—वर्णालङ्कारः
स्थित्वा स्थित्वादितश्श्रेष्ठान् मूर्छनारोहणान् क्रमात् ।
तारीकृत्य स्वरान्सर्वान्विस्तीर्णो निरणायि सः ॥
जगद्धरः

विस्पृष्टा—श्रुतिः
[illegible]तस्य प्रथमा श्रुतिः ।
पार्श्वः

विस्फारितम्—दर्शनम्
विस्फारितं तु विज्ञेयं विस्फुरत्तारमायतम् ।
वेमः

विस्फुटा—श्रुतिः
तारनिषादस्य प्रथमा श्रुतिः ।
पार्श्वः

विस्मयः—शिल्पकाङ्गम्
यथैव कुलपत्यङ्के दोर्दण्डाः केति विस्मयः ।
शारदातनयः

अकृतार्थदर्शनोद्भवोऽर्थविशेषो विस्मयः । यथा—दोर्दण्डा इति ।
सागरः

दोर्दण्डा इति कृत्यारावणे कुलपत्यङ्के रावणवाक्यम् ।
उपलब्धौ विष्य...पूर्वकल्पनया नृणाम् ।
अहो खल्वेतदिति यो भावो विस्मय एव सः ॥
भावविवेकः

—स्थायिभावः
विस्मयोनाम मायेन्द्रजाल मानुष्यकर्मातिशयचित्रपुस्तशिल्पविद्यातिशयादिभिरुत्पद्यते । तस्य नयनविस्तारानिमेषप्रेक्षितभ्रूक्षेपरोमहर्षणशिरःकम्पसाधुवादादयोऽनुभावाः ।
कर्मातिशयनिर्वृत्तो विस्मयो हर्षसंभवः ।
सिद्धिस्थाने त्वसौ साध्यः प्रहर्षपुलकादिभिः ॥
भरतः

विस्मितः
अहो धन्योऽस्मि सुकृती संपदो न तु मे चलाः ।
इति स्मेरमुखो नित्यं नरो भवति विस्मितः ॥
भावविवेकः

—श्वासः
प्रयत्नेन विना यस्याश्विनस्यान्यप्रसक्तितः ।
स विस्मितोऽद्भुते कार्यः चिन्ताविस्मययोरपि ॥
अशोकः

विस्मिता—दृष्टिः
उद्भ्रम्य तारकामग्रपुटद्वन्द्वविकासिनी ।
समा दृष्टिस्समाख्याता विस्मये विस्मिताभिधा ॥
सोमेश्वरः

विस्रंभः—संगीत शृङ्गाराङ्गम्
परिचयाभ्यासात्साध्वसाभ्युपगमो विस्रंभः ।
भोजः

यद्वयस्तचित्ते स्फुरति तत्तत्परिचितान्प्रति ।
निश्शेषं बोधयन्भावो विस्रंभ इति कीर्तितः ॥
भावविवेकः

विस्रंभणं—संगीत शृङ्गाराङ्गम्
समागतायाः संप्रयोगार्थं प्रश्वासनापूर्वरङ्गो विस्रंभणम् ।
भोजः

विहगाधिपजृम्भितम्—नृत्तकरणम्
गारुडं स्थानकं हस्तौ पताकौ पुरतो गतौ ।
प्रक्षिप्तं तु शिरोदृष्टिरुल्लोकितसमाह्वया ।
उत्कुञ्चिता भवेच्चारी विहगाधिपजृम्भितम् ॥
नन्दी

गारुडं, स्थानम् । उत्कुञ्चिता, गतिः । यथा,
उत्क्षिप्य कुञ्चितौ यत्र चरणौ पुरतः क्रमात् ।
निक्षिप्येते मुहुः प्रोक्ता चारीसुत्कुञ्चिताभिधा ॥

विहङ्गः—रागः
रिपोज्झितः सभूयिष्ठो विहङ्गो रागजस्तथा ।
ग्रहांशन्यासाः षड्जे । मदनः

विहङ्गडः—मेलरागः
विहङ्गडे गनी तीव्रावरोहे तु रिवर्जिते ।
गान्धारोद्ग्राहसम्पन्ने न्यासांशो रिस्वरो मतः ॥ अहोबिलः

यद्यस्मिन्पञ्चमोद्ग्राहः स्यादारोहे गवर्जनम् ।
मूर्छनामध्यमे चापि पराहित्यं सदा भवेत् ॥
सायं गेयः

विहङ्गपक्षहस्तः
करपृष्ठौ तु संयुक्तौ वक्रिताश्चतुरङ्गुलाः ।
अङ्गुष्ठाङ्गुष्ठसंयोगे विहङ्गपक्षहस्तकः ॥
पुरोमुखः पुरोभागे गृध्रे घूके प्रदर्शयेत् ।
पक्षिणां पक्षभावेऽपि विहङ्गपक्षहस्तकः ॥ विनायकः

विहङ्गलरागध्यानम्
विधुकरगौरस्सुरभिः सुमनःकृतभूषणाम्बरेषुधनुः ।
विरहिजनमनोमोही विहङ्गलः कीरवाही सः ॥ सोमनाथः

विहसितम्—दर्शनम्
पु(स्फु)रत्तारं निर्निमेषं समं विहसितं भवेत् । वेमः

अनिमेषस्फुरत्तारं समं विहसितं विदुः । शारदातनयः

—हास्यरसभेदः
हास्यशब्दे द्रष्टव्यम्.

विहसी—देशीलास्याङ्गम्
स्मितवक्त्रस्य विहसी पद्मस्येव मनोहरम् । ज्यायनः

विहसी तु तदा ज्ञेया यदा स्यात्सुन्दरं मतम् । अशोकः

विहसी स्यात् स्मितं वक्त्रं पद्मसौन्दर्यपेशलम् ॥ कुम्भः

विहृतम्
प्राप्तानां प्रतिवचसां क्रियते यद्भावणं स्त्रीभिः ।
व्याजात्स्वभावतो वा ह्येतत्समुदाहृतं विहृतम् ॥ भावविवेकः

—मण्डलम्
दक्षिणो जनितां कुर्यात् उद्वृत्तां च तथाऽपरः ।
चरणः स्पन्दितां कुर्यादुद्वृत्तां दक्षिणस्तथा ॥
वामोऽलातां दक्षिणस्तु सूचीं कुर्यादतःपरम् ।
पार्श्वक्रान्तां तु वामाङ्घ्रिमाक्षिप्तां दक्षिणः पुनः ॥
कृत्वापसव्यसव्याभ्यां विधाय भ्रमरीं ततः ।
चारीं कुर्याद्दण्डपादां वामस्सूचीं तथैव च ॥
भ्रमरीं चाथ दक्षस्तु भुजङ्गत्रासितां ततः ।
वामः कुर्यादतिक्रान्तां यत्र तद्विहृतं भवेत् ॥ वेमः

विह्वलम्—दर्शनम्
अविश्रान्त्या चलत्तारं तद्विह्वलमुदाहृतम् । वेमः

अनवस्थिततारं यत्तद्विह्वलमुदाहृतम् । शारदातनयः

वीची—ध्रुवावृत्तम्
वीथीति नान्यदेवेन पठितम् ।
यत्र स्युश्चरणे त्रीण्यादौ निधनं दीर्घाणीह तु सा ।
वीथ्याख्या कथिता—यथा–गज्जन्तो जलआ (छाया) गर्जन्ते जलदाः ॥
मध्यमोत्तमपात्राणां पञ्चवक्त्रेण वीथिका ।
सदा मालवकैशिक्यां शृङ्गारे हर्षवत्तथा ॥ नान्यः

पञ्चवक्त्रेणेति । ईश्वरस्य मुखपञ्चकभवैस्तालैः चच्चत्पुटादिभिः ।

वीणाः—अलब्धलक्षणाः
रावणवीणा, अम्बिकावीणा, बाणवीणा, काश्यपवीणा, स्वयंभुः, भोल्लिवीणा, मनोरथा, गणनाथा, कौमारी, अणिवाणि, अधिकचित्रिका, नटनागरिका, कुम्भिका, मल्लरि, यकुलाष्टि (?), घोषावती, तन्त्रीसागरः, अम्बुजवीणा— पा—सोमनाथेन स्मृताः

वीणाः
वीणारूपं ततोऽत्रैव प्रोच्यते सादरं मया ।
वीणाघोषैकतन्त्र्या स्यात्तन्त्रीभ्यां नकुलाभिधा ॥

त्रितन्त्रीभिस्त्रितन्त्र्याख्या चित्रा सप्तभिरेव च।
विपञ्ची नवभिः ख्याता रम्या स्यान्मत्तकोकिला।
तन्त्रीणामेकविंशत्या स्थानत्रयविभूषिता ॥

श्रीकण्ठः

वीणा

वीणाशब्देन स्वरमण्डलापरनाम्नी मत्तकोकिलावीणोक्ता।

नारायणः

वीणाप्राणाः

कत्रवाडो बीडवाडः छन्दो धारा च कौकुटी।
कङ्कालो हांफगुफेति तिरपो वहणिर्वलिः ॥
वयणिः कोमलिलीषिश्चोपिर्भरितपूरितौ।
तुहरः प्रहरत्राणः प्राणाद्या वैणिका मताः ॥

सुधाकलशः

वीणाभेदाः

वाद्ये ततेति वीणा स्यादष्टधा सा निरूप्यते।
रुद्रवीणा ब्रह्मवीणा तैम्बुरं स्वरमण्डलम्।
पिनाकी किन्नरी दण्डी रावणस्य करोऽपरः ॥

अहोबिलः

विपञ्ची वल्लकी चित्रा हस्तिका परिवादिनी।
शततन्त्री जया ज्येष्ठाऽऽलापिनी त्रसरा तथा ॥
नकुलोष्ठी घोषवती किन्नरी मत्तकोकिला।
निश्शङ्कवीणा सारङ्गी कूर्मो...... ॥
औदुम्बरी पिनाकी च ततो रावणहस्तकः।
षट्कर्णीत्यादिभिर्भेदैस्ततं प्रोक्तं मनीषिभिः ॥

हम्मीरः

वक्रा कूर्मोऽप्यलाबूश्च वीणाख्या त्रिविधा मता।
विपञ्ची वल्लकीमत्तकोकिलेन्द्री सरस्वती ॥
गान्धर्वी ब्रह्मिका सप्त वक्रास्तन्त्र्यः कला नव।
संवादिनी वितन्त्री च किन्नरी परिवादिनी ॥
यथासक्ता पञ्च कूर्माः।
वितानो नकुलश्चेति द्विधालाबूः प्रकीर्तिता।
वितन्त्रिका विशोकेति वैभरी परिवादिनी।
सदाशिवागमाद्ज्ञेया यथागमनिदर्शनम् ॥

नान्यः

सप्तभिश्च भवेच्चित्रा विपञ्ची नवभिस्तथा।

भरतः

एकविंशतितन्त्रीभिः महती नारदीति च।

नान्योदाहृतम्

एकविंशतितन्त्रीभिः महावीणाः प्रकीर्तिताः।
सप्ततन्त्री भवेच्चित्रा नवतन्त्री विपञ्चिका ॥
वल्लकी षड्गुणा चैव तथा धूसरिकेति च।
द्वितन्त्रीकास्तु विज्ञेया अलाबूपात्रसंज्ञिताः ॥

(किन्नरी, पिनाकी, सारवी, इत्यलाबूभेदाः)

नान्यः

एकविंशतितन्त्रीकां नारदोऽवादयन्मुनिः।
चित्रां मतङ्गः स्वातिश्च विपञ्चीमिति तद्यथा ॥
त्रिग्रामस्वरसंख्याभिस्तन्त्रीभिर्महतीति (२१) या।
नारदो वादकस्तस्या नापरो दिवि विश्रुतः ॥
अत्र व्यक्तास्त्रयो ग्रामाः स्फुटास्सप्त स्वरा अपि।
प्रतिस्वरं प्रतिग्रामं मूर्छनास्त्वेकविंशतिः ॥
तानास्त्वेकोनपञ्चाशद्गुणितास्सप्तभिः स्वरैः।
चित्रोक्ता सप्ततन्त्रीभिः वक्ति सप्तस्वरान्स्फुटान् ॥

नान्यः

विपञ्ची—मतङ्गो वादकस्तस्याश्चैत्रिको नाम नापरः।
स्वातिर्वैपञ्चिकः ख्यातो निर्ममे पुष्कराणि यः ॥
विपञ्च्यां नवतन्त्रीषु स्वरास्सप्त तथापरौ।
काकल्यन्तरसंज्ञौ च द्वौ स्वरावित्यमानि च।
एवं मतङ्गः स्वे शास्त्रे प्रोक्तवान् यन्निदर्शितम् ॥
अष्टौ द्वादश तन्त्र्यश्च यासां तन्त्र्यश्शतं तथा।
तास्सर्वा यन्त्रयोगिन्यो वीणा वीणादिनामिका ? ॥

नान्यः

आलावणी ब्रह्मवीणा किन्नरी लघुकिन्नरी।
विपञ्ची वल्लकी ज्येष्ठा चित्रा घोषवती जया ॥
हस्तिका कुब्जिका कूर्मी सारङ्गी परिवादिनी।
त्रिसरी शततन्त्री च नकुलेन्द्री च कर्तरी ? ॥
औदुम्बरी पिनाकी च निबद्धः पुष्कलस्तथा।
तथा रावणहस्तश्च रुद्रोऽथ स्वरमण्डलः ॥
कपिलासी मधुस्यन्दी घोणेत्यादि ततं भवेत्।
सिद्धैषां घटना लोके पारम्पर्योपदेशतः ॥

नारायणः

रागांस्तु मेलप्रभवांस्तु तत्तद्रागप्रसङ्गेऽपि निरूपयामः।
निरूपितानामपि मेलकानां स्फुटा विपञ्च्यां भवति प्रतीतिः ॥
निरूप्यते तेन तथाऽत्र वीणा सा चापि वीणा त्रिविधा विभाति।
तत्रादिमा स्यात्किल शुद्धमेलवीणा च सा सर्वजनैकहृद्या ॥
ततो द्वितीया खलु मध्यमेलवीणा च सा सर्वजगत्प्रसिद्धा।

स्यादच्युतश्रीरघुनाथभूपमेलाख्यवीणा कथिता तृतीया।
विस्रोऽपि वीणाः प्रतिपादयामो यथाक्रमं वैणिकबोधहेतोः ॥
रघुनाथः

तते वीणादिके वीणाः पिनाकी किन्नरीमुखाः।
पिनाकी सधनुस्तुम्बा किन्नर्यौ द्वित्रितुम्बलाः ॥
वीणासु देववीणाद्या विज्ञेया नादपूरिता।
शिवस्य वीणाऽनालम्बी सरस्वत्यास्तु कच्छपी ॥
विश्वावसोश्च बृहती महती नारदस्य च।
कलावती तुम्बुरोस्तु गणानां च प्रभावती ॥
तथा कोशवती वीणा विपञ्ची कण्ठकूणिका।
वल्लकी ब्रह्मवीणेति वीणाभेदा अनेकशः ॥
एकतन्त्री द्वितन्त्री च त्रितन्त्री सप्ततन्त्रिका।
एकविंशतितन्त्री चेत्युत्तमा मध्यमाऽपरा ॥
भजते सर्ववीणासु एकतन्त्री प्रधानताम्।
सुधाकलशः

—तालस्थापनम् (आधुनिकायां वीणायाम्)
तर्जन्या स्फोटनं सर्वस्वरेषु परिकल्पितम्।
ऊर्ध्वं पूर्वमधः पश्चादित्येवक्रमशो भवेत् ॥
कनिष्ठास्फोटनख्यातस्फोटस्स द्रुतबोधकः।
प्रवर्तते च तालादावित्येवं स्फोटलक्षणम् ॥
ध्रुवेथत्रिपुटे सप्तचतुर्दशझठे ध्रुवे।
आदावष्टचतुस्त्वेके मठ्ठे झम्पे कला दश ॥
नास्त्यधस्ताडने स्फोट ऊर्ध्वस्फोटानुगो भवेत्।
क्षिप्रं स्फोटद्वयं झम्पद्रुताऽनुद्रुतबोधकम् ॥
संयुक्ताक्षरकाले समध्यमाङ्गुलिताडनम्।
एकस्वरस्य द्वित्वादौ तत्तत्संख्यं स्वताडनम् ॥
परमेश्वरः

—अङ्गुलिचमत्कारः
तर्जन्या स्फोटनं सर्वस्वरेषु परिकल्पितम।
ऊर्ध्वं पूर्वमधः पश्चादित्येव क्रमशो भवेत् ॥
कनिष्ठास्फोटना ख्यातः स्फोटस्सद्रुतबोधकः।
प्रवर्तते च तालादावित्येवं स्फोटलक्षणम् ॥
ध्रुवे च त्रिपुटे सप्त चतुर्दश झठे ध्रुवे।
आदावष्ट चतुस्त्वेके मठ्ठे झम्पे कला दश ॥
नास्त्यधस्ताडने स्फोट ऊर्ध्वस्फोटानुगो भवेत्।
क्षिप्रं स्फोटद्वयं झम्पे द्रुतानुद्रुतबोधकम् ॥
संयुक्ताक्षरकाले तु मध्यमाङ्गुलिताडनम्।
एकस्वरस्य द्वित्वादौ तत्तत्संख्यं स्वताडनम् ॥

वीणायां गमकानां तु भेदो दशविधस्ततः।
होन्नुस्थानेषु तर्जन्या स्तम्भनं मध्यमोत्प्लवः ॥
अवरोहे प्रतीहासं मध्यमोत्प्लवनं विदुः।
मध्यमोत्प्लवनेऽप्येवमेकस्थानापसर्पणम् ॥
सिंहावलोकनं नाम तद्वदेवावरोहणे।
क्षिप्रापसर्पणं जारुरारोहे शोभने स्फुटम् ॥
अवरोहापसर्पस्तु विटिरित्युच्यते तथा।
तन्त्र्यां तु मध्यमाङ्गुल्या स्फोटो नोकुर्विदुस्स चेत् ॥
स एव चेद्द्वास्फोटः पट्टुः पटुरवो भवेत्।
शारिकास्वरभेदाय स्थाने तन्त्र्यपकर्षणम् ॥
स्थाने तु गमकं नाम तन्त्रीकम्पः पुनः पुनः।
स्फुरितं तर्जनीस्तम्भो मध्यमोत्प्लवनं तदा ॥
किञ्चिच्च मध्यमास्फोटो होन्नुनोक्कुभयोपमः।
इत्येवं तु चमत्कारो रागालापे प्रवर्तते ॥
तत्र तत्र विशेषस्तु कल्पनीयस्सुबुद्धिभिः।
स्वरक्रमस्स्यादारोहे व्युत्क्रमन्त्ववरोहणम् ॥
केषां चित्तत्र रागाणां वक्रानाम गतिर्यथा।
कञ्चित्स्वरमुपक्रम्य तद्द्वितीयं प्रताड्य च ॥
पुनश्च प्रथमं प्राप्य तृतीयमनुधावति।
श्रुतिरित्युच्यते मेलस्त्वन्यतन्त्री स्वरान्तरे।
युक्तं नाम दृढस्पर्शः किञ्चित्कर्षणपूर्वकः ॥
परमेश्वरः

—स्वरस्थानानि
स्वरस्य हेतुभूताया वीणायाश्चाल्पसत्वतः।
तत्र स्वरविबोधार्थं स्थानलक्षणमुच्यते ॥
ध्वन्यश्चच्छिन्नवीणायां मध्ये तारकसंस्थितः।
उभयोष्षड्जयोर्मध्ये मध्यमं स्वरमाचरेत् ॥
त्रिभागात्मकवीणायां पञ्चमः स्यात्तदग्रिमे।
षड्जपञ्चमयोर्मध्ये गान्धारस्य स्थितिर्भवेत् ॥
मपयोः पूर्वभागे च स्थापनीयोऽथ रिस्वरः।
सपयोर्मध्यदेशे तु धैवतं स्वरमाचरेत् ॥
तत्रांशद्वयसंत्यागान्निषादस्य स्थितिर्भवेत्।

अथ विकृतस्वराणां स्थानानि—
भागत्रयान्विते मध्ये मेरो रिषभसंज्ञितात्।
भागद्वयोत्तरं मेरोः कुर्यात्कोमलरिस्वरम् ॥
मेरुधैवतयोर्मध्ये तीव्रगान्धारमाचरेत्।
भागत्रयविशिष्टेऽस्मिंस्तीव्रगान्धारषड्जयोः ॥

पूर्वभागोत्तरे मध्ये सौ तीव्रतममाचरेत् ।
भागत्रयान्विते मध्ये पञ्चमोत्तरषड्जयोः ॥
कोमलो धैवतः ख्याप्यः पूर्वभागे मनीषिभिः ।
तथैव धसयोर्मध्ये भागत्रयसमन्विते ॥
पूर्वभागद्वयादूर्ध्वे निषादं तीव्रमाचरेत् ।
रिषभश्शुद्ध एवासौ पूर्वगान्धार इष्यते ॥
गान्धारश्शुद्ध एवासौ रितीव्रतर इष्यते ।
अतितीव्रतमो गः स्यान्मध्यमश्शुद्ध एवहि ॥
धैवतश्शुद्ध एवासौ निषादः पूर्वसंज्ञकः ।
निषादश्शुद्ध एवासौ धत्तीव्रतर इष्यते ।
एवं स्यात्सर्वयन्त्रेषु स्वरस्थानस्य लक्षणम् ॥

अहोबिलः

अहोबलस्य स्वरस्थापनोक्ततन्त्र्यन्तरमानं सुन्दरय्यर् नाम्ना विदुषा अङ्ग्लभाषायां सम्यक् बीजगणितविस्तरयुक्त्या श्रीवेङ्कटेश्वर मासिकपत्रिकायां चतुर्थसंपुटे चर्चितमस्ति । तत्राङ्ग्लेयमतसंवादोऽपि परामृष्टः ।

—स्वरस्थापनक्रमः (अद्यतनकाले)

सङ्ग्रहीष्यामि वीणाया लक्षणं शास्त्रसम्मतम् ।
सुषुम्नानाडिसदृशे वीणादण्डे फणायिते ॥
तन्त्रीसप्तकमेतासां मध्ये त्रिकमयोगतम् ।
चतुष्कमूर्ध्वभागस्थं तासां संज्ञां विवृण्महे ॥
आरभ्य पित्तलातन्त्रीं मन्द्रमध्यमतारकाः ।
अनुमन्द्रो विशेषः स्यान्नादकारविभेदतः ॥
मन्द्रस्तु मन्दरं ब्रूते मध्यमो मध्यमस्वरः ।
तारस्तूच्चस्वरं ब्रूयादनुमन्द्रोऽतिमन्दरः ॥
अधो गतं त्रिकं तालज्ञानार्थमुपयुज्यते ।
चतुर्विंशतिसंख्याकास्सार्थास्तत्र स्वरान्तरे ॥
एताश्चाष्टभेदेन त्रिस्थायिष्वनिभेदतः ।
तत्र तन्त्रीचतुष्केऽपि स्थानं षण्णवतिस्फुटम् ॥
द्वात्रिंशत्स्थानमधिकं लीनं तत्रैव सारिषु ।
षड्जर्षभगान्धारमध्यपञ्चमधैवताः ॥
निषादश्चेत्यमी सप्तवीणालयगताः स्वराः ।
तन्त्रीनादस्तु षड्जः स्यात्स्थानेषु ऋषभादिकाः ॥
ऋषभास्त्रिविधः प्रोक्ता द्विचतुष्षट्छ्रुतिक्रमात् ।
गान्धारोऽपि त्रिधा शुद्धान्तरसाधारणक्रमात् ॥
चतुःश्रुत्यृषभे शुद्धः षट्छ्रुतावन्तरः स्थितः ।
साधारणाख्यगान्धारः पृथगात्मतया स्थितः ॥
पृथगेव द्विधा शुद्धमध्यमप्रतिमध्यमौ ।
पञ्चमोऽथ त्रिधा धैवं द्विचतुष्षट्छ्रुतिक्रमात् ॥
निषादस्त्रिविधः शुद्धकैश्यकाकल्यभेदतः ।
चतुःश्रुतिधैवते तु निषादश्शुद्ध इष्यते ॥
षट्छ्रुतौ धैवते कैश्यनिषादोऽन्यः पृथक्स्थितः ।
तारषड्जस्वरश्चेति द्वादशामी विभेदतः ॥
एते स्वराः क्रमेणैव द्वादशायोमुखाश्रिताः ।
सप्तस्वराणां भेदेन वीणायां षोडशस्वराः ॥
प्रक्रमद्वयभेदेन द्वात्रिंशद्वेद उच्यते ।
तन्त्रीचतुष्केऽपि षड्जपञ्चमावष्टभेदिनौ ॥
मध्यमः षोडशविधः चतुर्विंशतिभेदिनः ।
निषादर्षभगान्धारधैवता इति वैणिकैः ।
अष्टाविंशोत्तरशतमाहत्येति प्रकीर्तिताः ॥

परमेश्वरः

स भेदा	८	म	१६	नि.	२४
रि.	२४	प	८	आहत्य	१२८
ग.	२४	ध	२४		

—हस्तव्यापारः

घातः पातश्च संलेख उल्लेखश्चावलेखकः ।
भ्रमरस्सन्धितश्छिन्नो नखकर्तरिकेत्यमी ॥
व्यापारा वैणिकैः ख्याता नवदक्षिणहस्तजाः ।
स्फुरितः खसितश्चेति द्वयं स्याद्वामहस्तजम् ॥
घोषो बिन्दुश्च रेफश्च मूर्छना शुकवक्त्रकः ।
निष्कोटितोर्धचन्द्रश्च स्खलितश्चार्धकर्तरी ॥
प्रसारः कुहरश्चैव तलहस्तश्च कर्तरी ।
उभयोः करयोरेते व्यापारास्तु त्रयोदश ॥

कुम्भः

एते व्यापाराः केवलमेकतन्त्रीवीणायां प्रसिद्धा इत्यस्यामेवोदाहृताः लक्षणांशः ।

वीणारहस्यम्

लघुः ग्रन्थः । केवलं रेखाकोष्ठरीत्या रागस्थानानि निर्णीयन्ते । अद्यतनकालरागप्रस्थानमत्र दीयते ।

वीणालक्षणम्

परमेश्वरकृतम् । परिच्छेदत्रयवत् । अत्र पञ्चदशमेलविचार्यन्ते रागाणां अद्यतनकालवादनप्रकारो निरूपितः । कालः १७००

वीणावादनप्रकाराः—अलब्धलक्षणाः

पा—सोमनाथेन स्मृताः—

दण्डय, चित्रं, मृदुः, ललिः, माधुर्यं, सयठाणं, मोगसालः, सुकलः, अयगणः, करहरणं, पोट्टवणिगः, तिरुपुः, पत्तिताडः, पट्टिकर्तरी, जन्यजनकरचना.

वीणावादनप्राणः

अयं वीणावाद्यमिति, वादनविन्यास इति च बहुधा बहुभिरुच्यते।

वीणावाद्यभेदाः

छन्दो धारा त्रैकुटी च कल्लालो वस्तुपूर्णकौ।
गजलीलाभिधानं च तथैवोपरिवादनम्॥

दण्डकं च तथा ज्ञेयं वाद्यं पक्षिरुताभिधम्।
एतद्दशविधं नाम्ना वीणावाद्यं समीरितम्॥

पार्श्वदेवः

वीथी—मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिकात्रयः, र ग।

विरहाङ्कः

—रूपकम्

सा च त्रिभिः पात्रैः प्रयोक्तव्या। यथा—वकुलवीथिका। उत्तमाधममध्यमनायिका भूषिता त्रिप्रकृतियुता बीजबिन्दुकार्यैर्थप्रकृतिभिर्युक्ता सन्धिद्वययुक्ता मुखनिर्वहणयुता नानारसभावसंहिता अङ्कत्रयोदशका। उद्घात्यकादीनि वीथ्यङ्गानीत्युच्यन्ते। सागरनन्दी

उदाहरणम्—राधाख्या वीथी।

मुखनिर्वहणे सन्धी वीथ्यां वृत्तिस्तु कैशिकी।
द्वाभ्यां प्रयोज्या पात्राभ्यां कचिदेकेन वा भवेत्॥
अङ्गी रुर्वरसस्पर्शी शृङ्गारोऽस्याः प्रधानतः।
युक्ता लास्याङ्गवीथ्यङ्गैः सम्यगुद्घात्यकादिभिः॥
भवेयुर्वा न वेत्यस्यां लास्याङ्गान्याह कोहलः।
वीथ्यां शृङ्गाररूपत्वाद्विधेयानीति भोजराट्॥
एकाङ्केव भवेद्वीथी रसस्सूच्योऽत्र संभृतः।
यथा वकुलवीथी स्यादिन्दुलेखादयो यथा॥

शारदातनयः

वीरः—तानः

मध्यमग्रामे रिधहीनौडुवः

स नि प स ग.

कुम्भः

—रसः

उत्साहः स्थायिभावो यः स वीरो रस उच्यते।
अयं मोहोऽविषादश्च व्यवसायः पराक्रमः॥
अविस्मयप्रतापाद्या विभावा अस्य हेतवः।
आक्षेपवाक्यप्रमुखैरनुभावैः प्रकाशयेत्॥
वीरदृष्टयाद्यो भावा भवन्ति व्यभिचारिणः।
युद्धवीरो दानवीरो दयावीर इति त्रिधा॥
पुरुषेपूत्तमेषु स्यात्सोऽयं व्यभिचारिमान्॥

विप्रदासः

अथ वीरो नामोत्तमप्रकृतिरुत्साहात्मकः। स चासम्मोहाध्यवसायनयविनयबलपराक्रमशक्तिप्रतापप्रभावादिभिरुत्पद्यते। स्थैर्यधैर्यशौर्यत्यागवैशारद्यादिभिः अनुभावैः प्रयोक्तव्यः। धृतिमतिगर्वावेगौग्र्यामर्षस्मृतिरोमाञ्चप्रतिबोधाद्य यस्सञ्चारिणः।

भरतः

उत्तमवर्णानां हि सर्वत्रोत्साहाद्यवगो भवति। अत एव चतुर्ष्वपि नायकेषु वीरत्वमनुयायित्वेन वक्ष्यते धीरोदात्त इत्यादि। असंम्मोहेनाध्यवसायो हि वस्तुतत्त्वनिश्चय इति मन्त्रशक्तिर्दर्शिता। वस्तुनो ह्यत्रोदाहरणं सर्वमेव रामादिचरितम्। वैशारद्यमिति सामाद्युपायचतुष्कस्य षड्गुणसचतुरविभेदः यथाविषयं नियोजनम्।

अभिनवः

प्रस्वेदरक्तवदननयनत्वादिक्रोधानुभावरहितो युद्धवीरः। अन्यथा रौद्रः—इत्यनयोर्विवेकः॥

रसविवेकः

वीररसे च युद्धादिभावेऽपि न रौद्रत्वम्। तस्माद्न्यायप्रधानात्। रौद्रे तु मोहाहङ्कारादन्यायप्राधान्यमित्यनयोन साङ्कर्यम्॥

रामचन्द्रः

रा दान इति यो धातुर्दाने छेदे च वर्तते।
ला दान इत्ययं धातुर्ज्ञानखण्डनयोरपि॥
रलयोरविशेषोऽपि कथितश्शब्दवेदिभिः।
विरुद्धान् राति हन्तीति वीरशब्दस्य निर्वहः।
विविधं च विरुद्धं च लाति जानाति कृन्तति॥
एवं वा वीरशब्दार्थः कथितः पूर्वसूरिभिः।
प्रेरयत्यथ विद्विष्टानिति वीरो निरुच्यते॥

शारदातनयः

वीरघण्टारवः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स म प ध नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि म स स. मञ्ज

वीरनादः—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि स.

(अव) स ध प म रि स. मञ्ज

वीरप्रतापः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स. मज

वीरमतिः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध स.
(अव) स ध म रि ग रि स. मज

वीरलीला—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)
(आ) स ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि ग स. मज

वीरवर्तितम्—नृत्तकरणम्
पार्ष्णिविद्धे धुते शिरः पताकशिखरौ क्रमात् ।
वीरा दृक् वीरचारी च भवेत्तद्वीरवर्तितम् ॥ नन्दी

वीरचारी,
उद्धतोत्क्षिप्तपादाढ्या गम्भीरा युद्धगोचरा ।
दूरस्थापितपादा च वीरा गतिरुदीरिता ॥

वीरवसन्तः—मेलकर्ता (वरुणप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि प स.
(अव) स नि ध प म ग रि स. मज

वीरविक्रमः—देशीतालः
वीरविक्रमताले तु लघुद्रुतयुगं गुरु । । ० ० ऽ वेमः

वीरविक्रमताले तु लौ द्रुतौ च गुरुः स्मृतः । । ० ० ऽ नन्दी

मा गा पा धा धा (जग) । । ० ० ऽ
वीरविक्रमताले तु लौ द्रुतश्च गुरुः स्मृतः ॥
॥ ० ऽ. जगदेकः

वीरशेखरः—देशीतालः
मभौ नलगपाश्चैव वीरशेखरसंज्ञकः ।
19 मात्राः तालप्रस्तारः

वीरसङ्काशिनी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स ग म रि ग म ध नि ध म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स. मज

वीरहासः—रागः
न्यासांशग्रहपञ्च...... प्रान्तस्फुरन्मध्यमो
गान्धारर्षभनिस्वनेन रहितोपन्यस्तषड्जध्वनिः ।
शृङ्गारे मकरध्वजाधिपतिको यो नन्दयन्तीभवो
गान्धर्वानुमतास्वतानविततस्माद्वीरहासस्तु सः ॥ नान्यः

पञ्चमांशो मध्यमान्तः षड्जापन्यासंसंयुतः ।
गान्धारर्षभहीनश्च वीरहास इहेष्यते ॥ मतङ्गः

वीरा—दृष्टिः
क्षुब्धा विकसिता दीप्ता गम्भीरा मध्यतारका ।
उत्फुल्लमध्या दृष्टिस्तु वीरा वीररसे स्मृता ॥ सोमेश्वरः

अक्षुब्धा समतारा या गम्भीरोत्फुल्लमध्यभाक् ।
दीप्ता विकासिता दृष्टिर्वीरा सा वीरगोचरा ॥
माधुर्यधैर्यगाम्भीर्यौदार्याणि तु बिभ्रती ।
शोभा तेजोविशेषादीन्सत्वभेदांश्च सा किल ॥ अशोकः

—**गतिः**
वामे तु शिखरं धृत्वा दक्षिणेन पताकिकम् ।
दूरादागमनं यत्तु वीरा गतिरुदीरिता ॥ नाट्यदर्पणे

—**श्रुतिः**
मध्यमस्य प्रथमा श्रुतिः ।

वीरुधबन्धनम्—चालकः
त्रिकोणे भङ्गलुठनं पार्श्वयोः पुरतस्तथा ।
कृतं चेन्मण्डलावृत्या भवेद्वीरुधबन्धनम् ॥ वेमः

वृत्तम्—प्रबन्धः
छन्दोनुसारितालेन ललितं येन केनचित् ।
स्वरैर्युक्तं वियुक्तं वा वृत्तं गायन्ति कोविदाः ॥ जग-मल्लः

पाटतेन्नगतालैश्च बिरुदैर्विषयोचितैः ।
गीयते निखिलैरागैरिति वृत्तं निरूपितम् ॥ हरिपालः

वृत्तबन्धनी—डेङ्कीप्रबन्धः
निबद्धैः केनचिद्वृत्तबन्धेन वृत्तबन्धनी । मोक्षदेवः

वृत्तमाला—डेङ्कीप्रबन्धः
ग्रथिता बहुभिर्वृत्तैः वृत्तमाला स्मृता बुधैः । मोक्षदेवः

तिस्रः कोट्यो दश तथा सहस्राणां शतानि तु ।
चत्वारिंशत्तथा द्वे च सहस्राणि दशैव तु ॥

सप्तभिस्सहितान्येव सप्त चैव शतानि च ।
षड्विंशतिरिहान्यानि व्याख्यातानि समासतः ।
समानि गणनायुक्तिमाश्रित्य कथितानि वै ॥

134217726

भरतः

वृत्तिः—वृत्तिः त्रिविधा
चित्रा, वार्तिकं (वृत्तिः), दक्षिणा, इति ।

—प्रबन्धे
शब्दोपबृंहितार्थानां धर्मः संग्राहकोऽस्त्रियः ।
तस्य वृत्तित्वमुदितं कालसेनेन भूभुजा ॥

कुम्भः

गुणप्रधानभावेन प्रवृत्तिर्गीतवाद्ययोः ।
वृत्तिरित्युच्यते सा तु त्रिविधा लक्ष्यतो यथा ।
चित्राद्या तत्परा वृत्तिः दक्षिणा च तृतीयका ॥

कुम्भः

—(वार्तिकम्) वृत्तिः
समभावेन वर्तेते गीतवाद्ये यदा तदा ।
चित्रवृत्तिविदा सा तु वृत्तिर्वृत्तिरुदाहृता ॥
चित्रवृत्तिविदेति । कुम्भकर्णेनेत्यर्थः ।

कुम्भः

उभयोस्समभावेन वृत्तिर्वृत्तिरुदाहृता ।

शार्ङ्गः

गुणप्रधानभावेन प्रवृत्तिर्गीतवाद्ययोः ।
वृत्तिरित्युच्यते सा तु त्रिविधा लक्ष्यते यथा ॥

कुम्भः

गुणेति । गुणप्रधानत्वरूपा प्रवृत्तिरित्यत्र गुणप्रधानात् ग्रहणसामर्थ्यात् गीतवाद्ययोः व्यवहार इति गम्यते । कथम्—प्रकृतत्वेन वाद्यस्यैवोपादाने एकस्यैकदा गुणप्रधानभावयोगाद्द्वयोरुपादानं कर्तव्यम् । तत्र प्रकृतसाहचर्येण गीतं नृत्तं च प्रसक्तम् । तयोर्मध्ये नृत्तापेक्षया वाद्यं प्रति गीतस्यैवान्तरङ्गत्वात् तदेवोपादेयं भवति । तेन गीतवाद्ययोः प्रवृत्तिरिति ।

कल्लिनाथः

वृत्तिः—वृत्तिविशेषः
सम एव तु यत्र स्यात्प्रयोगो गीतवाद्ययोः ।
साम्येन वर्तनाद्वृत्तिं तद्विदस्तः प्रचक्षते ॥

नान्यः

प्रकृष्टगुणतः स्यात्तु यः समो गीतवाद्ययोः ।
तत्र साम्यगुणोत्कर्षात् वृत्तिरित्यभिधीयते ॥

विशाखिलः

वृत्तिः—
वृत्तिर्गुणप्रधानत्वरूपा व्यवहृतिर्मता ।
चित्रा वृत्तिर्दक्षिणा च तिस्रस्युरिति वृत्तयः ॥

शार्ङ्गः

मुखादिसन्धिषु च व्याप्रियमाणा नायकोपनायकादीनां मनोवाक्कायकर्मनिबन्धनाः पञ्च वृत्तयो भवन्ति । भारती, आरभटी, कैशिकी, सात्वती, विमिश्रा चेति ।

भोजः

मिश्रा वृत्तिर्भरतेनानङ्गीकृता । उद्भटस्तु अर्थवृत्तिं पञ्चमीमाह । हरिपालस्तु ब्राह्मीं वृत्तिं पञ्चमीमाह ।

वृत्तिः—भक्तिः
वृत्तिः पदानां व्यापारः पदार्थप्रतिपादने ।
सा मुख्या लक्षणा गौणीत्येवं त्रैविध्यमाश्रिता ॥
अर्थमव्यवधानेन स्पृशन्ती मुख्यवर्तिनी ।
मुख्या वृत्तिर्वदन्त्येनामभिधेति विपश्चितः ॥
अभिधेयाविना भूतं स्पृशन्ती लक्षणोच्यते ।
स्पृशत्यर्थान्तरं गौणी लक्ष्यमाणगुणान्वयात् ॥
वृत्तिः कार्यवशादेवं कक्ष्यात्रितयचारिणी ।
केवलस्याप्रयोगित्वात्पदस्यार्थनिरूपकैः ॥
एतद्वृत्तित्रयं वाक्यकाल एव निरूप्यते ।
तत्सिद्धिजातिसारूप्यं प्रशंसालिङ्गभूमभिः ॥
वृत्तिः परत्र शब्दस्य प्रवृत्तिर्जैमिनीरिता ।
वृत्तिर्गौऽप्यक्षपादोक्ता साहचर्यादिहेतुका ।
वृत्त्योर्जघन्ययोरन्तर्द्रष्टव्या सकलापि सा ॥

साहित्यमीमांसा

वृत्तिषु रसविभागः—
हास्यशृङ्गारबहुला कैशीकी परिचक्षिता ।
सात्त्वती चापि विज्ञेया वीराद्भुतशमाश्रया ॥
रौद्रे भयानके चैव विज्ञेयारभटी बुधैः ।
बीभत्से करुणे चैव भारती संप्रकीर्तिता ॥

भरतपाठान्तरम्

शृङ्गारे चाङ्गहास्ये च कैशिकी वृत्तिरिष्यते ।
वीरे चाप्यद्भुते चैव वृत्तिः स्यात्सात्वतीमता ॥

भयानके च बीभत्से रौद्रे चारभटी भवेत् ।
भारती चापि विज्ञेया करुणाद्भुतसंश्रया ॥

भारती चापि विज्ञेया वीरहास्याद्भुताश्रया ।
सर्वेषु रसभावेषु भारती संप्रकीर्तिता ॥

भरतः

वीराद्भुतप्रहसनैरिह भारती स्या-
त्सात्वत्यपीह गदिताद्भुतवीररौद्रैः ।
शृङ्गारहास्यकरुणैरपि कैशिकी स्या-
दिष्टा भयानकयुतारभटी सरौद्रा ॥

कोहलः

वाक् प्रधाना तु भारती ।
तथा वीररसप्राया विज्ञेया सात्त्वती नृप ।
तथा रौद्रप्रचारा च भवत्यारभटी सदा ।
शृङ्गारहास्यबहुला तथा भवति कैशिकी ॥

विष्णुधर्मोत्तरे

वृद्धाः

पूर्वराजनयाभिज्ञास्सर्वराजप्रपूजिताः ।
पूर्वराजोपचारज्ञास्ता वृद्धा इति संज्ञिताः ॥

भरतः

वृद्धिः—श्रुतिः

मध्यमस्य चतुर्थी श्रुतिः ।

अनूपः

वृन्तः—देशीतालः

लचतुष्कं गुरुद्वन्द्वं लद्रुतौ वृन्ततालके ।
9½ मात्राः ।

तालप्रस्तारः

वृश्चिकम्—करणम्

अतीव नमितं पृष्ठं पादो वृश्चिकपुच्छवत् ।
क्रमात्करिकरो यत्र वृश्चिकं तदुदाहृतम् ।
इदमिन्द्रगजेन्द्रादिगतौ स्याद्गगनाङ्गणे ॥

ज्यायनः

विनियोगो गजानां यत्पूर्वतारोहणे भवेत् ।

लक्ष्मणः

वृश्चिककुट्टितम्—करणम्

यदा वृश्चिकमादाय स्वबाहुशिरसोः करौ ।
निकुट्टितौ विधीयेते पर्यायेणालपल्लवौ ।
यदा तदा समाख्यातं बुधैर्वृश्चिककुट्टितम् ॥

ज्यायनः

प्रासादारोहणे चापि विशेषे विस्मये भवेत् ।

लक्ष्मणः

वृश्चिकरेचितम्—करणम्

हंसपक्षद्रुतभ्रान्त्या रेचितौ भवतः करौ ।
स्वस्तिकौ विप्रकीर्णौ च यत्र पादस्तु वृश्चिकः ।
व्योमयाने प्रयोक्तव्यमेतद्वृश्चिकरेचितम् ॥

ज्यायनः

छिन्ने घने व्योमयाने वर्षजासिन्धुरार्तिते ? ।

लक्ष्मणः

वृश्चिकहस्तः

पूर्वोक्तकर्कटे हस्ते मध्यमापसृता यदि ।
किञ्चिद्रेचितकश्चेत्तु वृश्चिको वृश्चिकः भवेत् ॥

शृङ्गार

तर्जन्यनामिके श्लिष्टे उपर्यङ्गुष्ठमध्यमे ।
वृश्चिकाभिधहस्तोऽयं कीर्तितो भरतादिभिः ॥
पृष्ठभागे तु चलिते वेण्यां चैव प्रदर्शयेत् ।
वक्राकारं पुरो भागे चलितस्सर्पयानके ॥
पुरोभागे स्थितौ तौ चेद्वृश्चिकस्य प्रदर्शने ।
वृश्चिकाभिधहस्तोऽयं करटीकाविचक्षणैः ॥

विनायकः

वृश्चिकापसृतः—अङ्गहारः

लतावृश्चिकनिकुञ्चितमत्तल्लिनितम्बकरिहस्तकटिच्छिन्नानां षण्णां करणानां प्रयोगे वृश्चिकापसृताङ्गहारः नितम्बकरणस्थाने भ्रमरकरणं प्रयोक्तव्यमिति केचिद्वदन्ति ।

शार्ङ्गः

वृषभः—स्वरजातिः

सप्ताधिकैः स्वरैः पञ्चाशद्भिर्वृषभ उच्यते ।

औमापतम्

वृषभक्रीडितम्—करणम्

अलातां कुर्वतश्चारीं करौ कुर्वीत रेचितौ ।
व्यावृत्तकरणेनाथ कुञ्चितौ मणिबन्धगौ ॥
अलपद्मतलौ बाह्वोश्शिरसौ रेचितौ स्थितौ ।
वृषभक्रीडितेऽत्राहुः पताकावपरे करौ ॥

ज्यायनः

वृषभवाहिनी—मेलरागः (सुवर्णाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रिं म प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्जः

वृषभहस्तः

शिखरौ स्पृष्टवदनौ योज्यौ वृषभराशिके ।

शृङ्गारः

वृषभासनम्—देशीस्थानम्

चरणौ भुवि जानुभ्यां स्थितौ सौष्ठवान्वितौ ।
संयुतौ विच्युतौ वापि यत्र तद्वृषभासनम् ॥

वेमः

वेगमध्यमः—रागः

न्यासांशग्रहपञ्चमध्वनिधरो गान्धारषड्जस्वर-
त्यक्तस्तोकनिषादकादविहतस्तारस्फुरन्मध्यमः ।
प्रान्तोल्लासितवद्ध्वनिर्जनमनोहारी च शेषे समो
गीतज्ञैरिह वेगमध्यम इति प्रोक्तो महारञ्जनः ॥

नान्यः

पञ्चमांशग्रहन्यासो धान्तस्सगविवर्जितः ।
निषादाल्पश्रुतिस्तारमध्यमो वेगमध्यमः ॥

मतङ्गः

वेगरञ्जिका—रागः

पञ्चमं धैवतं मुक्त्वा स्वरैरन्यैश्च पञ्चभिः ।
निषादस्यापि गीतज्ञैः विज्ञेया वेगरञ्जिका ॥

नान्यः

सरिगमनि रवैश्चित्रैर्मधुरखा वेगरञ्जिका चतुरा ।
वेसरनिषादरुचिरा पधहीना भवति गीतविन्महिता ॥

कश्यपः

टक्करागसमुद्भूता भाषेयं वेगरञ्जिका ।
षड्जांशग्रहविन्यासा धपहीना मतारभाक् ।
रिनिभ्यां बहुला पूर्णा युद्धे वीरे नियुज्यते ॥

जगदेकः

वेगरञ्जी—रागः

सरिगमनिषादेन भूयसी मृदुसप्तमा ।
धपाभ्यां विहता गेया वेगरञ्जी विशारदैः ॥

मोक्षः

अनन्तरं भवेद्वेगरञ्जिका तारमध्यमा ।
षड्जग्रहांशन्यासा च हीनधैवतपञ्चमा ॥
पूर्णा बहुत्वसंयुक्ता निषादर्षभयोस्तथा ।
अङ्गं च टक्करागस्य भाषा चोक्ता मनीषिभिः ॥

हरिः

वेगरञ्जी—भाषारागः

टक्करागोद्भवा भाषा वेगरञ्जी विधा यथा ।
अनल्पा सरिगा भूरिनिका मन्द्रनिषादिनी ।
ग्रहांशन्यासषड्जेयं मानेषु विनियुज्यते ॥

भट्टमाधवः

अत्र आपञ्चमान्मन्द्रनिषादपर्यन्तं गेयेति रघुनाथ आह।
षड्जग्रामे टक्काभाषा वेगरञ्जीति ॥
षड्जस्वरग्रहांशान्ता मन्द्रस्थाननिषादयुक् ।
औडुवा पधहीनत्वादितरैर्भूयसीस्वरैः ॥
विलम्बिता तदा प्रोक्ता रसे शृङ्गारनामनि ।
ननूक्तमविनाशित्वं धैवतस्य महर्षिणा ॥
षड्जग्रामे कथं लोपशासनं धैवतस्य ते ।
तस्या षाडवकारीति तत्रोत्तरमिदं शृणु ॥
उपरागजमार्षत्वादासु लोपो न दुष्यति ।
यतो न लोपनियम उपरागेषु दृश्यते ॥

कुम्भः

वेगवती—ध्रुवावृत्तम्

पञ्चमं द्वादशं चैव दीर्घमन्त्यं त्रयोदशम् ।
उत्कृत्यं तु भवेत्पादे वृत्तं वेगवती यथा ॥
युवदिजणाणं सुरुचिररूपो सुखितदयितजणमदणकरो ।
युवतिजनानां सुरुचिररूपस्सुखितदयितजनमदनकरः ।

भरतः

वेगवाहिनी—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि ध स .
(अव) स नि ध प म रि स .

मञ्जः

वेगवाहीनी—मेलकर्ता

स्यान्नीलकण्ठविधिवेनुहराजशुद्ध-
मध्यं पिकाच्युतहयाच्युतकुक्षरं च ।
आरोहणे गजमपास्य तु वेगवाहि-
न्याख्यानराग इह षाडवपूर्णजातिः ॥

सरिगपाः शुद्धाः । साधारणो गः चतुःश्रुतिधैवतः। कैशिकी-
निषादः ।

परमेश्वरः

वेगिनी—पादचारः

पार्ष्णिना वा पदाग्रेण द्रुतं गत्वा तु चालनम् ।
कराभ्यान्त्वलपद्मौ च त्रिपताकौ यथाक्रमम् ।
धृत्वा नटेद्यदि भवेद्वेगवत्वेन वेगिनी ॥

नाट्यदर्पणे

वीणालक्षणकाराः

वेङ्कटमखी

अयं तञ्जापुरीमन्त्रिवरस्य गोविन्ददीक्षितस्य पुत्रः। महाकवेः यज्ञनारायणदीक्षितस्यानुजः। चतुर्दण्डिप्रकाशिकेति दशप्रकरणात्मको ग्रन्थः अनेन रचितः। रागाणां द्विसप्ततिमेलकर्तृविभागविषये अयमेव प्रथमो निरूपक इति ज्ञायते। तत्पूर्वं रामामात्येन विंशतिमेलाः स्थापिताः। रामामात्यमते बहवो दोषाः मखिनोद्घटिताः। परेषां वीणा दूषिताः। रघुनाथभूपालेन परिपोषितोऽपि तं गोपालकमिति पश्यति। तन्त्ववार्तिकव्याख्यामपि चकार। अनेन नूतनसर्वदोषहीना कल्पिता वीणा तज्जीवितकाल एवोच्छिन्नाभूत्। चतुर्दण्डीगानशैलीं सुष्ठु निरूपितवान्।

तेनैकोनविंशतिमेलाः कल्पिताः। तेषु मुख्यतया पञ्चपञ्चाशद्रागाः ठायालापगीतप्रबन्धोपयोगिन इति लक्षिताः। तेषु सिंहरवोऽनैन रोन्मीत इति स्वयमेवाह। नागध्वनिः शङ्कराभरणमेलजन्यस्सामश्च अन्धाली श्रीरागजः। उपाङ्गभैरवी, सिंहरवः, कल्याणीपन्तुवराल्यो एते रागाः रघुनाथापेक्षिता लक्षिता मखिना।

तुल्जोजीमहाराजः (तुलजा)

अस्य मते पञ्चविंशतिमेलाः। कल्याणदायिनः श्रीरागस्य मेलः प्रथमः। समपाः शुद्धाः। रिधौ पञ्चश्रुतिकौ। गनी साधारणकैशिक्यौ। एतन्मेलजन्याः शुद्धदेशी, माधवमनोहरी, मध्यमग्रामरागः, सैन्धवी कापिः, हुशेनी, श्रीरञ्जनी, देवमनोहरी, मणिरङ्गु प्रभृतयः। जयन्तिसेनरागो रघुनाथेन भैरवीजन्य इत्युक्तम्। तुलजस्तु श्रीरागमेले पठितवान्। द्वितीयो मेलः शुद्धनाटः (तुलजामते) समपाश्शुद्धाः। रिधः पट्छ्रुती। अन्तरः काकली च गनी। उदयरविचन्द्रिका रागो नाटजन्यः। मालवगौळस्तृतीयो मेलः। आन्ध्रदेशा, छायागौल, ठक्क, फलमञ्जरी, मङ्गलकैशिक, मागधी, गौरीमनोहरी, मारुवा, गौलपन्तु, पूर्णपञ्चम, मेघरञ्जी, मालवीरागाः, तृतीयमेलजा इत्याह।

वेलावली चतुर्थो मेलः। अयं रघुनाथमते श्रीरागजः। समपाश्शुद्धाः। रिधौ पञ्चश्रुती। गनी साधारणकाकल्यौ। वराली पञ्चमो मेलः। शुद्धरामक्रो षष्ठो मेलः तज्जन्यो दीपकरागः। अस्य सपरिधाः शुद्धाः। गोऽन्तरः। निषादः काकली। विकृतपञ्चममध्यमः।

शङ्कराभरणस्सप्तमो मेलः। अत्र काकली निषादः। तज्जन्याः शुद्धवसन्त, सरस्वतीमनोहरी, सामन्त, कुरञ्जी, पूर्णचन्द्रिका, सुरसिन्धु, जुलावू, बिलाहुरी, गौडमल्हारक, केदार, प्रभृतयः।

काम्भोज्यष्टमो मेलः। तज्जन्याः बलहंस, नागध्वनि, तरङ्गिणी वशमनोहरी, यदुकुलकाम्भोजी, नाटकुरञ्जी, कन्नड, नट्टनरायण, षाडवान्धाली, साम. मनोहरा, देवक्री, मोहनकल्याणी, प्रभृतयः।

भैरवी नवमो मेलः। समपदाश्शुद्धाः। रिः पञ्चश्रुतिः। गनी साधारणकैशिक्यौ। तज्जन्या आहरी, इन्दुघण्टारव, आनन्दभैरवी, नागमान्धारी, प्रमुखाः। वीणालक्षणे भैरवीरागस्य चतुःश्रुतिको धैवतः।

मुखारी दशमो मेलः। सर्वे शुद्धस्वराः। तज्जन्यः शुद्धसाधारित इत्युक्तम्। अयं भरतमते सप्तशुद्धरागेष्वन्यतमः।

वेगवाहिन्येकादशो मेलः। सरिमपाः शुद्धाः। धः पञ्चश्रुतिः। अन्तरकैशिक्यौ गनी। अयं रघुनाथेन नोक्तः।

सिन्धुरामक्री द्वादशो मेलः। सपरिधाः शुद्धाः। निगौ काकलीसाधारणौ। मध्यमो विकृतपञ्चमः। एतन्मेलजन्यः पन्तुवरालीत्युक्तम्। अयं वेङ्कटमखिना प्रत्येकमेलत्वेनोक्तः।

हेज्जुज्जिस्त्रयोदशो मेलः। यस्मिन्निषादः काकलिस्तदन्ये शुद्धाः। गान्धारपञ्चमभिन्नपञ्चमौ तज्जन्यरागौ।

वसन्तभैरवी पञ्चदशो मेलः। तज्जन्यो ललितपञ्चमः।

भिन्नषड्जष्षोडशो मेलः। सरिमपधाः शुद्धाः। निगौ काकलीसाधारणौ। अयं रघुनाथेन भैरवीमेले गणितः। भिन्नषड्जमेलजन्यो भूपालः।

देशाक्षी सप्तदशो मेलः। छायानाटोऽष्टादशो मेलः।

सारङ्ग एकोनविंशतितमो मेलः। सपौ शुद्धौ। रिः पञ्चश्रुतिकः। ध षट्च्छुतिकः। निषादः काकली। शुद्धमध्यमगान्धार इति तुलजेन निर्मिता नूतनसंज्ञा। उक्तं च तेन—

शुद्धस्य मध्यमस्यात्र गान्धारत्वेन कीर्तनात्।
शुद्धमध्यमगान्धारसंज्ञास्यैव मया कृता॥

तोडी विंशो मेलः। यस्मिन् सरिमपधाः शुद्धाः। गः साधारणः। निषादः काकलिः। वीणारहस्ये तोडिरागस्य कैशिकीनिषाद उक्तः। कल्याणी एकविंशो मेलः। सपो शुद्धौ। रिधौ पञ्चश्रुतीं। गोऽन्तरः। प्रतिमध्यमः। निः काकलिः।

श्रीकण्ठः

अनेनैकादश मेला अङ्गीकृताः। तेषु प्रथमो मुखारिमेलः। मालवगौलो द्वितीयः। शुद्धास्सरिमपधाः। गनी अन्तरकाकली। श्रीकण्ठेनान्तरकाकली स्वरौ प्रत्येक सार्योरभावात्पतषड्जमध्यमाविति संज्ञाद्वयं कृतम्। उक्तं च—

अन्तरे कथिता नव सारी काकलिनि स्वरे।
साङ्कर्यं जायते यस्मान्नानुकूल्यं भवेत्ततः॥
अन्तरस्य स्वरस्यापि सूक्ष्मः काकलिनो ध्वनिः।
विचार्यो विज्ञवर्येण पतादिषड्जमध्ययोः॥
पतादिसमयो (षड्जमध्यमयोः) रसायांवेकैकश्रुतिवर्जिते।
अन्तरः काकली स्यातां तयोः प्रतिनिधी च तौ॥

इति तन्मेलजन्याः मल्हारी, पाडी, बङ्गालप्रमुखाः। श्रीरागमेलः तृतीयः। समपास्तत्र शुद्धाः। रिधौ चतुःश्रुती। निगौ कैशिकिसाधारणौ। तज्जन्याः मालवश्री, धन्यासी, भैरवी, देवगान्धारादयः।

चतुर्थो नट्टमेलः। सपौ शुद्धौ। निगौ त्रिश्रुतिकौ च (रिधौ) पतसंज्ञकषड्जमध्यमौ। तथाहि निः काकली। गान्धारोऽन्तरः। चतुःश्रुती। शुद्धनट्टादयस्तन्मेलजन्याः।

पञ्चमः कर्णाटगौडमेलः। समगपाः शुद्धाः। निः कैशिकी। रिधौ पञ्चश्रुतिकौ स्याताम्। एतस्माज्जन्याः कर्णाटबङ्गालसामन्ताः, तोडीवसन्तभूपालघण्टारवादयः।

षष्ठः केदारमेलः। समपगाः शुद्धाः। रिधौ पताद्यौ। (श्रुत्याधिकौ) निश्शुद्धः। वेलावलीनट्टनारायणशङ्कराभरणादयस्तदुद्भवाः।

सप्तमो मल्हारः। सगमपौ शुद्धौ। रिधौ श्रुत्यधिकौ। निषादः काकली। गौडकामोदाद्य उत्पद्यन्ते।

अष्टमो देशाक्षीमेलः। सनौ पतसंज्ञौ। गान्धारस्त्रिश्रुतिः। समपाः शुद्धाः।

नवमः कल्याणीमेलः। सपौ शुद्धौ। श्रुत्याधिकौ। गान्धारस्साधारणः। कामोदहम्मीरप्रभृतयस्तद्भवाः।

दशमः सारङ्गमेलः। सगमपाः शुद्धाः। निषादः कैशिकी। समौ पतसंज्ञौ।

परमेश्वरः (वीणालक्षणकारः)

अस्य वीणालक्षणनामके ग्रन्थे प्रथमाध्याये वीणालक्षणमुक्तम्। स्वरविन्यासानुसार्येव मेलानां रागाणां च लक्षणमुक्तम्। तद्वीणालक्षणं वीणाप्रसङ्गे दत्तम्। रागलक्षणे गृहीतां संज्ञां वक्ति। यथा—

ये स्वरास्त्रिविधास्तेस्युर्ब्रह्मविष्णुशिवान्विताः।
एवं भेदाय सर्वत्र पर्यालोच्यं मनीषिभिः॥ इति

ब्रह्मा शुद्धस्वरः। विष्णुः अन्तरगान्धारः कैशिकनिषादश्च चतुःश्रुतिः। शिवः षट्छ्रुतिः साधारणगान्धारः काकलिनिषादश्च।

मालवगौलो मेलः प्रथमः। लक्षणं तु।

षड्जादिधेनुहरमेषसुमध्यपञ्च-
ब्रह्माश्वरुद्रगजषड्जमथावरोहे।
तद्व्युत्क्रमो भवति मालवगौलरागे
संपूर्णनाम बहुकल्पनयानुरागः॥

अत्र धेनुः ऋषभः। मेषो गान्धारः। गजः निषादः। धेनुहरेति षट्छ्रुतिर्षभः। सगमपाः शुद्धाः। रुद्रगजेति काकलीनिषादः। एतज्जन्याः, नादरामक्रिया, रेगुप्ति, राममनोहरी, सौराष्ट्रमालव्यः।

द्वितीयो नाटमेलः—

बर्हीशधेनु गिरिशाजसुमध्यपञ्च-
काकल्यमल्पहरिरेवमथावरोहे।
गान्धारवर्जमपि राजति नाटरागे
सम्पूर्णषाडवगणे गणितस्तु पूर्वैः॥

षड्जः शुद्धः। रिः षड्श्रुतिः। गः साधारणः। अल्पो धैवतः। निषादः काकली।

तृतीयः श्रीरागमेलः।

षड्जश्चतुःश्रुतिवृषोऽन्तरमेषशुद्ध-
मध्यः पिकस्तदनु कैश्यनिषाद एव।
श्रीराग एवमथ वक्रगतिस्तु मेषे
धैकेन वर्जिततया स तु षाडवाख्यः॥

अयमर्थः। सः शुद्धः। चतुःश्रुतिरिः। अन्तरा गः। मपौ शुद्धौ। निषादः कैशिकी। धो लुप्तः।

चतुर्थः कल्याणीमेलः।

बर्ही चतुर्वृषहराजविरुद्धमध्य-
पञ्चाच्युताश्वहरकुञ्जर एवमेव।
कल्याणिराग इति रम्यमनेकभङ्ग्या
सम्पूर्णमेव परिनन्दति याज्ञवल्क्यः॥

अस्यार्थः। षड्जः शुद्धः। ऋषभश्चतुःश्रुतिः। साधारणो गान्धारः। प्रतिमध्यमः। शुद्धः पञ्चमः। धैवतः चतुःश्रुतिः। निषादः काकली।

पञ्चमश्शङ्कराभरणमेलः। शुद्धः षड्जः। ऋषभश्चतुःश्रुतिः। साधारणो गान्धारः मपौ शुद्धौ। धैवतश्चतुश्रुतिः। निषादः काकली।

षष्ठो भैरवीमेलः। षड्जः शुद्धः। चतुःश्रुतिरिषभः। गान्धारोऽन्तरः। शुद्धौ पञ्चममध्यमौ। धैवतश्चतुःश्रुतिः। निषादः कैशिकी।

सप्तमः काम्भोजीमेलः । सशुद्धः । रिषभश्चतुःश्रुतिः । गान्धारस्साधारणः । शुद्धौ मध्यमपञ्चमौ धैवतश्चतुःश्रुतिः । अवरोहे कैशिकिनिषादः ।

अष्टमः पन्तुवरालीमेलः । रिसपधाः शुद्धाः । गस्साधारणः । प्रतिमध्यो मः । निः काकली । चित्रसेन एनं गायति ।

नवमो मुखारिमेलः । सः शुद्धः । रिश्चतुःश्रुतिः । गोऽन्तरः । मश्शुद्धः पश्च । धश्चतुश्श्रुतिः । निः कैशिकी आरोहे निगलोपः । अयं रघुनाथोक्ताक्रमः । स तु शुद्धसर्वस्वरः ।

दशमो वरालिमेलः । शुद्धः सः । रिगौ च शुद्धौ । प्रतिमध्यमः पधौ च शुद्धौ । निषादः काकली ।

पूर्णाभिधे बहुलकल्पनया वराली
रागे चमत्कृतिमनेकविधां वदन्ति ।
वर्ज्यादिषेषु विधिमेष विरुद्धमध्य-
पञ्चादिधैर्वशिवदन्ति तदोऽभयत्र ॥

आदीति । शुद्ध इत्यर्थः ।

तोडीमेल एकादशः । सरी शुद्धौ । गस्साधारणः । मश्शुद्धो धैवतश्च । कैशिकी निषादः । पस्वलोपः । स च कादाचित्कः ।

त्रयोदशो वेगवाहिनीमेलः । सरिग पाश्शुद्धाः । गस्साधारणः । धैवतश्चतु श्रुतिः । निः कैशिकी । आरोहणे निलोपः ।

त्रोदशो भूपालमेलः । धसरिपाश्शुद्धाः । गोऽन्तरः । औडुवो रागः ।

चतुर्दशरमामन्तमेलः । समपाः शुद्धाः । रिष्पट्छ्रुतिः । गस्साधारणः । धैवतश्चतुःश्रुतिः । काकली निषादः ।

पञ्चदशो गौलमेलः सरिमपाश्शुद्धाः । गस्साधारणः । निः काकली । अवरोहे गलोपः । धस्सर्वथा लुप्तः ।

अन्ते परमेश्वर आह—

प्रसिद्धा मेलकर्तारो रागराजा इमे पुनः ।
एतेषु मिलितान् कांश्चिद्रागान् वक्ष्याम्यनन्तरम् ॥ इति

अस्य मते जन्यरागाः । मालवगौलजाः, नादनामक्रिया, रेगुप्तिः, गमामनोहरी, सौराष्ट्रा, मालवी एते पञ्च । भैरवी-मेले—नीलिगौलानन्दभैरवीजयन्त्याः जाताः । जयन्त्यां निर्वक्रः काम्भोजी जन्यास्सप्तरागा । नाटकुरञ्जी द्विविजवन्ती सुरटी-शुद्धसावेरीमोहनयदुकुलकाम्भोजीकेदारगोलाः ।

श्रीरागजाः पञ्च । कापीमध्यमावत्युशान्यठाणावसन्ताः । तेषां लक्षणम् ।

कापिरागे छागगजौ श्रुतियुक्तौ विशेषदः ।
ततस्तु मध्यमावत्या गान्धाराश्चविवर्जनम् ॥ गधलोपः ।
उशानिरागे गान्धारे वक्रवर्ज्यौ विशिष्यते ।
अठाणायां धैवते तु श्रुतियुक्तत्वमिष्यते ।
वसन्तरागे वक्रस्तु निषादस्वर उच्यते ।

तोडिजाः । आभीरीपुन्नागवराली । कल्याणीजन्यस्त्वारङ्गः । वेगवाहिनीजन्या वेलावली । शङ्कराभरणमेलजः दशमः । नीलां-बरी नवरोज् व्यागडाबिलहरीकेदारकुरञ्जीकन्नडामनोहरोदय-चन्द्रिकापूर्णचन्द्रिकाः । नीलाम्बर्यामारोहे रिधौ लुप्तौ । अवरोहे गधौ वक्रौ । व्यागडायामारोहे रिलोपो धोवक्रः । बिलहर्यां मनी वर्ज्यौ । केदारे धलोपः । कुरञ्ज्यामवरोहे धलोपः । कन्नडायां रिलोपः । मनोहरे आरोहे पो वक्रः । अवरोहे मो वक्रः । उदय-चन्द्रिकायामारोहे गनी लुप्तौ । अवरोहे रिर्लुप्तः । पूर्णचन्द्रि-कायामवरोहे गनी लुप्तौ ।

वीणारहस्यकारः

अस्य ग्रन्थस्य प्रणेता क इत्येतावत्पर्यन्तं न ज्ञातम् । ग्रन्थनामापि पुस्तके न दृश्यते । वीणारहस्यमिति नामास्माभिर्व्यवहाराय कल्पितम् । अस्य कर्ता प्रायशः सार्धशतवत्सरात्पूर्वं स्यादि-त्यूह्यते । ग्रन्थेऽस्मिन् षोडशमण्डलानि वर्तन्ते । तानि द्विसप्तति-मेल कर्तृमण्डलानामसंपूर्णभागः प्रथमादिषोडशमण्डलपर्यन्तमेव लिखितमासीदिति चोह्यते । तत्रापि धीरशङ्कराभरणनठभैरवादि मेलसंख्यां निर्देष्टुं प्रयुक्तकटपयादिसंज्ञाविशेषाः कुत्रापि न दृश्यन्ते । तस्मात्तत्कटपयादिविशिष्टद्विसप्ततिमेलनाम्नामज्ञात-त्वात् ग्रन्थस्य कर्तुर्जीवितकालः तन्मेलकर्तृनिर्माणकालात्प्राचीनः इति चोह्यते । ग्रन्थरीतिं सम्यक् ज्ञातुं द्वे रागलक्षणे उदाह्रियेते । यथा—

श्रीरागः । मेलाधिकारी । सम्पूर्णः । षड्जग्रहः । रागाङ्गजातिः । मूर्छना सरिगमपधनिस सनिधपमगरिस । मालवश्रीः । श्रीराग-मेलजः । रिहीनः । षाडवः । षड्जग्रहः । मूर्छना सगमपधनिसा । सनिधपमगस । अन्यत्र मालवगौलस्य । शुद्धो रिः । गोऽन्तरः । इयं ग्रन्थधोरणी । तस्मादुद्धृत्य लिख्यन्ते विषयाः—

श्रीरागो मेलाधिकारी । तज्जन्या रागाः, मालवश्रीः कन्नडगौलः मणिरङ्गः हुशेनिः कापिः मुखारी सैन्धवी च । मालवगौलमेलो द्वितीयः तस्मान्नादरामक्रिया मेचबौलिः गौलः मलकरी (मलहरी) सालङ्गनाटः, फाडी, गुण्डक्री, सौराष्ट्रः बौली, शुद्धसावेरी, गौलपन्तुः, गमफाबौक्तिः—एते जाताः ॥

तृतीयः काम्भोजिमेलः । एतस्मात् केदारगौलनारायणगौल-बलकंसनीलाम्बरीसामान्धालीमोहनयदुकुलकाम्भोजीनाटकुरञ्जी बिलाकरीकन्नडाः एतस्माज्जाताः । नाटीवरालीवसन्तभैरव्यः

पञ्चमपष्ठसप्तममेलाः। अष्टमो भैरवीमेलः। तज्जा आहरीगीतिगोलदेवगान्धारीहिन्दोलघण्टारवानन्दभैरवीशुद्धधन्यासीधन्यास्यः। नवमस्तोडीमेलः। तज्जे भूपालीपुन्नागवराल्यौ। दशमस्सान्तमेलः। एकादशः पन्तुवराली। सारङ्गो द्वादशो मेलः। त्रयोदशः कल्याणीमेलः। आहत्य त्रयोदशमेलेषु षट्पञ्चाशद्रागा लक्षिताः। केषाञ्चिल्लक्षणानि दीयन्ते—

भैरव्याः रिश्चतुःश्रुतिः। साधारणो गः। शुद्धा मपधाः। निः कैशिकी। काम्भोज्याः रिश्चतुःश्रुतिर्धः। काकली निः। तोड्याः शुद्धो रिः साधारणो गः। मधौ शुद्धौ। कैशिकी निः। कल्याण्याः रिश्चतुः श्रुतिः। काकली निः। वसन्तभैरव्याः शुद्धो रिः। अन्तरो गः। शुद्धमधौ। कैशिकी निः। वरालीमेलस्य शुद्धो रिः चतुःश्रुतिगान्धारः। मः प्रतिमध्यः। धश्शुद्धः। काकली निषादः। एषु लक्षणेषु षड्नामापि नास्ति। षड्जस्तु तन्त्रीवादन एव लब्धः। वीणायां न तस्य स्थानमस्ति। पञ्चम एक एव। तस्य विकारो नास्ति। अनन्तरं मण्डलानि सन्ति। तानि द्विसप्ततिमेलानुसारीणि। विशेषस्तु एकैकस्यां पङ्क्तौ त्रयोदश कोष्ठानि सन्ति। त्रयोदशे ग्रहं तारसूचि। शिष्टेषु द्वादशकोष्ठेषु षड्जस्यैकं कोष्ठम्। ऋषभस्य त्रीणि। गान्धारस्यापि त्रीणि। मध्यमस्य द्वे पञ्चमस्यैकम्। धस्य त्रीणि। नस्त्रीणि। वीणायामिव परस्परलीनत्वेन द्वादशैव स्थानानि। प्रस्तारविवरणं वीणायामिव द्रष्टव्यम्। केषाञ्चिद्रागाणां श्रुतिस्थानविपर्ययाद्रागान्तरजन्यत्वं विधृतमस्ति। यथा—

मोहनस्य यदि षश्रुतिः तदा मध्यमावती स्यात्। तत्र चक्रं लिखितम्। त्रयोदशकोष्ठानि

स		रि		ग			प		ध			स

अयं मोहनरागः। मध्यमावतीकरणं यथा—

नि		स		रि			म		प			नि

मोहनस्य गान्धारश्रुतिः कृता चेत् हिन्दोलो भवति—

ध		नि		स			ग		म			ध

अत्र मोहनस्य गकारस्थाने षड्जः। षड्जमारभ्य हिन्दोलजनकस्वराः मोहनस्य गकारस्थानेषु पठिताश्चेद्धिन्दोलस्स्यादित्यूह्यम्।

हिन्दोलस्य धैवतश्रुतीकरणं मोहनं भवति। मोहनस्य पञ्चमे शुद्धसावेरी। शुद्धसावेर्या मध्यमे मोहनम्। मोहनस्य धैवते शुद्धधन्याशी। गान्धारे मोहनम्। इदमौडवचक्रम्।

शङ्कराभरणस्य	रिश्रुतीकरणे	हुशेनिः
हुशेनिः	निः—	शङ्कराभरणम्
शङ्कराभरणस्य	गः—	तोडी
तोडी	ध—	शङ्कराभरणः
शङ्कराभरणस्य	म—	कल्याणी
कल्याणी	प—	काम्भोजी
काम्भोजी	म—	शङ्कराभरणः
शङ्कराभरणस्य	धै—	भैरवी
भैरवी	ग—	शङ्कराभरणः
शङ्कराभरणस्य	निषादश्रुतीकरणे	रागो नास्ति।

इदं शङ्कराभरणचक्रम्।

भैरवी चक्रं यथा—

भैरव्याः	रिषभश्रुतीकरणे	रागो नास्ति
भैरवी	ग—	शङ्कराभरणः
शङ्कराभरणः	धै—	भैरवी
भैरवी	म—	हुशेनी
हुशेनी	प—	भैरवी
भैरवी	प—	तोडी
तोडी	म—	भैरवी
भैरवी	ध—	कल्याणी
कल्याणी	ग—	भैरवी
भैरवी	नि—	काम्भोजी
काम्भोजी	नि—	भैरवी

तोडीचक्रं यथा—

तोड्याः	रिश्रुतौ	कल्याणी
कल्याणी	नि—	तोडी
तोडी	गा—	काम्भोजी
काम्भोजी	ध—	तोडी
तोडी	म—	भैरवी
भैरवी	प—	तोडी
तोडी	प—	रागो नास्ति
तोडी	ध—	शङ्कराभरणम्
शङ्कराभरण	ग—	तोडी
तोडी	नि—	हुशेनी
हुशेनी	रि—	तोडी

मेलभेदनक्रमः स्वराणां स्थानान्तरगमनेन उक्तः। यथा—

केदारगौलमेले भिन्ने कृते (व्यत्यस्ते) गौलपन्तुरागस्स्यात्। गौलपन्तौ भिन्नेकृते केदारगौलः

केदारगौलः गौलपन्तुः

स		रि			म		प			नि		स
म	रि				म		प				नि	स

औडुवरागः औडुवरागः

अत्र रि निस्थाने चालिते ?

तथा यदुकुलकाम्भोजी सावेरी यदिरिधयोःस्थानचलने न परिवर्तितस्स्यात्। यथा–शुद्धरिः चतुःश्रुतिरिः। शुद्धधः चतुःश्रुतिधः। बिलाहरिगुम्मकाम्भोजीरागयोः प्रावर्तनम्। बिलाहरेः रिधौ चतुःश्रुतौ–अन्यस्य रिधौ शुद्धौ।

भैरवीशङ्कराभरणयोः गधनिस्वराणां परिवर्तनं भवति शुद्धो मः पूर्वस्मिन। अन्यस्मिन्नन्तरः। शुद्धधः चतुः श्रुतिधश्च। शुद्धनिः कैशिकीनिः।

तथैव कल्याणीतोडीरागयोः। रिगमधनीनां कल्याण्यां पूर्वस्थानचलने तोडी भवति। यथा चतुःश्रुतिरिः शुद्धो भवति। प्रतिमध्यमः शुद्धो भवति। चतुः श्रुतिधः शुद्धो भवति। कैशिकिनिः शुद्धः। एवं मोहनरेगुप्तिरागयोः नाटीसारङ्गयोः नाटीमल्लर्योः गौलान्धाल्योः वरालीमालवगौल्योः वौलीजलक्रीडयोः, सारङ्गनाटारभ्योः श्रीरागसुरसिन्ध्वोः आरभ्यन्धाल्योः आरभीसारङ्गनाटयोः साममलहर्योः धन्यासिवेगडयोः काम्भोजीबिलाहरयोः परिवर्तनक्रम उक्तः। ग्रन्थोऽयमसमग्रः।

वेङ्कटाध्वरिवीणा

अथास्मत्कल्पितं वीणाद्वयं संदर्शयामहे।
निरूपितायां वीणायामुपरिद्वे प्रसारयेत्॥

तन्त्रिके पित्तलमयी त्वाद्या लोहमयी परा।
आद्यायां तन्त्रिकायांतु मन्द्रषड्जं प्रयोजयेत्॥

तस्यां सरिगनामानः संगृह्यन्ते त्रयस्स्वराः।
तन्त्रिकायां द्वितीयस्यां योजयेन्मन्द्रमध्यमम्॥

तन्त्रीरित्थं द्वितीयैव शिष्टैस्त्रिस्थानपर्वभिः।
योजनीया भवेन्मन्द्रवरालीमध्यमादिभिः॥

एषा द्वितन्त्रिका वीणा वेङ्कटाध्वरिकल्पिता।
एकतन्त्र्यास्त्यवीणायां यादृशं पूर्वमीरितम्॥

परिमाणं प्रवालस्य तादृशं चात्र कीर्तितम्।
पूर्ववच्छ्रुतितन्त्रीषु स्वरसंयोजनादिकम्॥

अस्यामेव द्वितन्त्र्याख्यवीणायामुपरिस्थयोः।
तन्त्र्योः प्रथमतन्त्र्यां हि मन्द्रषड्जो निवेशितः॥

तस्यां सरिगमाभिख्यां शृणुयाम चतुःस्वरान्।
तन्त्रिकायां द्वितीयस्यां योजयेन्मन्द्रपञ्चमम्॥

द्रष्टव्यमवशिष्टं तु पूर्ववत्सर्वमत्र च।
द्वितन्त्रिका च वीणैवं वेङ्कटाध्वरिकल्पिता॥

तदेवमेकतन्त्र्येका द्वितन्त्र्यौ द्वे ततः परम्।
शुद्धमेलाह्वयैकाऽथ मध्यमेलाभिधापरा॥

तृतीया रघुनाथेन्द्रमेलाख्या परिकीर्तिता।
आहत्य षड्विधा वीणा जाता सामान्यतः पुनः॥

तत्सर्वरागमेलैकरागमेले त्वभेदतः।
प्रत्येकं द्विविधा तस्माद्वीणाद्वादश कीर्तिताः॥

एकतन्त्री द्वितन्त्र्यादि व्यवहारस्त्वसौ पुनः।
ऊर्ध्वतन्त्रीरपेक्ष्यैव न तिस्रः श्रुतितन्त्रिकाः॥

द्वादशेति कथं भेदाः स्फुटं निर्धार्यते त्वया।
शुद्धमेला मध्यमेला रघुनाथेन्द्रमेलकाः॥

इति वीणात्रयेऽप्यस्मिन् मन्द्रपञ्चमसंगताः।
तन्त्रिकास्सन्ति यास्तिस्रस्तासु मन्द्रस्थमध्यमाम्॥

निवेश्य वीणात्रितयं शक्यं कल्पयितुं पुनः।
तिसृणामपि वीणानां भवेद्भेदत्रयं पुनः॥

सर्वरागैकरागत्वभेदस्यैवाथ योजने।
षड्वीणास्साकमेताभिर्भवन्त्यष्टादशेति चेत्॥

सत्यमेव भवन्त्येताष्षड् वीणास्स्युर्न रक्तिदाः।
ततो वीणा द्वादशैवेत्यस्माकं जयदुन्दुभिः॥

द्वादशस्वपि वीणासु भिद्यन्ते याः स्वल्पपरि।
तन्त्रिकास्तासु सर्वासु चतुःश्रुतिकतां गताः॥

निवेश्यन्ते स्वराष्षड्जशुद्धमध्यमपञ्चमाः।
नापरे संभवत्यत्र विनिवेशयितुं स्वराः।
तथा त्वेनव लभ्येत स्थानत्रितयसंभवः॥ वेङ्कटमखी

वेङ्कोलम्—उत्प्लुतिकरणम्

कपालघूर्णनं कृत्वा यत्रोत्तानतया स्थितम्।
उरश्च लोलितं कुर्वन्नन्तरालगवत् स्थितः।
तद्वेङ्कोलं भवेदेतन्नतपृष्ठं परे विदुः॥ वेमः

वेणिः—प्रबन्धः

वृत्तैरुत्कलिकाभिश्च चलितं च विचित्रकम्।
एभिर्विरचितं वृत्तं वेणिरित्यभिधीयते॥ नान्यदेवः

वेणिः—वर्णालङ्कारः
कलयोस्तु स्वराणां चेत्त्रिरावृत्तिर्भवेत्पृथक् ।
तदाहुर्वेणिनामानमलङ्कारं मनीषिणः ॥
ससस रिरिरि गगग ममम पपप धधध निनिनि .

—अवरोही
निनिनि धधध पपप ममम गगग रिरिरि ससस.

पण्डितमण्डली

वेणी—गीताङ्गम्
द्वाभ्यां त्र्यश्रतालाभ्यां चूलिका भवति । यथा—
शशिगुणमकुटं त्रैलोक्यतनुं स×र्वा×ती×तम्× ।
स×र्वा×का×रं×सूक्ष्मा×चि×न्त्यं । स×र्वं×स्वं×

नान्यः

वेणुः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)
आद्यस्वरं द्विरुच्चार्य द्विचतुर्थतृतीयकान् ।
कलैकान्यास्तथैकैकत्यागाद्वेणुः प्रकीर्तितः ॥
सासरिमागा, रीरिगपामा, गागमधापा, मामपनीधा

मोक्षदेवः

मन्द्रो द्विर्यत्र गायेत युग्मं तुर्यं तृतीयकम् ।
सकृदेकैकहानास्स्युरन्या वेणौ कलाः किल ॥

जगद्दरः

वेणुवाद्यलक्षणम्
सजीवश्चैव मिश्रश्च निर्जीव इति च त्रिधा ।
रागो भवति तत्राद्यौ सजीवो नरकण्ठजः ॥
मिश्रः स्याद्वेणुसञ्जातो निर्जीवो वैणिको भवेत् ।
मूलशक्त्या द्रुता प्रोक्ता वेणुदेशकृताह्वया ॥ ?
शिरस्येकाङ्गुलं त्यक्त्वा मुखद्वारं विधीयते ।
मुखद्वारादधस्तात्तु चतुष्षष्ट्यङ्गुलावधि ॥
अष्टरन्ध्राणि वेणौ स्युः चतुष्षष्ट्यङ्गुलान्तरे ।
यवमानमधस्त्याज्यं सर्वरन्ध्रविधिस्त्वयम् ॥
देशष्षष्ट्यङ्गुलो ज्ञेयो द्रुतो व्यूनशतार्धकः ।
कृष्णस्य वंशः षट्त्रिंशो मोह इत्यभिधीयते ॥
त्रिंशदङ्गुलको वंशः कुष्टस्य स्यान्महोदरः ।
चतुर्विंशाङ्गुलो मुक्तो वैरिकोऽष्टादशाङ्गुलः ।
इति सप्तविधाः प्रोक्ताः यथावद्देवि वेणवः ॥

वेणीधम्मिल्लः—शिरः
वेणीकृतास्तथा मुक्ताः बद्धाः स्तब्धकचा मताः ।
मोटको जूटको वीरगन्धर्विफलकस्तथा ॥
नारङ्गी चैव धम्मिल्लकुन्तलस्सन्निवृत्तकः ।
यावग्रन्थिः कुशग्रन्थिः ब्रह्मग्रन्थिश्च गुम्भितः ॥
मूलग्रन्थिस्तथा मध्यप्रान्तग्रन्थिस्तथैव च ।
इत्याद्यनेकशश्चैव ज्ञातव्याः संयताः कचाः ॥

कुम्भः

वेणीबन्धनिकम्—नृत्तकरणम्
एकपार्श्वस्थानकं स्याच्छिरः उद्वाहितं मतम् ।
तिलकस्तु तदा हस्तः दृष्टिरुल्लोकिता भवेत् ।
ऊरुवेणी भवेच्चारी वेणीबन्धनिकं हि तत् ॥

नन्दी

तिलको हस्तः यथा—ऊरुवेणी गतिः ।
कृतोर्वोस्स्वस्तिकं पादपार्श्वाभ्यां कुरुते यदा ।
चरणं धर्षणं भूमेरूरुवेणी भवेत्तदा ॥
त्रिपताकाह्वयौ हस्तौ ललाटहृदयस्थितौ ।
अन्योन्याभिमुखौ प्राज्ञैः तिलकाख्यः समीरितः ॥

वेणुकारवः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स रि म ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि स.

मञ्ज

वेणूनां सवनप्रयोजनम्
प्रातः सवनं यत्र स्यान्मध्यग्रामाभिधे वेणौ ।
तन्माध्यन्दिनमिति च ज्ञेयं षाड्जे सदा वंशे ॥
माध्यन्दिनाभिधानं स्थानं स्याद्यत्र मध्यमे ग्रामे ।
ज्ञेयं तृतीयसवनं तं षड्जग्रामिके वेणौ ॥
माध्यन्दिनं तु मध्यग्रामाङ्कितवेणुगोचरं सततम् ।
प्रातस्सवनमिहोच्चैर्गान्धारग्रामिके वेणौ ॥
गान्धारग्रामकमपि तृतीयसवनं द्वयोस्तु न भवति ।
अनयोः प्रातस्सवनं गान्धारग्रामवेणुषु न भवेत् ॥

नान्यः

षड्जग्रामवेणुः—	मध्यमग्रामवेणुः—	गान्धारग्रामवेणुः—
प्रातःसवनम्.—	—	—
माध्यंदिनसवनं—	प्रातःसवनम्	—
तृतीयसवनं—	मध्यंदिनं—	प्रातःसवनं
—	—	तृतीयसवनं

नान्यः

वेतिका—अङ्गुलिभूषणम्
सूक्ष्मकटकरूपा।

वेदः

सङ्गीतमकरन्दकर्ता। प्रसिद्धशिवाजीमहाराजस्य पितुः शाह-महाराजस्यास्थानकविः। तस्य वंशस्तस्य ग्रन्थान्ते वर्णितः। १६०० कालः

वेदाम्बिनी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स ग म प म ध नि स.
(अव) स नि ध प ध म ग रि स.

मख

वेदाम्बरी—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)
(आ) स रि ग रि म ग म नि ध प नि स.
(अव) स नि ध नि ध प म ग रि ग रि स.

मख

वेनकतुलुम्—देशीनृत्तम् (उडुपाङ्गम्)
हृदये शिखरद्वन्द्वं स्थानके चतुरश्रके।
सूचीं कृत्वा विशिष्टां च चारिकां तु ततश्चरेत्॥
वेष्टनेनालपद्माभ्यां सौष्ठवेन सहाचरेत्।
मध्यमानेनाविताला त्तिर्यग्गमनसुन्दरम्॥
भयाशङ्कितया दृष्ट्या पाश्वर्योर्गतया भवेत्।
एवमङ्गान्तरेणैवं दक्षिणं पादकुट्टनम्॥
विधाय मण्डले स्थाने स्थापयेद्धृदयस्थले।
वामं च शिखरं हस्तं प्रसार्य दक्षिणं करम्॥
दक्षपाश्र्वे कुञ्चितं स्याच्छिखरद्वितयं हृदि।
विशिष्टं पूर्ववत्तत्र चारीं कुर्यान्नटेश्वरः॥
एवमङ्गान्तरे कार्यं ततस्सम्मुखमाचरेत्।
दक्षपार्श्वे पताकस्य प्रसारो हृदये तथा॥
वामं च शिखरं न्यस्य तत ऊर्ध्वं पताककम्।
कृत्वा वामं दक्षिणं च प्रसार्य त्रिपताककम्॥
पुरतो दक्षपादस्य सूचीं कृत्वैकपादतः।
दक्षिणावर्ततः पश्चात्तिरिपं तु समाचरेत्॥
दक्षपार्श्वे प्रसार्याऽथ दक्षिणं च पताककम्।
हृदये वामशिखरमेवं कृत्वा चकारणम्।
स्यात् वेनकतुलं तत्सङ्गीतज्ञैः पुरातनैः॥

वेदः

वेपथुः—चित्ताभिनयः
आलोलिताख्या दृष्टिश्च परावृत्तं धुतं शिरः।
पार्श्वयोर्मुहुस्तिर्यक्चलनं वेपथुर्भवेत्॥

विनायकः

वेपथुव्यञ्जकम्—चालकः
एकस्मिन्नाभिदेशस्थे हस्ते तिर्यग्विलोलिते।
स्वस्यापराङ्गे वलनं भावातिशयबृंहितम्॥
करोऽन्यः कुरुते यत्र तथैवाङ्गान्तरेण च।
क्रियते यदि तत्प्रोक्तं वेपथुव्यञ्जकं बुधैः॥

वेमः

वेमभूपालः

सङ्गीतचिन्तामणिकारः। अयं कोण्डवीटिनगराधीश्वरः। रेड्डिवंशीयः। अनेन, अमरुकशतकव्याख्या, गाथासप्तशत्यामेक-शतकस्य व्याख्या, साहित्यचिन्तामणिः, इत्येते ग्रन्थाश्च कृताः। अस्य दिग्विजयप्रशंसनारूपं वीरनारायणचरितं वामनभट्टबाणेन रचितमस्ति। संस्कृतान्ध्रप्राकृतादिकवीनां वेमः पोषकः। क्रै-प- १४००

वेलाउलः—रागः
युज्जितो धत्रयो रागात् गेयो वेलाउलश्शुभे।

वेलावलिः—हस्तः
करोऽयं श्लिष्टमुकुलो वेलावल्यां प्रयुज्यते।

शार्ङ्ग

—रागः
धैवतांशग्रहन्यासा सर्वदा षड्जकम्पिता।
मन्द्रगान्धारसंयुक्ता निषादबहुला तथा॥
स्वरैश्च सप्तभिः पूर्णा तारपञ्चमपीडिता।
वेलावलीति विख्यातो रागस्सोममहीभुजा॥

सोमेश्वरः

रागः—स्तम्भतीर्थः
वेलावली स्तम्भतीर्थो त्रिधा चोप पवर्जितः।
त्रिधेति ग्रहांशन्यासेषु धकारः।

मदनः

वेलाकुली—रागः
धांशन्यासग्रहा पूर्णा धतारा मन्द्रमध्यमा।
अङ्गं च भोगवर्धन्या भाषायाष्षड्जकम्पितः।
वेलाकुलीति विख्याता वीराद्भुतरसादिषु॥

सोमराजः

मुख्या वेलाकुली भाषा त्रिधा धैवतसंयुता ।

मदनः

वेलाधूली—रागः

अथ भोगवतीनाम्ना ककुभप्रभवोच्यते ।
वेलाधूली तदङ्गं स्यात् संपूर्णा ससमस्वरा ॥
धैवतांशग्रहन्यासा तारधैवतसंयुता ।
मध्यमेमन्द्रतां प्राप्ता तथा षड्जे प्रकम्पिता ।
वेलाधूलीलक्ष्म…निर्णीतं दत्तिलादिभिः ॥

हरिः

ककुभप्रभवा भाषा या प्रोक्ता भोगवर्धनी ।
वेलाधूली तदङ्गं स्यात्परिपूर्णा समस्वरा ॥
धैवतांशग्रहन्यासा नितारा मन्द्रमध्यमा ।
षड्जेनाकम्पिता चेयं विप्रलम्भे नियुज्यते ॥

जगदेकः

अस्मिन् रागे तारत्वं धैवतस्येति हरिपालः ।

वेलावली—मेलरागः (गौरीमनोहरीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ष ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्जः

—मेलरागः (केदारमेलजः)

प्रातर्वेलावली पूर्णा यदांशन्यासधैवता ।
प्रयुज्यते रसे वीरे रिपाभ्यां वा विवर्जिता ॥

श्रीकण्ठः

—मेलरागः

वेलावल्यां गनी तीव्रौ मूर्छना चाभिरुद्गता ।
आरोहे मनिहीनायामंशः षड्जो बुधैः स्मृतः ।
अवरोहे गवर्जायां कचिद्गान्धारमूर्छना ॥
प्रातर्गेया ।

अहोबिलः

—रागः

गान्धारावधितारा मन्द्रा पूर्णा समस्वराभोगा ।
वेलावलिका धैवतसांशन्यासग्रहैर्भवति ॥

नान्यः

समस्वरा च पूर्णा च ग्रहांशन्यासधैवता ।
तारमन्द्रा च गान्धारं यावद्वेलावली भवति ॥

मतङ्गः

धैवतांशग्रहन्यासा समन्द्रा च समस्वरा ।
शृङ्गारे करुणे चैव गेया वेलावली बुधैः ॥

नारायणः

—मेलरागः

वेगवाहिनी मेलजोऽयं रागः ।

वेलावल्यामजो वक्रः स्यादत्र त्ववरोहणे ।
सदृशी वेगवाहिन्या गीयते वैणिकोत्तमैः ॥

परमेश्वरः

—रागः

धैवतांशग्रहन्यासा पूर्णा वेलावली मता ।
पौरवी मूर्छना यस्यां रसे वीरे प्रयुज्यते ॥

दामोदरः

—प्रथमरागः

भाषायां ककुभोद्भवा निगदिता प्राग्भोगवर्धन्यहो
तस्या अङ्गमिदं समस्वरकृतं वेलावलीनामतः ।
न्यासांशग्रहतारधैवतगता पूर्णा गमन्द्रा बुधै-
र्गातव्या किल विप्रलम्भविषया षड्जप्रकम्पान्विता ॥

मोक्षः

—भाषाङ्गरागः

ककुभ्या भोगवर्धन्या जाता वेलावली त्रिधा ।
तारषड्जा कम्पषड्जा पूर्णा शरदि गीयते ।
वेलावल्या मध्यमः स्यान्मन्द्र इत्यपरे जगुः ॥

ककुभ्या–ककुभजा भाषायाः । वर्धनीविशेषणम् । त्रिधेति त्रिषु अंशग्रहन्यासेषु धैवतम् ।

भट्टमाधवः

—रागः

अङ्गं च भोगवर्धन्या वेलावल्यभिधा च सा ।
विप्रलम्भे धतारा च गमन्द्रा च समस्वरा ॥

हम्मी

—प्र. रागः

या सा वेलावली प्रोक्ता वेलावल्या समुत्थिता ।
धैवतांशग्रहन्यासा मन्द्रकम्पितमध्यमा ॥

मोक्षः

—रागः (वंशे वादनक्रमः)

धैवतं स्थायिनं कृत्वा द्विःपरं लघु वादयेत् ।
तं च भूयो वादयित्वा ततः प्राञ्चं समुच्चरेत् ॥
तस्यार्धं वादयित्वाऽथ पूर्वं पूर्वं स्वरं व्रजेत् ।
तं विलम्ब्य तदर्धं च प्रकम्प्याहत्य तं मुहुः ॥
कम्पयित्वा च तत्पूर्वं तस्यार्धं द्राघयेत्ततः ।
ग्रहे स्वरं समासाद्य तदूर्ध्वं स्थायिनं तदा ॥

द्वावूर्ध्वमरितो कृत्वा द्वितीयं स्वरमेत्य च ।
ग्रहं स्पृष्ट्वा परं चोत्तथा तृतीयं च प्रकम्पयेत् ॥
माद्याधस्त्यं ग्रहं चापि वादयेच मुहुर्मुहुः ।
कम्पयित्वा तृतीयं चेत्तदधस्त्यं विलम्बयेत् ॥
ईषद्विलम्ब्य तदनु स्वरं स्पृष्ट्वा द्वितीयकम् ।
ग्रहे यदा भवेन्न्यासो वेलावल्यास्तदा भवेत् ।
स्वस्थानमात्रं वंशेषु तृतीयोऽस्या ग्रहो मतः ॥

वेमः

वेलावलीरागध्यानम्

विधाय सङ्केतमियं प्रियेण
हेमोल्लसद्भूषणमुद्वहन्ती ।
स्मरं स्मरन्ती स्मरकामिनीभा
वेलावली श्यामतनुर्विभाति ॥

श्रीकण्ठः

सङ्केतदीक्षां दयितस्य दत्त्वा
वितन्वती भूषणमङ्गयष्टेः ।
मुहुः स्मरन्ती स्मरमिष्टदैवं
वेलावली नीलसरोजकान्तिः ॥

संगीतसरणिः

अस्या वेलाहुरी, वेलवलीति च नामनी दृश्येते ।

पीठस्थिताया निजनायिकायाः
समीपदेशे जलपात्रधारिणीम् ।
चिन्नाम्बरां निम्नगताङ्गरेखां
वेलाहुरीं मे मनसा स्मरामि ॥

रागसागरः

वेल्लितभ्रमरी—भ्रमरी

चरणौ स्वस्तिकीकुर्वन् परितो वेल्लयन् करौ ।
भ्राम्येद्यत्र च तामाहुः वेल्लितभ्रमरीं बुधाः ॥

वेमः

वेषभीत्यपराश्रयि—नर्म

वेषावलोकनोत्पन्नभीत्या यत्र रसान्तरम् ।
याति नर्म तदेवात्र वेषभीत्यपराश्रयि ॥

सर्वेश्वरः

वेषव्यतिकरम्—नर्म

नैपथ्यसंविधानेन प्रणयावेशभाषणम् ।
करोति यत्तदेवात्र वेषव्यतिकरं स्मृतम् ॥

सर्वेश्वरः

वेष्टनम्—पादपाटः

वेष्टनं स्यात्स्थितस्याङ्घ्रेः पादेनान्येन वेष्टनात् ।

वेमः

वेष्टिमः – पुस्तः

वेष्टिते चैव यद्रूपं वेष्टिमस्स तु संज्ञितः ।

भरतः

वेसरषाडवः—रागः

षड्जमध्यमजात्याऽसौ सृष्टो वेसरषाडवः ।
ग्रहेंऽशे मध्यमो न्यासे काकल्यन्तरसंयुतः ॥
सारोही प्रसन्नान्तो मध्यमादिकमूर्छना ।
संपूर्णो लक्षितश्चायमेवं वेसरषाडवः ॥

हरिः

मध्यमांशो मध्यमान्तो द्विश्रुतिस्वरवर्जितः ।
शुद्धषड्जविधायुक्तो विष्णुकारण (दैवतः) ॥
षड्जस्वरस्य संवादात् तस्य न्यासांशयोगतः ।
शृङ्गारे षड्जमध्यायां ज्ञेयो वेसरषाडवः ॥

नान्यः

मध्यमांशस्तदन्तश्च षड्जमध्यासमुद्भवः ।
द्विश्रुतिस्वरहीनश्च भवेद्वेसरषाडवः ॥

कश्यपः

मध्यमांशग्रहन्यासः षड्जमध्यमिकाभवः ।
द्विश्रुतिस्वरहीनोऽपि काकल्यन्तरसंयुतः ॥
वेसरषाडवो रागो मतङ्गमुनिदर्शितः ।

मोक्षः

वैकुण्ठः—गीतालङ्कारः (निसारुकभेदः)

द्रुतद्वन्द्वं गुरुद्वन्द्वं भवेत्ताले मुकुन्दके ।
अनेन गेयो वैकुण्ठो द्रुतो वैकुण्ठको भवेत् ॥

सङ्गीतसारः

वैकुण्ठविलासः—चालकः

विधाय लुठनं पूर्वं वामदक्षिणपार्श्वयोः ।
पश्चाद्विदिक्षु विलुठन् कुरुते चेद्गतागतम् ॥
एकः करस्तथान्योऽपि पर्यायेण भवेद्यदि ।
वैकुण्ठकविलासाख्यश्चालकस्तद्विदां मतः ॥

वेमः

अयं चालकः अशोकमल्लिनाथाभ्यां "कुण्डलिचार" इति पठितः, लक्षणं तु समानमेव ।

वैजयन्ती—मेलरागः

षड्ज्च्छुतिर्मध्यमो यत्र धैवतः कोमलो भवेत्।
निषादस्तीव्र आख्यातो वैजयन्ती रिपूर्विका।
आरोहणेऽवरोहे च कादाचित्कौ गधौ मतौ ॥

द्वितीयप्रहरोत्तरगेया।

अहोबिलः

पूर्विकेति। श्रुतिद्वयपरित्यागात् पूर्वः।

वैणिका—श्रुतिः

पञ्चमस्य द्वितीया श्रुतिः। मण्डलीमते तारपञ्चमस्यैव।

वैणुकी—श्रुतिः

तारर्षभस्य प्रथमा श्रुतिः।

पार्श्वः

वैतालीयम्—मात्रावृत्तम्

विषमं—षण्मात्रिकगणः एकः र ल ग.
समं—अष्टमात्रागण एकः र ल ग.

विरहाङ्कः

वैदर्भी—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि प स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मञ्जः

वैघोतम्—देशीनृत्तम्

इदं वैपोतमिति क्वचिदुक्तम्।

विधुतं कम्पितं यत्र स्याद्रेचकचतुष्टयम्।
शिरोग्रीवाहस्तपादकम्पनं रेचकं विदुः॥
आन्ध्रकर्णाटभाषादिध्रुवधातुं च नृत्यति।
मध्ये कैलमुरून्नृत्तं रञ्जकं लास्यसुन्दरम्।
वैघोताख्यं तदा नृत्तं रसजं दृष्टिसौख्यदम्॥

वेदः

वैनतेयः—तानः

षड्जग्रामे रिपहीनौडुवः।
ग स नि ध म.

कुम्भः

वैरिञ्चकपालगानम्

रागे तथेष्टतालेन गीयते करुणे रसे।
वैरिञ्चं पञ्चमं गानं शुद्धसाधारिताभिधे॥

त्रिपुरयुवतीत्यादिगानम्।

कुम्भः

वैवर्ण्यम्—सात्त्विकभावः

शीतक्रोधभयश्रमरोगक्लमतापजं च वैवर्ण्यम्।
मुखवर्णपरावृत्त्या नाडीपीडनयोगतः।
वैवर्ण्यमभिनेतव्यं प्रयत्नात्तद्धि दुष्करम्॥

भरतः

वैवर्ण्यं शीततापभयक्रोधशोकैरुत्पद्यते।
तन्मुखच्छायाविपर्ययेण दर्शयेत्।

सागरः

वैवर्ण्यमातपक्रोधव्याधिशीतभयक्लमैः।
अङ्गकार्श्याङ्गसौन्दर्यविप्लवाद्यैः स वर्ण्यते॥

भावप्रकाशः

—चित्राभिनयः

आलोलिताख्यश्शीर्षं च समा दृष्टिर्विधीयते।
विकृतः कर्तरीस्वस्तिः पुरोभागे तु कर्तरी॥
सूचीहस्तं चालयेच्च वैवर्ण्यस्य प्रदर्शने।

विनायकः

वैशाखम्—स्थानकम्

चरणौ त्र्यश्रपक्षस्थौ सार्धतालत्रयान्तरौ।
ऊरू निषण्णौ गगने सार्धतालत्रयान्तरे॥
यत्रैतत्स्थानकं ज्ञेयं वैशाखं स्कन्ददैवतम्।
विनियोगस्तुरङ्गाणां युद्धादौ प्रेरणे तथा॥
रङ्गप्रवेशे स्थूलानां खगानामपि दर्शने।
वाहने वेगदाने च वाजिनां कथितो बुधैः॥

विप्रदासः

व्यायामे निर्गमे स्थूलभङ्गे वाहनवाहने।

ज्यायनः

एकारत्निमितान्तरालसरलायष्टीवमीषद्बहिः
पार्ष्णिः प्राञ्जलपादसादरकृतं स्थैर्याऽविवृत्तस्फिचम्।
मध्ये वर्तितमूर्तिनाकुलचलत्संपूर्णपूर्वापरं
स्थानं स्थानधृतोन्नतस्थिरमुखं वैशाखमाहुर्बुधाः॥

कोदण्डमण्डने

वैशाखरेचितम्—करणम्

वैशाखस्थानकं कुर्वन् ग्रीवापादकटीक्रमात्।
रेचयेद्यत्र तद्धीरैः प्रोक्तं वैशाखरेचितम्।
वैष्णवं स्थानमत्रादौ प्रोक्तं कीर्तिधरादिभिः॥

ज्यायनः

वैशाखरेचितः—अङ्गहारः

वैशाखरेचितनूपुरभुजङ्गत्रासितोन्मत्तमण्डलस्वस्तिकनिकुट्टकोरूद्वृत्ताक्षिप्तोरोमण्डलकरिहस्तकटीछिन्नानामेकादशानां करणानां क्रमात्प्रयोगे वैशाखरेचितः।

शार्ङ्गः

वैशुकी—मेलरागः (विश्वम्भरामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.

(अव) स नि ध नि प म ग म रि स.

मल्लः

वैष्णवम्—देशीस्थानम्

समस्थितस्य पादस्य पुरोऽङ्घ्रिः कुञ्चितोऽपरः।
मनाक् प्रसारितस्तिर्यगङ्गुलिरस्पृष्टभूतलः।
स्थानं तद्वैष्णवं ज्ञेयं विष्णुरूपनिरूपणे॥

वेमः

वैषम्यम्—लक्षणम्

प्रत्यक्षमिति यत्रैकः परोक्षमिति चापरः।
मन्यतेऽभिमतं वस्तु तद्वैषम्यमिति स्मृतम्॥

यथा—उत्तरचरिते, एष खलु स्वप्न एव स्यादिति रामवाक्यम्।

भोजः

वैष्णवम्—स्थानकम्

एकः पादस्समो यत्र स्वपक्षे त्र्यश्रितः परः।
सार्धद्वितालान्तरितो जङ्घा किञ्चिन्नता स्थिता॥
विष्णुर्दैवतमेतत्स्याद्वैष्णवं सौष्ठवाञ्चितम्।
उत्तमैर्मध्यमैः पुंभिः प्रयोज्यं मुनिसम्मतात्॥
प्रकृतिस्थस्य संलापेनैकं कार्यान्तरान्विते।
प्रयोज्यं प्रतिशीर्षेण विष्णोरित्यपरेऽभ्यधुः।
अपरे नाट्यकर्तेति सूत्रधारादिना जगुः॥

कुम्भः

वैष्णवाञ्चितम्—नृत्तकरणम्

वैष्णवं स्थानकं तिर्यङ् नतोन्नतशिरस्तदा।
इङ्गिता दृक् तदा प्रोक्ता करावुत्तानवञ्चितौ।
कुञ्चिता च भवेद्यत्र करणं वैष्णवाञ्चितम्॥

नन्दी

इङ्गिता दृष्टिर्यथा, सहर्षेङ्गिता दृष्टिस्स्यात्कटाक्षचलनक्रमात्।

वैष्णवीवर्तना

नाममात्रप्रसिद्धा।

कल्लिनाथः

वैसारः—वाद्यप्रबन्धः

खण्डशः पृथगालोपवाद्यैर्वैसार उच्यते।

वेमः

वैहायसम्—गीताङ्गम्

विहायसा पक्षिणामुभाभ्यां गमनमिव भुजाभ्यां गमनं हस्ताभ्यां शम्यातालभेदेन स्थापनम्। यथा—शिव भस्मगात्र सितभुजगहार श्रितवृषभगमनशतबुद्धिनमितनिरुपममूर्तिमनुपमकान्ति—इति द्वादशगणे भवति।

नान्यः

व्यंसितम्—करणम्

आलीढं स्थानकं हस्तौ स्यातां वक्षसि रेचितौ।
सहोद्वेष्टापवेष्टाभ्यां मूर्धन्यधोमुखौ क्रमात्॥
विप्रकीर्णत्वमापन्नो यत्र तद् व्यंसितं मतम्।
मारुतिप्रमुखप्रौढप्लवंगमपरिक्रमे॥

ज्यायनः

पाणिमुद्वेष्ट्य यत्रैकोऽधोगतो विप्रकीर्णितः।
परावृत्य परस्तादृक् ऊर्ध्वं हृदयगस्ततः॥
उत्तानितो रेचितस्स्यादेकोन्योऽधोमुखस्तथा।
स्थानमालीढसंज्ञं चेत्तदा व्यंसितं मतम्।
नियोज्यं वायुसून्वादिबृहत्कपिपरिक्रमे॥

अशोकः

व्यक्तः—गीतगुणः

क्रियाकारकसंयुक्तं सन्धिदोषविवर्जितम्।
व्यक्तस्वरसमायुक्तं व्यक्तं पण्डितसम्मतम्॥

सोमेश्वरः

व्यक्तिः—वंशे फूत्कारगुणः

व्यक्तः प्रौढोऽश्लथश्चैव,

कुम्भः

व्यञ्जनः—वीणायां धातुः

दशविधोऽयं, पुष्पं, कलं, तलं, बिन्दुः, अनुस्वनितं, निष्कोटितं, उन्मृष्टं, अवमृष्टं, अनुबन्धनं, व्यञ्जनं—इति॥

भिन्नाङ्गुलिप्रहारेण धातुर्व्यञ्जनसंज्ञकः।

कुम्भः

अयं दशविधः।

व्यतिकरः—रसगतिः

समकालसमुत्पन्नैस्त्रिभिर्द्वाभ्यामथापि वा।
रसश्लेषव्यतिकीर्णैस्तु स तु व्यतिकरः स्मृतः।

शारदातनयः

व्यत्यासताडितम्—पादमणिः

अङ्गुलीपृष्ठभागेन पादस्यैकस्य यत्र च ।
अपरस्य तलेनाऽपि पादं व्यत्यासितक्रमात् ॥
तिष्ठन् सा दिक् च गच्छन् वा महीं सन्ताडयेन्मुहुः ।
व्यत्यासताडितं तत्तु नृत्तज्ञैः परिकीर्तितम् ॥

वेमः

व्यथा

दुःखाविष्टतया स्थानं व्यथा नाम शरीरिणाम् ।
कार्याक्षमत्वं चित्तस्य विषादादुरुपीडनात् ॥

भावविवेकः

व्यपेक्षा—भक्तिः

परस्परं पदार्थानामाकांक्षा स्याद्व्यपेक्षणम् ।
तत्राभिधानिकी नैयायिकी नैषेधिकी च सा ॥

तत्र श्रुतिसमाख्या समुच्चयातिदेशादिभिरभिधीयमाना आभिधानिकी । ऊहविपर्ययविपरिणामाध्याहारवाक्यशेषव्यवहितकल्पनादिभिरुपकल्प्यमाना नैयायिकी । निषेधवचनतो नैषेधिकी ।

भोजः

सा व्यपेक्षा पदार्थानां आकांक्षा या परस्परम् ।
या च क्रिया कारकादिभावेनान्वययोग्यता ।

शारदातनयः

व्यभिचारिणः

व्यभिचारिण इति कस्मात् । उच्यते । वी—अभि—इत्येतावुपसर्गौ । चरतौ धातुः विविधमाभिमुख्येन रसेषु चरन्तीति व्यभिचारिणः । चरन्ति नयन्तीत्यर्थः । कथं नयन्ति यथा सूर्य इदं नक्षत्र अमुं वासरं नयतीति । न च तेन बाहुभ्यां स्कन्धेन वानीयते । किन्तु लोकप्रसिद्धमेतत् । यथेदं सूर्यो नक्षत्रमिदं वा यवमेतेव्यभिचारिणः

भरतः

व्यभिचारिभावः

व्यभिचारिणो हि लोके रत्यादेः स्थायिभावस्य सहकारित्वेन प्रसिद्धाः । कथमेषां स्थायिभावस्य सहकारित्वमिति चेत् ब्रूमः । ते खलु तस्य तस्य स्थायिभावस्यानुभावान् यथास्वमनुप्रविशद्भिः समानधर्मैरात्मीयानुभावैः वृद्धिस्समानैस्सर्वेषामिति न्यायादभिवर्धयन्तः तैरप्यनुप्रविष्टाः आत्मीयानुभावानां आत्मनैवोन्नीयन्तः स्थाय्यनुकूलविभावोत्पन्नतया स्थायिभावतामेव स्थायिन एवार्थे वर्तमानाः तथा तथा तं तं रसमुपचिन्वाना विविधेन प्रकारेण रसं प्रत्यभिमुखीभूय चरन्ति । यथोक्तं—

विविधं ह्याभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।
स्वधर्मस्यार्पणेनेव पुष्णन्ति स्थायिनं तदा ॥
यथास्वं निविशन्त्येते स्थायिनो व्यभिचारिणः ।
अतस्सुखानुबन्धाः स्युर्ग्लानिप्रभृतयो रतौ ॥

शोके दुःखानुविद्धाः स्युरिति सर्वत्र चिन्त्यताम् — इति । अपि चोक्तम्—

विशेषादाभि मुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।
स्थायिन्युन्माननिर्मग्नाः कल्लोला इव सागरे ॥

अयमाशयः – यथायथं तैस्तैर्विभावैर्लब्धात्मभावाः सुखादिलक्षणैर्धर्मैरनुबद्ध्यमानाः स्वानुकूलतिभावोत्पन्नैर्जेलतरङ्गन्यायादात्मनस्त्वभिन्नैरेवात्मविवर्तैः निर्वेदादिभिः समानधर्मैरेव बहुलीक्रियमाणैः तैस्सहैकत्वं पृथक्त्वं चावहन्तः स्वधर्मान् तेषु विक्षिपन्तः तद्धर्मैरत्यात्मानमप्याप्याययन्तः स्वभावबलासारितोत्कर्षद्वारेण रसतामापाद्यमानाः लोके स्थायिभावाः परिदृश्यन्ते । तस्मात् 'स्थायिनोऽर्थे प्रवर्तन्ते भावास्सञ्चारिणो यथा'इति स्मृतेश्च । स्थायिसहकारित्वं व्यभिचारिणामुत्प्रेक्षामहे । अत्र मुनिः वि अभि इत्येतावुपसर्गौ । चरतौ धातुः । वागङ्गसत्वोपेतानां प्रयोगे विविधानां रसानामाभिमुख्येन चरन्तीति व्यभिचारिणः । तान्नयन्तीत्यर्थः ।

रसविवेकः

व्यवसायः—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

व्यवसायोऽर्थ्यहेतुयुक्—युगिति योजनम् । अर्थनीयस्य फलहेतुः तद्योगो व्यवसायः । अन्ये तु व्यवसायः स्वशक्त्युक्तिः इति पठन्ति । यथा—वेण्यां—नूनं तेनाद्य—इत्यादि । एतच्च संरम्भाङ्गेन सङ्गृहीतम् ।

सागरः

व्यवसायः स्वसामर्थ्यप्रख्यापनमुदीर्यते ।

सिंगः

व्यवसायः स्वशक्त्युक्तिः पुरतः कस्यचित्कृता ।

सर्वेश्वरः

व्यवसायश्च विज्ञेयः प्रतिज्ञाहेतुसंभवः ।

भरतः

प्रतिज्ञातस्याङ्गीकृतस्यार्थस्य हेतवो ये तेषां संभवः प्राप्तिः व्यवसायः । यथा—रत्नावल्यां ऐन्द्रजालिकप्रवेशात्यौगन्धरायणेन यत्कर्तुमङ्गीकृतं तस्यैव हेतुः प्राप्तिः ।

अभिनवः

प्रतिज्ञाहेतुसंश्लिष्टं वाक्यं व्यवसायः । यथा—वेण्यां जानाति सुयोधनो जलस्तम्भनीं विद्यामिति ।

सागरः

व्यवसायी

सदोषेषु पुनः कार्यमालोच्य गुणवत्तरम् ।
व्यवसत्याशु कर्ता यो व्यवसायी स कथ्यते ॥
किञ्चिदाचरितं कार्यं व्यवसायसमुत्थितम् ।
आकार्यसिद्धेरजडो यश्च सोऽपि तदाह्वयः ॥

भावविवेकः

व्यवहारः

गुणप्रधानभावेन यासां व्यवहृतिर्मता ।

कुम्भः

व्यस्तोत्प्लुतनिवृत्तम्—चालकः

आकुञ्चितकूर्परौ पार्श्वाभिमुखं निर्गतौ करौ ।
ततश्चान्योन्यसंश्लिष्टौ तथैवोर्ध्वचलन्मुखौ ॥
भूतलाभिमुखौ यत्र क्रियेते रेखयान्वितौ ।
व्यस्तोत्प्लुतनिवृत्तं तदाचक्षत विचक्षणाः ॥

व्याक्षेपि—दर्शनम्

पश्चादपाङ्गसञ्चारात् दूरे व्याक्षेपि कथ्यते ।

वेमः

व्याख्या-द्विपदी—(मात्रावृत्तम्)

प्रथमो गणः द्विमात्रः, त्रिमात्रः, पञ्चमात्रो वा, साकल्येन दशमात्रः ।

विरहाङ्कः

व्याघ्रः—हस्तः

अङ्गुल्यः कुञ्चिताग्रसर्वाः व्याघ्रहस्तो विधीयते ।
पुरोमुखः पुरोभागे पञ्चास्यस्य निरूपणे ॥
पार्श्वभागे स्थितौ तौ चेत्कपी व्याघ्रे च दर्शयेत् ।
अधोमुखस्तु विन्यस्तो व्याघ्रपादनिरूपणे ॥
स्त्रीणां स्तने मुखं बध्वा नखक्षतनिरूपणे ।
व्याघ्रहस्तो विधीयेत तत्तत्कर्मानुसारतः ॥

विनायकः

—स्वरजातिः

चतुर्युता तु सप्तम्या व्याघ्र इत्यभिधीयते ।

भौमापतम्

व्याघ्रनन्दनः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स .
(अव) स नि ध नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

व्याघ्रमञ्जरी—मेलरागः (सुवर्णाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

व्याजः—शृङ्गारचेष्टा

सत्यभीष्टार्थसंप्राप्तावौत्सुक्योत्तरलं मनः ।
गोपितुः क्रियते यान्या चेष्टा व्याजस्स कीर्तितः ॥

यथा—'इति वादिनि देवर्षौ' । कुम्भः

अनुरागतः प्रवृद्धीक्रियते स्त्रीभिर्यदन्यदपदिश्य ।
चुम्बनमाश्लेषो वा व्याजस्स तु कीर्तितः कृतिभिः ॥
प्रियायाः प्रथमालोके यदा प्रियतमस्य च ।
तत्क्षणोद्भूतमदनः विकाराकारसंवृतौ ।
क्रियते यान्यमाश्रित्य चेष्टाव्याजस्सविश्रुतः ॥

शिंगिः

व्याजिमः—पुस्तः

व्याजिमो नाम विज्ञेयो यन्त्रेण क्रियते तु यः ।

भरतः

व्यादीर्णम्—चिबुकम्

जृम्भालस्यादिषु भवेद्व्यादीर्णं दूरनिर्गतम् ।

वेमः

व्यादीर्णा—हनुः

व्यादीर्णात्यर्थविवृता जृम्भायां भाषणे इमे ? ।
स्थूलवस्त्वनुगारेच हनुस्तज्ज्ञैः प्रयुज्यते ॥

सोमेश्वरः

व्याधिः—चित्ताभिनयः

दोषाधिक्येन जनितः शीतज्वर इतीर्यते ।
वियोगादेव जनितः तापज्वर इतीर्यते ॥
पताकार्धौ मुखस्थाने बद्धस्तु तदनन्तरम् ।
किञ्चित्सूर्चा तु तस्मिश्च चलितस्तु पुनः पुनः ॥
मृगशीर्षौ हस्तमूले नाभ्यां चैव स्थितो यदि ।
शीतज्वर इति प्रोक्तो भरतागमवेदिभिः ॥
कर्तरी च पुरोभागे चलिता तदनन्तरम् ।
अधोमुखः पुरोभागे चलिता तु विशेषतः ।
ज्वरे वियोगजनिततापाख्ये विनियुज्यते ॥

विनायकः

व्याधिः—व्यभिचारिभावः

वातपित्तकफसन्निपातप्रभवः। तस्य ज्वरादयो विशेषाः। ज्वरस्तु द्विविधः, सशीतस्सदाहश्च। तत्र सशीतस्य प्रवेपितसर्वाङ्गोत्कम्पननिकुञ्चनाग्न्यभिलाषरोमाञ्चहनुवलननासाविकूणनमुखशोषणपरिदेवितादयोऽनुभावाः। सदाहस्य विक्षिप्ताङ्गकरचरणभूम्यभिलाष आनुलेपनशीतलाभिलाषपरिदेवनमुखशोषणोत्कृष्टादयोऽनुभावाः। अन्यव्याधयो मुखविकूणनगात्रस्तम्भस्रस्ताक्षिनिश्वसनस्तनितोत्क्रुष्टवेपनादिभिरभिनेयाः।

भरतः

धातुक्षोभेण शोकेन वा तमङ्गविक्षेपादिभिरभिनयेत्।

सागरः

व्याधिः—विरहावस्था

सामदानार्थसंभोगैः काम्यैस्संप्रेषणैरपि।
सर्वैर्निराकृतैः पश्चाद्व्याधिस्समुपजायते ॥

मुह्यति हृदयं क्वापि प्रयातिशिरसश्च वेदना तीव्रा।
न धृतिं चाप्युपलभतेह्यष्टममेवं प्रयुञ्जीत ॥

भरतः

व्यापकम्—गीताङ्गम्

स्वरकालाङ्गभेदैः व्याप्तं व्यापकमुच्यते। यथा—शशिकलधवलमित्यादिगणैर्द्वादशभिर्भवति।

नान्यः

व्यापकश्रुतिभूषणः—वाद्यप्रबन्धः

दशखण्डाभिधायादौ भिन्नभिन्नसुवाद्यकात्।
शेखराख्यो भवेद्वाद्यो रञ्जको भिन्नपाठकः ॥
एकपाटस्तु खण्डानां दिशानामन्ततो भवेत्।
विलम्बितलयोऽप्यत्र ततो मध्यलयात्मकौ ॥
यमलाभिधकौ खण्डौ स्यातां द्वौ भिन्नवाद्यकौ।
पूर्ववच्चैतयोरन्ते शेखरं संप्रयोजयेत् ॥
ततः प्राग्दशखण्डानां पृथग्भावचतुष्टयम्।
प्रत्येकं तु द्विरभ्यस्तं सकृद्वा पुनरुच्चरेत् ॥
शेखरं त्वन्ततो युञ्ज्यात् पूर्ववन्मध्यमो लयः।
कलासाख्यं ततः खण्डं शुद्धपाटविमिश्रितम् ॥
धीगत भूरिवाद्याढ्यं कुर्याद्द्रुतलयात्मकम्।
सर्वत्र स्वेप्सितस्ताल एक एव प्रकीर्तितः ॥
तदैनं मुनयः प्राहुः व्यापकश्रुतिभूषणम्।
ताण्डकाव्याप्तिमित्याहुः श्रीकर्णाटकभूषणाः ॥

श्रीकण्ठः

व्याभुग्नम्—वदनम्

यन्मनागायतं वक्त्रं तद्व्याभुग्नमितीरितम्।
औत्सुक्यचिन्तानिर्वेदगम्भीरालोकनादिषु ॥

अशोकः

व्यायोगः—रूपकम्

प्रख्यातनायकविषयः। ऋषिकन्यापरिणययुतः सम्भोगमुक्तो वा एकाङ्कः। नियुद्धयुद्धबहुलः दीप्तवीररौद्ररसः विदितकथः, संस्फोटवान्मुखनिर्वहणसन्धियुक्तः, नातिकरुणश्रृङ्गारः कथ्यते सद्भिः।

सागरनन्दी

व्यायोगस्तत्र बुधैः कार्यः प्रख्यातनायकशरीरः।
अल्पस्त्रीजनयुक्तः स्यादेवं हि प्रयोज्यश्च ॥
बहवस्तत्र तु पुरुषाः व्यायच्छन्ते कथाशरीरवशात्।
न च तत्प्रमाणनियमः किंचैकाङ्को विधातव्यः ॥
न स दिव्यनायककृतः कार्यो राजर्षिनायकनिबन्धः।
युद्धनियुद्धाधर्षणसङ्घर्षयुतश्च कर्तव्यः।
एवं विधस्तु कार्यो व्यायोगो दीप्तकार्यरसयोनिः ॥

भोजः

व्यायोगस्तु डिमस्यैव दोषभूते दिव्यनायकाभावात्। केवलमत्रोदात्तस्य राजादेर्नायिकता। अपि त्वमात्यसेनापतिप्रतेर्दीप्तरसस्य। दिव्यैर्देवैर्नृपैऋषिभिश्च नायकैः न निबध्दोऽयं भवतीत्यर्थः। ननु कस्मादयं व्यायेग इत्याह। युद्धनियुद्धेति। व्यायामे युद्धप्राये नियुद्धन्ते पुरुषा यत्रेति व्यायोग इत्यर्थः। सङ्घर्षेति। शौर्यविद्याकुलरूपादिकृता स्पर्धा। दीप्तेति। दीप्तं काव्यमोजोगुणयुक्तम्। दीप्तरसाद्याः वीररौद्राद्याः। तदुभयं योनिः कारणमस्य।

अभिनवगुप्तः

व्यायोगस्येतिवृत्तं यत्तत्प्रख्यातमितीरितम्।
धीरोदात्ताश्च विख्याताः देवा राजर्षयोऽथवा ॥
नायकास्त्रिचतुः पञ्च भवेयुर्न दशाधिकाः।
दिव्ययोनिरथाल्पस्त्रीपरिवारस्त्रिसन्धिकः ॥
गर्भावमर्शरहितो विष्कम्भादिसमन्वितः।
एकाहचरितैकाङ्को भारत्यारभटीयुतः ॥
युद्धाधर्षणसंफेटविद्रवादिनिरन्तरः।
काचित्कः स्वल्पश्रृङ्गारः षड्दीप्तरसनिर्भरः।
अस्त्रीनिमित्तसङ्ग्रामो व्यायोगः कथितो बुधैः ॥

शारदातनयः

यथा—परशुरामविजयः, धनञ्जयविजयः, वीरविक्रमः। षडिति। श्रृङ्गारहास्यशान्तरहिताः नव रसाः। डिमस्येति शेषः।

व्यालशीला—स्त्री

मानावमानयोस्तुल्या परुषा कटुकाक्षरा ।
शठानृतोद्धतकथा पिङ्गाक्ष्यालवंशजा ॥

भरतः

व्यावर्तकः—हस्तप्राणः

वक्रतः पार्श्वभागे यो हस्तो व्यावर्तको मतः ।

सूत्राः

व्यावर्तितम्—हस्तकरणम्

व्यवर्तते कनिष्ठाद्या यत्राऽङ्गुल्यः क्रमाद्यदि ।
अभ्यन्तरेण तत्प्रोक्तं सद्भिर्व्यावर्तितं तदा ॥

अशोकः

व्याविद्धम्—दर्शनम्

ऊर्ध्वाधःक्षिप्रसंचारो व्याविद्धमिति कथ्यते ।

शारदातनयः

व्याकीर्णपदा—गतिः

व्याकीर्णपदसञ्चारा साऽव्यक्तान्वर्थलक्षणा ।

वेमः

व्यावृत्तः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

मूर्छनाद्यस्वराङ्कत्वतृतीयं तदनन्तरम् ।
द्वितीयात्तुरीयमभ्यस्य पुनः प्रथममाश्रयेत् ॥

चतुःस्वरे एवमाद्याः स्यात्त्रिगमाद्याः कलास्ततः ।
चतुःस्वराः प्रोक्तरूपाश्चेद्व्यावृत्ताभिधस्त्वसौ ॥

पण्डितमण्डली

सगरिमस, रिमगपरि, गपमधग मधपनिम ।

व्यासक्ति—दर्शनम्

व्यासक्ति क्षेपमन्यत्र लोतकमन्यत्र च स्थितम् ।

वेमः

व्याहारः—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

प्रत्यक्षवचनं यत्तु स व्याहार इति स्मृतः

भरतपाठान्तरम्

—वीथ्यङ्गम्

प्रत्यक्षवृत्तिरुक्तो व्याहारो हास्यलेशार्थः ।

भरतः

अथवा—

प्रत्यक्षं नायकस्यैव यद्वै दृष्टवदुच्यते ।
अशङ्कितं तथा योगाद्व्याहारस्सोऽभिधीयते ॥

भरतः

प्रत्यक्षशब्देन भावी प्रत्यक्ष उच्यते । तदयमर्थः-भाविनि प्रत्यक्षेऽर्थे दैववशादुक्तिर्यस्य स व्याहारः । त्रिविधोऽर्थोऽभिनीयते येन । यथा—उद्दामोत्कलिकामित्यादि रत्नावल्याम् ।

अभिनवः

अन्यार्था भाविदृष्टिर्वा व्याहारो हास्यलेशगीः । यथा-मालविकाग्निमित्रे लास्याङ्गे नायकस्य विश्रब्धनायिकादर्शनार्थं प्रयुक्तो हास्यलेशकारित्वाद्व्याहारः । भाविदृष्टिर्यथा उद्दामोत्कलिकामित्यादि.

रामचन्द्रः

प्रत्यक्षानुभवारूढो व्याहारो हास्यलेशकृत् ।

कृतसंभोगे राजानं सोपहासमिव भूप तवकार्येषु मे जिह्वा पल्लवयत्येव । गुडदध्ना जडायितुम् ।

सागर

व्रीडा—चित्राभिनयः

हंसास्यस्तु पुरोभागे ऊर्ध्वाधश्चलितो यदि ।
संयुक्तार्धपताकौ द्वौ पुरोभागे स्थितौ यदि ॥
नवसङ्गमभावे तु दर्शयन्ति मनीषिणः ।
मुखस्थाने तु मुकुलः तिर्यक् चालः पताकिकः ॥
पताकश्चोर्ध्वभागे तु मृदस्तोव विधीयते ।
पुरोमुखः पुरोभागे पताकश्चलितो यदि ॥
तिर्यग्घंसास्यचलनं पताकं तदनन्तरम् ।
अधोमुखं चालयित्वा अकार्यकरणे भवेत् ॥

विनायकः

—व्यभिचारिभावः

अकार्यकरणात्मिका । सा च गुरुव्यतिक्रमणावज्ञानप्रतिज्ञानिर्वहण पश्चात्तापादिभिरुत्पद्यते । तां निगूढवदनाधोमुखविचिन्तनोर्वीलिखनवस्त्राङ्गुलीयकस्पर्शन नखनिकृन्तनादिभिरनुभावैरभिनयेत् ।

भरतः

अकार्यकरणज्ञानात गुर्वाज्ञादिव्यतिक्रमात् ।
अनिर्वाहात्प्रतिज्ञायाः त्यागाद्भयोनुतापतः ।
व्रीला तदनुभावाः स्युरुर्वीलेखनचिन्तने ।
मुखावनम्रताऽव्यक्ते वचनं नखकर्तनम् ।
वस्त्राङ्गुलीयकस्पर्शो दूरादेवावकुण्ठनम् ।
अनिर्गमो बहिः क्वापि सर्वत्राप्यनवस्थितिः ॥

शारदातनयः

श

शकः—रागः

जातष्षड्ज्यास्सधैवत्याः षड्जांशन्याससंयुतः ।
पीडनं पञ्चमस्यात्र शकरागः प्रकीर्तितः ॥

मोक्षः

जातष्षड्ज्याश्च धैवत्याश्शकसंज्ञो निरूप्यते।
षड्जस्यान्तांशसंयुक्तः पञ्चमाल्पो भवेदयम्॥
युक्तारोहिप्रसन्नान्तो मध्यमश्रितमूर्छनः।
शकसंज्ञ इति प्रोक्तो नारदेन महात्मना॥

हरिः

शकटः—हस्तः

भ्रमरे मध्यमाङ्गुष्ठप्रसाराच्छकटो भवेत्।
पुरो भागे तु शकटः राक्षसे शकटार्थके॥

विनायकः

शकटघ्नः—देशीतालः

शकटघ्ने विरामान्तः द्रुतत्रयमथ गुरुः ० ० ό ऽ

लक्ष्मणः

शकटहस्तिनी—मेलरागः (मेचकल्याणी मेलजन्यः)

(आ) स म ग म प नि ध म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

शकटहस्तः

अर्धचन्द्राख्यकरयोस्सम्मुखं मेलनं कृतम्।
स्वस्तिकेनाङ्गुलीस्सर्वा व्याकुञ्चेच्छकटाभिधे।
सूर्याचन्द्रमसावस्य देवते सूर्यमण्डले।
चन्द्रस्य मण्डले चापि शकटे विनियुज्यते।

गौरीमतम्

शकटास्यम्—मण्डलम्

जनितां च स्थितावर्तां शकटास्यां तथैव च।
एलकाक्रीडितां वृत्ताड्डितां च जनितां पुनः॥
समोत्सरितमत्तल्लीं शकटास्यामपि क्रमात्।
कुरुते दक्षिणो वामश्चरणः स्पन्दितां तथा॥
ततश्च शकटास्यां च यावन्मण्डलपूरणम्।
क्रियते यत्र तत्प्रोक्तं शकटास्यं तु मण्डलम्॥

वेमः

—करणम्

पादे तु शकटास्याधः समं हस्तं प्रसारयेत्।
तद्विक्रमपरं कुर्याद्वक्षस्थं खटकामुखम्॥
यत्र स्याच्छकटास्यं तत्क्रीडागोपालखेलने।
अभ्यधाच्च करावत्र भट्टतण्डुस्तु रेचकौ॥
पादावादाय हस्ताभ्यां द्विश्रिः कुर्याद्गतागतम्।
शकटाकारतां बिभ्रदिति कैर्तिधरं मतम्॥

ज्यायनः

शकटास्या—चारी

निषण्णदेहं संधार्य पूर्वकायं प्रयत्नतः।
समुन्नमय्य वक्षश्च यदाग्रतलसंचरम्।
पादं प्रसारयेच्चारी शकटास्या तदा भवेत्॥

वेमः

शकतिलकः—रागः

मध्यमापञ्चमीजातस्तिलकश्शकपूर्वकः।
पञ्चमांशग्रहष्षड्जहीनो मध्यममूर्छनः॥
सञ्चारिवर्णसंयुक्तः काकलीकलितस्तथा।
सप्रसन्नान्त एव स्यात्तिलकश्शकपूर्वकः॥

हरिः

नैषादीपञ्चमीजात्योः शकाद्यस्तिलकाह्वयः।
निषादांशो भवेदेष पञ्चमन्याससंयुतः॥

मोक्षः

शकवलिता—रागः

गान्धारषड्जहीना पांशन्यासग्रहा धरिसदीर्घा च।
सस्फुरिता शकवलिता पुष्यकताना च नन्दिर्नामूर्छा॥

नान्यः

पंचमांशग्रहन्यासा षड्जगान्धारवर्जिता।
शकवलिता दीर्घस्वद्धारिभिः स्फुरितान्विताः॥

मतङ्गः

सांशन्यासनिषादा धापन्यासा च तिरिपगमकाद्या।
क्रममन्द्रतारमध्यमषड्जा ज्ञेया शकवलिता॥

नान्यः

षड्जांशा सप्तमन्यासाप्यपन्यासस्थधैवता।
विज्ञेया शकवलिता सतारामन्द्रमध्यमा॥

याष्टिकः

अस्याश्च यथोक्तविशेषवेदितो मालवकैशिकबाङ्गालिकयोरिवालापकरूपकविधिर्वेदितव्यः।

शक्तिः—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

विरोधिप्रशमो यश्च सा शक्तिः।

भरतः

विरोधिनः कुपितस्य प्रशमः प्रसादनम्। शक्तिः। बुद्धिविभवादि शक्तिकार्यत्वात्। यथा—सव्याजैः शपथैरिति राजवाक्यं रत्नावल्याम्।

अभिनवः

विरोधप्रशमः शक्तिः। यथा—नागानन्दे अज्ञानेत्यादिगरुडवचनम्।

सागरः

क्रुद्धप्रसादनं शक्तिः। प्रसादनं अनुकूलनम्। अथवा। क्षिपतः प्रकर्षेण सादनं विनाशनं शक्तिः। यथा—कृत्यारावणे रामेण प्रलयेनेव दशशिराः पातित इति रावणस्य विनाशनम्। विरोध-प्रशमनं शक्तिरिति पाठे प्रसादने प्रसन्नेरपि भावात् एतदप्यन्त-र्भूतम्। अथवा—प्रकृताभिप्रायविरुद्धाचरणहेतुरभिप्रायो भावा-न्तरमङ्गम्। अत्रान्ये मन्यन्ते। यथा—तापसवत्सराजे षष्ठेऽङ्के वासवदत्तां मरणाध्यवसायान्निवर्तयितु यौगन्धरायणस्य भावः तद्विरुद्धाचरणं भावान्तरात्कृतमिति च शक्तिः। अन्ये तु शक्ति-स्थाने आज्ञां पठन्ति। कृत्यारावणे दारुणिकाया रावणस्याज्ञा।

सागरः

क्षमातिरस्कृतो रोषः शक्तिरुच्यते।

सर्वेश्वरः

उत्पन्नस्य विरोधस्य शमनं शक्तिरुच्यते।

सिंगः

विरोधशमनाच्छान्तिः।

शक्तिमुद्रिका—अङ्गुलीयकम्

अङ्गुलीवलयैर्वेष्टिता शक्तिमुद्रिका।

सोमेश्वरः

शक्वरीछन्दोवृत्तानि

शतानि त्रीण्यशीतिश्च सहस्राण्यपि षोडश।
वृत्तानि चैव चत्वारि शक्कर्याः परिसंख्यया॥ १६३८४

भरतः

शक्त्यङ्कणपुराधिपः—देशीतालः

ततश्शक्त्यङ्कणपुराधिपताले प्लुतश्शरौ।
प्लुतश्शरौ प्लुतबाणौ प्लुत बाणौ द्रुतात्रयः॥

ऽ॥ऽ॥ऽ॥ऽ॥०००

गोपतिप्पः

शङ्करप्रिया मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि ध प स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मत्र

शङ्करानन्दः—मेलरागः

शङ्कराभरणो रागः शङ्करानन्दको भवेत्।
रिगपास्तत्र चांशास्यू रिन्यासेन सुशोभितः।
स्वस्वसंवादिनां योगाच्च स्याद्बहुकम्पनम्॥
सर्वदा गेयः।

अहोबिलः

शङ्कराभरणं—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मत्र

शङ्कराभरणः—मेलरागः

शङ्कराभरणे प्रोक्तौ गनी तीव्रौ तु सादिमे।
गन्यासे मध्यमांशे च ह्यल्पकम्पसुशोभिते॥

प्रातःकालगेयः।

अहोबिलः

—रागः

वीरे निशि निषादांशः शङ्कराभरणः सदा।

नारायणः

शङ्कराभरणः—रागः

मन्द्रस्वरं मुद्रयित्वा वांशिकैः क्रियते यदा।

जग-मल्लः

छायान्तरेण रागोऽन्यः शङ्कराभरणस्तथा॥

जगदेकः

शङ्कराभरणः उपाङ्गरागः

मुद्रयित्वा स्वरं मन्द्रं अन्यछायेन वांशिकैः।
क्रियते मध्यमादिश्चेच्छङ्कराभरणो ह्यसौ॥

भट्टमाधवः

—मेलकर्ता

यश्शङ्कराभरणरागमिहापि षड्ज-
युक्ताच्युतोक्षशिवगान्धरशुद्धमध्यम्।
पञ्चार्थयुक्तहरिधैवतरुद्रदन्ती
एवं क्रमाक्रमसमं कथयन्ति पूर्णम्॥

समपाः शुद्धाः। रिश्चतुः श्रुतिः।
गस्साधारणः धश्चतुश्रुतिः काकलिर्निषादः।
पञ्चमोऽप इत्यर्थशब्देन द्योत्यते।

परमेश्वरः

—मेलरागः (केदारमेलजः)

शङ्कराभरणो रागः षड्जत्रयमनोहरः।
गेयस्सूर्योदये नित्यं मुद्रितामिधभूषितः॥

श्रीकण्ठः

—रागः

सैव मुद्रितमन्द्राचेद्वंशवादनकर्मणि।
छायान्तरेण गानेन शङ्कराभरणो भवेत्॥

सैवेति मध्यमादिः।

ह.।

शङ्कराभरणरागध्यानम्

महेशमौलीन्दुसुधातितृप्तः
स्फुरत्फणास्थूलमणिप्रदीपः।
भुजङ्गमूर्तिः कमनीयकीर्ति-
र्विराजते शङ्करभूषणाख्यः॥

श्रीकण्ठः

वीणाञ्चितकरां चन्दनागमूलनिवासिनीम्।
शङ्कराभरणं ध्याये सर्पावृतशरीरिणम्॥

रागसागरः

शङ्का—व्यभिचारिभावः

सन्देहात्मिका स्त्रीनीचप्रभवा चौर्याभिग्रहणनृपापराधपापकर्मकरणादिभिर्विभावैरुत्पद्यते। सा मुहुर्मुहुरवलोकनात्रकुण्ठनमुखशोषण जिह्वापरिलेहनमुखवैवर्ण्यस्वरभेदवेपथुशुष्कोष्ठकण्ठायास साधर्म्यादिभिरनुभावैः प्रयोक्तव्या। अत्राकारसंवरणमपीच्छन्ति केचित्। तच्च कुशलैरुपाधिभिरिङ्गितैश्चोपलक्ष्यम्।

भरतः

सा च कदाचित्स्वस्मिन्। यदा समापराधयोरात्मपरयोः परो राजादिना दण्ड्यते। कदाचित् परस्मिन्। यदा विकाराकुलतया कृतदोषत्वेन परस्संभाव्यते।

हेमचन्द्रः

अनर्थप्रतिभा शङ्का परक्रौर्याच्च दुर्नयात्।

स्वदुर्नयाद्यथा—रत्नावल्यां सागरिकां प्रतिह्रिया सर्वस्वेति राजवाक्यम्।

अल्लराजः

शृङ्गारे शङ्कामुत्तमोऽप्यवलम्बत इति केचित्। तद्यथा—शङ्के भानुमतीमिति दुर्योधनो विदूषकमाह।

सागरः

शं सुखं कुत्सयति या सा शङ्केत्यभिधीयते।
आत्मोत्था च परोत्थेति सा पुनर्द्विविधा मता।
आत्मोत्था तु परिज्ञेया दीनदृष्टिविलोकनैः।
परोत्थात्वङ्गचेष्टाभिर्विज्ञेया भावकोविदैः।

शारदातनयः

परोत्था यथा—
प्रीते पुरा पुररिपौ परिभूय मर्त्यान्
वव्रेऽन्यतो यदभयं स भवानहंयुः।
तन्मर्मणि स्पृशति मा मतिमात्रमद्य
हावत्स शान्तमथवा दशकन्धरोऽसि॥

अत्र गर्वितरावणकृतेन मर्त्येतराभयवरणेन माल्यवतश्शङ्का मर्मणि स्पृशतीत्यादिना वागारम्भेण प्रतीयते।

नरसिंहः

शङ्का

वाक्यार्थविषयाद्बुद्धि विषये सति वा न वा।
शङ्कां नाम विदुः स्वार्थव्यभिचारनिमित्तजाम्।
तामेवानिष्टविषयां भिया शोकेन वान्विताम्।
निवर्तनीं च तद्धेतोराहुश्शङ्केति भूयशः॥

भावविवेकः

—चिलाभिनयः

पताकार्धं पुरोभागे चलितं तस्करार्थके।
पुरोभागे कर्तरी तु चलिता चापराधके॥
पुरोभागे तु सन्दर्शं हृदये मुकुलं तथा।
चालयेच्चापि शङ्कायां करटीकाविचक्षणः॥

विनायकः

शङ्कारवः—मेलरागः (हैमवतीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म म रि स.

मञ्ज

शङ्किता—दृष्टिः

किञ्चिच्चला स्थिरा किञ्चिदुन्नता तिर्यगायता।
गूढा चकिततारा च शङ्किनी दृष्टिरिष्यते॥

शारदातनयः

दृश्यादुद्रुतनिवृत्ता च मुहुर्लोला स्थिरोन्नता।
तिरश्चीना यथा गूढा तथा चकिततारका।
सा दृष्टिश्शङ्किता प्रोक्ता शङ्कायां पूर्वसूरिभिः॥

अशोकः

नातिस्थिरा निवृत्ता द्रागीक्षणाद्बहिरुन्मुखी।
व्यामूढवायता तिर्यङ्मुहुश्चकिततारका।
दृष्टिस्स्याच्छङ्कितानां च शङ्कायां मेनिरे बुधाः॥

विप्रदासः

शङ्कुकः

नाट्यशास्त्रव्याख्याता एषः मयूरकवेः पुत्र इति कैश्चिदुक्तम्। काश्मीरराज्ये अयं मन्त्री आसीत्। अभिनवगुप्तः श्रीशङ्कुक इति बहुमानोपपदेन स्मरति। रससूत्रव्याख्याने अनूदितमस्य मतम्। क्रैस्तवे ८००

शङ्खः—हस्तः

शिखरान्तर्गताङ्गुष्ठ इतराङ्गुष्ठसङ्गतः ।
तर्जन्याद्या यतश्श्लिष्टा शङ्खहस्तः प्रकीर्तितः ।
अंसभागेत्वयं हस्तः विष्णोश्शङ्खनिरूपणे ॥

विनायकः

—गीतालङ्कारः (अठतालभेदः)

लघुर्गुरुश्च भवति लघुशेखरतालकः ।
शङ्खश्च मठतालेन गीयते गीतकोविदैः ॥

पार्श्वदेवः

—सुषिरवाद्यम्

शङ्खं निर्दोषमादाय नाभिं तस्य समुद्धरेत् ।
एकादशाङ्गुलायामं कर्तव्यं शिखरं ततः ॥
क्रमशो हीयमानं च धातुशिक्थकनिर्मितम् ।
अर्धाङ्गुलं मुखे रन्ध्रमन्तरा माषमात्रकम् ॥
विधाय करयुग्मेन श्वासेनापूरितोदरः ।
बद्धः कराग्रैः पाटै हुं भुं पाटसमन्वितैः ॥

सोमेश्वरः

उत्खातनाभेश्शङ्खस्य शुद्धस्यैकादशाङ्गुलम् ।
सुषिरं धातुनिष्पन्नं मधुसिक्थकनिर्मितम् ॥
हीयमानाकृतिरयं शिखरस्य प्रदेशतः ।
सुषिरस्य मुखे रन्ध्रं दधदर्धाङ्गुलोन्मितम् ॥
मध्ये माषप्रमाणेन रन्ध्रेण समलङ्कृतः ।
धृतः कुलीरहस्तेन भूरिश्वासभृतोदरः ।
भुं भुं धुं धुं गतिभिरित्येतत्कर्णे बोधविधायकः ॥

कुम्भः

शङ्खः

सुषिरे स्वरपाटाख्ये प्रधानं शङ्ख उच्यते ।
यतः प्रथमतः शङ्खध्वनिस्सर्वत्र साध्यते ॥
यत्रासि मङ्गले शान्तौ कर्मण्यपि च पौष्टिके ।
बिभर्ति नीलजलसपलाशश्यामलो हरिः ॥
पुण्डरीकेक्षणः सम्यक् शङ्खं सव्येन पाणिना ।
विष्णोर्लक्ष्मीमुखाम्भोजचुम्बितेनानेन यः ।
चुम्ब्यते तद्गुणान् वक्तुं शक्तः को नाम मानवः ॥
प्रोद्धुरैः पृथिवीभारकारिसैन्यसमन्वितैः ।
दृश्यतेऽद्यापि शङ्खस्य स्वरसंज्ञाभिराहवे ॥
पूर्वं हि संयुगे चासन् क्षोणीन्द्रा ये महारथाः ।
तेषु किन्नाम न धृतः संख्ये शङ्खः स्वसंज्ञया ॥

नान्यः

—अङ्गुलिभूषणम्

—(वर्णालङ्कारः)

सासा निधानिनिधप, धाधापमपापामग, मामागरि, गागारिस, ।

प्रतापसिंहः

—हस्तः

धृत्वाङ्गुष्ठं करे वामे कुर्वती शिखराकृतिम् ।
शाखायोगस्तदङ्गुष्ठो कृतश्शङ्खो विधीयते ॥

नागमल्लः

शङ्खम्—करणम्

स्थाने ग्राह्यं करौ यत्र सन्दंशौ रेचितौ पुनः ।
आदेशपादात्पादोक्तसङ्गतौ शङ्खनाम तत् ॥

हरिपालः

शङ्खचूडः—तानः

मध्यमग्रामे रिधहीनौडुवः ।
नि प म ग स .

कुम्भः

शङ्खतालः—देशीतालः

शङ्खौ द्वौ लघुसंयुतौ ।
० ० । ऽ

मदनः

शङ्खहस्तः

शिखरान्तः कनिष्ठाग्रं विधायाङ्गुष्ठकाग्रतः ।
आच्छादयेत्तथा सर्वाः शाखाः शङ्खोऽस्य देवता ।
विष्णुस्स कथितश्शङ्खे विनियोग उदीरितः ॥

गौरीमतम्

शङ्खिनी—श्रुतिः

मन्द्रगान्धारद्वितीया श्रुतिः ।

मण्डली

शङ्खिनीहस्तः

शङ्खिनी पञ्चमाभिख्या मध्यमं चापि वाञ्छति ।
अपवेष्टितरूपश्चेत् हंसपक्षाभिधः करः ।
शङ्खिन्यां युज्यते साक्षात् करोऽभिनयवेदिभिः ॥

शृङ्गारः

शङ्खिन्यभिनयः

अलपल्लवमृगशीर्षहस्तयोः नाभिधारणेन कर्तव्यः। महाराष्ट्रे

शठः

अयं ऋषिः तालशास्त्रविधाता वेमभूमालेन सङ्गीतचिन्तामणौ स्मर्यते।

शठछत्रौ—ऋषी:

जातानि सप्त सामभ्यो मद्रकादीनि सप्त च।
गीतकानि प्रयुक्तानि भरताद्यैर्महर्षिभिः॥
एतेभ्यस्सर्वगीतानामुद्भवः परिकीर्तितः।
आचार्ययोश्शठछत्रसंज्ञयोरुपदेशतः॥
गीतेष्वेतेषु मार्गौ द्वौ शठछत्राभिधौ मतौ।
गीताङ्गानां तु संक्षेपाच्छठमार्ग उदाहृतः॥
छत्रमार्गस्तु विज्ञेयो गीताङ्गैरङ्गविस्तरात्।
सप्तस्वेतेषु गीतेषु लयमार्गानुसारतः।
विकल्पा बहवो ज्ञेयाः गीतविद्याविशारदैः॥ वेमः

सप्तसाम प्रस्तारादयः। गीतकानि लौकिकगीतानि। सर्वगीतानां शुद्धाभिन्नादिपञ्चजातीनां।

शतक्रतुः—देशीतालः

प्रतिलोमाच्छतक्रतुः। लक्ष्मणः

शतघ्नी—अष्टतालप्रमाणमायुधम्

शतभिषगभिनयः

इतस्ततः सूचीहस्ताङ्गुलिचालनात् कर्तव्यः। महाराष्ट्रे

शतभिषग्घस्तः

सूचिरुद्वेष्टितः ख्यातो नाट्ये शतभिषक्कृतः। शृङ्गारः

शत्रुशल्यः—देशीतालः

शत्रुशल्याभिधे ताले लो द्रुतौ लः प्लुतद्वयम्। श्रीकण्ठः
। ० ० । ऽ ऽ

(शत्रुशल्यः श्रीकण्ठकवेराश्रयो गूर्जराधिपः)

शब्दः

नादादिहेतुको यः स्यादक्षराणां समुच्चयः।
आनुपूर्वीसमुल्लेखः स शब्दव्यपदेशभाक्॥ कुम्भः

शब्दगुणाः

अधिष्ठानं स्वभावश्च गुणाः कार्यान्वयस्तथा।
तादात्म्यं चेति शब्दस्य तद्गुणाः पञ्च कीर्तिताः॥ कुम्भः

शब्दचालिः—देशीनृत्तम्

प्राग्वत्कृत्वा स्थानहस्तौ मध्यसञ्ज्ञेन नर्तकः।
यत्र स्थित्वैकपादेन शब्दवर्णानुगामिनीम्॥
गतिं नयेद्द्वितीयेन दक्षिणाध्वनि शोभनम्।
तद्वत्पादान्तरेणाथ क्रमेणैतद्द्वयोर्यदा॥
पर्यायेण गतिं कुर्याद्वार्तिकादिषु पञ्चसु।
मार्गेष्वसौ शब्दचाली पण्डितैश्च निरूपिता॥

अथवा

मार्गतालैः क्रमेणैव रासतालेन नर्तनम्।
शब्दचालिस्तथा प्रोक्ता लक्ष्यदृष्ट्या विचक्षणैः॥ दामोदरः

प्राग्वत् यतिनृत्तवत्। पञ्चस्विति। दक्षिणवार्तिकध्रुवकचित्रचित्रतरचित्रतमेषु—इत्यर्थः।

शब्दच्युतम्—काव्यदोषः

शब्दच्युतं च विज्ञेयमवर्णस्वरयोजनात्। भरतः

शब्दपाकः

यत्पदानि त्यजन्त्येव परिवृत्तिसहिष्णुताम्।
तं शब्दपाकनिष्णाताः शब्दपाकं प्रचक्षते॥ रसिकरञ्जने

शब्दार्थसंबन्धः

अयं कैश्चिद्भक्तिरित्युच्यते

वृत्तिर्विवक्षा तात्पर्यं प्रविभागो व्यपेक्षणम्।
सामर्थ्यमन्वयैकार्थ्ये अष्टौ वृत्यादयः स्मृताः।
दोषहानं गुणादानमलङ्कारो रसान्वयः॥ भोजः

इति द्वादशसंबन्धाः।

शनिहस्तः

श्लिष्टचन्द्रे मध्यमादिवक्रितातलमाश्रिता।
रेखा चन्द्रकरस्सोयं सौरार्थे संप्रयुज्यते॥ शृङ्गारः

शबरीरागध्यानम्

श्रीकण्ठशैलशिखरे शिखिबर्हवासा
मातङ्गमौक्तिककृतोत्तमहारयष्टिः।

आकृष्यते बनचरोऽशबरीभुजङ्ग-
माबध्नती वलयमुज्ज्वलनीलकान्तिः ॥

सङ्गीतसरणिः

इयमेवाशावरीति कैश्चिद्वदिता । षाडवानेयम् ।

शम्भुतालः

द्रुतप्लुतौ शम्भुताले ।

3½ मात्राः तालप्रस्तारः

शम्भुक्रिया—(धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग रि म प नि स .

(अव) स नि प नि म ग रि स .

मत

शम्भुराजीयम्

नाट्यशास्त्रव्याख्यानम् । क्रैस्त-1350 काले शम्भुराजेनकृतम् पण्डितमण्डल्यामुदाहृतोऽयं ग्रन्थः । अयं राजा काञ्चीपतिः ।

शम्भुविजृम्भितम्—नृत्तकरणम्

स्थानं शैवं समाख्यातं तदा स्यादञ्जलिः करः ।
प्रकम्पितं कं हम्वीरा चारी च कृतविच्युतिः ॥
करणं दत्तिलप्रोक्तं नाम्ना शम्भुविजम्भितम् ॥

नन्दी

अत्र कं शिरः । कृतविच्युतिः, गतिः । यथा,

भूमौ पादेन निहतिश्चाग्रयोश्चलनं जवात् ।
पार्श्वे विच्युतसंयुक्तौ यत्र सा कृतविच्युतिः ॥

शम्या—तालक्रिया

वामपाणितले पातो दक्षिणस्य करस्य यः ।
शम्येति सा निगदिता —

वेमः

शयनकर्माणि—पद

आकुञ्चितं समं चैव प्रसारितविवर्तने ।
उद्वाहितं नतं चैव शयने कर्म कीर्तितं ॥

भरतः

शय्यागतम्—अवनद्धे त्रिसंयोगः

शय्यां निद्रासु विश्रान्तिं गतं शय्यागतं विदुः ।

नान्यः

—अवनद्धे वर्णसंयोगः

यतिः । गोपुच्छः । लयः विलम्बितः अर्धपाणिः ।

भरतः

—पुष्करवाद्ये लययतिपाणिसंयोगः

अर्धपाणिस्तु यत्र स्यात्तथाचैव स्थितो लयः ।
यतिश्चैव तु गोपुच्छा वाद्यं शय्यागतं तु तत् ॥

भरतः

शरद्युतिः—मेलरागः (माररञ्जनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स .

(अव) स नि ध प म ग स .

मत

शरपञ्जरहस्तः

कर्कटाभिधहस्तोऽयं तिर्यग्बद्धश्च पूर्वकं ।
शरपञ्जरहस्तः स्यादिति प्राहुर्मनीषिणः ॥
पुरोभागेत्वयं हस्तः शरपञ्जरदर्शने ।
प्रलये व्यासपीठे च द्वन्द्वयुद्धनिरूपणे ।
भीष्मनिर्याणसमयश्चपते विनियुज्यते ॥

विनायकः

शरभध्वजः—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .

(अव) स नि ध प ग रि स .

मत

शरभबन्धः—नृत्तबन्धः

कोणेषु पात्रमेकैकं मध्ये पात्रचतुष्टयम् ।
इत्यष्टौ यत्र कुर्वन्ति भुवां विनिमयं मिथः ।
तमाह शरभं बन्धं पाण्ड्यकुञ्जरकेसरी ॥

वेमः

शरभललिता—चतुर्दशाक्षरवृत्तम्

मभनतगगाः ।

भरतः

शरभलीलः—प्रबन्धः

अष्टौ रागाः पदान्यष्टछन्दश्शरभलीलकः ।
मध्ये मध्ये स्वराः पाटा गातव्या गीतकोविदैः ।
तालगानद्वयन्यास एवं शरभलीलकः ॥

हरिपालः

स्वरपाटान्वितान्यष्टौ पदकानि भवन्ति चेत् ।
अष्टौ रागास्तथा तालास्स्याच्छरभलीलकः ॥

सोमेश्वरः

—देशीतालः

लौ द्वौ चतुर्द्रुतौ लौद्वौ ताले शरभलीलके ।
॥ ० ० ० ० ॥

वेमः

स नि स रि स रि ग रि स .

जग-मत

शरभलीलकः—प्रबन्धः
तालमानद्वयो न्यासो गीतज्ञैरस्य कल्पितः ।
द्वितीयोऽस्य भवेद्भेदः तस्य रूपं निरूप्यते ॥
तालश्शरभलीलस्स्याच्छन्दसाऽपि तदाख्यया ।
स्वराः पाटास्तदा न्यासो भवेदेतस्य पूर्ववत् ॥
जगन्मल्लः

शरभलीलाछन्दोलक्षणम् । इह हि शरभलीला कंकजजगैः ।

शरभलीलातालोडुपम्—देशीनृत्तम्
भवेच्छरभलीलस्य तालोडुपमलङ्कृतम् ।
॥○○○○॥○○
वेदः

शरमोचनी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि ग स.
मज

शरसन्धानम्—चालकः
एकस्मिन्नंसपर्यन्ते पराचीने विलोलिते ।
करोऽन्यः पार्श्वतो मौलिपर्यन्तं चेद्गतागतम् ॥
कुरुते लीलया यत्र पराचीनः करः पुनः ।
तत्रैवाऽभिमुखस्स्याचेत् शरसन्धानमुच्यते ॥
वेमः

शर्वरी—मेलरागः
गौरी मेलसमुद्भूता षड्जोद्ग्राहाऽथ शर्वरी ।
सन्यासा पञ्चमांशाया सा निन्यासेन शोभिता ॥
अहोबिलः
सर्वदा गेया

शशः—स्वरजातिः
पञ्चत्रिंशत्स्वरैर्जाता शश इत्यवगम्यताम् ।
औमापतम्

—हस्तः
तर्जन्यौ भ्रमरे हस्ते योजयेत्स शशाह्वयः ।
शशहोमप्रकरणशोधनादिषु शस्यते ॥
गौरीमतम्

शशप्लुतः—देशीतालः
लघुद्वयं द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वयं द्रुतद्वयम् ।
गुरुर्गुरुर्गुरुर्गुरुश्शशप्लुताख्यतालके ॥
तालप्रस्तारः
18 मात्राः
83

शशाङ्ककलिता—ध्रुवावृत्तम् (दशाक्षरम्)
आद्यचतुर्थे नैधनकौ द्वौ पञ्चमषष्ठौ दीर्घविधौ स्युः ।
यत्र शशाङ्के कलिताख्या गीतकविधिपङ्क्तिरिहैषा ॥
भमसगाः ।
धावदि हत्थी रुक्कवणम्मि । भरतः
द्वितीयश्च तृतीयस्तु सप्तमे चाष्टमे द्रुतः ।
शेषाष्षड् लघवः प्रोक्ताः द्रुतेयं चतुरश्रजा ॥
मध्यमोत्तमपात्राणां युद्धयोगपरिक्रमे ।
टक्करागेण गातव्या शशाङ्ककलिता ध्रुवा ॥
नान्यः

शशाङ्कद्रुक्—देशीतालः
शशाङ्कद्रुक् तु दलगमिश्रलः परिकीर्तितः ।
○।ऽ।
लक्ष्मणः

शशिका—भाषाङ्गरागः
गन्यासग्रहणा न तारगतिका षड्जस्वरांशाञ्चिता
मन्द्रस्थानगषड्जिका समरवा शेषस्वरैर्वैणिकैः ।
विज्ञेयः परिपापपापविलसत्साम्राज्यभागुक्तितः
स्वस्थानैः शशिका चतुर्भिरभितः प्रीतिप्रदा श्रीपतेः ॥
कुम्भः

शशिनी—श्रुतिः
तारमध्यमस्य द्वितीया श्रुतिः ।
पार्श्वः

शशिभास्करः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग प नि स.
(अव) स नि प ग रि स.
मज

शशिमञ्जरी—मेलरागः (सेनावतीमेलजन्यः)
(आ) स ग म प ध नि — स.
(अव) स नि ध प ग रि — स.
मज

शशिलेखा—ध्रुवावृत्तम्
यदि खलु पञ्चममन्ये चरणविधौ तु गुरूणि भवन्ति।
सा शशिलेखा भुवि बृहती प्रथिता सा ॥
गिरिवरवारणरूपं कुविदमहण्णवनादं ।
गिरिवरवारणरूपं क्षुभितमहार्णवनादम् ।
भरतः

पञ्चमं लघुकर्तव्यमष्टमो गुरुरिष्यते ।
शेषास्तु पद्द्रुता ज्ञेया भङ्गश्चाचपुटे मतः ॥
मध्यमोत्तमपात्राणां संग्रामविनिवर्तने ।
टक्करागेण गातव्या शशिलेखा ध्रुवा सदा ॥

नान्यः

शम्रः—तानः
नि—लोपः, षाडवः
प म ग रि स ध ·

कुम्भः

शहना—मेलरागः
(आ) स ० रि ० ग म ० ० ० ध नि ० स.
(अव) स ० नि ध ० प म० ग ० रि ० स.

मेललक्षणे

शाकामुखी—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)
(आ) स रि म ग म ध नि स ·
(अव) स नि ध प म रि म ग स.

मज

शाखा—अभिनयः
शाखास्यान्नृत्यहस्तानां वैचित्र्यात्मविवर्तना ।

जायनः

—करव्यापारः
व्यापाराः करयोर्येऽत्र विचित्रार्थावबोधकाः ।
ते स्मृता वर्तनास्तज्ज्ञैस्ताः शाखाः परिकीर्तिताः ॥

कुम्भः

शाठ्यम्
प्राप्य किञ्चन निश्चित्य तत्साधनपरिग्रहे ।
सुहृत्स्वपि स्वधीगुप्तिः शाठ्यमित्यभिधीयते ॥

भावविवेकः

शातवाहनी—भाषाङ्गरागः
धैवतांशग्रहन्यासा निसङ्गा तारवर्जिता ।
संवादिसंगतियुता भाषाङ्गं शातवाहनी ॥

कुम्भः

शातानन्दकपालगानम्
शतानन्दस्य सम्बन्धि कपालेन यदीरितम् ।
तद्गानं पञ्चपाणौ स्याद्रागे स्यात् षड्जकैशिके ।
वर्णः सञ्चारि संज्ञः स्यात्प्रस्तारोऽथ प्रदर्श्यते ॥
वरसुरमुकुटेत्यादिगानम् ।

कुम्भः

इदं बीभत्सरसे विनियुज्यते ।

शान्तः—रसः

अथ शान्तो नाम शमस्थायिभावात्मको मोक्षप्रवर्तकः । स तु तत्त्वज्ञानवैराग्याशयशुद्ध्यादिभिर्विभावैस्समुत्पद्यते । तस्य यमनियमाध्यात्मध्यानधारणोपासनसर्वभूतदयालिङ्गग्रहणादिभिरनुभावैः प्रयोक्तव्यः । व्यभिचारिणस्तु निर्वेदस्मृतिधृतिसर्वाश्रमशौचस्तम्भरोमाञ्चादयः ।

स्वं स्वं निमित्तमासाद्य शान्ताद्भावः प्रवर्तते ।
पुनर्निमित्तापाये स शान्त एवोपलीयते ॥

भरतः

शान्तरसविभावादिविषये विस्तरेण वक्तव्यं यत् तत्सर्वमभिनवभारत्यां द्रष्टव्यम् ।

आभ्यन्तराश्च बाह्याश्च विकारा यत्र संयताः ।
यस्य भावस्य शाम्यन्ति स शान्त इति कथ्यते ॥

शारदातनयः

—अङ्गहारः
जानुयुग्मयुतौ हस्तौ करुणा दृष्टिरेत्र च ।
पादयोश्चैवबन्धाख्या चारी नटनभावना ॥
एवं प्रकारनटनं प्रथमे शान्तिजस्य तु ।
हस्तावुत्सङ्गनामानौ पादावूरुप्रवर्तकौ ॥
चारी स्यान्नटनं व्याप्तौ चक्षुषोरवलोकितम् ।
एतादृशनृतिः कुर्यात् शान्तिजस्य द्वितीयके ॥

नन्दीश्वरः

शान्ता—नायिका
सुखिनी नित्यसन्तुष्टा समा मानावमानयोः ।
अनसूया ह्यहंमाना हीना विगतमत्सरा ॥
उपकारपरा नित्यमपकारपरेष्वपि ।
गम्यानुपचरत्येव या सा शान्तेति कथ्यते ॥

शारदातनयः

—श्रुतिः
धैवतस्य प्रथमा श्रुतिः ।

शान्तिकृत्—तानः
षड्जग्रामे रिपहीनौडुवः ।
म ग स नि ध

कुम्भः

शाम्बरी—रागः

ककुभोत्थभवत्यंशा या सा मध्यमहांशका।
गतारा स्वल्पषड्जा च पञ्चमेन विवर्जिता।
समन्द्रा स परिज्ञेया कर्तव्या करुणे रसे॥

जगदेकः

भाषाव्याख्यायां एतल्लक्षणं सावेरीरागस्येत्युक्तम्। ग्रन्थकर्तुरुद्देशे शाम्बर्या इति सूचितम्।

शारदः—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतानः।
प नि स ग म

नान्यः

—रागः

अंशो धैवतकस्वरः स्फुरतिवेदन्ते च षड्जस्वरः,
मापन्यासकमध्यमोयदि भवेत्सा मूर्छना नन्दिनी।
गान्धारेण च पञ्चमेन रहितश्चेद्भीमसेनप्रिय-
स्तानः स्यात्......भयानकरसे रागस्तदा शारदः।

नान्यः

धैवतांशश्चाषड्जान्तोऽपन्यासस्थितमध्यमः।
गान्धारपञ्चमापेतः शारदस्तारसप्तमः॥

मतङ्गः

शारदातनयः

भावप्रकाशनकारः। अयं मेरूत्तराख्यमाठरपूज्यग्रामवासी। कृष्णभट्टतनयः। अनेन भावप्रकाशनशारदीयाख्यग्रन्थौ विरचितौ। काव्यप्रकाशोऽप्यस्यैवेति भावप्रकाशव्याख्याकारो वक्ति। काव्यप्रकाशाभिनवभारती शृङ्गारप्रकाशाभिलषितार्थचिन्तामणिग्रन्थकारानुदाहरति। सोऽयं शारदादेव्याः प्रसादाद्दिवाकरोपाध्यायात्रिंशद्रूपकलक्षणं नाट्ये सर्वमतानि च अधीतवानिति तेनैवोक्तम्। क्री. ११५० कालीनः

शारदाभरणः—देशीतालः

शारदाभरणे पञ्चतालाश्चच्चत्पुटादयः।
आदौ बिन्दुद्वयेनान्ते निश्शब्देन समन्विताः॥

लक्ष्मणः

(चच्चत्पुटादयः पञ्च चच्चत्पुटः, चाचपुटः, षट्पितापुत्रकः, संपक्वेष्टाकः, उद्घट्टः। एते मार्गतालाः)

शारदामतिः—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि प म ग रि स.

मञ्ज

शारीरम्

अभ्यासेन विना यत्तु रागाणां व्यक्तिकारकम्।
शरीरेण सहोत्पन्नं शारीरं तत्प्रचक्षते॥
चम्पकेषु यथा गन्धः कान्तिर्मुक्ताफलेष्विव।
यथेक्षुदण्डे माधुर्यं शारीरे स्निग्धता तथा।
अन्यजन्मकृताभ्यासाद् ज्ञानाद्योगाच्छिवार्चनात्।
शारीरं प्राप्यते पुण्यैरभ्यासान्नैव लभ्यते॥

सोमेश्वरः

अन्तरेण तदभ्यासं रागव्यक्तिनिबन्धनम्।
शरीरेण सहोत्पन्नं शारीरं तत्समीरितम्॥

पार्श्वदेवः

शारीरभेदाः

चतुर्विधं भवेत्तच्च काकडं मधुरं तथा।
पौंशलं बहुभङ्गीति चैषां लक्षणमुच्यते॥

पार्श्वदेवः

शार्ङ्गदेवः

सङ्गीतरत्नाकरकारः। अयं देवगिरीश्वरस्य यादवकुलाभरणस्य सिङ्गणदेवस्यास्थानकविः। अस्य पिता काश्मीरादागत इति रत्नाकरपरिचयादनुमीयते। अयमभिनवगुप्ताचार्यमतं नाट्यशास्त्रव्याख्यानादुद्गृहीत्वैव रत्नाकरं रचितवान्। कालः क्रै.प.1235.

—देशीतालः

शार्ङ्गदेवे द्रुतद्वन्द्वं गप्लुतौ गद्वयं लघुः।
० ० ऽ ऽ̍ ऽ ऽ।

हम्मीरः

शार्ङ्गपाणिर्मण्टपकारकः—देशीतालः

ताले चानन्तरं शार्ङ्गपाणिमण्टपकारके।
पर्यङ्कवियतौ पञ्चकृत्वोऽथ लोप्यशब्दकौ॥
। ऽ̍। ऽ̍। ऽ। ऽ̍। ऽ̍

गोपतिप्पः

शार्ङ्गमणिः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्जः

शार्ङ्गरवा—श्रुतिः
पञ्चमस्य चतुर्थी श्रुतिः।
जगदेकः

शार्ङ्गी—वीणा
नकुलादिवीणालक्षणे द्रष्टव्यम्।

शार्दूलमञ्जरी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि प म ग रि स.
मश

शार्दूलरवः—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्य)
(आ) स रि प म ध स.
(अव) स नि ध नि प म ग रि स.
मज

शार्दूलविक्रीडितम्—एकोनविंशत्यक्षरवृत्तम्
मसजसततगाः भरतः

शार्दूली—रागः
धांशन्यासधरा रिबहुला सन्यासमध्यस्वरा
प्रान्तोदञ्चितपञ्चमारिनिपरित्यक्ता मताराञ्चिता।
दूरान्दोलितशेषनिम्नयुता शृङ्गारशेषा पुनः
शार्दूलीति महर्षिभिर्निगदिता पुष्पायुधो देवता॥
नान्यः

सांशन्यासग्रहापन्यासमध्या धैवतोत्कटा।
मतारा निपरित्यक्ता शार्दूली परिकीर्तिता॥
वृद्धकाश्यपः

शार्मिला—मेलकर्ता (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि ग म रि म प नि ध नि प ध नि स.
(अव) स नि ध नि प म ग रि ग रि म ग स.
मज

शाल्मिकः—मेलरागः (शङ्कराभरणीमेलजन्यः)
(आ) स रि म म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग स रि स.
मज

शालिनी—ध्रुवावृत्तम्
आद्यश्चतुर्थको यत्र पञ्चमष्षष्ठ एव च।
गुरुर्भवति सा ज्ञेया विद्वद्भिः खलु शालिनी॥
नायिकासु प्रयोक्तव्या संहितप्रियदर्शने।
तालः पाटाक्षरेण स्याच्छालिनी मालवे मता॥
(उदा) कौमुदिचन्दोसौ (छाया) कौमुदी चन्द्रोऽसौ
राग नाम।
नान्यः

—पादे एकादशाक्षरवृत्तम्
मततगगाः : भरतः

शावरी—रागः
मध्यमग्रहांशा धन्यासा ममन्द्रा ककुभोद्भवा।
रङ्गस्याङ्गं च तारा च शावरी स्यात्पवर्जिता॥
सोमराजः

शास्त्रकाव्यम्—श्रव्यकाव्यम्
शास्त्रं यत्र कवीनां रहस्यमुपकल्पयन्त्यनल्पधियः।
तद्रतिविलास कामन्दकीयवच्छास्त्रकाव्यं तु॥
भोजः

शिखरः—हस्तः
शक्तितोमरयोर्मोक्षे धनुर्भल्लाङ्कुशग्रहे।
अलक्तोत्पीडने मुष्टिः कार्यस्सोऽप्यस्य लोकतः॥
शार्ङ्गः

शिखरकपित्थसूचीमुखवर्तना
शिखरस्य कपित्थस्य तथा सूचीमुखस्य तु।
भवन्ति वर्तना मुष्टिवर्तनश्च प्रकारतः॥
अशोकः

शिखरखटकहस्तः
तिर्यग्बध्वा तु शिखरं तन्मुखे खटकामुखः।
शिखरखटकस्त्वकिहस्तोयं प्रोच्यते बुधैः।
पुरोभागेत्वयं हस्तं पुंपुरत्यां नियोजयेत्॥
विनायकः

शिखरिणी—सप्तदशाक्षरवृत्तम्
यमनसभलगा। भरतः

शिखा—श्रुतिः
ऋषभस्य प्रथमा श्रुतिः।

—ध्रुवावृत्तम्
द्वितीयं निधनं चैव यत्र दीर्घाणि सर्वतः।
सुप्रतिष्ठाकृते पादे शिखा ज्ञेया तु सा यदा॥
(उदा) वलाहएहिं — वलाहकैः
भरतः

नायकस्यागमे सज्जा स्वाधीनपतिका च या।
शिखा मालवकैशिक्या तालः पाटाक्षरेण तु॥
तालश्चाचपुटः। नान्यः

—ध्रुवावृत्तम् (सप्ताक्षरम्)
आद्यमन्त्यपञ्चमे स्यात्तृतीयमेव च।
पादतो गुरूणि वै यस्य सा शिखा तु वा।
कामिनीवृत्तमेव शिखायां पठन्ति।
भरतः

शिखापदम्
अङ्केरेकस्य पर्यन्ते त्रयाणामथवा द्वयोः।
यत्पदं च त्रतीयाङ्किमत स्यात्तच्छिखापदम्॥
मोक्षदेवः

कर्णाटैलायां तस्य प्रयोग इति मोक्षदेवः।
ताल्पाकतिरुवेङ्कटस्तु शिखापदं पल्लवीत्याह संकीर्तनलक्षणे।
—(प्रबन्धे)
वाक्यार्थपूर्णतां नेतुमाधातु प्रच्युतामथ।
एकास्यान्ते द्वयोर्वान्ते त्रयाणामथवा ततः॥
यत्पदं रच्यते तज्ज्ञैरङ्घ्रीणामधिकं क्वचित्।
शिखापदमिति प्राहुस्तस्य नाम पुराविदः॥
कुम्भः

शिखापाशम्—शिखाव्यालः
देवानां पार्थिवानां च शिरोभूषणम्।
नागः ग्रन्थिभिरुपनिबद्धो मध्ये कर्णिकास्थानीयः।

शिखिपत्रम्
वेणीभूषणम्। मयूरपिञ्छाकारविचित्रवर्णमणिरचितम्।

शिखिसारिणी—दशाक्षरवृत्तम्
मयूरसारिणीत्यप्युच्यते।
रजरगाः। भरतः

—दशाक्षरच्छन्दः
द्वितीयं च चतुर्थं च षष्ठमष्टममेव च।
ह्रस्वं दशाक्षरे पादे यत्र सा शिखिसारिणी॥
मयूरसारिणीति नामान्तरम् (रजरगाः)
(ड-म)-किं मयूरसारिणीत्वमेवम्।
भरतः

शितिकण्ठः—देशीतालः
गद्वयं पश्च बिन्दवो लगौ च शितिकण्ठके।
13 मात्राः। तालप्रस्तारः

शिथिला—हनुः
एकाङ्गुलमधरस्त्रस्ता शिथिला हनुरुच्यते।
निद्रायां भोजने श्रान्तौ युज्यतेऽद्भुतदर्शने॥
सोमेश्वरः

शिरः
आकम्पितं कम्पिताख्यं धुतं विधुतमञ्चितम्।
परिवाहितमावृतमवधूतं निहञ्चितम्॥
अधोमुखं परावृत्तमुत्क्षिप्तं लोलितं शिरः।
त्रयोदशविधं वृत्तं मुनिना समुदीरितम्॥
ज्यायनः

प्राकृतमिति चतुर्दशतमं अन्ये प्राहुः।
सममारात्रिकं नराजितं तिर्यङ्नतोन्नतं।
पार्श्वाभिमुखमुन्नीतं सकम्पपरिवाहितम्॥
सकम्पधुतनामान्यदुद्धतं पार्श्वकम्पितम्।
पार्श्वाकम्पितमित्येकादशभेदाः प्रकीर्तिताः॥
ज्यायनः

तिर्यङ्नतोन्नतं स्कन्धानतमारात्रिकं समम्।
पार्श्वाभिमुखमित्यन्यान्भेदान्पञ्चापरे जगुः॥
शार्ङ्गदेवः

—अभिनयः
त्रयोदश कर्माणि भरतमते। तद्व्याख्यातृमते चतुर्दश। नन्दिमते नव। नन्द्यनुयायिनः पञ्चापराणि च प्राहुः। भरतस्य त्रयोदशकर्मभिर्मतङ्गः पुनः एकादशकर्माण्यधिकान्याह।

शिरःकम्पः—वांशिकदोषः
शिरसः कम्पनं मिथ्याप्रयोगस्यापि वादनम्।
इष्टस्थानानवाप्तिश्च,
एते वांशिदोषाः

शिरस्थवर्तना
नाममात्रप्रसिद्धा। कल्लिनाथः

शिरोभ्रमरी—उत्प्लुतिकरणम्
मस्तकेन महीभागे स्थित्वाऽथ चरणद्वयम्।
ऊर्ध्वीकृत्य यदातिर्यक् परिभ्रमणमाचरेत्॥
तदा शिरोभ्रमरिकाकथिता नृत्तकोविदैः।
अथवा निश्चलं तिष्ठन् भ्रमयेत् केवलं शिरः॥
त्वरितं पाणियुगलं भ्रमितोत्फुल्लपद्मवत्।
एषाऽपि कथिता तज्ज्ञैश्शिरोभ्रमरिकेति च॥
वेमः

शिलामुखः—देशीतालः

लगौ दोलउशिलामुखे ।

4½ मात्राः तालप्रस्तारः

शिल्पकारिका

नानाकलाविशेषज्ञा नानाशिल्पविचक्षणा ।
गन्धपुष्पविधानज्ञा लेख्यालेख्यविशारदा ॥
शयनासनयानज्ञा चतुरा मधुरा तथा ।
दक्षा चित्रस्फुटा अव्यग्रा निभृता शिल्पकारिका ॥

भरतः

शिल्पकः—नृत्तरूपकम्

षिद्गकः, षिद्गुग, इत्यादिनामभिरप्युच्यते ।

शिल्पकश्चतुरङ्कः स्याच्चतुर्वृत्तिविराजितः ।
हास्यं विना रसैः पूर्णः स्क्तो ब्राह्मणनायकः ॥

हीनोऽपि नायकः कापि श्मशानादिसमाकुलः ।
रूढः पुनर्भूः कन्या वा नाः स्युस्मच्चिवविप्रजाः ॥

मालती माधवस्येव कमलस्य कलावती ।
अङ्गानि सप्तविंशः स्युरुत्कण्ठादीनि च क्रमात् ॥

उत्कण्ठा चावहित्था च प्रयत्नाशंसने अपि ।
तर्कश्च संशयस्ताप उद्वेगो मौर्ख्यमेव च ॥

आलस्यकम्पानुगतिविस्मयारसाधनं तथा ।
उल्लासश्च तदातङ्कशून्यता च प्रलोभनम् ॥

नाट्यसंफेट आश्वासः सन्तोषातिशयस्तथा ।

प्रमदश्च प्रमादश्च युक्तिश्चापि प्ररोचना ।
प्रशस्तिश्चेति कथितान्यङ्गान्येव शिल्पके ॥

शारदातनयः

सागरस्तु अङ्गानां सप्तविंशतिरिति केषांचिन्नामानि भिन्नतया पठितवान् । यथा—प्रथनं, अप्रतिपत्तिः, विलापः, वाम्यं, चमत्कारः, बोधनं—इति भिन्नतया पठति ।

अमृतानन्दिनाऽपि सप्तविंशतिरङ्गानीत्युक्तम् । तेषु विलक्षणानि निधनं, प्रतिपत्तिः, चमत्कृतिः, प्रबोधनं, एतानि चत्वारि पठितानि । शिष्टाङ्गानि शारदातनयोक्तान्येव ।

शिवः—देशीतालः

रसौ लघुद्रुतौ गश्च शिवताले प्रकीर्तितः ।

13 मात्राः

लघुप्लुतौ द्रुतौ गोलः प्लुतश्च शिवसंज्ञके ।

11 मात्राः । तालप्रस्तारः

शिवः

शिवपर्यायशब्दैः षट्छ्रुतिरिषभौ साधारणगान्धारः ।
काकलिनिषादश्चोच्यन्ते ॥

शिवकाम्भोजी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि स .
(अव) स नि प म ग रि स .

मतङ्गः

शिवक्रिया—रागः

अंशग्रहधृतपञ्चममध्यमतारातिरिपगता या ।
रिन्यासा सगदध्वनिरहिता शिवक्रतिरिति प्रोक्ता ॥

मान्यः

रिन्यासापग्रहा चैव मतारा तिरिपान्विता ।
सगदध्वनिनिर्मुक्ता सतां शिवक्रतिर्मता ॥

याष्टिकः

शिवकी—क्रियाङ्गरागः

न लक्षितेऽप्रसिद्धत्वात्कुमुदकीशिवकिये ।

कुम्भः

शिवतत्वरत्नाकरः

केलदि—बसवभूपरचितः । कालः 1700 अत्र सर्वशास्त्रसारो वर्तते ।

शिवतालः—देशीतालः

शिवेऽनुद्रितयं द स्यात् ।
। ० श्रीकण्ठः

अन्विति – अनुद्रुतः ।

शिवप्रियनृत्तम्—देशीनृत्तम्

आतोद्यैर्वाद्यमानेषु यतिप्रहरणादिषु ।
रुद्रभक्ताः स्त्रियो यद्वा पुमांसः सौष्ठवान्विताः ॥

रुद्राक्षप्रणया भस्मत्रिपुण्ड्राः शिवरूपिणः ।
कोणाग्रदक्षिणवामेन सर्पान् कांस्यादिनिर्मितान् ॥

बहुसङ्गमिनो हारिगायन्त्यः श्रेणिभिश्शिवम् ।

कदाचित्सम्मुखीभूय लास्याङ्गैरुपबृंहितम् ।
यत्र नृत्यन्ति तत्प्रोक्तं शिवप्रियमिह स्फुटम् ॥

कुम्भः

शिवरञ्जनी—मेलरागः (वाचस्पतिमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध प ध नि स,

(अव) स नि ध प ध म ग रि स.

मञ्ज

शिववल्लभा—मेलरागः

मुखारीमेलसंभूता नहीना शिववल्लभा ।
न्याभावोद्ग्राहगान्धारा पांशन्याससुशोभिता ।
अवरोहणवेलायां निषादेन सुशोभिता ॥

द्वितीयप्रहरोत्तरगेया। अहोबिलः

शिवपादः—देशीतालः

लद्वयं द्रुतयुग्मं पो गप्लुतौ शिवपादके ।

11 मात्राः। तालप्रस्तारः

शिवा—श्रुतिः

मध्यमस्य द्वितीया श्रुतिः ।

जगदेकः

—स्वरजातिः

स्वरैस्त्रिचत्वारिंशद्भिः शिवा संकीर्त्यते बुधैः ।

श्रीमापतम्

शिक्षकः—गायकभेदः

कृतं वाग्गेयकारेण द्रुतं गृह्णात्यलुप्तकम् ।
अविस्मरत्सावधानः शिक्षाकारस्स कथ्यते ॥

सोमेश्वरः

शीर्षकी—ध्रुवा

शृङ्गाररससंपूर्णा मृदुवर्णपदान्विता ।
या चोत्तमाश्रया सेयं शीर्षकी परिकीर्तिता ॥

वेमः

शीर्षजोलकम्—शिरोभूषणम्

खेलाप्रायं शीर्षतः जोलकं भूषणम् ।
सर्षपस्येव वा शिरस एकमेव सुवर्णमुक्तामणिना चित्रितम् ।

शीर्षदोलः—हस्तः

चिबुके शिखरो न्यस्तो ह्यरालस्तिर्यगीरितः ।
ततो डोलयते शीर्षं शीर्षदोलः करो मतः ॥

नागमल्ल

शीलावलिः—मेलरागः (नटभैरवीमेलज न्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.

(अव) स नि प म ग स.

मञ्ज

शुकचञ्चुः—प्रबन्धः

गमकैस्सुस्वरैः पाटैर्देशभाषाः पृथक् पृथक् ।
गीयन्ते यत्र तालेन न्यासस्तालद्विमानतः ॥
शुकचञ्चुरिति प्रोक्ता, हरिपालः

शुकतुण्डः—हस्तः

अरालस्य यदाऽन्त्यन्तवक्रे तर्जन्यनामिके ।
शुकतुण्डस्तदा स स्यात्प्रेमकोपेन वेर्ष्यया ॥
नत्वं नाहं न मे कृत्यं त्वयेति वचने तथा ।
द्यूताक्षपातनादौ स्यात्सावज्ञे तु विसर्जने ।
आह्वाने च बहिश्शान्तः क्रमाक्षिप्ताङ्गुलिर्भवेत् ॥

शार्ङ्गः

शुकतुण्डवर्तना

आविद्धाधोमुखो यत्र वक्षसश्शुकतुण्डकः ।
वर्तितश्चोरुपृष्ठे सा शुकतुण्डाख्यवर्तना ॥

अशोकः

शुकरञ्जिनी—मेलरागः (गानमूर्तिमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध नि – स.

(अव) स नि ध प म ग रि – स.

मञ्ज

शुकवक्त्रः—वादनम् (उभयहस्तव्यापारः)

तन्त्रीकर्षोऽङ्गुष्ठतर्जन्यग्राभ्यां शुकवक्त्रका ।

शार्ङ्गः

—(वीणायामुभयहस्तव्यापारः)

सकरश्शुकवक्त्रः स्यात्तत्र तन्त्र्यः प्रतन्यते ।
तर्जन्यङ्गुष्ठयोः क्षिप्रमग्रभागेन कर्षणम् ॥

कुम्भः

शुकसारिकः—प्रबन्धः

तालद्वयसमायुक्तः पदपाटोपशोभितः ।
पदैः प्रश्नोत्तरैर्युक्तः स प्रोक्तश्शुकसारिकः ॥
गद्ये वा पद्यबन्धे वा तालद्वयनियोजितः ।
प्रश्नोत्तरपदैः पाटैः गेयस्स्याच्छुकसारिकः ॥

सोमेश्वरः

उक्तिप्रत्युक्तिबहुला पादैः पाटैस्समन्विता ।
तालद्वयमिहैष्ट स्यान्न्यासस्तालद्विमानतः ॥
प्रश्नोत्तरे विधातव्यौ ठक्ककर्णाटभाषया ।
यः कश्चिदपि रागस्स्यात्प्रोक्तेयं शुकसारिका ॥

हरिपालः

अन्ते विभूषितः पादैः प्रश्नोत्तरपदान्वितः ।
तालमानद्वयं न्यासः प्रोच्यते शुकसारिकः ॥

श्रीकण्ठः

शुकसारिका—प्रबन्धः

कर्णाटलाटभाषाभ्यां प्रश्नोत्तरपदैर्युता ।
गीयते यातु गीतज्ञैः सा भवेच्छुकसारिका ॥

सोमेश्वरः

शुकहस्तः

कथन्धस्योदरे ह्यर्धचन्द्राङ्गुष्ठमधस्तलान् ।
कृत्वा तौ स्वस्तिकौ कुर्याच्छुकहस्तस्स विश्रुतः ॥
मदनस्याधिदेवः स्याच्छुकेष्वपि पिकेषु च ।
पारावतेष्वप्यन्येषु विनियोग उदाहृतः ॥

गौरीमतम्

शुक्तिः—तालवाद्यम्

स्याल्लोहजा कांस्यभवाऽथ शुक्तिः सर्पाकृतिस्त्र्यङ्गुलविस्तरा च ।
अभ्यर्धहस्तद्वितयप्रमाणाऽधस्ताद्विभिन्ना च विराजिता च ॥
तिर्यक्स्थरेखाभिरिहैतदीयं कोणेन लोहेन सुरेखितेन ।
मृगस्य शृङ्गाकृतिनार्जुना च विघर्षणाद्वादनमाहुरार्याः ॥
पाटास्तदोक्ताः किरिकीटिवर्णा यक्षास्तथास्या अधिदैवतानि ।
रुद्राधिदैवं किरिकिट्टकं तु लोके पुनः केचिदिमां गृणन्ति ।
प्रयोजनं स्याद्यतिमात्रमत्रावबोधकं बुद्धिमतामभीष्टम् ॥

कुम्भः

शुक्तितरङ्गिणी—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग रि प म ध नि स .
(अव) स नि ध प म रि ग म ग स .

मञ्ज

शुक्रज्योतिः—मेलरागः (चारुकेशीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि ध प स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

शुक्रप्रभा—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध नि प म रि ग रि म ग स .

मञ्ज

शुक्रमतम्

शुक्राचार्योऽस्य कर्तेति शृङ्गारशेखरकृतादभिनयभूषणादवगम्यते । बहुषु स्थलेषु तन्मतं स्मृतम् । शारदातनयोऽप्युदाहरति ।

शुक्रवर्धनः—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स .
(अव) स नि ध नि प ध म प म रि ग रि म ग स .

मञ्ज

शुक्रहस्तः

हस्ते चार्धपताकाख्ये यद्यङ्गुष्ठः प्रसारितः ।
श्लिष्टचन्द्रकरस्सोयं शुक्रार्थे संप्रयुज्यते ॥

शृङ्गारः

शुक्लकर्णाटा—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स ध प म रि प म ग स .

मञ्ज

शुण्डाहुरुमयी—लागनृत्तम्

कुर्यात्पदो धावनं च स्यादग्रे दक्षिणं पदम् ।
वामेन कुट्टनं कृत्वा लाघयेद्दक्षजानुनि ॥
देहस्य लवनं कृत्वा वामपादेन भूतले ।
पतेच्छुण्डादिना प्रोक्ता बुधैर्हुरुमयी तदा ॥

वेदः

शुद्धकरणसमुद्धारकः—देशीतालः

ताले तु शुद्धकरणसमुद्धारकसंज्ञिते ।
चतुर्गललगास्तेषामादावन्ते च दद्वयम् ॥
० ० ऽ ।। ऽ ऽ ।। ऽ ऽ ।। ऽ ऽ ।। ऽ ० ० गोपतिप्पः

शुद्धकान्तः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स .
(अव) स ध प ग रि स .

मञ्ज

शुद्धकैशिकः—रागः

कार्मारव्याश्च कैशिक्यास्तारषड्जग्रहांशकः ।
पन्यासः काकलीयुक्तो विज्ञेयश्शुद्धकैशिकः ।
वीररौद्राद्भुतरसः संपूर्णस्वरको मतः ॥

मोक्षः

शुद्धकैशिकमध्यमः—रागः

कैशिकी षड्जमध्याभ्यां तारषड्जग्रहांशकः ।
मन्यासस्स्यात् रिपत्यक्तो गान्धाराल्पस्सकाकलिः ।
रसे वीरेऽद्भुते रौद्रे शुद्धकैशिकमध्यमः ॥

मोक्षः

शुद्धक्रिया—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध प नि स .
(अव) स नि ध प म रि ग म रि स .

मख

शुद्धगान्धर्वी—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स ध प म रि स .

मख

शुद्धगान्धारिका—मूर्छना (गान्धारग्रामे पञ्चमी)

(आ) नि स रि ग म प ध .
(अव) ध प म ग रि स नि .

मान्यः

शुद्धगान्धारी—मूर्छना

गान्धारयति शब्देन गान्धारस्येति वा पुनः ।
निषादे शुद्धगान्धारी गावश्चात्राधिदैवतम् ॥

मान्यः

—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि ग म प ध प नि ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मख

शुद्धगुर्जरी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग प नि ध स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

मख

शुद्धघण्टारवः—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः]

(आ) स रि ग म प नि ध नि स .
(अव) स नि प म ग रि स .

मख

शुद्धतानः

तानशब्दे द्रष्टव्यम् ।

शुद्धधन्याशी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स .
(अव) स नि प म ग स .

मख

शुद्धनट्टा—रागः (वंशे वादनक्रमः)

द्विगुणं षड्जमाय भाय स्थायिनं तत्र चाहतम् ।
तदर्धेन स्थिरीकृत्वा द्विस्त्रिर्वोच्चारयेच्च तम् ॥

द्वितीयं कम्पयित्वाथ तस्मिन्नेव विलम्ब्य च ।
तत्परं द्विश्चतुर्वाथाहत्य कुर्याद्ग्रहं लघुम् ॥

दीर्घीकृत्य ग्रहार्धं तु प्राङ्मुक्त्वा ग्रहे यदा ।
न्यस्यते शुद्धनट्टायाः स्वस्थानं स्यात्तदादिमम् ।
वंशे वंशविदः प्राहुः ग्रहमस्या द्वितीयकम् ॥

कुम्भः

—रागः

धग्रहन्यासषड्जांशा संपूर्णा च समस्वरा ।
गतारा च ममन्द्रा च शुद्धनट्टाभिधीयते ॥

सोमराजः

शुद्धनाटरागध्यानम्

तुरङ्गमस्कन्धनिषक्तबाहुः
स्वर्णप्रभः शोणितशोभिगात्रः ।
सङ्ग्रामभूमौ विचलत्प्रताप-
नाटोऽयमुक्तः किल रङ्गमूर्तिः ॥

दामोदरः

शुद्धनाटी—मेलरागः (चलनाटमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि ध नि स .
(अव) स नि ध प म रि स .

मख

—रागः

मध्यमांशग्रहन्यासा स्वस्थाने ताडिता भवेत् ।
निषादषड्जबहुला शुद्धा नाटी प्रकीर्तिता ॥

सोमेश्वरः

शुद्धनेपालः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स .
(अव) स नि ध म ग रि ग स .

मख

शुद्धनेरिः—देशीनृत्तम्

शुद्धैरेव पताकाद्यैः शुद्धनेरिरिहोच्यते ।
संहतस्थानके स्थित्वा हृदये शिखरद्वयम् ॥

दामोदरः

कृत्वा सुडं च शनकैः सव्यपादेन तत्परम् ।
चारीमध्यर्धिकां कृत्वा सह व्यावर्तनेन च ॥
पताकद्वितयस्याथ मोचने पार्श्वदेशयोः ।
चमत्कारेण रचयेन्नर्तको वाऽथ नर्तकी ॥
मण्डलस्थानके स्थित्वा तौ पताकौ शनैश्शनैः ।
हृदिस्थौ शिखरौ कृत्वा पर्यायात्पार्श्वदेशयोः ॥
चमत्कारेण रचयेन्नर्तको वाऽथ नर्तकी ।
मण्डलस्थानके स्थित्वा तौ पताकौ शनैश्शनैः ॥
हृदिस्थौ शिखरौ कृत्वा पर्यायात्पार्श्वदेशगौ ।
पताकौ तौ हृदिस्थौ च शिखरद्वयतां नयेत् ॥
ततः कुञ्चितके स्थाने मण्डलाकारयोजितौ ।
पुनः पताकौ हृदये पुनश्शिखरतां नयेत् ॥
ततः स्पन्दितया चार्या सह वामः पताककः ।
पुरः प्रसार्य सव्यस्तु पताकः पार्श्वदेशगः ॥
प्रसृतोऽङ्घ्र्यन्तरेणैवं गृह्णीयान्नटनायकः ।
पताको दक्षिणो हस्तः तत्प्रदेशे प्रसारितः ॥
स्थानकं चतुरश्रं स्याद्वामे गारुडमाश्रयेत् ।
अञ्जलिं हृदि बध्नीयात्ततः कुञ्चितमाश्रयेत् ॥
ऊर्ध्वे वामः पताकस्तु दक्षिणोऽधः पुरो भवेत् ।
उभयोर्लोलनं कृत्वा चारीमङ्घ्रिकतां चरेत् ॥
एवमङ्घ्र्यन्तरेणैव पुरोमण्डलमाचरेत् ।
रथचक्राभिधां चारीं चतुर्वारं नयेत्पुरः ॥
पार्श्वदेशे प्रसारस्तु भवेत्तत्र पताकयोः ।
स्वस्तिकं तु ततः कुर्यात्पुरो हस्तकपादयोः ॥
पताको मोटिते चोर्ध्वे वामोऽधस्स्थो लताकरः ।
दक्षिणः चतुरस्थाने चमत्कारपुरस्सरम् ॥
हृदये शिखरद्वन्द्वात्प्रादिताद्विलम्बतः ।
शुद्धनेरिरियं प्रोक्ता भरतेन तथेतरैः ॥

वेदः

मोटितमिति स्थानकम् ।

शुद्धपञ्चमः—रागः

वीरशृङ्गारयोर्दीप्ता मध्यमश्रुतिभाविते ।
हृदि सप्तमगान्धारस्वरयोरपि चाल्पयोः ॥
पञ्चमे चांशके न्यासे षड्जे संवादिनि स्वरे ।
मूर्छायां हृष्यकाख्यायां विष्णुक्रान्ते च तानके ॥
त्रिदिवावासकन्दर्पदेवताद्वितयाश्रिते ।
मध्यमापञ्चमीजात्योर्जायते शुद्धपञ्चमः ॥

नान्यः

मध्यमापञ्चमीजात्योस्संभूतश्शुद्धपञ्चमः ।
अंशोऽस्य पञ्चमो न्यासस्स्वल्पद्विश्रुतिकस्स्वरः ॥

कश्यपः

मध्यमापञ्चमीजात्योः संभूतश्शुद्धपञ्चमः ।
स्वल्पद्विश्रुतिकश्चासौ न्यासांशग्रहपञ्चमः ॥
पञ्चम्या पञ्चमन्यासात् मध्यायाः पञ्चमांशतः ।
जातोऽयं गनिलोपाच्च तस्मात्स्वल्पगतिर्मतः ।
भीमात्मजेन संदिष्टो हास्यशृङ्गारपोषकः ॥

मोक्षः

शुद्धपाञ्चालिकम्—मेलरागः (वागधीश्वरीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि ध स .
(अव) स नि ध प म ग म स .

मल

शुद्धबङ्गालः—रागः

रागोऽथ शुद्धबङ्गालो देशीहिन्दोलसंभवः ।
न्यासोहि मध्यमस्सोयं रागज्ञैः परिगीयते ॥

हरिः

—मेलरागः (कर्णाटगौडमेलः)

मध्यमांशग्रहन्यासो बङ्गालश्शुद्ध ईरितः ।
संपूर्णो गीयते प्रातस्सर्वरागविचक्षणैः ॥

श्रीकण्ठः

—प्रथमरागः

शुद्धाङ्कितात्षाडवतः प्रसूतं
स्याच्छुद्धबङ्गालकसंज्ञमङ्गम् ।
मध्यग्रहांशान्तमिदं रसौ तु
शृङ्गारहास्यैः सपकम्पयुक्तम् ॥

मोक्षः

—रागाङ्गरागः

शुद्धषाडवमन्यासा ग्रहांशे मध्यमस्वरः ।
गातव्यस्सर्वदा शुद्धबङ्गालः सर्वकम्पितः ॥

भट्टमाधवः

—रागः

शुद्धषाडवरागाङ्गं शुद्धबङ्गालसंज्ञिकः ।
न्यासांशौ मध्यमेनास्य ग्रहोऽपि विनियुज्यते ॥

जगदेक

शुद्धवङ्गाला—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध प म रि ग रि स. — मञ्ज

—रागः

न्यासांशमध्यमश्शुद्धवङ्गालश्शुद्धषाडवात्।
बहुत्वाल्पत्वर्हीनस्तु तारे मन्द्रे च पञ्चमः॥

सोमराजः

शुद्धभाषा—भाषारागः

शुद्धभाषा भिन्नषड्जे ग्रहांशन्यासधैवता।
गापन्यासा धभूयिष्ठा रिहीना मृदुषड्जिका।
धतारा पञ्चमेनापि रहिता याष्टिके मते॥

कुम्भः

—रागः

षड्जमन्द्रा रिहीना च गतारा स्वरसाम्यभाक्।
धैवतांशग्रहन्यासा भाषा शुद्धाऽभिधीयते।
भिन्नषड्जसमुद्भूता गुर्वाज्ञादौ नियुज्यते॥

जगदेकः

शुद्धभैरवः—रागः

धैवतांशग्रहन्यासंसंयुतः स्यात्समस्वरः।
तारमन्द्रोपमौ षड्जगान्धारश्शुद्धभैरवः॥

तदुद्भवा भैरवी — हम्मीरः

—प्रथमरागः

धांशग्रहान्तो मुनिभिः प्रदिष्टः समस्वरैर्भैरव एष शुद्धः।
आषड्जगान्धारसतारमन्द्रः स च श्रुतौ भूतपतेः प्रयोज्यः॥

मोक्षः

शुद्धभैरवी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स ग रि म प नि ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स. — मञ्ज

शुद्धमञ्जरी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध प नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि स. — मञ्ज

शुद्धमध्या—मूर्छना मध्यमग्रामे चतुर्थी

(आ) स रि ग म प ध नि.
(अव) नि ध प म ग रि स.

पण्डितमण्डली

मध्यदेशे समुत्पन्ना षड्जे स्याच्छुद्धमध्यमा।
मध्यमोत्र स्वरः शुद्धो गन्धर्वश्चाधिदैवतम्॥

नान्यः

शुद्धमुखारी—मेलरागः (कनकाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प नि ध – स.
(अव) स नि ध म ग रि – स.

मञ्ज

शुद्धमुरुया—रागः

भिन्नषड्जसमुद्भूता शुद्धाख्या स्याद्रिरंजिता।
स्वल्पपञ्चमसंयुक्ता समन्द्रा मृदुधैवता॥

मोक्षः

शुद्धमेलवीणा

यथेच्छमाकल्पितवल्लकी च स्वरव्यवस्था च यथेच्छमुक्ता।
वीणोपरि स्थानगताश्चतस्रः ता लोहतन्त्रीः परिकल्प्य पश्चात्॥
पार्श्वे तु तन्त्रीत्रितयं प्रकल्प्य कार्या च सा द्वादशपर्वयुक्ता।
स्वरक्रमेण स्वरसन्निवेशः प्रकाश्यते वैणिकबोधहेतोः॥
षड्जो भवेत्केवलयापि तन्त्र्या तत्पर्वणि स्पर्शनमन्तरेण।
आद्ये च पर्वण्यृषभो निवेश्यः स्याच्छुद्धगान्धार इह द्वितीये॥
गान्धारकः पर्वणि तत्तृतीये साधारणः पर्वणि तच्चतुर्थे।
गान्धारकः स्यात् च्युतमध्यमादिस्ततः परं पञ्चमपर्वणि स्यात्॥
शुद्धारिमो मध्यमको निवेश्यस्ततः परं पर्वणि चापि षष्ठे।
स्यान्मध्यमोऽयं च्युतपञ्चमादिरेवं स्वरान्पर्वसु षट्सु युञ्ज्यात्॥
स्यात्पञ्चमः पर्वणि सप्तमे च तथाष्टमे पर्वणि धैवतः स्यात्।
निवेशनीयो नवमे निषादः कैशिक्यभिख्यो दशमे निषादः॥
एकादशे काकलिकानिषादः स्याद्द्वादशे तारकषड्ज एव।
शिष्टेषु पर्वस्वपि सूक्ष्मभूतेष्वेवं निवेश्याः सकलाः स्वरास्ते।
पर्वक्रमेण स्वरसन्निवेशं निरूप्य तन्त्रीक्रमतो वदामः॥
तत्रादिमायामनुमन्द्रषड्जतन्त्र्यां निवेश्यस्तदनन्तरं तु।
द्वितीयतन्त्र्यामनुमन्द्रपूर्वः स्यात्पञ्चमश्चापि निवेशनीयः॥
तृतीयतन्त्र्यामपि मन्द्रषड्जो मन्द्रादिमो मध्यमकश्चतुर्थ्याम्।
तन्त्रीत्रयेऽधो विनिवेशिते तु ततो वदामः स्वरयोजनं च॥
मध्यस्थषड्जेन समाननादा भवेदिह प्राथमिकी तु तन्त्री।
द्वितीयतन्त्री त्वपि पञ्चमेन मन्द्रस्थितेनापि समाननादा॥
तृतीयतन्त्रीरपि मन्द्रषड्जसमाननादा कथिता प्रवीणैः।
एताश्च तिस्रः श्रुतिपूर्वतन्त्र्यो नान्ये स्वरश्चापि भवन्ति तत्र।
एवं निरुक्ता खलु शुद्धमेलवीणा प्रवीणव्यवहारयोग्या॥

रघुनाथः

शुद्धमेलवीणायां स्वरस्थापनम्

स्थाप्या मेरोरूर्ध्वं चतस्र इह तन्त्रिका मिथो विषमाः।
दक्षिणपार्श्वे दण्डे तिस्रश्चतसृषु च वामायाः॥

अनुमन्द्रषड्जमर्हत्यनुमन्द्रे पं द्वितीयका तन्त्री ।
मन्द्रे सं च तृतीया चतुर्थिका मध्यमं मन्द्रम् ॥
पार्श्वे तूपरि गाद्या मन्द्रे सं मध्यमा च मन्द्रे पम् ।
अन्त्या मध्यं षड्जे श्रुत्याख्यास्तस्य एताः स्युः ॥
सति या षड्जे श्रुतयो मन्द्रे मध्ये क्रमात्सकृद्विश्च ।
यद्वा षड्जे मन्द्रे मध्ये तारे तथा तास्स्युः ॥
अनुमन्द्रषड्जतन्त्र्यां षट्सारीः स्थापयेद्यथास्युरिमे ।
शुद्धरिशुद्धगसाधारणमृदुमशुचिममृदुपसंज्ञाः ॥
अनुमन्द्रपस्य तन्त्र्यां स्युरिमे तासु च षट्सु सारीषु ।
शुद्धधशुद्धनिकैशिकमृदुमशुचिसशुद्धरिपभाख्याः ॥
शुद्धौ सरी इमौ न प्राप्तौ तन्त्र्या तृतीयया जननात् ।
अनुमन्द्रसतन्त्रीवमन्द्रसतन्त्र्यां स्वरास्तेषु ॥
त्याज्याज्यौ शुद्धममृदुपाविमौ चतुर्थ्यां समुद्भवाद् भूयः ।
मन्द्रमतन्त्र्यां स्थित्वं सारीषु स्युः स्वरास्तासु ॥
आद्या द्वितीययोस्तौ मृदुपोऽचलपौ तृतीयिकां त्यक्त्वा ।
तुर्यायां शुद्धोधः शुद्धोनिःस्यात्तु पञ्चम्याम् ॥
षष्ठ्यां च मृदुषड्जः कैशिक्यर्थं परान्तरा सारी ।
मेरौ च प्रतिसारि स्वरस्थितिरियं प्रमाणं हि ॥

सोमनाथः

शुद्धमेला

वीणा विशुद्धमेलाख्या मध्यमेला च सद्द्विधा ।
सर्वैकरागमेलाख्ये प्रत्येकं भवतो द्विधा ॥

वक्ष्यामि लक्षणं तत्र यदुक्तं रागवेदिभिः ।
या मन्द्रमध्यतारेषु स्थानेषु निखिलैस्स्वरैः ॥

युक्तं यदि तदा सर्वरागमेलाप्रकीर्तिता ।
मध्ये तारे तथैकरागे स्यात् सर्वमेलनम् ॥
एषैकरागमेलोक्ता वीणावादनतत्परैः ।
ऊर्ध्वं मञ्जुलगीगाद्यां लोहतन्त्रीचतुष्टयम् ॥

दक्षिणेऽधरत्रयं तन्त्र्या बध्नीयाल्लक्ष्यवेदिभिः ।
ऊर्ध्वतन्त्रीषु या वामे तस्यां (संस्वरः) मनुमन्द्रकम् ॥

पञ्चमं चानुमन्द्राख्यां द्वितीयायां निवेशयेत् ।
मन्द्रषड्जं तृतीयायां चतुर्थ्यां मन्द्रमध्यमम् ॥
प्रथमाधस्य तन्त्रीषु मध्यमेन समश्रुतिः ।
मन्द्रपेन द्वितीयापि तृतीया मन्द्रसेन च ॥

कर्तव्या ताः पुनर्नाम्ना निगद्या श्रुतयो बुधैः ।
सारीनिवेशनं युक्त्या क्रमतः प्रतिपाद्यते ।
अनुमन्द्रसतं चाद्या शुद्धो रि स्याद्यथा तथा ॥

निवेश्या प्रथमा सारी तया तन्त्र्या द्वितीयका ।
शुद्धगांधारसिद्ध्यर्थं तया तन्त्र्या तृतीयका ॥

साधारणाख्यगान्धारसिद्ध्यै क्रमशस्ततः ।
तया तन्त्र्यैव तुर्यापि च्युतमध्यमहेतवे ॥

शुद्धमध्यमसिद्ध्यर्थं सारिका पञ्चमी तथा ।
तन्त्र्या तया पुनष्षष्ठी पतपञ्चमसिद्धये ॥

शेषाभिश्च त्रितन्त्रीभिरुक्तसारीषु ये स्वराः ।
वर्ण्यन्ते ते क्रमेणैव गुरुणा मे यथोदिता ॥

पञ्चमेनानुमन्द्रेण या तन्त्री समुपाश्रिता ।
तया द्वितीयया तन्त्र्या जायते शुद्धधैवतः ॥

ततश्शुद्धो निषादाख्यो निषादः कैशिकी पुनः ।
तत्परस्तात्पतष्षड्जः शुद्धष्षड्जस्ततःपरम् ॥

तस्याः स्यादृषभश्शुद्धष्षड्जतो गदितास्स्वराः ।
जातौ द्वितीयया तन्त्र्या विशुद्धौ यौ सरी स्वरौ ।
स्थाप्यौ नैकप्रयोगे तौ यतस्तन्त्र्या तृतीयया ॥

जायेते तौ पुनर्मन्द्रौ शुद्धौ वीणाविशारदैः ।
एतेऽनुमन्द्रजाः प्रोक्ता कथ्यंते मन्द्रजाः क्रमात् ॥

तन्त्र्या तृतीयया मन्द्रसस्य सारीषु तास्वपि ।
तथैव स्युः क्रमादेते स्वरा जनमनोहराः ॥

तत्र तावत्तया तन्त्र्या विशुद्धो मध्यमो भवेत् ।
पतपञ्चमकः पश्चादप्रयोगौ पुनस्स्वरौ ॥

सञ्जायेते यतस्तन्त्र्यां चतुर्थ्यामिति निर्णयः ।
चतुर्थ्यापि पुनस्तन्त्र्या मन्द्रमध्यमयुक्तया ॥

षट्सु तास्वपि सारीषु भवेयुः क्रमशस्स्वराः ।
पतपः प्रथमं शुद्धपञ्चमस्तदनन्तरम् ॥

शुद्धोधश्शुद्धनिः पश्चान्निषादः कैशिकी ततः ।
षड्जः पतादिरित्येते प्रोक्ता मन्द्रस्वरा मया ॥

पुरोदितासु सारीषु तन्त्रीभिश्च चतसृभिः ।
अनुमन्द्रास्तथा मन्द्राः प्रोद्दिष्टास्ते स्वयंभुवः ॥

स्वीयकल्पनया नोक्ताः प्रामाण्यं तेषु विद्यते ।
गुरुणा मे यथोद्दिष्टा वीणायां सुप्रपञ्चिताः ॥

अत एवाऽन्यथाकर्तुं भाविको भवति क्षमः ।
संवादिनौ स्वरौ योज्यौ सर्वत्रापि परस्परम् ॥

मध्ये तारेऽतितारेऽपि योजनीया यथाक्रमम् ।
सारिकास्वुदितं तस्यां लक्ष्यज्ञानविशारदैः ॥

मध्यादिस्थानसारीषु तुर्यतन्त्र्युद्भवा ग्रहाः ।
प्रयोक्तव्याः स्वरा नैव भिन्नतन्त्रीभवा बुधैः ।
अन्तरे कथिता नैव सारिकाकलिनि स्वरे ॥

सांकर्यं जायते यस्मान्नानुकूल्यं भजेत्ततः ।
अन्तरस्य स्वरस्यापि सूक्ष्मः काकलिनो ध्वनिः ॥

विचार्यो विज्ञवर्येण पतादि षड्जमध्ययोः ।
पतादि समयोस्सायांवेकैकश्रुतिवर्जिते ॥

अन्तरः काकली स्यातां तयोः मतिनिधी च तौ ॥

शुद्धमेला मया प्रोक्ता—

श्रीकण्ठः

—वीणालक्षणम्

तत्रादौ शुद्धमेलाख्यवीणाया लक्ष्म चक्ष्महे ।
लक्ष्यज्ञेन प्रवीणेन निर्मितायां तु शिल्पिना ॥

वीणायामुपरिस्थाने चतुस्तन्त्रीः प्रसारयेत् ।
पित्तलारचिते चाद्यद्वितीये लोहजे परे ॥

पार्श्वोपरिस्थतन्त्रीणां वामे चतसृणामपि ।
आद्यायां मन्द्रषड्जाख्यं स्वरं तन्त्र्यां नियोजयेत् ॥

ततः पञ्चमनामानं द्वितीयायां निवेशयेत् ।
तृतीयायां तन्त्रिकायां मध्यषड्जं निवेशयेत् ॥

मध्यमध्यमनामानं तुरीयायां निवेशयेत् ।
तिसृणां पार्श्वतन्त्रीणां स्वरयोजनमुच्यते ॥

आद्या टीप्यभिधा तारषड्जतुल्यध्वनिर्भवेत् ।
द्वितीया तन्त्रिका ज्ञेया मध्यपञ्चमसंमिता ॥

तृतीया मध्यषड्जेन संमिता झल्लिकाभिधा ।
तिसृणामपि चैतासां श्रुतिसंज्ञा प्रकीर्तिता ॥

पर्वणां संनिवेशोऽथ वक्ष्यते लक्ष्यसंमतः ।
मेरोः पुरस्तात्पर्वाणि षट् क्रमेण निवेशयेत् ॥

षट्सु तेष्वाद्यया तन्त्र्या मन्द्रषड्जाभिधानया ।
क्रमेण शुद्धरिषभः शुद्धगान्धारकस्तथा ॥

साधारणाख्यगान्धारे गान्धारोऽन्तरसंज्ञकः ।
शुद्धमध्यमनामा च वराली मध्यमस्तथा ॥

इति स्वराः प्रजायन्ते तन्त्र्या चाथ द्वितीयया ।
मन्द्रपञ्चमनादिन्या षट्सु तेष्वेव पर्वसु ॥

शुद्धश्च धैवतश्शुद्धो निपादश्च ततःपरम् ।
कैशिक्याख्यनिषादश्च काकल्याख्यनिपादकः ॥

षड्जर्षभौ च जायन्ते व्यक्तमेते स्वराः क्रमात् ।
मध्यषड्जनिनादिन्या तन्त्र्या चाऽथ तृतीयया ॥

सर्वेष्वेतेषु ये जातास्तान्स्वरान्कथयाम्यहम् ।
शुद्धावृषभगान्धारौ तथा साधारणाभिधः ॥

गान्धारोऽन्तरसंज्ञश्च शुद्धमध्यम एव च ।
वरालीमध्यमश्चेति जायन्ते क्रमशस्स्वराः ॥

मध्यमध्यमनादिन्या तन्त्र्या चाथ तुरीयया ।
षट्सु पर्वसु चैतेषु स्वरान्समभिदध्महे ।
वरालीमध्यमः पूर्वः पञ्चमश्शुद्धधैवतः ॥

ततश्शुद्धनिषादश्च कैशिक्याख्यनिषादकः ।
काकल्याख्यनिषादश्चेत्येते स्युः क्रमशस्स्वराः ।
अस्यां तुरीयतन्त्र्यां यः काकली षष्ठपर्वजः ॥

तदग्रे सप्तपर्वाणि यथायोगं निवेशयेत् ।
तेषां प्रवाले दीर्घाणि त्रीणि पर्वाणि विन्यसेत् ॥

सरिगाख्यास्त्रयस्तत्र प्रजायन्ते स्वराः क्रमात् ।
शुद्धमध्यमदं ह्रस्वं पर्वपीठे यथा भवेत् ॥

तथा प्रवाले पीठं च वैणिकैर्विनिवेश्यताम् ।
एकं सर्वोत्तरं ह्रस्वं पर्वपीठे निवेशयेत् ॥

तत्रातितारषड्जाख्यो द्वाविंशोऽपि स्वरो भवेत् ।
लक्ष्यज्ञैर्गृह्यते सोऽयं रक्तिलाभकलोभतः ॥

शुद्धमेलाख्यवीणायामेतत्पर्वाष्टके पुनः ।
द्वौ षड्जौ पञ्चमश्चेति ध्रुवं पर्वत्रयं सदा ॥

अन्यानि पञ्चपर्वाणि तत्तद्रागानुसारतः ।
क्रमाद्रिगमधन्याख्यस्वरोत्पादनसिद्धये ॥

उत्पाद्योत्पाद्य वेश्यानि यथायोगं विचक्षणैः ।
सर्वाण्याहृत्य दीर्घाणि नव ह्रस्वानि पञ्च च ॥

एषैकरागमेलाख्यवीणेवं सति जायते ।
अस्यां तुरीयतन्त्र्यां यः काकली षष्ठपर्वजः ॥

तदग्रे शुद्धविकृतस्वराणां द्वादशात्मनाम् ।
सिद्ध्यै द्वादशपर्वाणि विनिवेश्यानि वैणिकैः ॥

अतिताराख्यषड्जार्थं ह्रस्वं चान्यत्त्रयोदशम् ।
तेषु प्रवाले दीर्घाणि पञ्चपर्वाणि विन्यसेत् ॥

अष्टपर्वाणि पीठेषु ह्रस्वानि विनिवेशयेत् ।
अस्यां दीर्घाणि पर्वाणि मिलित्वैकादशाभवन् ॥

अष्टौ ह्रस्वाणि पर्वाणि समजायन्त तत्र तु ।
तत्सर्वरागमेलाख्यवीणैवं सति जायते ॥

लक्षितैवं शुद्धमेलवीणा भेदद्वयान्विता ।
एतस्यामेव वीणायां स्वराणामेकविंशतेः ॥

निरूपयामः स्थानानि स्वरांस्त्रेधा विभज्य च ।
तत्रोपरिस्थितानां तु वामे चतसृणामपि ॥

आद्याया मन्द्रषड्जाख्यतन्त्र्या तावच्चतुः स्वराः ।
संग्राह्याः षड्जरिषभौ तथा गान्धारमध्यमौ ॥

पञ्चमाद्या न गृह्यन्ते तस्यां जाता अपि स्वराः ।
मन्द्रपञ्चमनामा यो द्वितीयायां निवेशितः ॥

यस्यां त्रयः स्वरा ग्राह्याः पञ्चमो धैवतश्च निः ।
षड्जादयो न गृह्यन्ते जाता अपि ततः परम् ॥

तदेवं मन्द्रके स्थाने स्वरा सप्त प्रदर्शिताः ।
अथ मध्यस्थानके तु तृतीयायां त्रयः स्वराः ॥

तुरीयायां तु चत्वारः सत्येवं स्थानगास्स्वरा ।
तत्र स्युर्मध्यषड्जायां मध्यषड्जादयस्त्रयः ॥

जाता अपि न गृह्यन्ते तदूर्ध्वं स्थानसिद्धये ।
मध्यमध्यमनादिन्यां तुरीयायामपि स्वराः ॥

चत्वार एव गृह्यन्ते मपधन्यभिधाः स्वराः ।
मध्यस्थानगता एवं स्वरास्सप्त प्रदर्शिताः ॥

तस्यामेव तुरीयायां मध्यस्थाननिषादतः ।
अग्रे षड्जादयस्सप्त तारस्थानगताः स्वराः ॥

संग्राह्या इति सप्तोक्तास्तारस्थानगतास्स्वराः ।
तन्मन्द्रमध्यताराख्यस्थानानां त्रितये स्वराः ॥

प्रतिस्थानं सप्तसप्तेत्येकविंशतिरीरिताः ।
द्वाविंशमतिताराख्यं चतुर्थमपि षड्जकम् ॥

लक्ष्यज्ञाः परिगृह्णन्ति रक्तिलाभैकलोभतः ।
स्थानप्रसङ्गे वैकाररामो बभ्राम तद्यथा ॥

उपरिस्थचतुस्तन्त्रीष्वाद्यायां विनिवेशिते ।
अनुमन्द्राख्यषड्जेऽस्मिन् स्वरास्सरिगमाभिधाः ॥

चत्वारस्समुपादेयास्त्वनुमन्द्राख्यपञ्चमः ।
द्वितीयायां निवेश्योऽत्र पधनीति त्रयः स्वराः ॥

ग्राह्यास्ततोनुमन्द्राख्यस्थानगास्सप्त दर्शिताः ।
स्वरास्तन्त्र्यां तृतीयायां मन्द्रषड्जो निवेश्यते ॥

तस्यां सरिगनामानः संगृह्यन्ते त्रयस्स्वराः ।
तुरीयायां तन्त्रिकायां निवेश्यो मन्द्रमध्यमः ॥

तस्यां तु मपधन्याख्याः संगृह्यन्ते चतुस्स्वराः ।
मन्द्रस्थानस्स्वरास्सप्त तदेवं दर्शिता इति ॥

नैतस्संगच्छते मन्द्रमध्यताराभिधानि हि ।
त्रिस्थानानीति सकलसांगीतिकमतस्थितिः ॥

आद्यद्वितीययोस्तन्त्र्योस्स्वरास्सप्त स्वथेरिताः ।
अनुमन्द्राभिधे स्थाने तृतीयकतुरीययोः ॥

मन्द्रस्थानगतास्सप्तस्वरास्तावदमी पुनः ।
मध्यस्थानगताः किं वा तारस्थानगता उत ॥

न तावदाद्यस्ताराख्यस्थानभङ्गप्रसङ्गतः ।
न द्वितीयोऽपि मध्याख्यस्थानाभावे कथं पुनः ।
तारस्थानं प्रजायेतानुपनीतविवाहवत् ॥

तस्मादस्माभिरुक्तैव रीतिस्स्थानविभाजने ।
मन्द्रादिष्वनुमन्द्रादिव्यवहारस्तु लौकिकः ॥

गतानुगतिकन्यायाद्भ्रान्तिमात्रविजृम्भितः ।
लक्षितेयं शुद्धमेलवीणा लक्ष्यानुसारतः ॥

वेङ्कटमखी

शुद्धरागः

स्वजात्युद्योतकत्वे येऽनुवर्तन्ते तु तामिह ।
अन्यजातिविरूपा ये ते शुद्धा राजसंमताः ॥

कुम्भः

—मेलरागः (सिंहेन्द्रमध्यमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स नि प म ग स.

मत

शुद्धलाक्षणिकः—(अभिनयः)

उच्चार्य तत्तन्नामानि करैश्च प्रकटीकृतः ।
स स्यादभिनयो नाम्ना शुद्धलाक्षणिको मतः ॥

नृत्ता

शुद्धवराटिका—रागः

सौवीराङ्गं शुद्धवराटी बटुकी धनिपादिका ।
सन्यासांशग्रहा तारा सदा शान्ते नियुज्यते ।
प्रयोज्या पश्चिमे यामे शान्ते रौद्रेऽद्भुते रसे ॥

शुद्धवराटी—प्रथमरागः

सौवीरी मुनिपुङ्गवैर्निगदिता भाषा च सौवीरजा
तस्या अङ्गमिदं वदन्ति ....शुद्धा वराट्येव सा ।
न्यासांशग्रहषड्जशोभिततनुः शान्ते रसे गीयते
पूर्णा धैवततारका च धनिपप्राचुर्यदृश्या सदा ॥

मोक्षः

—भाषाङ्गरागः

सौवीरे गदितास्ति या प्रथमतः सौवीरिकाभाषिका
तस्यामङ्गमिमां वदन्ति सुधियः शुद्धां वराट्याह्वयाम् ।
षड्जांशग्रहणावसानकलितां तारस्थलोद्यत्स्वरां
योज्यां शान्तरसे दिनस्य विरतौ सप्तस्वरै रञ्जिताम् ॥

कुम्भः

—मेलरागः

अथ शुद्धवराट्यां तु रिगौ कोमलपूर्वकौ ।
गस्तु तीव्रतरो धः स्यात्कोमलस्तीव्रनिस्वरः ।
धैवतोद्ग्राहयुक्तायां निमौ न्यासांशकौ स्मृतौ ॥

द्वितीयप्रहरोत्तरगेया । अहोबिलः

—रागः (वंशे वादनक्रमः)

तारषड्जं ग्रहं कृत्वा स्वरं तस्मात्तृतीयकम् ।
द्वित्रिश्चतुर्वा हन्याच्च तदनु स्थायिनं स्पृशेत् ॥
ततस्तं प्राक्तनं प्रोच्य कम्पिते स्थायिनि स्वरे ।
न्यासांच्छुद्धवराट्याः स्यात्स्वस्थानं प्रथमं तदा ।
अस्याः द्वितीयो वंशेषु स्वरः स्थायी निरूपितः ॥

वेमः

—रागः

सौवीरकस्य सौवीरी मुख्या भाषा च या स्मृता।
तदङ्गं चन्द्रकी नाम्ना सैव शुद्धा वराटिका ॥
अस्याः न्यासांशयोः षड्जः प्रचुरादधिकस्तथा।
संपूर्णेयं रसे शान्ते प्रयोगोऽस्याः प्रदर्श्यते ॥

जगदेकः

षड्जादिः कम्पितस्थाना मन्द्रधैवतकम्पिता ।
गान्धारनादबहुला संपूर्णा सप्तभिः स्वरैः ॥
निषाददुर्बला कार्या षड्जगान्धारतारभाक् ।
शुद्धा वराटी विज्ञेया रागलक्षणवेदिभिः ॥

सोमेश्वरः

अङ्गं सौवीररागस्य सौवीरीत्यमिविश्रुता ।
प्राप्ताङ्गत्वं ततस्तस्या नाम्ना शुद्धवराटिका ॥

हरिः

—भाषाङ्गरागः

सौवीरभाषा सौवीरी तज्जा ज्ञेया वराटिका ।
तारधैवतषड्जांशा ग्रहन्यासेषु सस्वरा ॥
गातव्या पश्चिमे यामे संपूर्णा करुणे रसे ।
अनल्पधनिपा सैव वटुकीत्यभिधीयते ॥

भट्टमाधवः

शुद्धवसन्तः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध म ध म ग स .

मत

शुद्धषड्जा—मूर्छना (षड्जग्रामे चतुर्थी मूर्छना)

(आ) प ध नि स रि ग म .
(अव) म ग रि स नि ध प .

पण्डितमण्डली

—मूर्छना

शुद्धः स्यात्तत्र षड्जस्तु शुद्धषड्जा ततस्मृता ।
पञ्चमेन स्वरेणेयं देवता स्यात्पितामहः ॥

नान्यः

शुद्धषाडवः—रागः

यदांशकन्यासकश्च मध्यमाख्यस्वरो भवेत् ।
नैधनस्थानगामी च षड्जो गान्धारदुर्बलः ॥
तानधारी स सौवीरी शुद्धमध्याख्यमूर्धनः ।
अजाक्रान्तेन तानेन शृङ्गाररसधैवतः ।
मध्यमायास्तथा जात्यः जायते शुद्धषाडवः ॥

नान्यः

षड्जान्ते मध्यमाजातेः संभूतश्शुद्धषाडवः ।
न्यासश्च पञ्चमोंऽशश्च गान्धारेण च दुर्बलः ॥

कश्यपः

... ...पञ्चमोत्पन्नः शुद्धषाडवसंज्ञकः ।
न्यासांशमध्यमा मालपस्तारमध्यग्रहस्तथा ॥
काकल्यन्तरसंयुक्तो हास्यशृङ्गारकारकः ।
लक्षणेनेह केनेयं विकृता मध्यमा भवेत् ॥
तारमन्द्रावधिर्यस्मात् तदंशाभ्यामुदाहृतः ।
तस्मान्मध्यग्रहेणैव गातव्यं जातयो यतः ।
तारमध्यग्रहेणेत्थं विकृता मध्यमा मतः ॥

मोक्षः

शुद्धसाधारितः—रागः

सांशग्रहो निगाल्पः स्यात् षड्जमध्यमया कृतः ।
संपूर्णो मध्यमन्यासः शुद्धसाधारितो मतः ॥

मोक्षः

शुद्धसामन्तम्—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स .
(अव) स नि ध प ध म ग रि स .

मत

शुद्धसारङ्गः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि ध म.
(अव) म ध प म रि ग रि स.

मत

शुद्धसावेरी—मेलरागः (काम्बोजीमेलजोऽयं रागः)
शुद्धसावेरिरागे तु गान्धाराश्चविवर्जनम्।
धौ वर्ज्यौ।

परमेश्वरः

—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध स.
(अव) स ध प म रि स.

मत

शुद्धसीमन्तिनी—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मत

शुद्धसेना—मेलरागः
(आ) स ० रि ० ग म ० प ० ० ० ० स.
(अव) स नि ० ० ध प ० म ० ग रि ० स.

मेललक्षणे

शुद्धा—पुष्करवाद्ये जातिः
एकाक्षरकृतं वाद्यं यद्भवेत्सार्वमार्गिकम्।
नित्यं करणयोगेन सा शुद्धा नामतो यथा॥

अभिनवगुप्तभरतपाठः

एकाक्षरे द्व्यक्षरे वा वाद्यं यत्सर्वमार्गिकम्।
भवेत्कारण (क) योगेन सा शुद्धा जातिरुच्यते॥

नेपालपाठः

अयमेवपाठः प्राचीनकोशेऽपि।
यथा— धं धं द्रें द्रें क्लावो खो खो क्लेति विहितवाक्या।
सा शुद्धा विज्ञेया मध्यस्त्रीणां सदा जातिः॥

भरतः

—अवनद्धे जाति
यत्रैकस्याक्षरस्य स्यादावृत्तिर्वाद्यभाण्डजा।
रसभावानपेक्षया च मार्गेष्वपि चतुर्षु च।
मध्यस्त्रीणां प्रचारेषु जातिं शुद्धां विनिर्दिशेत्॥

नान्यः

एकाक्षरकृतं वाद्यं यद्भवेत्सार्वमार्गिकम्।
नित्यं करणयोगेन सा शुद्धा नामतो यथा।
सा शुद्धा विज्ञेया मध्यस्त्रीणां तथा जातिः॥

भरतः

सार्वमार्गिकमिति अङ्कितालिप्तवितस्तागोमुखीषु शृङ्गाराद्य-रसेषु भवति। मध्यस्त्रीणामिति।

शुद्धाभीरी—रागः
अतःपरं भवेद्रागः शुद्धाभीरीति संज्ञितः।
भिन्नपञ्चमसमुद्भूतः तारो गान्धारसंज्ञके॥

ऋषभेण परित्यक्तो मन्द्रपञ्चजसमस्वरः।
धैवतांशग्रहन्यास इत्ययं प्रतिपादितः॥

हरिः

शुभङ्करः
सङ्गीतदामोदर— हस्तमुक्तावलीकारः। सङ्गीतदामोदरे पञ्च परिच्छेदा वर्तन्ते। तत्रोद्दिष्टा विषयाः निरुक्तिनिष्कृष्टतया सङ्क्षेपरूपेणापि अतिरम्यं निरूपितास्सन्ति। अलङ्कारनाट्यलक्षणेषु पौरस्त्यपाश्चात्यभेदेन द्वे मते वर्तेते। उभयोरपि मतयोः अनेन विचारः कृतः।

शुभपन्तुवराली—मेलकर्ता
म रि ग ० ० ० म प ध नि ० ० स.

मत

शुभवराली—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)
(आ) स ग म प ध नि स.
(अव) स नि प ध प म ग रि म ग स.

मत

शुभवाहिनी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प नि ध नि स.
(अव) स नि ध म ग म स.

मत

शुभा—मात्रावृत्तम्
द्विमात्रिक एकः चतुर्मात्रिक एकः।
जः चतुर्मात्रिकः ज द्विमात्रिका॥

विरहाङ्कः

—श्रुतिः
मध्यमस्य द्वितीया श्रुतिः।

सुधा

शुभामतिः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मत

शुभ्रवाहिनी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि ग म ध नि ध म प ध नि ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग म स.
मञ्ज

शुष्कम्—दर्शनम्
अन्तःप्रौढाग्निसंशुष्यत्प्रभं शुष्कमुदाहृतम्।
शारदातनयः

—वाद्यम्
गीतनृत्तविहीनत्वाद्वाद्यं शुष्कमिति स्मृतम्।
ज्यायनः

शुष्कावकृष्टा—पूर्वरङ्गाङ्गम्
अत्र शुष्काक्षरैरेव ह्यवकृष्टा ध्रुवा यतः।
तस्माच्छुष्कावकृष्टेयं जर्जरश्लोकदर्शिका॥
भरतः

शूत्कारः—फूत्कारदोषः
शूत्कारोऽन्वर्थनामात्र,
कुम्भः

—वंशे फूत्कारदोषः
शूत्कारोऽन्वर्थनामात्र केषाञ्चिद्दशमो मतः।
कुम्भः

शून्यता—शिल्पकाङ्गम्
यथा सीताऽपि तत्रासेत्यादावपि च दृश्यते।
शून्यता विस्मृतिस्सर्वकर्मणां स कदा स्मृता॥
शारदातनयः

विस्मरणं शून्यत्वम्। यथा—प्रावृडङ्के वत्सेत्यादि।
सागरः

शून्यमध्यमः—मेलरागः (वाचस्पतीमेलजन्यः)
(आ) स रि म प नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.
मञ्ज

शून्या—दृष्टिः
निष्कम्पा समतारा च बाह्यार्थग्राहिणी च या।
शून्या दृष्टिस्समाख्याता चिन्तायां व्यभिचारिणी॥
सोमेश्वरः

धूसरा मलिनापाङ्गनिष्कम्पा पुटतारयोः।
शून्यावलोकिनी दृष्टिः शून्या चिन्ताप्रकाशिनी॥
विप्रदासः

शूलिनी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि ग रि म ध म प ध नि स.
(अव) स नि प म रि स.
मञ्ज

—मेलकर्ता
स ० ० रि ग म ० प ० ध ० नि स.
मञ्ज

शृङ्खला—नृत्तम्
भाणादौ प्रयुक्ता शृङ्खलान्योन्यवनिभिनी। सा लयान्तरे प्रयुज्यते। लयान्तरम्, लयविशेषः।

शृङ्खलासङ्गिनी—गतिः
शृङ्खलासङ्गिनी चापि उद्बन्धगतिसन्निभा।
देवणः

शृङ्खलिका—कण्ठभूषणम्

शृङ्खली—वर्णालङ्कारः
ह्रस्वदीर्घस्वरयुगं समुच्चार्यान्त्यमादिमम्।
कृत्वैवं सकला यत्र कलाः प्रोक्तास्सशृङ्खली॥
यथा—सस्सर सरिगम्म रिरिरिगरिगप्प इत्यादि। व्युत्क्रमेण ममग्गमग्गरिस्स इत्यादि। आरोहश्चावरोहश्च शृङ्खल्येव। अस्य निस्सारुतालानुगतत्वेनानुपूर्वीविशिष्टत्वादलङ्कारत्वम्।
सङ्गीतसरणिः

शृङ्गम्—सुषिरवाद्यम्
शृङ्गं च माहिषं शृङ्गं सर्वदोषविवर्जितम्।
फूत्कारसुषिरक्षिप्तं दन्तिदन्तोपशोभितम्॥
धोंकारनादगम्भीरं तत्थुकारविराजितम्।
कृष्णेन निर्मितं वाद्यं शृङ्गं गोपालवल्लभम्॥
हस्ताङ्गुलप्रमाणेन तूर्यवत्कथितं पुरा।
पाटवर्णाश्च ये तत्र तत्र ये वाद्यकोविदाः॥
तानाहूय महीपालः सुसन्तुष्टः प्रियावृतः।
उत्सवे च तथोद्याने कुर्याद्वाद्यविनोदनम्॥
सोमेश्वरः

करेणुवदनाकारवदनं दधतं शुभम्।
निर्दोषं माहिषं शृङ्गं श्लक्ष्णं स्निग्धं सुसंस्कृतम्॥
धुत्तूरकुसुमाकारं शृङ्गस्यानुरुहस्य च ?।
अष्टाङ्गुलायतं खण्डं मूलेऽस्य ध्वनिसिद्धये॥
न्यसेद् द्व्यङ्गुलकं तस्य छित्वाग्रं रन्ध्रमेककम्।
कृत्वा फूत्कारजनकं भुङ्कारेणानुवादयेत्।
विविधध्वनिगम्भीरं प्रायो गोपालकेषु च॥
कुम्भः

शृङ्गारः—रसः

मधुराः सुकुमाराश्च रूपयौवनशालिनः ।
शृङ्गारालम्बना भावाः तरुणीतरुणादयः ॥
लतागृहाणि चित्राणि हर्म्यप्रासादमालिकाः ।
शृङ्गारोद्दीपना भावाश्चन्द्रिकाचन्दनादयः ।
कटाक्षभुजविक्षेपगोप्या लास्याङ्गमर्दनम् ॥
मन्दस्मितादयः शृङ्गारानुभावाः प्रकीर्तिताः ।
आलस्यौग्र्यजुगुप्साख्यैस्त्रिभिर्भावैर्विवर्जिताः ॥
निर्वेदाद्याः सर्व एव शृङ्गारे व्यभिचारिणः ।
विभावैस्तत्त्वसामर्थ्यात्साक्षात्कारमितागतैः ॥
आलम्बनोद्दीपनाख्यैर्वरस्त्रीकुसुमादिभिः ।
अनुभावैर्भ्रूताक्षेपकान्तदृष्टिस्मितादिभिः ॥
यथायोग्यं प्रसर्पद्भिर्निर्वेदाद्यैर्व्यभिचारिभिः ।
रतिः स्थायी सहृदयैरास्वाद्यत्वमुपागतः ॥
शृङ्गाराख्यो रसः प्रोक्तो विप्रदासेन धीमता ।
संभोगविप्रलम्भाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ॥
संयोगे कान्तया यः स्याद्वियोगे स्यात्तया परः ।
परस्परस्वसंवेद्यसुखानुभवनात्मिका ॥
यानुभूतिर्भवेत्सैव संयोगः स्यात्सदा तयोः ।
सङ्गमोत्सर्पिमुखयोरुत्कृष्टगुणयोगिनोः ॥
नवयौवनयोः श्लाघ्यप्रकृत्योः श्रेष्ठरूपयोः ।
नारीपुरुषयोस्तुल्यं परस्परविभाविका ॥
स्पृहाह्वया चित्तवृत्तिर्विप्रलम्भो वियुक्तयोः ।
आलस्यौग्र्यजुगुप्सानां विप्रलम्भेऽपि संभवः ॥
संभोगस्य यथाचिन्ता स्मरणावेगितादयः ।
सञ्चारिणो भवन्त्येवं भवन्त्येते भयानके ॥
करुणेऽपि विबोधस्तु बयाणामपि सुमहः ।
विषादग्लानिनिर्वेदबोधमल्पादयो यथा ॥
शान्ते सञ्चारिणो दृष्टाः विप्रलम्भेऽपि ते तथा ।
विबोधश्चानयोर्व्यक्तः शान्तशृङ्गारयोर्द्वयोः ॥
इति सञ्चारिसाङ्कर्यादमीषां नियमः कृतः ।
उच्यतेऽत्र यदा रत्युद्रेकजन्मा भवन्त्यमी ॥
संभोगस्य तदा नूनं भवन्ति व्यभिचारिणः ।
यदा तु राजद्रोहादिनिमित्तादुद्भवस्तदा ।
भयानकस्य जायन्ते चिन्ताद्याः व्यभिचारिणः ॥
यद्दुःखितस्य लोकस्य दर्शनात्संभवन्त्यमी ॥
करुणस्य तदाङ्गत्वं भजन्ते व्यभिचारिणः ।
यदाङ्गनायाः प्राप्त्याशामिश्रिता स्याद्वियोगिनः ॥
साकाङ्क्षस्य तदोत्पन्ना भावा निर्वेदपूर्विकाः ।
भजन्ते विप्रलम्भाख्यशृङ्गारव्यभिचारिताम् ॥
यदा तु निश्चितः कान्ताप्राप्त्याशाविरहस्तदा ।
सञ्चारिणः स्युश्शान्तस्य निराकाङ्क्षस्य धीमतः ॥
यथा हरीतक्येकैव तत्तदौषधयोगतः ।
विविधं कुरुते कार्यं बन्धनस्रंसनादिकम् ॥
एवमन्योपकृता जायन्ते भिन्नशक्तयः ।
तस्मात्सञ्चारिणा ज्ञेया सहकारिपदस्थितिः ॥
नन्वयं विप्रलम्भः स्यान्नीचप्रकृतिको यदा ।
तदा चन्दनमाल्यादि विभावानामदर्शनात् ॥
रत्यभावे विप्रलम्भः शृङ्गारो जायते कथम् ।
संभोगोऽपि न नीचे स्याद्विभावानामदर्शनात् ॥
इतिचेत्तत्र तत्रासौ नारीमात्रविभावजः ।
यत्नेन जायते वापि शब्दानुकृतिदर्शितात् ॥
विभावात्कामिनीरूपाद्विप्रलम्भेऽप्यसौ रतिः ।
ननु संभोगशृङ्गारे स्थायी भावो रतिर्भवेत् ॥
सुखात्मकत्वाद्विरहजन्यदुःखात्मके कथम् ।
रतिः स्थायी भवेद्भावो विप्रलम्भे तदुच्यते ॥
न वयं नायकगतौ सुखदुःखावकृत्रिमौ ।
संभोगविप्रलम्भाख्यौ ब्रूमः किं ननु कुर्वते ॥
नटेन येऽभिनीताः स्युः अनुभावाः पुरोदिताः ।
तैरुद्बुद्धा वासनात्मा सुहृदस्य स्वान्तमन्दिरे ॥
यो रतिः स्याल्लक्षणया स्थायी भावो रतिर्भवेत् ।
तच्चित्तसत्त्वोद्रेको यः प्रकाशानन्दलक्षणः ॥
संभोगस्यानुकरणाद्वियोगानुकृतेरपि ।
संभोगो विप्रलम्भश्च भण्यते भावचिन्तकैः ॥
करुणाद्विप्रलम्भस्य स्थायिभेदात्स्फुटा भिदा ।
विप्रलम्भस्तु संभोगफलः स्यात्करुणः पुनः ।
स्यान्निर्वेदफलस्तस्मादपि भेदस्तयोः स्फुटः ॥ विप्रदासः

शृङ्गारस्य हि प्रीतिः स्थायिभावः । पादिजह्रालतेव
देशकालवयो द्रव्यगुणप्रकृतिकर्मणाम् ।
भावानामुत्तमं यत्तु तच्छृङ्गं श्रेष्ठमुच्यते ।
इयर्ति शृङ्गं यस्मात्तु तस्माच्छृङ्गार उच्यते ॥ शारदातनयः

शृङ्गारतिलकः—देशीतालः

पद्वयं लो द्रुतो लौ च शृङ्गारतिलके क्रमात् ।
४½ मात्राः तालप्रस्तारः

शृङ्गारप्रकाशः

भोजदेवविरचितः। काव्यालङ्कारग्रन्थः। षट्त्रिंशत्प्रकाशात्मकः। प्रथमादिद्वादशप्रकाशपर्यन्तं शब्दार्थशक्तिरूपाः काव्यभक्तयो विचारिताः। त्रयोदशाच्चतुर्विंशतिषु प्रकाशेषु शृङ्गार एक एव रस इति शृङ्गारविभागाः, तदवान्तर विभागाश्च प्राचीनग्रन्थोदाहरणपूर्वकं अतिसूक्ष्मेक्षिकया निरूपिताः। त्रिंशत्सहस्रपरिमितोऽयं ग्रन्थः। पूर्वार्धे महाभाष्य-वाक्यपदीय-व्याडिग्रन्थानां सारभूतविचारः क्रियते। विदुषामतिसहायकारी।

शृङ्गारललिता—मेलरागः (हेमवतीमेलजन्यः)
(आ) स ग म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स. मञ्ज

शृङ्गारवर्धिनी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध नि प म रि ग म रि स. मञ्ज

शृङ्गारशेखरः

अभिनयभूषणकर्ता। अयं वीरभल्लटनामानं कविशेखरं प्रतापरुद्रसभासदं देशिकत्वेन स्मरति। अतः प्रतापरुद्रात् (1330) नात्यर्वाचीनः। अभिनयभूषणे अभिनये चित्रतराः, गुरुशुक्रयाज्ञवल्क्यमतोक्ताः निरूपिताः।

शृङ्गारहारः

हम्मीरकृतः। सङ्गीतनाट्यविषयकोऽयं ग्रन्थः। आरम्भे भोज, विक्रम, जगदेक, केशि सिङ्गण गणपति जयसिंहादयो नृपाः स्मृताः। तेषु केशिसिङ्गणयोः नृपयोः ग्रन्था नोपलभ्यन्ते। अशालहस्तलक्षणे सिङ्गणस्य नाम दृश्यते। सोमराजदेवः सङ्गीतरत्नावलीकारः। हम्मीरेणातिबहुमानेन "नाट्यवेदविरिञ्चिना" इति उक्तः। उदाहृतश्लोकस्तु सङ्गीतरत्नावल्यां दृश्यते। शृङ्गारहारे कश्यपविशाखिल रम्भार्जुनयाष्टि करावण दुर्गाशक्तिवायुजैत्रसिंहरुद्रटमतानि उक्तानि। कालः क्रै. प. 1290

शृङ्गिका—सुषिरवाद्यम्

छिन्नाग्रं घटितं शृङ्गं श्लक्ष्णं मृगसमुद्भवम्।
शृङ्गिका सा निगदिता तारनादविधायिनी॥

कुम्भः

शृङ्गी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स प म ग रि स. मञ्ज

शेखरः—देशीतालः

—गीतालङ्कारः (ध्रुवभेदः)

द्वादशाक्षरपादोऽन्यो भोगैकफलकृत्प्रभोः।
हंसके च रसे वीरे गीयते शेखराह्वयः।
लघुर्गुरुर्लघुर्यत्र स तालो हंसकः स्मृतः॥

सङ्गीतसारः

शेषभूषणम्—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग प नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग म रि स. मञ्ज

शेषनादः—मेलरागः (सिंहेन्द्रमध्यममेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स. मञ्ज

शेषप्रभा—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स ग म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स. मञ्ज

शेषफणी—नृत्यहस्तौ

करं सूर्यमुखं कृत्वा चोर्ध्वे शाखाः पृथक् पृथक्।
पृष्ठे योज्या द्वितीयस्य शाखाः शाखान्तरे पुनः।
प्रान्तयोस्तत्तदङ्गुष्ठौ ततः शेषफणी मतौ॥

नागमल्लः

शेषवाहिनी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्य):
(आ) स रि ग म नि स.
(अव) स नि म ग रि स. मञ्ज

शेषशायी—देशीतालः

गगाष्टकः शेषशायी।
ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ लक्ष्मणः

शैवम्—देशीस्थानम्

प्रकृतिस्थस्य पादस्य जानूत्सङ्गसमोऽपरः।
समुद्यतः कुञ्चिताङ्घ्रिर्गमने चेन्निवेशितः।
स्थानकं शैवमाख्यातं शम्भोस्ताण्डवदर्शने॥

वेमः

—करणम्

आयतं स्थानकं यत्र करौ कलशसंस्थितौ।
ऊर्ध्वप्रसारितौ भूयो रेचितौ तत्क्रियानुगौ।
निरुपभ्रमरीयुक्तौ पादौ शैवं तदीरितम्॥

हरिपाल-

शैवरागाः

मध्यमं वेलिवल्यास्ये वराटं कुञ्जरं तथा ।
भैरवीदेशिकश्चैव मकुटं मालवी तथा ।
देशिकं रागभेदादि मेघरागं तथैव च ॥
गान्धारं कोलसं विद्यात्कौशिकं नट्टरावकम् ।
श्रीकामरं च टक्केशी तर्काख्यं तालपाणिना ॥

अन्यत्र—

अन्दालीकामरं चैव गान्धारं पञ्चमं तथा ।
तक्केशी त्र्यश्रुणी चैव गौली च मेघनादकम् ।
तक्केशी सन्ध्यरागं च मेघरागं च कौशिकम् ॥
एते रागाः कारणागमे उत्तरभागे दृष्टाः ।
श्रीकामरतक्केशरागयोर्लक्षणं कुत्रापि न दृष्टम् ।

शोकः—स्थायिभावः

इष्टजनवियोगविभवनाशवधबन्धदुःखानुभवनादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्याश्रुपातपरिदेवितविलपितवैवर्ण्य स्वरभेद भूमिपतनसस्वनरुदिताक्रन्दित दीर्घनिश्वसितजडतोन्मादमोह मरणादयोऽनुभावाः । रुदितमत्र त्रिविधं आनन्दजमार्तिजं ईर्ष्यासमुद्भवं चेति ।

हर्षोत्फुल्लकपोलं सानुस्मरणादपाङ्गविसृताश्रं ।
रोमाञ्चगात्रमनिभृतमानन्द समुद्भवंभवति ॥
पर्याप्त विमुक्तास्रं सस्वनमस्वस्थगात्रगतिचेष्टम् ।
भूमिनिपातनिवर्तितविलपितमित्यार्तिजं भवति ॥
प्रस्फुरितोष्ठकपोलं सशिरःकम्पं तथा सनिश्वासम् ।
भ्रुकुटीकटाक्षकुटिलं स्त्रीणामीर्ष्याकृतं भवति ॥
स्त्रीनीचप्रकृतिष्वेष शोको व्यसनसंभवः ।
धैर्येणोत्तममध्यानां नीचानां रुदितेन च ॥

भरतः

शोकः

चपलत्वाधनिष्टस्य चित्तं यदभिहन्यते ।
दुःखात्मा सम्मतश्शोकः मोहरोदनभावनः ॥

भावविवेकः

शोकवराटी—मेलरागः

अथ शोकवराट्यां तु रिगौ कोमलपूर्वकौ ।
मश्च तीव्रतरः प्रोक्तः कोमलो धैवतः स्मृतः ।
न्यासांशौ च सनी यत्र मूर्छना च पपूर्विका ॥

अहोबिलः

द्वितीयप्रहरोत्तरगेया ।

शोकवरालिः— मेलरागः (नाटकप्रियमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म प म ध रि ग म प ध नि ध स
(अव) स नि ध म ग रि स .

मञ्ज

शोकवरालीरागध्यानम्

कपोलयुगले न्यस्तहस्तपृष्ठाङ्गुलोज्ज्वलाम् ।
जानुकूर्परसंयुक्तां ध्याये शोकवरालिकाम् ॥

रागसागरः

***शोभनः**—रसगतिः

विरोधिमित्रशत्रूणां रसानां सङ्करेऽपि च ।
महिम्ना शोभते स्वेन यस्स शोभन ईरितः ॥

शारदातनयः

शोभा—लक्षणम्

सिद्धैः प्रयोजनैः असिद्धस्य शुभसङ्घटनं यत्र निर्णीयते सूच्यते वा श्लेषवक्रोक्तिध्वनिविशेषमहिम्ना चमत्कृतोऽर्थः शोभा ।

शोभा प्रभावप्राकट्यं यूनोरन्योन्यमुच्यते । यथा—रत्नावल्यां सागरिकावत्सराजयोरन्योन्यरूपातिशयप्रकटनम् ।

सिंगः

सिद्धैरर्थैस्समीकृत्य शोभाऽसिद्धस्य भाषणम् ।

सर्वेश्वरः

सिद्धैरर्थैस्समं कृत्वा ह्यसिद्धोऽर्थः प्रयुज्यते ।
यत्र श्लिष्टा विचित्रार्था सा शोभेति विधीयते ॥

भरतः

सिद्धैः प्रयोजनैः असिद्धस्य शुभसङ्घटनं यत्र निर्णीयते सूच्यतेवा श्लेषवक्रोक्तिध्वनिविशेषमहिम्ना चमत्कृतोऽर्थः शोभा । केचित्स्वभावस्य प्रकटनं शोभेत्याहुः । अपरे तु यूनोः प्रभावप्रकटनमित्याचक्षते । अर्थप्रधाने वस्तुनि एषा परं शोभते । यथा—द्वीपादित्यागुक्तिप्रत्युक्तौ रत्नावल्याम् ।

सिद्धैरर्थैस्समं कृत्वा ह्यसिद्धोऽर्थः प्रसाध्यते ।
यत्र श्लक्ष्णा विचित्रार्था सा शोभेत्यभिसंज्ञिता ॥

भरतः

मेदश्छेदकृशोदरं इत्यत्र पादत्रयेण प्रसिद्धा एवार्थाः अभ्यसनीयत्वेन शोभमानास्तैस्समविकलं मृगयालक्षणमर्थं कृत्वा अप्रसिद्धोऽनुचितोऽपि सोऽर्थ उचितो विचित्रश्च निरूपितः । अशोभनोऽप्यर्थश्शब्दार्थव्यापारेणैव शोभत इति शोभा ।

अभिनवः

शोभा

रूपयौवनलावण्यै रुपभोगोपबृंहितैः ।
अलङ्करणमङ्गानां यत्तु शोभेति सा स्मृता ॥

दाक्षिण्यं शौर्यमुत्साहो नीचार्थेषु जुगुप्सतः।
उत्तमैश्च गुणैस्सार्धं यतश्शोभेति सा स्मृता ॥

भावविवेकः

शोभस्विनी—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)
(आ) स रि म प म ध नि स.
(अव) स ध नि प म रि म ग स.

मज

शौचम्—व्यभिचारिभावः
उत्तमानां श्रुतिशास्त्रविवेकैरुत्पद्यते। तद्दमशमसत्यादिभिरभिनीयते। यथा—दान्तोऽहमित्यादिजनकवाक्यम्।

सागरः

शौरिविलासिता—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) नि ध नि स रि ग म प म प ध नि.
(अव) ध प म ग रि स नि ध नि स.

मज.

शौर्यचन्द्रिका—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)
(आ) स ग रि ग म प ध प स.
(अव) स नि ध म ग रि ग स.

मज

शौर्यवर्धिनी—मेलरागः (हेमवतीमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

श्यामः—मुखरागः
श्यामो दूर्वादलाभः बीभत्से च भयानके।

वेमः

श्यामो नीलघनच्छविः।
भयानके च बीभत्से रागश्श्यामो मुखे भवेत्।

सोमेश्वरः

श्यामकल्याणी—मेलरागः
(आ) स ० रि ० ग ० ० प ० ध ० ० स.
(अव) स नि ० ध ० प म ० ग ० रि ० स.

मेललक्षणे

—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स नि प ध प म ग रि स.

मज

श्यामलवसन्तः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स नि ध नि प रि ग म प ध.
(अव) प म ग रि स नि ध नि.

मज

श्यामला—मेलरागः (श्यामलाङ्गीमेलजन्यः)
(आ) स ग रि ग म प ध नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मज

श्यामलाङ्गी—मेलकर्ता (रागः)
स रि ग ० ० ० म प ध ० नि ० स.

मज

श्यामा—प्राकृते मात्रावृत्तम्
द्वौ पञ्चमात्रिकौ द्वौ चतुर्मात्रिकौ यः।

विरहाङ्कः

—श्रुतिः
गान्धारस्य प्रथमा श्रुतिः।

शाङ्ग

धैवतस्य तृतीया श्रुतिः।

भरतः

श्यामान्दोलिका—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि म ध नि प नि स.
(अव) स नि प ध प म ग रि स.

मज

श्येनः—तानः
षड्जग्रामे सपहीनौडुवः।
म ग रि नि ध.

कुम्भः

—वर्णालङ्कारः
श्येनो भवेत्स्वरद्वन्द्वं कलासु त्रिकलात्मकः।
आदौ स पञ्चमौ नीत्वा पूर्वपूर्ववियोगतः।
तथाऽन्ये तु कले स्यातां एव संवादियुग्मकाः ॥
कलास्युः प स रि ध इति।

लक्ष्मीनारायणः

—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)
श्येनस्संवादियुग्मकैः।
क्रमात्सरिमगमाद्यैः स्यात्—
सप रिध गनि मस

शार्ङ्गदेवः

श्येनस्संवादिनोर्गणैः।

जगदेकः

श्येनी—ध्रुवावृत्तम्

आद्यमन्त्यं तृतीयं च पञ्चमं सप्तमाष्टमे ।
गुरूणिस्युश्च पादे तु सा श्येनी तु कृतौ यथा ॥
सागरं समुत्तुंगं तो रह इव लघु गदिरभिभवदि ।
सागरं समुद्धारणात् रह इव लघुगतिरभिभवति ।

भरतः

श्रमः

व्यापारजः श्रमो नाम सादयन्नङ्गमात्मनः ।
गुरुत्वं बलहानिं च कुर्वन्भाव उदाहृतः ॥

भावविवेकः

श्रमानुभवः—सङ्गीतशृङ्गाराङ्गम्

वनविहारायासमूलकोऽवस्थाविशेषः श्रमानुभवः ।

भोजः

श्रद्धावराटी—रागः

शुद्धावराटिका भाषा त्रिधाषड्जमसन्विता ।

मद

श्रमः—व्यभिचारिभावः

अध्वव्यायामसेवनादिभिः विभावैरुत्पद्यते । गात्रपरिमर्दन-संवाहननिश्वसितविजृम्भितमन्दपदोत्क्षेपण नयनवदनविकूणम-सीत्कारा अभिनयाः ।

भरतः

श्रमो व्यायामनृत्ताध्वमैथुनादिनिषेवणैः ।

भावप्रकाशः

आदिशब्देन भारवाहनादयः कन्दुकादिक्रीडाविशेषाश्च गृह्यन्ते ।

नरसिंहः

शृणाति हन्ति योऽङ्गानि स श्रमः परिकीर्तितः ।

शारदातनयः

—चित्राभिनयः

श्रमो मानसखेदस्स्यादध्वनृत्तरतादिभिः ।
त्रिपताकः पुरोभागे चालितो रतिदर्शने ॥
कण्ठस्थाने सूचिहस्तः चक्राकारं च चालितः ।
रतिश्रमापनोदाय दर्शयन्ति मनीषिणः ॥
चतुरश्रपताकौ द्वौ पुरो भागे त्वधोमुखम् ।
चालितौ नृत्तभावेऽपि दर्शयन्ति मनीषिणः ।
पताकः पार्श्वभागे तु चलितो गमनार्थके ॥

विनायकः

श्रवणगर्भितम्—(कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मत

श्रवणमल्लिका—मेलरागः (हनुमत्तोडामेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मत

श्रवणाभिनयः

मयूरहस्तस्य कम्पनेन कर्तव्यः ।

महाराष्ट्रे

श्रवणाहस्तः (श्रवणा आराकृतिम्त्रीणि)

मयूरो योजितस्तूर्ध्वे रेचितश्श्रवणार्थके ।

शृङ्गारः

श्रविका—श्रुतिः

गान्धारस्य द्वितीया श्रुतिः ।
हनुमन्मतेऽष्टादशैव श्रुतयः ।

श्रान्ता—दृष्टिः

सशैथिल्याञ्चितपुटा क्षामा पतिततारका ।
श्रान्ता दृष्टिः प्रकर्तव्या श्रमाभिनयकर्मणि ॥

सोमेश्वरः

क्षामेति क्षामत्वमविकासिता इति शारदातनयः ।
परिम्लानपुटा क्षामा न क्षामा दूरदर्शने ।
अलसालससञ्चारा निपतत्तारका मनाक् ।
श्रान्ता दृष्टिरियं खेदे श्रमेऽपि च निरूप्यते ॥

वेम:

श्रावकः—ध्वनिभेदः

दूरस्थः श्रूयते यस्तु वृन्दमध्यस्थितोऽपि वा ।
माधुर्यादिगुणोपेतः श्रावकोऽसौ ध्वनिर्वरः ॥

सोमेश्वरः

श्रावकत्वम्—वंशे फूत्कारगुणः

सुदूरं श्रूयते यस्तु स श्रावक इहेष्यते ।

कुम्भः

दूरतः श्रूयते यस्तु स्वरोऽविच्छिन्नफूत्कृतिः ।
तं तु श्रावकमित्याह कर्णाटकुलभूषणः ॥

मान्नः

श्रीः—ध्रुवावृत्तम्

१—एकाक्षरं छन्दः

उदाहरणम्— या श्रीः सा ह्रीः ।

एक एव गुरुर्यत्र प्रतिपादं व्यवस्थितः ।
ध्रुवाख्या सा तु मन्तव्या हस्ताङ्गुलिविकल्पनात् ॥

मात्रा चतुष्टयेनासौ गमनीया प्रयोक्तृभिः ।
लयो विलम्बितश्चास्मिन्नावापादिचतुर्विधः ।
षट्पितापुत्रकेणेह तालेन रागश्चात्र रसाश्रितः ॥

नान्यः

—प्राकृते मालावृत्तम्

सः सः सः सः सः विरहाङ्कः

श्रीकण्ठः—प्रबन्धः

मधुमाधवमल्हारभूपालीरागभूषितम् ।
खण्डत्रयं प्रगातव्यं षडङ्गं पदपूर्वकम् ॥
चित्रवर्णस्वरप्रान्ते दिव्यभाषामनोहरम् ।
रसैस्तु वीरशृङ्गारकरुणाख्यैर्विराजितम् ॥
नारायणविरिञ्चीशयशसो वर्णनं क्रमात् ।
अनेनैव प्रकारेण श्रीकण्ठाख्यो भवेत्स्फुटम् ॥

श्रीकण्ठः

—देशीतालः

लघुर्गुरुर्लघुद्वन्द्वं श्रीकण्ठे तु प्रतिष्ठितम् ।
। ऽ ॥ श्रीकण्ठः

(अयं तालः श्रीकण्ठेन निर्मितः)

श्रीकण्ठः

रसकौमुदीकारः । अयं घूर्जरदेशस्थनवानगरपत्तनाधीशस्य शत्रुशल्यस्य राज्ञः सभायामासीदिति कविना उक्तम् । शत्रुशल्यस्तु जामवंशीयः क्षत्रियः । कवेर्गुरुरूपदेवपूर्णानन्दौ । कालः 1580 क्रैस्तवः

—देशीतालः

लोदौ लगौ गः श्रीकण्ठे ।

7 मात्राः तालप्रस्तारः

श्रीकण्ठी—रागः

अतःपरं स्याच्छ्रीकण्ठी भिन्नषड्जसमुद्भवा ।
धैवतांशग्रहन्यासा मन्द्रासौ मध्यमे स्वरे ॥
पूर्णा गान्धारतारा च समस्वरविभूषिता ।
गान्धारे रिषभे षड्जे बहुत्वं समुपेयुषी ॥

हरिः

परिन्यस्तर्षभा धांशग्रहारिबहुला तथा ।
श्रीकण्ठा पञ्चमत्यक्ता तारध्वनिरुदीरिता ॥

नान्यः

आद्यं तु धैवतायां पञ्चमरहिता च तारता युक्ता ।
ऋषभापन्यासयुता श्रीकण्ठी ऋषभपेशला भवति ॥

कल्लिनाथः

श्रीकण्ठी भिन्नषड्जोत्था गहीना षाडवा भवेत् ।
धांशन्यासग्रहोपेता तथा धैवतभूयसी ।
गुर्वाज्ञाकरणे तस्या विनियोगः प्रकीर्तितः ॥

जयदेवः

—भाषारागः

धैवतांशग्रहन्यासा त्यक्तपा धैवताल्पिका ।
गतारा मन्द्रधा चापन्यासेनर्षभ भूषिता ॥
श्रीकण्ठी भिन्नषड्जोत्था भर्तृदुत्कण्ठिते जने ।
याष्टिकः पुनराचष्ट रिलोपात् षाडवामिमाम् ॥

कुम्भः

—मेलरागः (षड्विधमार्गिणीमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग स . मत

श्रीकामरः—रागः

लक्षणमस्य न दृश्यते । श्रीकामरस्तु शृङ्गारे इति अस्य शृङ्गारे प्रयोगमात्र दृश्यते ।

श्रीकीर्तिः—देशीतालः

गौद्वौलौद्वौ क्रमादुक्तौ ताले श्रीकीर्तिनामनि ।
श्रीकीर्तिसंज्ञकेताले गुरुद्वन्द्वं लघुद्वयम् ॥
ऽ ऽ ॥ जयदेवः

श्रीकीर्ति द्वौ लघूगुरू ।
॥ ऽ ऽ शार्ङ्गदेवः

अत्र शार्ङ्गमते मुद्रितपुस्तके पाठो दुष्टः स्यात् । सुधाकलशस्त्वस्य तालस्य—लघ्वोर्मध्ये गुरुद्वयं पठति । । ऽ ऽ । पाटवर्णांश्च – तकिथिकित्थौं थकधिद्दिग्मिथउ—निर्दिशति ।

श्रीखण्डः—देशीतालः

भसौ जसौ नकारश्च दचतुष्कं लघुद्वयम् ।
द्रुतद्वयं गुरुश्चैव ताले श्रीखण्डनामनि ॥

26 मात्राः तालप्रस्तारः

श्रीगदितम्—नृत्तरूपकम्

तत्र स्त्री करुणमासीना पठति एकाङ्कमुदात्तवचनकृतं भारती-वृत्तिप्रधानं प्रख्यातवस्तु नायकं । यथा क्रीडारसातलम् ।

सागरः

करुणं स्त्री समासीना गायेयत्र पठेदपि ।
एकाङ्कं भारती प्रायं तच्छ्रीगदितमुच्यते ॥
गर्भावमर्शरहितं प्रख्यातोदात्तनायकम् ।
प्रसिद्धनायकं ज्ञेयं यद्वत्क्रीडारसातलम् ॥

अमृतानन्दी

अथ श्रीगदितं विद्यात्प्रसिद्धोदात्तनायकम् ।
भारतीवृत्तिबहुलं उदात्तवचनान्वितम् ॥
गर्भावमर्शसन्धिभ्यां शून्यं प्रख्यातनायकम् ।
एकाङ्कं विप्रलम्भाख्यरसप्रायं क्वचित्क्वचित् ॥
यस्मिन्कुलाङ्गनापत्युः शौर्यधैर्यादिकान् गुणान् ।
सखीनामग्रतो वक्ति तानुपालभतेऽथ वा ।
विप्रलब्धा च तेनैव यदि तत्सङ्गमाशया ॥
आसीना यत्र चरित प्रियाभोग विभूषितम् ।
उत्कण्ठिता पठेद्गायेत्पाठ्यं वा गीतमेव वा ।
एवं विधं श्रीगदितं रामानन्दे यथाकृतम् ॥

शारदातनयः

तत्र श्रीरिव दानवशत्रोर्यस्मिन्कुलाङ्गनापत्युः ।
वर्णयति शौर्यधैर्यप्रभृतिगुणानग्रतस्सख्या ॥
पत्या च विप्रलब्धा गातव्ये ता क्रमादुपलभन्ते ।
श्रीगदितमिति मनीषिभिरुदाहृतोऽसौ पदाभिनयः ॥

भोजः

अत्र पदाभिनयः पदार्थाभिनयः । तद्विलक्षणो वाक्यार्थाभिनयः ।

एकाङ्कं भारतीप्रायं ख्यातनायकनायिकम् ।
यत्रासने तनोति स्त्री करुणं गानपाठ्योः ॥
गर्भावमर्शसन्धिभ्यां शून्यं ख्यातोदात्तनायकम् ।
एतच्छ्रीगदितं प्राह भरतो मुनिसत्तमः ॥

शुभङ्करः

श्रीघनः—देशीतालः

नगणो लद्वयं बिन्दुद्वितयं च गुरुर्लघुः ।
द्वौ लघुर्द्वौलघुः द्वौ गो गुरुश्च श्रीघनाह्वये ॥

18 मात्राः । तालप्रस्तारः

श्रीधरा—सप्तदशाक्षरवृत्तम्

भरतः

भभनततगगाः ।

श्रीनन्दनः—देशीतालः

भपौ श्रीनन्दने प्रोक्तो ।
ऽ।।ऽ

कुम्भः

श्रीनन्दनताले तु भगणात्प्लुत इष्यते ।

जगदेकः

ऽ।।ऽ॰

श्रीमणिः—मेलरागः (रत्नाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध — स.
(अव) स नि ध प ग रि — स.

मत्त

श्रीमण्ठः—तालः

लद्वयं दचतुष्कं तु श्रीमण्ठे गद्वयं तथा ।
।।००००ऽऽ

वेदः

—देशीतालः

लद्वयं दचतुष्कं स्यात् श्रीमण्ठे गद्वयं तथा ।
।।००००ऽऽ

दामोदरः

श्रीरङ्गः—प्रबन्धः (पञ्चभङ्गीभेदः)

प्रस्तारेण स्वरादीनां यदि प्रान्ते पदादिकाः ।
रागैस्त्रिभिस्त्रिभिस्तालैः श्रीरङ्गः कथितस्तदा ॥

जगन्मल्लः

—प्रबन्धः

चतुर्भिस्तालरागैः स्याच्छ्रीरङ्गोऽन्ते पदान्वितः ।

श्रीकण्ठः

—देशीतालः

श्रीरङ्गताले विज्ञेया लघुनी गलपाः क्रमात् ।

वेमः

।।ऽ।ऽ̆

शार्ङ्गः

श्रीरङ्गः सगणो लपौ ।

जगदेकः

नी पा गा सा री मा धा सा

श्रीरङ्गद्रोहिसप्ताङ्गहरणः—देशीतालः

श्रीरङ्गद्रोहिसप्ताङ्गहरणाख्ये तु तालकं ।
प्लुतो गुरुः प्लुतो ह्रस्वौ प्लुतो वक्रः प्लुतौ गुरुः ॥

गोपतिप्पः

ऽ̆ ऽ ऽ̆ ।। ऽ̆ ऽ ऽ ऽ̆ ऽ ऽ

श्रीरङ्गमण्ठः—तालः

सगणो लघुर्दीर्घश्च श्रीरङ्गो मण्ठको भवेत् ।

वेदः

।। ऽ । ऽ

श्रीरङ्गराजः

अयं नाट्यशास्त्रव्याख्यातेत्यच्युतरायेण तालाब्धौ स्मृतः। अस्य ग्रन्थनाम नाट्यभाष्यम्।

श्रीरञ्जनी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म नि स.

(अव) स नि प म ग रि स.

मल

—मेलरागः

(आ) स ० रि ग ० म ० ० ० ध नि ० स.

(अव) स ० नि ध ० ० ० म ० ग रि ० स.

मेललक्षणे

श्रीरागः—रागाङ्गरागः

केचिदेनं गौरवर्णमष्टबाहुं चतुर्मुखम्।
पद्मपाशाङ्कुशचरीबीजपूरकपुस्तकान्॥
बिभ्राणं पाणिषट्केन वीणासक्तकरद्वयम्।
ब्रह्माणमिव हंसेन गच्छन्तं जगदुर्बुधाः॥

कुम्भः

अथान्यष्टकरागाङ्गः श्रीरागो मध्यतारकः।
गान्धारमन्द्रः ऋषभपञ्चमाभ्यां विवर्जितः।
न्यासग्रहांशवान्षड्जे समस्वरविभूषितः॥

हरिः

—मेलकर्ता

चतुःश्रुतिरिधौ यत्र भवेतां नियतस्वरौ।
साधारणोऽपि गान्धारो निषादः कैशिकी पुनः॥
वीणिकाविषये शुद्धाष्षड्जमध्यमपञ्चमाः।
श्रीरागस्यापि मेलोऽयं कथितो गायकोत्तमैः॥
दिनान्ते गीयते षड्जग्रहांशन्यासशोभितः।
आद्यमूर्छनया पूर्णः श्रीरागो वाथ गोज्झितः॥

श्रीकण्ठः

षड्जश्चतुःश्रुतिवृषोऽन्तरमेषशुद्ध-
मध्यौपिकस्तदनुकैश्यनिषाद एव।
श्रीराग एवमथ वक्रगतिस्तु मेषे
धैवेन वर्जिततया स तु षाडवाख्यः॥

समपाः शुद्धाः। रिश्चतुःश्रुतिः। गोऽन्तरः। निःकैशिकः। धो वर्जितः। वक्रगतिः।

परमेश्वरः

—रागः

षड्जांशन्याससंयुक्तः संपूर्णस्सप्तभिस्स्वरैः।
आन्दोलितस्तु स्वस्थाने प्रविष्टऋषभान्वितः॥
अवरोहेऽपि गान्धारः कापि कापि प्रयुज्यते।
मान्धारो दुर्बलश्चायं श्रीरागः परिकीर्तितः॥

सोमेश्वरः

न्यासांशकग्रहपदस्थितषड्जतान-
षड्जीभवत्स्वलघु पञ्चमकश्च पूर्णः।
गान्धारतारधृतमध्यममन्द्रभावः
श्रीराग इत्यभिहितः समशेषनादः॥

नान्यः

अयं पूर्णः औडुवितश्चेति द्विविधः,

षड्जांशग्रहनिन्यासष्टक्करागसमुद्भवः।
मतारो मन्द्रगान्धारः श्रीरागो रिपवर्जितः।
समशेषस्वरो ज्ञेयो रसे वीरे नियोजयेत्॥

—ग्रामरागः

रागाङ्गम्। (गजमन्द्रतार ईषत्) ग्रहांशन्यासमध्यमम्।

समेतरस्वरं षड्जग्रामे षादिसमुद्भवम्।
श्रीरागं पूर्वमिच्छन्ति वीरे वर्षासु सर्वदा॥

अयं पाठोऽसाधुः। आमन्द्रतारर्षभं इति स्यात्।

भट्टमाधवः

—रागाङ्गरागः

श्रीरागष्टक्कसंभूतः पञ्चमर्षभवर्जितः।
ग्रहांशन्यास गान्धारः करुणे प्रावृषि स्मृतः॥

भट्टमाधवः

—रागः

श्रीरागष्टक्करागाङ्गं मतारो मन्द्ररिस्तथा।
रिपञ्चमविहीनोऽयं समशेषस्वराश्रयः।
षड्जन्यासग्रहांशी च रसे वीरे नियुज्यते॥

जगदेकः

—रागः (वंशे वादनक्रमः)

षड्जं द्विगुणमास्थाय स्थायिनं तदधस्तनम्।
स्थायिनं च विधायाथ द्वितीयं च तुरीयकम्॥
तृतीयं स्थायिनं स्पृष्ट्वा द्वितीयं तु विलम्ब्य च।
स्थायिस्वरे यदान्यासः श्रीरागः स तदा भवेत्।
स्वस्थानमात्रे वंशेऽस्य द्वितीयो दृश्यते ग्रहः॥

वेम.

—रागः

जातिन्यासग्रहग्रासांशेषु षड्जोऽल्पपञ्चमः ।
शृङ्गारवीरयोर्ज्ञेयः श्रीरागो गीतकोविदैः ॥

नारायणः

—मेलरागः

रिखयोद्ग्राहसंयुक्तः षड्जोद्ग्राहोऽथवा मतः ।
श्रीरागस्तीव्रगान्धार आरोहे गधवर्जितः ॥
सायं गेयः ।

अहोबिलः

—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स .
(अव) स नि प ध नि प म रि ग रि स .

मल

—पुंरागः

श्रीरागस्स च विख्यातरसत्रयेण विभूषितः ।
प्रथमा मूर्छना यत्र पूर्णस्सर्वगुणैर्युतः ।
केचित्तु कथयन्त्येनमृषभत्रयसंयुतम् ॥

दामोदरः

—रागः

मतारो मन्द्रगो वीरे षड्जन्यासग्रहांशकः ।
श्रीरागष्टक्करागाङ्गं पूर्णो वा सप्तभिस्स्वरैः ॥
व्यवहारे रिपवर्जितः ।

सोमराजः

—प्रथमरागः

ग्रहांशषड्जं सुधियस्तदन्तं
गमन्द्रकं टक्कभवं यदङ्गम् ।
श्रीरागसंज्ञं जगदुर्मतारं
समानशेषस्वरमल्पमं तत् ॥

मोक्षः

—हस्तः

श्रीरागे कर्तरीहस्तो तथा चेष्टागुणान्वितः ।

शृङ्गारः

—रागः

षाड्जे षाड्जीसमुद्भूतं श्रीरागं स्वल्पपञ्चमम् ।
सन्यासांशग्रहं मन्द्रगान्धारं तारमध्यमम् ।
समशेषस्वरं वीरे शान्ति हम्मीरभूपतिः ॥

हम्मीरः

श्रीरागस्स्यात् त्रिगान्धारः परिवर्जश्च रागजः ।

मदनः

श्रीरागध्यानम्

लीलाविहारेण वनान्तराले
चिन्वन्प्रसूनानि वधूसहायः ।
विलासवेषो सितदिव्यमूर्तिः
श्रीराग एषः प्रथितः पृथिव्याम् ॥

अयमेव दक्षिणश्रीरिति सम्प्रदायः ।

संगीतसरणिः

वीरासनं सिंहमुखाग्रहस्तं माणिक्यकोटीरविभासितं सदा ।
पार्श्वद्वयस्थाम्बुजमुखीकदम्बं श्रीरागदेवं भजतां तनो मे ॥

रागसागरः

कन्दर्पमूर्तिस्तरुणोऽरुणाम्बरः
कर्णावतंसीकृतनव्यपल्लवः ।
षड्जादिसेव्यः क्षितिपालसुन्दरः
श्रीरागनामा नितरां विभाति ॥

श्रीकण्ठः

अष्टादशाब्दः स्मरचारुमूर्तिः
धीरो लसत्पल्लवकर्णपूरः ।
खड्जादिसेव्योऽरुणवस्त्रधारी
श्रीरागराजः क्षितिपालरूपः ॥

दामोदरः

श्रीललिता—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प नि ध प स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मल

श्रीवर्धनः—प्रबन्धः

बध्यते बिरुदैः पाटैः पदैरेषस्वरैरपि ।
पदैरन्यैरिहाभोगो न्यासस्तालद्विमानतः ॥

हरिपालः

तालमानद्वयन्यासे बिरुदैः पाटवर्णकैः ।
पदैः स्वरैर्यत्क्रियते स श्रीवर्धन उच्यते ॥

पण्डितमण्डली

श्रीविलासः—पञ्चभङ्गीप्रबन्धभेदः

प्रस्तारेण स्वरादीनां यदि प्रान्ते स्वरादिकः ।
रागपञ्चकसंयुक्तस्तालैः पञ्चभिरन्वितः ।
श्रीबिलासस्तदा ज्ञेयः प्रबन्धो गीतवेदिभिः ॥

जग-मल्लः

—प्रबन्धः

स्वरान्तः श्रीविलासः स्याद्रागैस्तालैस्तु पञ्चभिः ।

श्रीकण्ठः

श्रुतिः

त एव ध्वनतस्तत्र श्रवणाच्छ्रुति संज्ञकाः।
शृणोतेः श्रवणार्थस्य भावे क्तिप्रत्यये श्रुतिः।
श्रूयन्त इति वा कर्मसाधनोऽयमिहेष्यताम्॥

कुम्भः

वीणायां पार्श्वस्थतन्त्रीणां तिसृणां नाम।

अन्यतन्त्री स्वरान्तरे किञ्चित्कर्षणपूर्वको दृढस्पर्शरूपा क्रिया श्रुतिरित्युच्यते।

श्रुतिर्नाम भवेन्नादविशेषः स्वरकारणम्।

वेङ्कटमखी

श्रुतिजातिः

ततः श्रुतीनामपि पञ्चजातिर्वक्ष्यामि शार्ङ्गमतानुसारात्।
दीप्तायता स्यात्करुणा मृदुश्च मध्येति नामानि च कीर्तितानि॥

रघुनाथः

श्रुतिनिधिः

श्रुतीनां संख्या द्वाविंशतिः। यत्र मुखताररन्ध्रान्तरमानं द्वाविंशत्यङ्गुलं स श्रुतिनिधिः।

श्रुतिनिदर्शनम्

तत्र द्वाविंशतिश्रुतयः।

तिस्रो द्वे च चतस्रश्च चतस्रस्तिस्र एव च।
द्वे चतस्रश्च षड्जाख्ये ग्रामे श्रुतिनिदर्शनम्॥
मध्यमग्रामे तु श्रुत्यपवेष्टः पञ्चमः कार्यः।
पञ्चमश्रुत्युत्कर्षादपकर्षाद्वा यदन्तरम्।

मार्दवादायतत्वाद्वा तत्प्रमाणश्रुतिः। निदर्शनं त्वासां अभिव्याख्यास्यामः। यथा—द्वे वीणे तुल्यप्रमाणतन्त्र्युपवादनदण्डमूर्छने षड्जग्रामाश्रिते कार्ये। तयोरेकतरस्यां मध्यमग्रामिकीं कृत्वा पञ्चमस्यापकर्षं श्रुतिं तामेव पञ्चमवशात् षड्जग्रामिकीं कुर्यात्। एवं श्रुतिरपकृष्टा भवति। पुनरपि तद्वदेवापकर्षाद्गान्धारनिषादवन्तौ। इतरस्यां धैवतर्षभौ, प्रविशतो द्विश्रुत्यधिकत्वात्पुनस्तद्वदेवापकर्षाद्धैवतर्षभावितरस्यां पञ्चमषड्जौ प्रविशतः। श्रुत्यधिकत्वात्। तद्वत्पुनरपकृष्टायाम्। यस्यां पञ्चममध्यषड्जाः। इतरस्यां मध्यमगान्धारनिषादवन्तः प्रवेक्ष्यन्ति। चतुःश्रुत्यधिकत्वात्। एवमनेन श्रुतिनिदर्शनेन द्वैग्रामिक्यो द्वाविंशतिश्रुतयः प्रत्यवगन्तव्याः।

भरतः

वीणैव श्रुतिसंख्याय लाभे माने यतो मतम्।
तदभिव्यक्तये कुर्वे विपञ्चीद्वन्द्वमादरात्॥

यत्किञ्चिज्जायते तत्र सर्वं तन्त्र्यां प्रतिष्ठितम्।
तन्त्री कोणादिवैगुण्ये प्रमाणं वंशजाः स्वराः॥

अत्र नादसमत्वार्थं द्वे वीणे सदृशाकृती।
श्रोतुर्यथैकवीणावद्वादने स्यान्मतिस्तथा॥

कार्ये निरन्तरे साक्षाद्द्वाविंशतिकतन्त्रिके।
तयोरेका ध्रुवा कार्या द्वितीया च चला भवेत्॥

मध्ये तन्त्रिकयोः न स्याद्यथाध्वन्यन्तरं तथा।
स्थाप्याः द्वाविंशतिस्तन्त्र्यः प्रत्येकं तासु वादिनः॥

अतिमन्द्रध्वनेः किञ्चिदुच्चोच्चतरतायुजः।
उत्तरोत्तरगास्तन्त्र्यं स्थापनीयाः परा अपि।
उत्तरोत्तरतीव्राः स्युरधराधरवेशिता॥

तासु यो जायते नादः स ज्ञेयः श्रुतिसंज्ञकः।
इतःपरं तयोः स्थाप्याः सप्तषड्जादयः स्वरा॥

तत्रादितो गणनया स्थाप्यः षड्जः चतुःश्रुतिः।
तुरीयायां तु सप्तम्यां ऋषभस्त्रिश्रुतिः स्मृतः॥

नवम्यां द्विश्रुतिर्गस्तु त्रयोदश्यां चतुःश्रुतिः।
मध्यमः सप्तदश्यां तु पञ्चमोऽथ चतुःश्रुति॥

विंशति प्रमितायां धः त्रिश्रुतिद्विश्रुतिस्ततः।
द्वाविंशतितमायां निर्निवेश्यास्ते यथाक्रमम्॥

श्रुतेर्निदर्शनार्थं तु स्याद्ध्रुवैका पराचला।
चलायां सारयेत्तन्त्रीः स्वरश्रुतिगताः क्रमात्॥

आनेयाः प्रथमं सप्त स्वराः स्वोपान्त्यतन्त्रिकाम्।
तत्र ध्रुवाः स्वरेभ्यस्ते चलवीणागताः स्वराः॥

स्युः श्रुत्यैकतया हीनां प्रथमे सारणे कृते।
प्रथमे च द्वितीयायां श्रुतिद्वयलयादिमे॥

श्रुतिद्वयापकृष्टाः स्युः गनी यत्र चलागतौ।
द्विश्रुती ध्रुववीणायारिधयोः विशतः क्रमात्॥

त्रिश्रुती तु तृतीयायां सपयोर्विशतो रिधौ।
चतुर्थ्यां समपास्तद्वत् निगमेषु विशन्ति हि॥

एवं स्युर्विकृतास्सर्वे ध्रुवाः स्वरव्यपेक्षया।
प्रथमायां सारणायां चलवीणा गताः स्वराः॥

द्वितीयस्यां सारणायां चलवीणा गताः स्वराः।
तृतीयस्यां सारणायां चतस्रः श्रुतयः स्फुटाः॥

तृतीयस्यां षडेव तु चतुर्थ्यां द्वादशैव तु।
लभ्यन्ते श्रुतयः पूर्णाः द्वाविंशतिरिति स्फुटम्।

कुम्भः

चतस्रः सारणाः प्रोक्ताः स्वराणामिह तत्वतः ।
अतःपरतरं नास्ति संभवं श्रुत्यभावतः ॥

श्रुतिपतिः—वीणा
नकुलादीनां लक्षणे द्रष्टव्यम् ।

श्रुतिभास्विनी—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स नि ध स रि ग म प ध नि .
(अव) ध प म ग रि स नि ध स .

मल

श्रुतिरञ्जनी—मेलरागः (कान्तामणिमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग स रि स .

मल

श्रुतिवाद्यम्
अतःपरं प्रवक्ष्यामि श्रुतेः सर्वार्थदं नृणाम् ।
लक्षणं तत्प्रकारं च गदतो मे निबोधत ॥
अष्टाङ्गुलं तु विस्तीर्णं कनिष्ठाङ्गुलिमानकम् ।
एकविंशतिमानेन सुषिरं नातिविस्तृतम् ॥
मध्यमामध्यसंयुक्तं वामहस्तेन रेचितम् ।
कनिष्ठाङ्गुलिवर्ज्यं स्याद्वामदक्षिणहस्तयोः ।
धृत्वा चैकेन हस्तेन मुखेन श्रुतिमीरयेत् ॥
मुखवाद्यमिदं प्रोक्तं भाण्डकूटमितीति च ।
सर्वेषां भाण्डवाद्यानामुत्तमोऽयं विचक्षणैः ॥

विप्रः

श्रुतिविभागः
द्वाविंशतिरिति प्रोक्ताः श्रुतयो भरतादिभिः ।
ताश्च वीणाप्रसिद्धेषु सुस्पष्टं विभजामहे ॥
स्वरेषु शुद्धविकृतभेदाभ्यां द्वादशात्मसु ।
तथाहि शुद्धर्षभे तु श्रुतयस्तिस्र ईरिताः ॥
ततोऽपि शुद्धगान्धारे श्रुती द्वे समुदाहृते ।
चतस्रश्श्रुतयः शुद्धमध्यमे समुदाहृताः ॥
स्यात्साधारणगान्धारः तस्याद्यां श्रुतिमाश्रितः ।
तस्यैव समुपादाय द्वितीयकतृतीयके ॥
श्रुती द्विश्रुतिकः प्रोक्तो गान्धारोऽन्तरनामकः ।
दत्वा साधारणाख्याय गान्धारायादिमां श्रुतिम् ॥
द्वितीयां च तृतीयां चान्तरगान्धारसंज्ञिने ।
तत्रैकश्रुतिको जातो मध्यमोऽयं चतुश्श्रुतिः ॥
चतस्रश्श्रुतयः प्रोक्ताः पञ्चमे गीतवेदिभिः ।
आदायाद्यां द्वितीयां च तृतीयामपि तच्छ्रुताम् ॥
वरालीमध्यमः प्रोक्तः श्रुतित्रयसमन्वितः ।
वरालीमध्यमाय त्रिश्रुतीर्दत्वा तु पञ्चमः ॥
श्रुत्यैकया युतो जातो भवन्नपि चतुश्श्रुतिः ।
तिस्रः साङ्गीतिकैः प्रोक्ताः श्रुतयः शुद्धधैवते ॥
स्वरे शुद्धनिषादाख्ये द्वे श्रुती समुदाहृते ।
चतस्रः श्रुतयः षड्जे तस्यादायादिमां श्रुतीम् ॥
कैशिक्याख्यनिषादोऽयमेकश्रुतिरुदाहृतः ।
द्वितीयकतृतीयाभ्यां तच्छ्रुतिभ्यां समन्वितः ॥
काकल्याख्यनिषादोऽयं द्विश्रुतिः कथ्यते बुधैः ।
तत्कैशिकनिषादाय श्रुतिमेकां श्रुतिद्वयीम् ।
काकल्यै च प्रदायास्ते षड्ज एकश्रुतिस्त्वयम् ।
द्वाविंशतिर्विभज्यैवं श्रुतयो लक्षिता मया ॥

वेङ्कटमखी

श्रुतिसंख्या
ऊर्ध्वमुदान्हृदाकाशे पुंयत्नप्रेरितो ध्वनिः ।
नानास्थानोपाधिभेदाद्यो नाना प्रतिभासते ॥
तं मतङ्गः श्रुतिं प्राह मेघेऽहर्पतिरश्मिवत् ।
स्वरान्तरविभागेन द्विधा विश्वावसोर्मते ॥
वातादिदोषसंभिन्नामेके प्राहुश्चतुर्विधाम् ।
द्वन्द्वजत्वात्तदानन्त्यं केचित्सूक्ष्मदृशो जगुः ॥
चतुस्त्रिद्विश्रुतित्वेन स्वराणां नवधा परे ।
द्वाविंशतिं परे प्राहुरन्ये षट्षष्टिमेव ताः ॥
विचारस्यासहत्वेन पूर्वेषां पक्षसन्ततेः ।
द्वाविंशतिं समाधत्ते कुम्भकर्णो धराधिपः ॥

कुम्भः

श्रुतिस्वरभेदः
ननु नास्ति स्वरश्रुत्योः भेदो नादैकरूपयोः ।
विद्यते परिणामत्वपरिणामित्वसंभवः ॥
अस्ति भेदस्तयोर्यद्वत्स्वर्णटङ्ककिरीटयोः ॥

वेङ्कटमखी

श्रेयः—विमर्शसन्धौ द्वितीयमङ्गम्
कार्यसिद्धौ सविघ्नमपि किञ्चिदानुकूल्यं श्रेयः । यथा— मायामदालसे राजानं प्रति तरित्वतुः तपःफलं यद्गुह्दष्टकथितं तच्छ्रेयः ।

सागरनन्दी

श्लाघा

अधरभ्रूविभङ्गेन वक्ति सस्मितमीक्षते।
स्वौ भुजौ सततं येन भावः श्लाघाह्वयस्तु सः।

भावविवेकः

श्लिष्टसिंहमुखः—हस्तः

दक्षिणस्सिंहवक्त्रः स्यात् सुस्पृष्टे वामहस्तकः।
पताकरूपमाश्रित्य चलः प्रविरलाङ्गुलिः।
श्लिष्टसिंहमुखः सोऽयं सिंहार्थे संप्रकल्पितः॥

शृङ्गारशेखरः

श्लिष्टारालः—हस्तः

तर्जन्यौ वैष्णवे हस्तौ श्लिष्टारालौ म इष्यते।
गोमायौ कीर्तितस्सोयं श्लिष्टारालो गुरोर्मते॥

शृङ्गारशेखरः

श्लेषः—काव्यगुणः

ईप्सितेनार्थजातेन संबद्धानां परस्परम्।
श्लिष्टताया पदानां स श्लेष इत्यभिधीयते॥

भरतः

विचारगहनं यत्स्यात्स्फुटं चैव स्वभावतः।
स्वतःसुप्रतिबद्धं तु श्लिष्टं तत्परिकीर्तितम्॥

भरतः

अर्थभागानां कविसमुत्प्रेक्षितया परस्परसंबद्धया योजनया संपन्नं यदीप्सितमर्थजातं तेनोपलक्षितार्थस्योपपद्यमानस्य उपपद्यमानतात्मा गुणः श्लेषः। यथा—वामनोदाहृतं "दृष्ट्वैकासन संस्थिते" इत्यादौ मनोरथातीतोऽपि एककालनायिकायुगलहृदयग्रहणलक्षणार्थः तथोपपादितो येनासंभावनास्पदं न भवति तेन कुटिलोऽप्ययं क्रमो न हृदये उल्बणत्वं भजते। मसृणत्वं श्लेष इति वामनेन उक्तम्। नित्यार्थे पदानां श्लिष्टता परस्परं योनिः सन्धिबन्धनतया अनेकमेकपदमिव भाति। तदेव मासृण्यमुच्यते। तथा सन्धीयमानयोः तथा सन्वेः साजात्यं सावर्ण्यं च संपद्यते वस्त्रखण्डयोरिव सत्वस्येव। यथा—अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा इत्यादि। अन्ये पठन्ति विचारगहनमित्यादि पूर्वार्धे ऽर्थश्लेषः सुप्रतिबद्ध इति पदश्लेषः।

अभिनवः

श्लेषस्त्वर्थस्य रचनाचातुरी च सुचित्रता।
उमाकपालं सोऽचुम्बच्छम्भुर्गङ्गास्यबिम्बनात्॥

साहित्यसारः

अत्र गङ्गेत्यादि गङ्गामुखप्रतिफलनादित्यर्थः।
केवलं दीर्घबहुलैर्यद्वा वपुविसर्जनैः॥

द्वित्राक्षरपदैर्बद्धैरल्पप्राणाक्षरोत्तरैः।
शैथिल्यं नाम जायेत तस्मात्तत्परिवर्जयेत्॥
ह्रस्वसंयोगदीर्घाणां पद्ये कुर्याद्विमिश्रणम्।
श्लेषस्सुशब्दधर्जायेत प्राणाक्षरविमिश्रणात्॥

भिन्नानामपि पदानां एकपदप्रतिभासहेतुः अनतिकोमलो बन्धविशेषः श्लेषः।

यत्रैकपदवद्भावः पदानां भूयसामपि।
अनालक्षितसन्धीनां स श्लेषः परमो गुरुः।

साहित्यमीमांसा

श्लोकवल्ली—मेलरागः (लताङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स ध नि प म ग रि स.

मत

श्वसितम्—चिबुकम्

अधस्तादङ्कुलं वश्रं श्वसितं वीक्षितेऽद्भुते।

कुम्भः

श्वसिता—धनुः

श्वसिताद्भुतवीक्षायां एकाङ्गुलमथश्लथम्।

ज्यायमः

श्वशीला—स्त्री

उद्गन्धगात्रनयना विजृम्भणपरायणा।
दीर्घाल्पत्र रता स्वल्पपाणिपादविभूषिता॥
उच्चैःस्तना स्वल्पनिद्रा क्रोधना सुकृतप्रिया।
हीनाचारा कृतज्ञा च श्वशीला परिकीर्तिता॥

भरतः

श्वा—श्वाजातिः

चत्वारिंशत्स्वरैरेकाधिकैः श्वा भवति ध्रुवम्।

औमापतम्

श्वासः—(वायुः)

प्रबद्धस्खलितश्चैव निरस्तो विस्मितस्तथा।
उल्लासितो विमुक्तश्च प्रसृताख्यश्चलौ परौ॥
सुस्थाविति नवोल्लासनिःश्वासौ कोहलोदितौ।
समोद्भ्रान्तो विलीनश्चान्दोलितः क्वसितः परः॥
स्तम्भितोल्लासनिश्वासाः सूत्कृतस्सीत्कृतस्तथा।
एवं दशविधः प्रोक्तो मारुतः कैश्चिदाहृतः॥

कुम्भः

एते हेत्वर्थलक्ष्माणो विनियोगास्तु कथ्यते ।

निप्रदासः

एते इति दशमारुताः ।

नासानिलेन व्याख्यातो मारुतो वदनोद्भवः ।
विनियोगान्तराण्यत्र सुविज्ञेयानि लोकतः ॥

कुम्भः

श्वेता—प्राकृते द्विपदी

विषमा—एकश्चतुर्मात्रिकः एकः पञ्चमात्रिकः लः गः ।
समा—द्वौ चतुर्मात्रिकौ जः गः ।

विरहाङ्कः

श्वेताम्बरं—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि ध स .
(अव) स ध प म रि ग म रि स .

मज

श्वेताम्बुधिः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प स.
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मज

षः

छन्दसि षण्मात्रागणः ।

षट्करणम्—(त्रिपुष्करे)

रूपं कृतं प्रतिकृतं, प्रतिभेदः, रूपशेषः, ओघः, प्रतिशुष्का चेति ।

भरतः

करणानि षडेतानि पिण्डीप्रतिसरादिषु ।
नियमो यत्र युक्तश्चेत्तत्रैव विनियोजयेत् ॥

नान्यः

षट्कोणम्—पादमणिः

आवर्तौ कृत्वा समोद्वृत्तौ पादाङ्गुलिकपृष्ठतः ।
पृष्ठोन्मुखीभूततलौ तिष्ठन्तौ पुरतस्समौ ॥
तदा मध्ये समोद्वृत्तं विधाय पुरतो यथा ।
पृष्ठभागेऽपि तिष्ठेतामेवं यत्र क्रिया मुहुः ।
षट्कोणमेतदाख्यातं नृत्तविद्याविशारदैः ॥

वेमः

षडश्रमिति ज्यायन आह ।

षट्तालः—देशीतालः

षट्तालेतु प्रयोक्तव्या द्रुताः षट्तालवेदिभिः ।

वेमः

० ० ० ० ० ०

षट्पदी—प्रबन्धः

कर्णाटभाषया गेया प्राणाक्षरसमन्विता ।
षट्पदी तालरहिता सानुप्रासा कथात्मिका ॥
गणानां कामसंज्ञानां चतुर्णां पुरतो गुरुः ।
अष्टानां लघवस्तद्वद्गणाष्षोडश बाणजाः ॥
पादे पादे च कर्तव्यौ द्वौ गणौ मान्मथौ त्रिषु ।
अन्ते बाणस्तु षट्पद्यां उत्तरार्धे तदेव च ॥

सोमेश्वरः

गातव्या भाषया देश्या तालनादविवर्जिता ।
विचित्रचतिसङ्कीर्णा पदैष्षड्भिर्विराजिता ॥
पादाष्षडत्र विख्याता गणाश्चापि चतुर्दश ।
तृतीयस्त्रिगणस्तत्र षष्ठश्च चरणस्तथा ।
द्विगणश्चरणाश्शिष्टा षट्पदीति समीरिता ॥

हरिपालः

षट्पितापुत्रकः—मार्गतालः

षट्पितापुत्रके ताले प्लुताव मगणप्लुतौ ।
ऽ̇ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ̇

सुधा

षडक्षरी—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध म ग रि स .

मज

षडङ्गगुणवर्धनः—देशीतालः

षडङ्गगुणवृद्धाख्ये मगणो भगणोऽथवा ।
ऽ ऽ ऽ — ऽ । ।

लक्ष्मणः

षडभिख्यः—देशीतालः

षडभिख्येभिश्रलोल ऽय्श्रलश्च मरश्चलः ।
ऽ ।। ऽ ।।

लक्ष्मणः

षडश्रम्—पादमणिः

षडश्रमेव षट्कोणमिति वेम आह लक्षणं तु षट्कोणस्थले द्रष्टव्यम ।

षड्डर्मिजतिः—देशीतालः

षड्डर्मिजाति ताले तु क्रमात् चञ्चत्पुटादयः ।
पूर्वं कीर्तिधरेणोक्तो लक्ष्मीनारायणोदितः ॥

आदिशब्देन शिष्टा मार्गताला गृहीतव्या चाचपुटसंपक्वेष्टाक षट्पितापुत्रक तालेषु

लक्ष्मणः

षड्गुणः—देशीतालः

षड्गुणे स्युर्गलगपाः ।

ऽ। ऽऽ́

लक्ष्मणः

षड्जः

प्रकार्थस्य शुयते:हि गत्यर्थषड्जेः कृति ।

टिलोपे षड्जइत्युक्तः स्वरेपूत्कर्षकारकः ॥

कुम्भः

चतस्रः शुक्लवर्धन्यः तासु कन्दसमाश्रयः ।

तद्भवत्वात् षड्जस्य चतुश्श्रुतित्वम् ॥

कन्दः, मूलाधारः । षड्जो विप्रः । पद्मपत्रप्रभः । ब्रह्मदैवत्तः अग्निनाप्रथमं गीतः । वीररौद्राद्भुतेषु प्रवर्तते । कण्ठादुत्तिष्ठते । सनकः ऋषिः सुप्रतिष्ठा छन्दः गौरी अधिदेवता । ऋषभे राशौ विश्रामः । मयूराः ब्रुवते । शुक्लस्त्वग्निजो नादःस्वरःषड्जः चतुःश्रुतिः ।

जगदेकः

वायुः सम्मूर्छितो नाभेर्नाड्याश्च हृदयस्य च ।

पार्श्वयोर्मस्तकस्यापि षण्णां षड्जः प्रजायते ॥

नारायणः

अतिस्वारात्समुत्पन्नो षड्जोऽयं प्रथमः स्वरः ।

जगदेकः

अतिस्वारः । सामसु सप्तस्वन्यतमः ।

नासा कण्ठमुरस्तालुजिह्वादन्तांश्च चालयन् ।

षड्भिस्सञ्जायते यस्मात्तस्मात् षड्जोऽयमुच्यते ॥

पुरुषोत्तमः

—स्वरहस्ताः

अपविद्धमयूरश्च षड्जस्वरनिरूपणे ।

शृङ्गारः

—देशीतालः

षड्जाख्ये पाद्रलौ स्मृतौ ।

ऽ́ ऽ ।

लक्ष्मणः

षड्जकैशिकः—रागः

बहुसौपर्णिकतानो हरिणाश्वामूर्छनोदयोदारः ।

षड्जांशग्रहयुक्तो गान्धारान्तो सप्तमोत्थः ॥

रिषभस्वरेण हीनो जात्या जनितस्सदैव कैशिक्याः ।

षड्जापन्यासयुतो विज्ञेयष्षड्जकैशिको रागः ॥

नान्यः

गान्धारान्तश्च.......षड्जांशष्षड्जकैशिकः ।

रिषभेणविहीनस्तु कैशिकीजातिसंभवः ॥

कश्यपः

कैशिकीजातिसंभूतः षड्जकैशिक इच्यते ।

षड्जर्षभग्रहांशोऽयं रिषभोऽल्पो भवेदयम् ॥

न्यासौ निषादगान्धारौ मन्द्रौ गान्धारषड्जकौ ।

प्रसन्नादिरलङ्कारो वर्णोऽस्मिन्नयरोहितः ।

षड्जादिर्मूर्छनश्चैव कथितष्षड्जकैशिकः ॥

हरिः

कैशिकीजातिसंभूतः षड्जांशष्षड्जकैशिकः ।

न्यासौ निषादगान्धारौ स्वल्पता रिषभे पुनः ॥

मोक्षः

षड्जकैशिकी—जातिः

षड्जकैशिक्याः षड्जगान्धारपञ्चमा ग्रहा अंशाश्च ।

पञ्चस्वरपरस्तारः न्यासपरस्तत्परो वा मन्द्रः ।

नित्यसंपूर्णा धैवतनिषादमध्यमानामल्पत्वं ऋषभस्याल्पतरत्वम् । शेषाणां बहुलत्वम् । न्यासस्तु गान्धारः । चच्चत्पुटस्तालः एककलश्चित्रे । मागधी गीतिः । वार्तिकमार्गे द्विकलः संभाविता गीतिः । चतुष्कले दक्षिणमार्गे पृथुला गीतिः । रसश्च करुणः । प्रथमप्रवेशगीते द्वितीयप्रेक्षणिके विनियोगः ।

मतङ्गः

कथ्यते षड्जकैशिक्या लक्षणं तु सविस्तरम् ।

तत्र पूर्वं विधेयास्युः षड्जगान्धारपञ्चमाः ।

अपन्यासो निषादोऽत्र पञ्चमष्षड्ज एव वा ॥

अल्पत्वमृषभस्यैव न्यासो गान्धार इष्यते ।

संपूर्णेयं स्वरैस्सर्वैस्स्यादेवं षड्जकैशिकी ॥

हरिपालः

गान्धारीषाड्जीभ्यां संयोगात् षड्जकैशिकी जातिरिति सूत्रम् (भरतस्य) अस्याःषड्जगान्धारौ मध्यमपञ्चमौ धैवतश्च निषादश्च षडंशाः । अपन्यासश्चैत एव । न्यासौ गान्धारसप्तमौ । पर्यायेण भवन्त्येते न्यासापन्यासयोः स्वराः । षाडवं षड्जलोपेचौडुवम् । जातिद्वयोद्भवत्वात् तद्धर्मो ग्रह इष्यते । अस्यां षोडशकलाः । प्रतिकलमेवांशापन्यासाः । गीतकान्तस्थितौ निषादगान्धारौ । मध्यमग्रामे गान्धारपञ्चमी देशी वेलावली मोटप्लव हिन्दोलैः गीयते ।

नान्यः

षड्जग्रामः—रागः

षड्जमध्यमिकाजातेः तारषड्जग्रहांशकः ।

मन्यासस्स्वरसंपूर्णः काकल्यन्तरभूषितः ।

रसे वीरेऽद्भुते रौद्रे षड्जग्रामाभिधानतः ॥

मोक्षः

शृङ्गाराद्भुतवीररौद्रविषये दीप्तायता मन्यसा
मृद्वीति श्रुतिभिर्विशिश्रतो यदि भवेत् पञ्चमो महांशः स्थितिः ।
न्यासस्थो यदि मध्यमस्स ऋषभो … विवादीस्वरः
शेषाश्चेदनुवादिनो यदि भवेत्तानस्तथा जीवनः ॥

मूर्छनोत्तरमन्द्रा च गान्धारश्चाधिकध्वनिः ।
मीनध्वजसुरज्येष्ठरुद्रदेवेन्द्रदैवतः ॥

षड्जिका षड्जमध्याख्य पूर्णकम्पितधैवतः ।
सप्तमाल्पस्तथा रागः षड्जग्रामस्तु जायते ॥

नान्यः

षड्जांशो मध्यमन्यासः स्यात् षाड्जीषड्जमध्ययोः ।
षड्जग्राम इति प्रोक्तः सम्पूर्णस्वरकस्तथा ॥

कश्यपः

ईषत्स्पृष्टो निषादस्स्यात् गान्धारश्चाधिकध्वनिः ।
धैवतः कम्पितो यत्र षड्जग्रामं विनिर्दिशेत् ॥

नारदः

अस्य ग्रामस्य छायालापादिः कुडुमियामलैशिलाशासने दत्त एव विस्तरेण । नान्यशार्ङ्गदेवौ आलापरूपकौ दत्तौ ।

षड्जग्रामः

ईषत्स्पृष्टो निषादस्तु गान्धारश्चाधिको भवेत् ।
धैवतः कम्पितो यत्र षड्जग्रामं तु निर्दिशेत् ॥

नारदः

ग्रामशब्दे द्रष्टव्यम् ।

षड्जमध्यमा—जातिः

तत्र सूत्रम् । षाड्जीषाड्जीमध्यमाभ्यां संयोगात् षड्जमध्यमा जातिरिति । षड्जर्षभगान्धारमध्यमनिषादाः अंशः । एत एवा पन्यासाः । न्यासौ मध्यमषड्जौ । निषादलोपे षाडवम् । मध्यमनिषादलोपे औडुवितम् निषादोऽल्पः ।

नान्य

षड्जमध्यमाया ग्रहा अंशाश्च सप्त स्वराः । पञ्चस्वरपरस्तारः । न्यासपरस्तत्परो वा मन्द्रः । निषादहीना षाडवा । निषादगान्धारहीना औडुविता । ग्रामाविरोधेन यथेष्ट सञ्चारः । पूर्णावस्थानां निगयोरल्पत्वम । सर्वौ न्यासौ । सप्तस्वरा अपन्यासाः । दशविधलक्षणमस्ति । मध्यमादिर्मूर्छना । तालःपञ्चपाणिः । एककलद्विकलचतुष्कले चित्रवार्तिकदक्षिणमार्गैः क्रमान्मागधी संभाविता पृथुला गीतयः । सर्वरसात्मिका ध्रुवागाने द्वितीय-प्रेक्षणिके विनियोगः ।

मतङ्गः

लक्ष्मात्र चांशाः सकलास्स्वराश्च
मिथश्च तेषामपि विंशतिः स्यात् ।
अलो निषादोऽभिमतः प्रयोगे
गान्धारकेंशे सति तद्बहुत्वम् ॥

भवेत्तु संवादितया द्वयोश्च वादित्वपक्षेऽपि निषादकस्य ।
बहुत्वमेवास्ति नचाल्पभावः ।
निषादगान्धारकयोरिहांशभावेन तेषां सप्तौडुवत्वे ।
स्यान्मध्यमादि किल मत्सरीकृतमा मूर्छना ग्राम इहादिमे स्यात् ।
न्यासौ मतौ षड्जकमध्यमौद्वौ नैष्क्रामिकाया भवति ध्रुवायाः ।
गाने पुनर्नाटकपूर्वकाङ्के कलाभवन्त्यष्ट गुरुस्वरूपाः ।
जाताविह द्वादशगांभवन्ति गाने वराली परिदृश्यतेऽस्याः ।

रघुनाथः

षड्जषाडवः—रागः

नैषधिकतावयुक्तः सौवीरीमूर्छनाश्रितैकसोदयैः ।
ऋषभापन्यासधरो निधनस्थितमध्यमध्वनिकः ॥
अंशन्यासस्थापितमध्यमको विकृतमध्यमोद्भवः ।
गान्धारस्वरहीनो विज्ञेयष्षड्जषाडवो रागः ॥

नान्यः

मध्यमांशो मध्यमान्तो गान्धारेण च वर्जितः ।
विकृतमध्यमोद्भूतो विज्ञेयष्षड्जषाडवः ॥

कश्यपः

षड्जस्वरमन्त्रः

षड्जग्रामः हृदयाय नमः । मध्यमग्रामः शिरसे स्वाहा । गान्धारग्रामः शिखायै वषट् । षाडवः कवचायहुम् । औडुवः नेत्रत्रयाय वौषट् । संपूर्णः अस्त्राय फट् । सनकऋषिः सुप्रतिष्ठा छन्दः गौरी देवता । ऐं श्रीं गीं संनमः ।

जगदेकः

षड्जाभिनयः—अभिनयः

दक्षिणेनालपद्मेन वामेन चतुरेण तु ।
परिमण्डलितेनाथ मयूरललितेन च ।
एवं विनिर्दिशेत् षड्जं कोविदो नाट्यनृत्तयोः ॥

दामोदरः

षड्जोदीच्यवती—जातिः

षड्जोदीच्यवत्याः षड्जमध्यमधैवतनिषादाः ग्रहा अंशाश्च । पञ्चस्वरपरस्तारः । न्यासापरस्तत्परो वा मन्द्रः । ऋषभहीनं षाडवम । ऋषभपञ्चमहीनमौडुवितम । पूर्णावस्थायां गान्धार-पञ्चमयोरल्पत्वम । गान्धारस्यांशत्वे प्राप्तौ बाहुल्यम । षाडवे पञ्चमस्याल्पत्वम । औडुवित न कस्याप्यल्पत्वम् । अशेषाणां बहुत्वमेव । मध्यमो न्यासः । ऋषभधैवतावपन्यासौ । अंशानां

परस्परगमनं दशविधलक्षणमस्ति। सप्त पूर्णभेदाः। पञ्चषाडवाः पञ्चऔडुवाः। गान्धारमूर्छना। तालः पञ्चपाणिः। एककलेन चित्रेण मागधी। द्विकलेन वार्तिकेन संभाविता। चतुष्कलेन दक्षिणेन पृथुला। रसौ शृङ्गारहास्यौ। ध्रुवागाने द्वितीयप्रेक्षणिके विनियोगः।

मतङ्गः

स्यात् षड्जोदीच्यवत्यंशैः षड्जमध्यमधैवतैः।
सनिषादैरपन्यासौ विज्ञेयौ षड्जधैवतौ ॥
ऋषभेण विहीनेयं द्वाभ्यां चेत्पञ्चमेन च।
मन्द्रगान्धारभूयस्त्वमस्या न्यासस्तु मध्यमः ॥

दत्तिलः

गान्धारीषड्जीभ्यां धैवत्यां अंशसद्भावे षड्जोदीच्यवती। इति सूत्रम् (भरतस्य) मध्यमषड्जनिषादा धैवतसहिता भवन्ति वांशांशाः। षड्जश्च मध्यमस्वरश्चापन्यासः। मध्यम एव न्यासः। ऋषभस्य लोपात्। ऋषभपञ्चमलोपादौडुवितम्।

नान्यः

परस्परं सङ्गतिरत्र तेषां स्यान्मन्द्रगान्धारबहुत्वमत्र।
षड्जर्षभौ भूरितरौ रिलोपात्स्यात्षाडवं तत्र न धैवतांशे ॥
रिधौ हि संवादितया प्रतीतौ संवादिनोर्नास्ति यतो विलोपः।
गान्धारकाद्यः किल मूर्छनांश्चक्रान्तादिमग्रामगताऽत्र वेद्या ॥

रघुनाथः

षड्रागचन्द्रोदयः

पण्डरीकविट्ठलकृतः। अत्र रागमेलकर्तृविभागो विचारितः। ख्री. १५७०.

षड्विधमार्गिणी—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० ० म प ० ध ० नि ० ० स.

मञ्ज

षण्मण्ठः—तालः

दीप्तमेकं भवेद्यत्र षण्मण्ठः स तु कथ्यते।
ऽ

वेदः

षण्मण्ठकः—देशीतालः

गुरुद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं निःशब्दलचतुष्टयम्।
षण्मण्ठके विजानीयात् रसिकैर्नृत्यवेदिभिः ॥

दामोदरः

ऽ ऽ ॥ । । । ।

षण्मुखः—देशीतालः

सगणानां त्रयं गश्च ताले षण्मुखसंज्ञके।

तालप्रस्तारः

14 मात्राः।

षण्मुखो द्रुतषट्केण विरामान्तेन भूषितः।
० ० ० ० ० ०̐

लक्ष्मणः

षण्मुखप्रिया—मेलकर्ता (रागः)

स रि ग ० ० ० म प ० ध ० नि स.

मञ्ज

षण्मुखवंशः

यूकात्रयं यवश्चैकोऽङ्गुलान्येकोनविंशतिः।
षण्मुखाख्यस्य वंशस्य दण्डमानमिहेष्यते ॥
षडङ्गुलो मध्यदेशो मुखतालाख्यरन्ध्रयोः।
सप्तकान्तरमानं तु प्रत्येकं पुनरीरितम् ॥
त्रियवी पञ्चभिर्युक्ता यूकाभिर्मानवेदिना।
समातीतान्तरालस्य मानमेको यवस्तथा ॥
यूकास्त्रितयसंयुक्ताङ्गुलानां स्याच्चतुष्टयी।
लक्ष्मशेषं विजानीयान्मुनिवंशवदस्य तु ॥

कुम्भः

षाडवरागगानफलम्

संग्रामे वीरतारूपलावण्यगुणकीर्तनम्।
गाने षाडवरागाणां गदितं पूर्वसूरिभिः ॥

नारायणः

षाडवा—मूर्छना

मूर्छनाभेदे द्रष्टव्यम्।

षाड्जी—जातिः

पञ्चस्वरास्तत्र भवन्ति षाड्जयां अंशा निषादर्षभवर्जनेन।
निषादलोपादिह षाडवत्वं गान्धारकांशेन निषाद लोपः ॥
संवादिनौ तौ हि निगौ प्रदिष्टौ विवादिसंवादिगतोऽस्तिलोपः।
गान्धारकेंऽशे सति पूर्णतास्यात्क्वचिन्निषादस्य च काकलीत्वम् ॥
स्यात्सङ्गतीरागविवक्तिहेतुः सङ्गः कृतस्स्यात्सगयोर्विरोधात्।
अत्रान्तरत्वांशतया तयोस्तु समप्रधानस्ववसेन सङ्गः ॥
षाड्जयां भवेन्मूर्छनिकाऽत्र षड्जग्रामोत्तरायायतिकैव मेलः।
नैष्कामिकाया भवति ध्रुवाया गाने पुनर्नाटकपूर्वकाङ्के ॥
जातावीह द्वादश संभवन्ति रागो वराटी परिदृश्यते स्याः।

रघुनाथः

षड्जग्रामसंबन्धाया अंशाग्रहाः पञ्च भवन्ति। तद्यथा—षड्जगान्धारमध्यमपञ्चमधैवता ग्रहा अंशाश्च। गान्धारपञ्चमावपन्यासौ। निषादहीना षाडवी। षड्जो न्यासः। षड्जगान्धारयोः षड्जधैवतयोश्च सङ्गतिः। पञ्चस्वरपरा तारगतिः।

षड्जस्वरपरा मन्द्रगतिः। षड्जधैवतयोश्चौडुवितत्वं च सर्वथैव नास्ति। संपूर्णा षाडवा। यदा संपूर्णं गीयते तदा रिषभ-पञ्चमयोः निषादपञ्चमयोश्चाल्पत्वं कार्यम्। यदा षाडवा गीयते तदा रिषभस्याल्पत्वं कार्यम्। शेषाणां स्वराणां बहुत्वम्। अस्य धैवतादिमूर्छना। पञ्चपाणिः। चित्रे मार्गे मागधीगीतिः, पञ्च-पाणिर्द्विकलः, वार्तिकमार्गे संभाविता गीतिः। चतुष्कलः पञ्चपाणिः दक्षिणे मार्गे, पृथुला गीतिः। वीररौद्राद्भुता रसाः। प्रथमप्रेक्षणिके ध्रुवागाने विनियोगः।

मतङ्गः

षाड्जीकपालम्

वदामि षाड्जी जनितं कपालमंशो ग्रहश्चात्र तु षड्ज एव।
इहर्षभो न्यासतया प्रतीतोऽपन्यासगान्धारकनामधेयः॥
महत्वगान्धारणमध्यमौ द्वावल्पे निषादर्षभपञ्चमाश्च।
सधैवताऽलङ्घ्य इहर्षभः स्यात्कलाः किल द्वादश संप्रदिष्टाः॥

रघुनाथः

यत्र खलु षड्ज एव ग्रहस्तथांशोऽप्यपन्यासः।
गान्धारो न्यासः स्यादतिबहुलत्वं तथा मगस्वरयोः॥
पञ्चमनिषादधैवतरिषभाणामत्र चाल्पतारा च।
ऋषभस्तु लङ्घनीयः काले काले च।
द्वादशकलंकपालं पूर्णं षाड्जयास्त्वाह नान्यपतिः॥

नान्यः

षाड्जीकपालगानम्

यस्मिन्नंशो ग्रहष्षड्जोऽपन्यासश्च तथा बहू।
गान्धारपञ्चमौ चात्र निषादर्षभधैवताः॥
पञ्चमश्चाल्पकालश्चर्षभश्च तथोदितौ।
कला द्वादशसंख्याका गान्धारे न्यसनं तथा॥
षाड्ज्या जातेः कपालं तद्ब्रवीति स्वरकोविदः।
खद्वाङ्गधरमित्यादि द्वादशसु कलासु द्वादशप्यमानि॥

कुम्भः

षाड्जीध्यानम्

वीणाक्कणश्रवणजातकुतूहलेन
देवेन कामरिपुणा परिरभ्यमाणाम्।
पाशाङ्कुशाङ्कितकरामरुणप्रभासां,
षाड्जीं समस्तजननीमनिशं नमामि॥

जगदेकः

षाण्मातकं—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.

(अव) स नि ध नि प म रि स.

मञ्च

षिड्गडम्

सख्यास्समक्षे भर्तुर्यद्युद्धतं वृत्तमुच्यते।
मसृणं च क्वचिद्धूर्तचरितं षिड्जडस्तु सः।

अत्राल्पसुकुमारमुद्धतप्रचुरनृत्तं विधातव्यम्॥

अयं शब्दः षिड्गः, षिद्गकः, सिङ्गटः, सिङ्गडः, सिङ्गकः, इत्यादि नानाप्रकारमादर्शेषु दृश्यते।

षोडशाक्षरम्—अवनद्धाङ्गम्

आङ्किके—क ट ढ त थ र
वामे —घ म ह
ऊर्ध्वे —ग द
आलिङ्गे—ख ठ ण ध ल. इति षोडशाक्षराणि।

स्वरव्यञ्जनसंयोगेनाक्षरा व्याङ्गिकादौ वाकरणानि भवन्ति। संयोगस्तु स्वरव्यञ्जनयोगेन द्विधा। स्वरास्तु—अ आ इ ई उ ए ओ अं इति। ककारस्तु स्वरसंयोगेन क कि कु के को कं भवन्ति।

खकारस्तु	खि खु खो
गस्तु	गु गे
घस्तु	घ घि घु घो
टस्तु	ट टा टि टौ टं
ठस्तु	ठ ठा ठि ठो ठं
ढ कारस्तु	ढे ढौ
णस्तु	ण णा णे णौ
तस्तु	त ता ति ते
थस्तु	थ था थि थे
दस्तु	द दु दे॰दो
धस्तु	ध धा धि धे
रेफस्तु	रा रि रे
लस्तु	ल ली ले

हकारमकारौ शुद्धौ
रेफानुबन्धाः क्र ग्र घ्र त्र द्र ध्र
लकारानुबन्धाः ककारस्य क्ल क्ले क्लं
णानुबन्धो हकारस्य ह्ण
थानुबन्धः तकारस्य त्थ
धानुबन्धः दकारस्य द्धं द्धे॰ इति॰

तेषामुत्पत्तिः। आङ्किके द्विपुष्करे समहस्तनिपाताद्धकारः। तत्रैवाङ्गुलीप्रचलनाद्धकारः। तत्रैवावष्टम्भाद्धकारः। तत्रैवार्ध-निगृहीतात्थकारः। तत्रैव दक्षिणमुखे पार्ष्णिनिपीडितात् डकारः। तत्रैव वाङ्गुलिकुञ्चनात्कुकारः। ऊर्ध्वकवामयोस्सम-

हस्तनिपातनाद्धंकारः। प्रदेशिन्या चालिङ्गे क्लेंकारः। समपाणिप्रहतो मकारः। सनिगृहीतः ग घ द धाः। अर्धनिगृहीताः क ख ट दकाराः। पार्श्वपाणिप्रहताः त थ कारौ। अर्धार्धपाणिप्रहतावर्धनिगृहीतौ आलिङ्गे ढकारणकाररेपयुक्तदकारा द्विहस्तप्रहताः। घ्रु द्रों क्लु इति मुक्तपार्श्वप्रहताः १ घि क्रा अर्धपाणिप्रहतौ निगृहीतौ। एतेष्वक्षरेषु प्रयोगवशेन प्रहाराः कार्याः। एतदक्षरकरणं वाक्करणमित्युच्यते।

भरतः

वाक्करणं केवलं ध्वनिरेव। अथवाऽनुहारः, न तु स्पष्टतया स्वभावतो वा वर्णाः। तथापि ते ध्वनयः मनोनन्दनहेतवः।

—(त्रिपुष्करवाद्याक्षराणि)

मृदङ्गे क ख ग घ ट ठ ड ढ त थ द ध म र ल ह। षोडशाक्षराणीह पुष्करादौ नियतं संविधेयानि।

भरतः

षोडशी—तानः (षाडवषड्जलोपः)

म ग रि नि ध प

कुम्भः

षोणावती—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि प ध नि स.

(अव) स नि म ग रि स.

मक्ष

स

स—षड्जस्वरः

सकण्ठः—गायकभेदः

स्वरं वर्णं च तालं च युक्तं यो घटयेत्त्रयम्।
शोभनध्वनिसंयुक्तः सकण्ठो गायको हि सः॥

सोमेश्वरः

सकम्पधुतम्—शिरः

सकम्पधुतमप्येवं चतुरै रञ्जकैः कृतम्।

ज्यायनः

एवमिति कम्पितधुतसमायोगेन।

सकम्पपरिवाहितम्—शिरः

कम्पितेन समायोगं संप्राप्ते परिवाहिते।
लास्ये तालकलये प्रोक्तं सकम्पपरिवाहितम्॥

ज्यायनः

सकलम्—एकतन्त्रीवाद्यभेदः

तदुक्तं सकलं वाद्यं यतः स्थूलो भवेद्ध्वनिः।
असंस्पर्शेन तर्जन्या दोरिकापत्रिकावधि।
सार्यते तन्त्रिकास्थाने कम्रिकेति पाठान्तरम्।
तन्त्रिका यत्र सकलं तदपि स्मृतम्॥

पार्श्वदेवः

—वाद्यम्

तन्त्रीसंलग्नजीवातुः स्थूलो यत्र ध्वनिर्भवेत्।
तदुक्तं सकलं वाद्यमपरेस्त्वन्यथा जगुः॥
आदोरिकं पवित्रं चेत्तर्जनीस्पर्शवर्जितम्।
सार्यते काम्रिकावाद्यं तदाहुः सकलाभिधम्॥

शार्ङ्गं

सकलकलावर्धिनी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि.
(अव) ध प म ग रि स नि ध नि स.

मक्ष

सकला—श्रुतिः

षड्जस्य प्रथमा श्रुतिः। पा. सोमः
षड्जस्य चतुर्थी श्रुतिः। सुधा

षड्जस्य चतुर्थी श्रुतिः—मण्डलीमते तारषड्जस्यैव।

सुक्रमम्—रञ्जनगुणः

सुस्थानं सरलं श्राव्यं शुद्धकाकुविराजितम्।
सप्रमाणं क्रमयुतं गीतं प्रौढजनप्रियम्॥

सोमेश्वरः

सकक्षकम्—मात्रावृत्तम्

चतस्रो गाथाः — विरहाङ्कः

सगर्वम्—दर्शनम्

सगर्वं तद्यदुत्फुल्लतारं स्थिरकनीनिकम्।

शारदातनयः

सङ्कीर्णनेरिः—देशीनृत्तम्

स्थानैरसंहतकादिषोडशमुखैः चारीभिरासप्तभिः
त्रिंशत्सप्तमितैर्युतैरमिलितैरन्यैस्त्रिभिर्हस्तकैः।
दृग्भेदैः करणैर्वरैरथशिरोभेदाङ्गहारैः स्फुटा
सङ्कीर्णा गदिता बुधैर्नटमुदे नेरिर्मनोहारिणी॥

अत्र चतुर्विंशतिभेदा भरतोक्ता असंयुतहस्ताः। अञ्जल्यादयः संयुतास्त्रयोदश। आहत्य सप्तत्रिंशत्। अन्यैस्त्रिभिरिति गोमुख, त्रिशूल, दर्दुरः, इति कोहलोक्ताः।

वेङ्कः

सङ्कीर्णशिखरहस्तः

पूर्वोक्तमुष्टिहस्ते तु किञ्चिदङ्गुष्ठ एव च।

प्रसारितश्च चलितः सङ्कीर्णशिखरः करः।
चटके चलचित्तेऽपि सङ्कीर्णशिखरो भवेत्॥
अत्र चटकशब्दः पक्ष्यन्तरस्याप्युपलक्षकः।

शृङ्गारशेखरः

सङ्कीर्णालपल्लवहस्तः

पूर्वोदितालपद्मोऽपि सर्वाङ्गुल्यस्तु कुञ्चिताः।
अधोमुखश्च विज्ञेयो संकीर्णाख्यालपद्मकः।
अधोमुखो रेचितश्चेत्कर्कटे वृश्चिके भवेत्॥

शृङ्गारशेखरः

सङ्कीर्णमण्ठकः—देशीतालः

आदितालो द्वितीयश्च द्रुतद्वयं च लघुस्ततः।
यतिलमद्वयं यत्र द्वितीयद्रुतयंक तथा॥
वेदद्रुतास्तु विज्ञेया तथा शरचतुष्टयम्।
अशब्दं च क्रमाद् ज्ञेयं सङ्कीर्णो मण्ठको भवेत्॥

दामोदरः

।०० । ०० । ० । ०० । ०० । ० ० ० ० । । । ।

सङ्कीर्णमकरः—हस्तः

पूर्वोक्तमकरे हस्ते दक्षिणः कुञ्चितश्चलः।
अन्याङ्गुल्यः प्रविरलाः पञ्चसंख्या यथाक्रमम्।
युज्यते स्तब्धरोमार्थे सङ्कीर्णमकरः करः॥

शृङ्गारशेखरः

सङ्कीर्णगजदन्तहस्तः

गजदन्तौ श्लिष्टमुखौ सङ्कीर्णगजदन्तकः।
सङ्कीर्णगजदन्तोऽयं उद्धृकार्थे प्रयुज्यते॥

शृङ्गारशेखरः

सङ्कीर्णहंसहस्तः

तर्जन्यङ्गुष्ठसंयोगो मध्यमानामिकापि च।
प्रसारिता कनिष्ठा च वक्रितातलमाश्रिता॥
नाम्ना सङ्कीर्णहस्तोऽय शुक्राचार्यमतोदितः।
बकार्थे मन्त्रभेदेषु योज्यस्सङ्कीर्णहंसकः॥

शृङ्गारशेखरः

सङ्कृतिछन्दोवृत्तानि

तथा शतसहस्राणि सप्तषष्टिश्च सप्ततिः।
सप्त चैव सहस्राणि षोडश द्वेशते ततः।
कोटिश्चैवेह वृत्तानि सङ्कृतौ कथितानि तु॥

भरतः

सङ्केतः—हस्तप्राणः

ऊहाविधानरचनां विना स्थूलोऽविपूर्वकः।
यो हस्तनियमः प्रोक्तः ससङ्केतः प्रकीर्तितः॥

शृङ्गारः

सङ्कोचमृगशीर्षः—हस्तः

पूर्वोक्तसर्पशीर्षाख्ये कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ तदा।
ईषदूर्ध्वश्रितौ नाम्ना सङ्कोचमृगशीर्षकः॥

शृङ्गारशेखरः

सङ्गता—प्राकृतेमात्रावृत्तम्

षट्भगणाः गुरुश्च। विरहाङ्कः

सङ्गतकम्—मात्रावृत्तम्

भ भ ग ग भ भ ग अन्ते गाथा च।

विरहाङ्कः

सङ्गतम्—भङ्गतालः

गद्वयं लगौ लद्वयम्।
ऽ ऽ । ऽ॥ नान्यः

सङ्गीतम्

गीतं वाद्यं तथा नृत्यं त्रयं सङ्गीतसंज्ञकम्।
तद्द्विधा भिद्यते मार्गदेशीभेदेन तत्त्वतः॥

कुम्भः

गीतवाद्ये उभे एव सङ्गीतमिति केचन। पुण्डरीको
गीतं वाद्यं तथानृत्यं त्रयं सङ्गीतमुच्यते।

कुम्भः

सङ्गीतकल्पद्रुमः

केनचिद्राज्ञा स्वेपञ्चवृत्यात्मकं रचितः। अयं ग्रन्थः संगीतशिरोमणावुदाहृतः। 1429 कालात्पूर्वं विरचित इति ज्ञायते। अन्यः स गणेशस्तु वङ्गदेशप्रभुः सुल्तासाहिना 1400 काले पराजित इति संगीतशिरोमणौ उक्तम्। अयमेव सङ्गीतकल्पवृक्षनामकं ग्रन्थमपि चकारेति चोद्यते।

सङ्गीतकल्पवृक्षः

गणेशनामकराज्ञाकृतः।

सङ्गीतकौमुदी

अस्यैकदेशभाग एवोपलब्धः। तस्मिन् कर्तृनाम कापि न दृश्यते। अस्य कर्ता ओढ्रदेशीयः स्यादिति ओढ्रदेशीयग्रन्थपरिशीलनादनुमीयते।

सङ्गीतचन्द्रः

विप्रदासकृतः। अत्र नृत्तभाग एवोपलभ्यते। ग्रन्थकर्ता गीतभागमपि चकार इति ज्ञायते। एष नृत्तभागः कुम्भकर्णीय-नृत्तरत्नकोशस्य मूलग्रन्थ इव भाति उभयोरपि भेदोऽत्यल्प इव। अस्य ग्रन्थस्य नेपालभाषायां व्याख्याकारः जगज्ज्योतिर्मल्ल-नामा तद्देशाधीश्वरः। जगज्ज्योतिर्मल्लस्य कालः 1625.

सङ्गीतचन्द्रिका

भट्टमाधव रचिता। रघुनाथेन स्मृता। भट्टमाधवः वाराणसीवासीति तत्रैवोक्त्या ज्ञायते। क्रै. प. 1400.

सङ्गीतचिन्तामणिः

वेमभूपालकृतः। अत्र वाद्यनृत्यखण्डावेवलब्धौ। तौ खण्डौ षट्सहस्रग्रन्थरूपौ। मध्ये मध्ये गीतखण्डस्मरणात्। गीत-खण्डस्य इदानीमनुपलंभात् गीतखण्डः नष्टप्रायः। लब्धो भागः अतिप्रौढोऽपि बालानामपि सुबोधः। निष्कृष्टः विषयः। प्रायेण रत्नाकरानुसारी। अन्यः सङ्गीतचिन्तामणिः दृश्यते। तत्र प्रथ-माध्यायस्यैवोपलम्भात् केन विरचित इति न ज्ञायते। तृतीयः सङ्गीतचिन्तामणिः कमललोचनकृतः गीतगोविन्दजातीयः पञ्च-दशाश्वासात्मकः कृष्णगानविषयः। केवलं प्रबन्धरूपः। कमल-लोचनस्य सङ्गीतामृतमपि गानरूपप्रबन्ध एव।

सङ्गीतचूडामणिः

जगदेकमल्लकृतः। अत्र शक्त्यागमस्वयम्भूच्छन्दः परमर्दि-सोमेश्वर पाण्डुसूनुमालतीमाधवकामरूपेश्वरदत्तबृहद्देशी प्रभृतय उदाहृताः। तेषु परमर्दी जगदेकस्य पितामहः।

अत्र पञ्चाध्यायाः। प्रबन्धतालरागवाद्यनृत्तानि एकैकस्मि-न्नध्याये प्रतिपाद्यन्ते वाद्यनृत्ताध्यायावसमग्रौ। अस्माद्बहवो लक्षणश्लोकाः पार्श्वदेवेन सङ्गीतसमयसारे मूलकारनामानिर्दिश्य उदाहृताः। स्वयंभूः प्राकृतछन्दस्कारः। स जगदेकात्प्राचीनः।

सङ्गीतचूडामणिसारः

केरलदेशे अस्योपलम्भादस्यकर्ता केरलीयस्स्यादित्यूह्यते।

सङ्गीतदर्पणः

अपरौ द्वौ ग्रन्थौ एकस्तु दामोदरकृतः। कालः 1550

नाट्ये नवीनसम्प्रदायं निरूपयति।

सङ्गीतदामोदरः

श्रीलशुभङ्करकृतः। अत्र नाट्यलोचनद्वय, नाट्यदर्पणद्वय, सङ्गीतसर्वस्व, नटोरगी, मुक्तावली, शारदीय, नारदीय, रत्न-कोश, चूडामणि, कल्पवृक्ष, तुम्बुरुनाटक, नागरसर्वस्व, धूर्त-समागमादयोग्रन्थाः स्मृताः। शारदीयग्रन्थः शारदातनयकृतः। धूर्तसमागमः—नेपालमहाराजस्य नृसिंहराजस्य सभायां स्थितेन ज्योतिरीश्वरेण रचितः। तस्य कालः 1480। अतः शुभङ्क-रोऽपि तदर्वाचीनः। एकं नाट्यलोचनं अभिनवगुप्तरचितम्। अपरं त्रिलोचनेन कृतम्।

सङ्गीतनारायणः

किमिडि नारायणदेवरचितः। अत्र विषयाः सम्यक् परिष्कृताः। कालः 1600

सङ्गीतपारिजातः

अहोबिलकृतः। 1600 काले स्यात्

वीणायां सारिका स्थापनप्रमाणे सम्यगत्र निरूपिते।

सङ्गीतभास्करः

नेपालेश्वरजगज्ज्योतिर्मल्लकृतः। सङ्गीतचन्द्रस्य व्याख्यारूपः।

सङ्गीतमकरन्दः

नारदप्रोक्तः एकः। अन्यो वेदप्रणीतः। आहत्य द्वौ ग्रन्थौ वर्तेते। नारदप्रणीतः सप्तपरिच्छेदात्मकः। सङ्गीतरत्नाकरानन्तरं तज्जातीय एव लघुग्रन्थो शिष्यसौकर्यार्थं प्रमाणभूतनारदवाक्यात् लिखितःस्यात्। सङ्गीतरत्नाकरमकरन्दयोर्बहवः श्लोकाः समानाः। मध्ये महामहेश्वर (अभिनवगुप्तः) नामग्रहणात् अस्यातिप्राचीनत्वं कैश्चिदुक्तं विहतमेव।

अयं वेदकविप्रणीतः। शिवाजीपितुः शाहराजस्य मकरन्दः इति नामान्तरं आसीत्। अतः तन्नाम्ना, तदास्थानविद्वत्कवि-वेदेन विरचितः। ग्रन्थेऽस्मिन् बहवो नवीनसम्प्रदायाः विस्तरेण निरूपिताः यथा—रूपकनृत्तं, ध्वजनृत्तं, सप्ततालनृत्तं इत्यादीनि। कालः 1600 महाराष्ट्रदेशीयः।

सङ्गीतमहोदधिः

अयं ग्रन्थः काश्मीरेषु जम्मूनगरे रघुनाथनिलयभाण्डागारे एव वर्तते। अस्य कर्ता रणसिंहदेवः काश्मीरपतिः स्यात्।

सङ्गीतमुक्तावलिः

देवणभट्टकृता। अस्माद्ग्रन्थात् देवेन्द्रेण गतिलक्षणे बहवः श्लोका उदाहृताः। अतः देवेन्द्रात् देवणः पूर्व इति निश्चीयते कालः क्रै. प. 1400. समीचीनोऽयं ग्रन्थः।

देवेन्द्रभट्टकृता। अत्र नृत्ते नूतनप्रक्रिया सम्यग्विचारिता। अङ्गाद्यभिनयेषु लक्ष्यश्लोका उदाहृताः। आन्ध्रकर्णाटमहानृत्तपद्धतय उदाहृताः। 1450

सङ्गीतमुद्रा

तनुसुन्दरामस्य ग्रन्थभाण्डागारे अयं ग्रन्थ आसीदिति केन चिद्ग्रन्थान्वेषकेणोक्तम् । एतावत्पर्यन्तं न लब्धम् ।

सङ्गीतमेरुः—सङ्गीतनाख्यग्रन्थः

अयं कल्लिनाथेन रत्नाकरव्याख्यायां स्मृतः ।

सङ्गीतरत्नमाला

अयं ग्रन्थः मम्मटकृत इति सङ्गीतनारायणो वक्ति। बहवः श्लोका सङ्गीतरत्नमालातः उदाहृताः। काव्यप्रकाशकारो वा न वेति संशयः । अयं ग्रन्थोऽद्यापि न लब्धः ।

सङ्गीतरत्नाकरः

शार्ङ्गदेवकृतः । सङ्गीतशास्त्रे उपलब्धग्रन्थेषु प्राचीनसङ्गीत लक्षणमावेदितुं मुकुटायमानोऽयम्। अस्य सिङ्गभूप, केशव कल्लिनाथैः कृताः व्याख्यास्सन्ति । बहवो ग्रन्था अस्यानुवादरूपा एव । कुम्भस्य सङ्गीतराजोऽपि रत्नाकरस्य विस्तृता व्याख्यैवे त्युक्तिः नातिशयो भविष्यति । तञ्जापुररघुनाथेन शार्ङ्गदेवस्तत्र तत्र दूषितः । तथापि स रघुनाथोऽपि रत्नाकरमेवानूद्य पठति कुम्भो रत्नाकरं दूषयित्वा मतान्तराभावाद्वीणवेणुवादनसन्दर्भे विनातन्मतमवानुचकार। रत्नाकरीयविषयो केवलं विद्वद्भिः स्मर्तव्या एव, आधुनिकलक्ष्येषु तेषां विषयाणामनुपलम्भात् ।

सङ्गीतरत्नावलिः

सोमराजदेवकृता। अत्राष्टावध्यायाः। क्री 1200.

सङ्गीतवल्ली

जगद्धरेण सङ्गीतसर्वस्वे स्मृतम्। अद्यापि नोपलब्धोऽयं ग्रन्थः।

सङ्गीतविद्याविनोदः

एकश्लोकस्य विवरणरूपोऽयं ग्रन्थः। नाट्यसङ्गीतविषयाः संग्रहेण प्रतिपाद्यन्ते। अस्य कर्ता न ज्ञायते। ग्रन्थान्ते अनूपसिंहनामस्मृतम् ।

सङ्गीतशिरोमणिः

पण्डितमण्डली विरचितः। क्री. 1420.

सङ्गीतशेखरः

अस्य कर्ता न ज्ञायते । बङ्गदेशेऽयं ग्रन्थो वर्तते। युद्धसंक्षोतस्यादर्शः संपादितः । जगद्धरेण सङ्गीतसर्वस्वे शृङ्गारस्योदाहृतः ।

सङ्गीतसमयसारः

पार्श्वदेवकृतः । दशपरिच्छेदात्मकः ।। कालः क्रै. प. 1300 काले॥ स्यादित्यूह्यते । 'अस्माद्ग्रन्थाद्बहवो विषयास्सङ्गीतसुधायां प्रबन्धाध्याये संसूचिताः ।

सङ्गीतसरणिः

पुरुषोत्तममिश्रपुत्रेण रचितोऽयं ग्रन्थः। पुरुषोत्तमः किमिडिमण्डलेशस्य नारायणदेवस्य सभायां आसीत् इति सङ्गीतनारायणादुज्ञायते। ग्रन्थेऽस्मिन् पञ्चपरिच्छेदाः। समीचीनो विषयः। 1600 कालीनः ।

सङ्गीतसर्वस्वम्

जगद्धरकृतम् । अस्मिन्ग्रन्थे सङ्गीतवल्ली, सङ्गीतशेखर, नाट्यलोचन, रत्नकोश, नाट्यदर्पणादीनां प्रशंसाऽस्ति ।

सङ्गीतसारः

एवन्नामानः ग्रन्थाः पञ्च विद्यन्ते। एको विद्यारण्यकृतः। स नोपलभ्यते। रघुनाथेनस्मृतः। अन्यः सङ्गीतविद्याविनोदनाम्नो ग्रन्थस्य पूर्वभाग एव। उत्तरभागे अनूपसिंहस्य नामोच्चारणात् पूर्वभागोऽपि 1600 कालात्पूर्वं रचित इति ज्ञायते। अपरः कर्तृ नामहीनं एव अस्मिन्प्रधानतया ध्रुवादिप्रबन्धविचारः कृतः। तत्र रामार्चनचन्द्रिका, महेशस्यलक्ष्मीस्तोत्र, अद्भुतरामायणम्, सङ्गीतदामोदरः, रायमुकुटः, राघवरायकृत नाट्यरत्नाकरः, तुम्बुरुनाटकं, नारदनाटकं, इत्यादिग्रन्थाः निर्दिष्टाः। कालः1550

परःस्वल्पभागी कर्तृनिर्देशशून्यः। पात्रलक्षणगीतगुणनादरागगमक प्रशंसध्रुवाप्रबन्धादयो अत्र उक्ताः। ग्रन्थस्य लेखकः विक्रमशके 1563 वर्षे श्रीकर्णकुण्डलनगरीमध्ये लिलेखेति वक्ति। अन्यो न ज्ञातः।

सङ्गीतसारकलिका

मोक्षदेवकृता। गीतवाद्यनृत्तरूपाः परिच्छेदाः सन्ति। अत्र भरतटीका, विशाखिल कश्यपनन्दीश धनञ्जयकम्बलाश्वतर तुम्बुरुसोमेश्वरप्रभृतीनां नामानि सूचितानि। प्रायशः सङ्गीतरत्नाकरस्यायं ग्रन्थः प्रतिबिम्बमेव। कालः क्रै. प. 1300.

सङ्गीतसारदुग्धाब्धिः

रङ्गनाथकृतः। प्राचीनमतानां सारोऽत्र निरूप्यते। शतद्वयवर्षपूर्वकालीनः ।

सङ्गीतसारोद्धारः

कीकराजकृतः। पुण्यनगरस्य भण्डारकर कोशालये वर्तते ।
तुलजा महाराजकृतः। कालः 1729—1735 ।

सङ्गीतसारार्णवः

गौरीसूनुकृतः। अत्र गीततालनृत्तवाद्यप्रकरणानि अष्टशत्युत्तरसहस्रग्रन्थपरिमिते उक्तानि। कालः क्रै. प. 1600 स्यात्।

सङ्गीतसुधा

तञ्जापुराधीश रघुनाथकृता। कालः 1600—30

सङ्गीतानुगः—मार्दलिकः

शुद्धानां सालगानां च गीतानामक्षराणि तु।
कठिनानि च हृद्यानि समानि विषमाणि च॥
मन्द्रं मध्यं तथा तारं प्रौढं चापि मनोहरम्।
नादं सम्यङ्मर्दलस्य वादनादनुगच्छति।
सङ्गीतानुग इत्युक्तो विदुषा वेमभूभुजा॥

वेमः

सङ्गीतसुधाकरः

सिंगभूपालकृतः। सङ्गीतरत्नाकरव्याख्या। अयं ग्रन्थः लघुरपि अर्थतोगुरुः। अयं ग्रन्थः केषुचिदादर्शेपु नर्मदानदीतीरवास्तव्येन गोपीनाथेन कृत इति दृश्यते। को वा गोपीनाथ इति न ज्ञायते। सिंगभूपालास्थाने पण्डितो भूत्वा अस्य ग्रन्थस्य निर्माणे सहायं कृतवानिति केचिदभिप्रयन्ति।

हरिपालकृतः। अस्माद्ग्रन्थाद्बहवः श्लोकाः भरतार्णवे उदाहृताः। तेषु हरिप्रियः, विचारचतुर्मुखः इत्यादिनामानः सन्ति। तस्माद्भरतार्णवग्रन्थो हरिपालग्रन्थानन्तरं केनचिद्रचितः स्यात्।

सङ्गीतसूर्योदयः

लक्ष्मणाचार्यकृतः। कृष्णदेवरायस्यास्थानसङ्गीतविद्वान्। ग्रन्थारम्भे कृष्णरायविजयप्रशस्तिरस्ति। नूतनतालानां स्वरनामकल्पितानां निर्माता लक्ष्मणः। (1520 कालः) करणनिरूपण प्रकरणे गङ्गावतरणमिति करणस्य नाम्नः प्रतिनाम कृष्णावतरणमिति कल्पितवान्।

सङ्गीतार्णवः

भोजदेवकृत इति श्रूयते। गीतार्णवाख्यः अन्यो ग्रन्थः भगवद्गीताविवरणविषयो दृश्यते। सङ्गीतार्णवादच्युतरायातालक्षणे बहवः श्लोका उदाहृताः। ते भोजादर्वाचीना इति विषयादवगम्यते।

सङ्गीतालोकः

विश्वप्रदीपे सङ्गीतभागस्य नाम, भुवनन्दकृतः।

सङ्गीतोत्पत्तिः

श्रुतिस्मृत्यादिसाहित्यनानाशास्त्रविदोऽपि च।
सङ्गीतं ये न जानन्ति ते द्विपादमृगाः स्मृताः॥
त्रिवर्गफलदास्सर्वे दानयज्ञादिसत्क्रियाः।
एकं सङ्गीतविज्ञानं चतुर्वर्गफलप्रदम्॥
पुरा चतुर्णां वेदानां सारमाकृष्य पद्मभूः।
तदन्ते पञ्चमं वेदं सङ्गीतं समकल्पयत्॥
ऋग्भ्यः पाठ्यमभूद्गीतं सामभ्यस्समपद्यत।
यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चाथर्वणाः स्मृताः॥

पुरुषोत्तम

सङ्गीतोपनिषत्सारः

सुधाकलशकृतः। कालः क्रै. प. 1340.

सङ्गीतोपनिषत्सारोद्धारः

सुधाकलशकृतः। कालः क्रै. प. 1340। अत्र ग्रन्थे, भोज, तालरत्नाकर, श्रिमतगौरीमतविश्वावसु तुम्बुरु वसिष्ठपुत्र पालक भूपाल नामानि सूचितानि। विश्वावसोः शिष्योऽर्जुन इत्युच्यते भवेत्सभूपाल इति परिच्छेदान्त श्लोकस्य भवेशभूपाल इति पाठान्तरं लभ्यते। भवेशस्तु मिथिलेश्वरः। तस्य दानशासनं क्रै. प. 1330 काले लिखितं मुद्रितमस्ति। तस्मादयं सुधाकलशो भवेशास्थानकविरित्यपि कश्चिदूहते।

सङ्ग्रहः—गर्भसन्ध्यङ्गम्

सामदानादिसंपन्नः सङ्ग्रहः परिकीर्तितः। भरतः

सामाससङ्केतादिवार्ताः श्रुत्वा राज्ञा विदूषकाय कटकस्य दानं रत्नावल्यां। अभिनवः

सामदाने भेददण्डयोरुपलक्षणम्। आदिशब्देन मायेन्द्रजालादि सङ्ग्रहः। रामचन्द्रः

सङ्ग्रहः सामदानार्थसंयोगः प्ररिकीर्तितः। सिंगः

सङ्ग्रहचूडामणिकारमते श्रुतीसारीव्यवस्था

प्रथमायां सार्यां	श्रुतिः		स्वरा
,,	तीव्रा	कुमुद्वती	प्रतिशुद्धरिः शुद्धरिः
२	मन्दा	छन्दोवती	प्रतिचतुश्रुत्यृषभः चतुश्रुत्यृषभः प्रतिशुद्धगान्धारः शुद्धगान्धारः
३	दयावती	रञ्जनी	प्रतिषड्विः षड्विः प्रतिसाधा – गः साधा – गः

प्रथमायां सार्यां	श्रुतिः		स्वराः
४	रक्तिका	रौद्री	प्रत्यन्तरगः अन्तरगः
५	क्रोधा	वज्रिका	प्रतिशुद्धमः शुद्धमः
६	प्रसारिणी	प्रीतिः	प्रतिमः प्रत्यन्तरमः
७	शान्ता	मार्जनी	पञ्चमः
८	क्षितिः	रक्ता	प्रतिशु·धः शुद्धधः
९	सन्दीपिनी	आलापिनी	प्रति चयधः चतुशुधः
			प्रतिशु.निः शु.निः
१०	मदन्ती	रोहिणी	प्रतिषट् धः षट्धः
			प्रति.कैनिः कैनिः
११	रम्या	उग्रा	प्रतिकाकलिनिः
			काकलिनिः
			शुद्धस्वरस्थानानि ।
१२	उद्दीपिनी	क्षोभिणी	तारसः

रि	म	म	प	ध	नि	स
1, 2, 3	, 3, 4	5, 6	7	8,9,10	9,10,11	12

रि	ग	म	प	ध	नि	स
1	2	)	7	8	9	आधार स्वरः

सङ्ग्रहचूडामणौ स्वरव्यवस्था

ऋषभष्षड्विधः । यथा—शुद्धर्षभः, प्रतिशुद्धर्षभः, चतुश्श्रुत्यृषभः, प्रतिचतुश्श्रुत्यृषभः, षट्छ्रुत्यृषभः, प्रतिषट्छ्रुत्यृषभश्चेति ।

गान्धारष्षड्विधः । यथा—शुद्धः, प्रतिशुद्धः, साधारणः, प्रतिसाधारणः, अन्तरः, प्रत्यन्तरश्चेति ।

मध्यमः शुद्धमध्यमः, प्रतिशुद्धमध्यमः, प्रत्यन्तरमध्यमः, प्रतिमध्यमः इति चतुर्विधः । पञ्चम एक एव ।

धैवतष्षड्विधः शुद्धप्रतिशुद्ध चतुश्श्रुतिक, प्रतिचतुश्श्रुतिक-षट्छ्रुतिक, प्रतिषट्छ्रुतिकभेदात् । निषादोऽपि शुद्ध, प्रतिशुद्ध, कैशिक, प्रतिकैशिक, काकली, प्रतिकाकली भेदात् षड्विधः ।

सङ्क्रमः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि म ध नि प स .
(अव) स नि ध ग रि स .

मञ्ज

संघट्टिता—देशीचारी

स्थान विषमसूच्याख्यमास्थायाङ्घ्री समुत्प्लुतौ ।
पतन्तौ घट्टितौ यत्र मिथस्संघट्टिता च सा ।।

वेमः

सङ्घातः—श्रव्यकाव्यम्

एकप्रघट्टके यस्त्वेक कृतो भवति सूक्तिसमुदायः ।
सङ्घातस्सनिगदितो वृन्दावनमेघदूतादि ।।

भोजः

सङ्घात्यकः—सात्वत्यङ्गम्

मन्त्रार्थवाक्यशक्त्या दैववशादात्मदोषयोगाद्वा ।।
सङ्घातभेदजननः तज्ज्ञैस्सङ्घात्यको ज्ञेयः ।।

(अथवा)

बहुकूटसंश्रयाणां परोपघाताशयप्रयुक्तानाम् ।
कूटानां सङ्घातो विज्ञेयः कूटसङ्घात्यः ।।

भरतः

सङ्घातस्य भेदं जनयति यो युधि स सङ्घात्यकः । सम्यक् घात्यः शत्रुवर्गो येन सङ्घातकविषयाद्वा सङ्घात्यकः सङ्घातभेदश्च परेण सामाद्युपायबलेन वा क्रियते । यथा—भीमो युधिष्ठिरेण साम्ना भेदितः । दैवात्संपद्यते यथा—द्रोणेनोक्तं सुते शास्त्रं त्यक्ष्यामीति । आत्मदोषे वा स्वकपटलक्षणेन यथा—कर्णकलहेऽश्वत्थामा शस्त्रत्यागं करोति । अत्र सत्त्वाधिक्यमपराद्ध्यति ।

अभिनवः

मन्त्रार्थकार्यसंसक्तो दोषाद्दैवस्य चात्मनः ।
सङ्घातभेदजननः साङ्घात्यः कूट उच्यते ।।

यथा—रामं वञ्चयितुं जालिनी नाम राक्षसी सीताकृतिमनुकरोति ।

सागरः

सङ्घः

स्कन्धकूर्परयोस्तद्वदङ्गुष्ठमणिबन्धयोः ।
वामस्य चरणस्यापि कम्पः सङ्घोऽभिधीयते ।।

श्रेष्ठः पाटहिकस्सङ्घादङ्गुष्ठमणिबन्धयोः ।
स्कन्धकूर्परसङ्घात्तु नीचः पटहवादकः ।।

वरो हौडुक्किकोऽङ्गुष्ठकूर्परस्कन्धसङ्घतः ।
सङ्घाभ्यां मणिबन्धोत्थकौर्पराभ्यां तु मध्यमः ।
असौ वामाङ्घ्रिसङ्घेन वादनादधमो भवेत् ।।

शार्ङ्गदेवः

स्कन्धादिकम्पः सङ्घः स्यात् ।

कुम्भः

—हस्तपाटः

सञ्चाख्योऽलगपाटः स्यादङ्गुल्यग्रार्धताडनात् ।
घरकरघरकर गिगणंदिगणंदि ।

वेमः

—देशीतालः

सञ्चो द्रुद्रलैः समाख्यातः ।
(सञ्चत्रिलैः— इति शुद्धपाठः स्यात्) ॥। मदनः

सञ्चारी—वर्णः

आरोहमवरोहं च स्वराः प्राप्ताः परस्परम् ।
सञ्चारिणः प्रगीयन्ते तद्गानक्रियेदृशाम् ॥

सञ्चारी वर्ण इति । पण्डितमण्डली

ईदृशां — मूर्छनाक्रमवर्तिनाम् ।

सञ्चारिका

नानाकक्ष्यादि चारिण्यः तथोपवनसञ्चराः ।
देवतायतनक्रीडा प्रासादप्रतिसञ्चराः ॥
यामेषु च नियुक्तायास्तथा च विविधाश्रये ।
सञ्चारिकास्तु ता ज्ञेया नाट्यज्ञैरुपचारतः ॥

भरतः

सञ्चारिता—देशीचारी

तलसञ्चरपादेन यत्र तिर्यक्प्रसर्पता ।
अपरं कुञ्चितं शश्वदुत्क्षिप्योत्क्षिप्य योजयेत् ।
सैषा सञ्चारिता चारी कीर्तिता नृत्तकोविदैः ॥

वेमः

सञ्जीवः—(नेपथ्यम्)

देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।
प्राणिसंज्ञाः स्मृताह्येते जीवबन्धाश्च येऽपरे ॥
शैलप्रासादयन्त्राणि चर्मवर्मध्वजास्तथा।
नानाप्रहरणाद्यश्च तेऽप्राणिन इति स्मृताः ।
अथवा कारणोपेता भवन्त्येते शरीरिणः ॥

भरतः

सञ्जीविनी—मेलरागः (कीरवाणीमेलजन्यः)

(आ) स ग रि ग म प ध नि स ·
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

सट्टकम्—रूपकम्

तच्च नाटिकाप्रतिरूपकं कैशीकीभारतीप्रधानं, रौद्रवीरभयानकबीभत्सं, अवमर्शसन्धिशून्यं । यथा—कर्पूरमञ्जरी। अन्तर्यवनिकान्तं यथाङ्के यवनिकया अवच्छेदा भवन्ति तथात्रापि शौरसेनी प्राच्या महाराष्ट्रीयुक्तं स्त्रीवद्राज्ञोऽपि प्राकृतपाठः । यद्यपि बादरायणप्रभृतिभिरुक्तं राज्ञः संस्कृतपाठः कार्यात्प्राकृतपाठः । रूपकमेवेदं कार्यमिति राज्ञापि प्राकृतपाठः कर्तव्यः ।

सागरनन्दी

सैव प्रवेशकेनापि विष्कंभेन विना कृतम् ।
अङ्कस्थानीयविन्यस्तचतुर्यवनिकान्तरम् ।
प्रकृष्टप्राकृतमयं सट्टकं नामतो भवेत् ॥

सैवेति । नाटिकेत्यर्थः । शारदातनयः

सट्टकं नाटिकावत्स्यात्किन्त्वेतत्प्राकृतैः कृतम् ।
प्रवेशकविहीनं च शृङ्गाराद्भुतभूषितम् ।
चतुर्यवनिकं कार्यं वयस्यन्ते प्रकीर्तिता ॥

अमृतानन्दी

सट्टकं नाटिकाभेदः कैशिकीभारतीयुतम् ।
सर्वसन्धिविहीनं च दीनं रौद्ररसादिकम् ॥
शूरसेनमहाराष्ट्रप्राच्यभाषादिकल्पितम् ।
अङ्कस्थानीयविच्छेदचतुर्यवनिकान्तरम् ॥
न वदेत्प्राकृतीं भाषां राजेति कतिचिज्जगुः ।
मागध्या शौरसेन्या च वदेद्राजेति केचन ।
एषां वा प्राकृतीं मन्ये यथा कर्पूरमञ्जरी ॥

कविकामधेनुः

शाटकमित्यप्युच्यते ।

चतुर्यवनिकायुक्तं शृङ्गारेणाद्भुतेन च ।
प्रवेशकविहीनं च प्राकृतैरपि निर्मितम् ॥
अवमर्शविहीनं च शाटकं कथितं बुधैः ।

प्राकृतश्लोकमयत्वाच्छाटकम् । यवनिकाः परिच्छेदविशेषाः ।

कर्पूरमञ्जरीचावदृष्टान्तेन तु कीर्तिता ।
शाटकं नाटिकावत्स्यादित्युक्तं भरतेन च ॥
शाटः स्यादिह नाटिका समगुणः शृङ्गारभेदोज्वलो,
रम्यप्राकृतभाषया विरचितो नित्यं चतुस्सन्धिकः ।
किन्त्वेकोऽत्र विशेष एव भवति प्रायेण विष्कम्भको ।
नो वा स्यादिह हि प्रवेशकविधिः कार्यो मनागद्भुतः ।

शुभङ्करः

सन्तोषातिशयः—शिल्पकाङ्गम्

शपे सत्येन ते देवि क्षिप्रमेष्यति राघवः ।
चमूं प्रकर्षन् जावनीमित्यादि हनुमद्वचः ।
सन्तोषातिशयो हर्षाद्व्यापारो निरूपाभरः ॥

इदमङ्गं प्रहर्ष इत्याह सागरः । शारदातनयः

सन्तापः—शिल्पकाङ्गम्

विशेषेऽनुशयोक्तिर्यः सन्ताप इति कथ्यते ।
तं विना कैकयीपुत्रमिति रामेण भाषितम् ॥

शारदातनयः

अनुशयविशेषस्तापः। यथा—कुलपत्यङ्के सुभ्रूर्यास्यतीति। कुलपत्यङ्कः - कृत्याराघवे प्रथमाङ्कः ।

सागरः

सदानन्दः—(वर्णालङ्कारः)

सरिगम, (१) रिगमप, (२) गमपध, (३) मपधन, (४) पधनिस, (५)

प्रतापसिंहः

सत्यकौशिकः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ध म ग रि स.

मञ्जरी

सत्त्वमञ्जरी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध प म नि ध म रि स.

मञ्जरी

सत्कलितम्—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्जरी

सदृशोपमा—अलङ्कारः

(उ·म्) यत्त्वयाद्यकृतं कर्म परचित्तानुरोधिना ।
सदृशं तत्तवैव स्यादिति मानुषकर्मणः ॥

भरतः

सन्दष्टः—वंशे फूत्कारदोषः

जल्पशब्द इवाभाति योऽसौ सन्दष्ट उच्यते ।

कुम्भः

सन्दष्टयमकम्—अलङ्कारः

आदौ द्वे यत्र पादे तु भवेतामक्षरे समे ।
सन्दष्टयमकं नाम

(उ·म्) पश्य पश्य रमणस्य मे गुणान् ।

भरतः

सन्दष्टकम्—शृङ्गारचेष्टा

दन्तैर्ग्रहणं सन्दष्टकम् ।

भोजः

सन्दष्टः—अधरः

दन्तैर्दष्टस्तु सन्दष्टः सक्रोधे रतिसंभ्रमे ।

विप्रदासः

सन्दंशः—हस्तः

अरालाङ्गुष्ठतर्जन्यौ लग्नाग्रे निम्नतां गतः ।
किञ्चिच्चेत्तलमध्यः स्यात्तदा संदंश उच्यते ॥
स त्रेधा स्यादग्रजश्च मुखजः पार्श्वजः क्रमात् ।
प्राङ्मुखः सम्मुखः पार्श्वमुख इत्यस्य लक्षणम् ॥
कण्टकोद्धरणे सूक्ष्मकुसुमावचयादिषु ।
प्रयोक्तव्योऽग्रसन्दंशो धिगित्युक्तौ तु रोषवः ॥
वृन्तात्पुष्पोद्धृतौ वर्तिशलाकाञ्जनपूरणे ।
कर्तव्यो मुखसन्दंशः सन्दंशः पार्श्वजः पुनः ॥
गुणनिक्षेपणे मुक्ताफलानां वेधने तथा ।
निरूपणे च तत्वस्य सद्वितीयोऽथ भाषणे ॥
जरोषे वामहस्तेन किञ्चिदग्रविवर्तनात् ।
अलक्तकादिनिष्पेषेप्येष श्रीशार्ङ्गिणोदितः ॥

शार्ङ्गः

सन्दानितम्—मालावृत्तम्

द्वे गाथे

विरहाङ्कः

सन्दीपनी—श्रुतिः

पञ्चमस्य तृतीया श्रुतिः ।

सन्धिः

अथैतदुपायैः कथाशरीरभागानां मुखादयः पञ्चव्यपदेशा भवन्ति। मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्शो निर्वहणमिति। ते च बीजबिन्द्वादीनां अर्थप्रकृतीनां सन्धानात्सन्धय उच्यन्ते ।

भोजः

—गीताङ्गम्

मात्राघातस्यार्धमात्रया सन्धीयत इति सन्धिः ।
त्र्यश्रचतुरश्रतालाभ्यां गणैः षड्भिरष्टभिर्वा भवति ।

नान्यः

—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

बीजप्रापणमेवात्र सन्धिरित्यभिधीयते ।

सिंहभूपालः

मुखबीजोपगमनं सन्धिः ।

भरतः

यथा—रत्नावल्यां बाभ्रव्य सदृशीयं इत्यादिवसुभूतिवाक्येन मुखे यदुक्तं तदिह निकटीभूत सन्धानं सन्धिः।

अभिनवः

मुखसंधौ न्यस्तस्य प्रारम्भावस्थाविषयीकृतस्य बीजस्य फलागमावस्थायां ढौकनं सन्धिः।

रामचन्द्रः

सन्धिः

नाटके पञ्चसन्धयः, मुखप्रतिमुखगर्भविमर्शनिर्वहणाख्याः।

सन्धितः—वादनम् (दक्षिणहस्तव्यापारः)

मध्यमानामिकाभ्यां तु व्रीहिर्घातोऽत्र संधितः।

शार्ङ्गः

—वीणायां दक्षिणहस्तव्यापारः

मध्यमानामिके तन्त्री बहिर्यद्याहतः क्वचित्।
तदा वैदिकवृन्देशः सन्धितं वक्ति भूपतिः॥

कुम्भः

सन्धिप्रछादनः— वर्णालङ्कारः (अवरोही)

नी ध प पा म ग गा रि स.

पण्डितमण्डली

सन्धिप्रच्छादनः- वर्णालङ्कारः

त्रिस्वरा प्रथमा यत्र द्वे कले त्रिस्वरे परे।
पूर्वपूर्वान्तिमा चेत्सः सन्धिप्रच्छादनस्त्वयम्॥

सरिगा, गमपा, पधनी

पण्डितमण्डली

सन्धिबन्धः—श्रव्यकाव्यम्

योऽपभ्रंशनिबन्धो मात्राछन्दोभिरभिमतोऽल्पधियाम्।
वाच्यरस सन्धिबन्धः चतुर्मुखोक्ताब्धिमथनादिः॥

सन्धिरिति परिच्छेदस्य नाम। चतुर्मुखकृतपर्यानि स्वयम्भुना प्राकृतछन्दस्युदाहृतानि।

भोजः

सन्धिमः—पुस्तः

किलिञ्जचर्मवस्त्राद्यैः यद्रूपं क्रियते बुधैः।
सन्धिमो नाम विज्ञेयः पुस्तो नाटकसंश्रयः॥

भरतः

किलिञ्जेति। भूर्जवेणुदलादि।

अभिनवः

सन्ध्यङ्गानि

पञ्चानां सन्धीनां चतुष्षष्टिरङ्गानि।

इष्टस्यार्थस्य रचना वृत्तान्तस्यानुपक्षयः।
रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गुह्यानां च निगूहनम्॥
आश्चर्यवदभिख्यानं प्रकाश्यानां प्रकाशनम्।
अङ्गानां षड्विधं ह्येतदृष्टं शास्त्रे प्रयोजनम्॥

तस्मात्सन्धिप्रदेशेषु यथायोगं यथारसम्।
कविनाङ्गानि कार्याणि सम्यक्कृतानि निबोधत॥

भरतः

मुखसन्धौ

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम्।
युक्तिः प्राप्तिस्समाधानं विधानं परिभावना।
उद्भेदः करणं भेदः द्वादशाङ्गानि॥

प्रतिमुखसन्धौ

विलासः परिसर्पः विधूतं तापनं नर्म नर्मद्युति प्रगयणं विरोधः पर्युपासनं पुष्पं वज्रं उपन्यासः वर्णसंहारः एतानि त्रयोदशाङ्गानि।

गर्भसन्धौ

अभूताहरणं मार्गः रूपं उदाहरणं क्रमः सङ्ग्रहः अनुमानं प्रार्थना आक्षिप्तिः तोटकं अधिबलं उद्वेगः विद्रवः एतानि त्रयोदशाङ्गानि।

विमर्शसन्धौ

अपवादः संफेटः विद्रवः शक्तिः व्यवसायः प्रसङ्गः द्युतिः श्रमः खेदः प्रतिषेधः निरोधनं आदानं छादनं प्ररोचना एतानि त्रयोदशाङ्गानि।

निर्वहणसन्धौ

सन्धिनिरोधः ग्रथनं निर्णयः परिभाषणं धृतिः प्रसारः आनन्दः समयः उपगूहनं भाषणं पूर्ववाक्यं काव्यसंहारः प्रशस्तिः एतानि चतुर्दशाङ्गानि।

एतेष्वङ्गेषु केषांचिन्नामलक्षणयोर्भेदा दृश्यन्ते। क्रमविपर्यासोप्यङ्गानां दृश्यन्ते। यथा—रामचन्द्रेण षष्ठाङ्गे विपदां शमनमित्युच्यते। एकादशाङ्गे गूढभेदनमिति च। प्रतिमुखसन्धौ द्वितीयतृतीयचतुर्थेष्वङ्गेषु अरतिः रोधः सान्त्वनमिति। त्रयोदशाङ्गेऽनुसर्पणमिति चोक्तम्। गर्भसन्धौ द्वितीयचतुर्थाष्टमदशमेष्वङ्गेषु चित्रार्थं वचः अभ्यर्थनासंभ्रमः कपटस्यान्यथाभावः इति पठितम्। विमर्शसन्धौ द्रवाप्रस्तुतार्थवचनावमानछलनतर्जनाधर्षणबन्धविचलनाज्ञासत्कारादेशनानि पठितानि। निर्वहणसन्धौ परिभाषणोपास्तिकृतिपूर्वभावः—इति च पठितम्।

सर्वेश्वरेण—तापनस्थाने शमः, प्रार्थनास्थाने संभ्रमः व्यवसायस्थाने विचलनं, निरोधस्थाने प्रथा, कार्यदृष्टिस्थाने अद्भुतप्राप्तिः कृतिः इत्युक्तम्।

सिंहभूपालेन—प्रगायणस्थाने प्रगमनं, विद्रवस्थाने संभ्रमम, पूर्ववाक्यस्थाने पूर्वभावः, काव्यसंहारस्थाने उपसंहारः—इत्युक्तम्।

रूपगोस्वामी तु चतुर्थपञ्चमसन्ध्यो रङ्गेषु नामभेदान् बहून् वक्ति। निर्वचनस्थलेपूक्तयन्तेस्माभिः।

सन्ध्यन्तम्

सन्धीनामेतेहरिंशति प्रदेशा अर्थरागाद्दृशन्ति। प्रयोजनवशाद्यावन्त एते प्रदेष्टुं शक्यन्ते तावन्तस्सन्धिषु प्रदर्शयितव्याः।

सागरः

सन्ध्यन्तराणि सन्ध्यङ्गेष्वेवान्तर्भूतानीति प्रत्येकं न लक्षितानि बहुभिः।

सन्ध्या—सङ्गीतशृङ्गाराङ्गम्

अर्द्धविभावयोः सन्धिः सन्ध्या।

भोजः

सन्नम्

सौष्ठवशब्दनिर्वचनावसरे द्रष्टव्यम्।

सन्नतम्—करणम्

हरिणप्लुतयोत्प्लुत्य पादयोः स्वस्तिकं पुनः।
यत्र कुर्वीत हस्तौ तु डोलौ तत्सन्नतं मतम्॥
एतन्नोचस्वभावानामुपसर्पणगोचरम्।
भट्टतण्डुरिति प्राते पादयोःस्वस्तिकौ करौ।
देहनत्या भुवं प्राप्ताविति कीर्तिधरोऽभ्यधात्॥

ज्यायनः

सन्नितालः—तालः

द्रुतत्रयं लघुश्चैको द्रुतं च लघुद्वयम्।
सन्नितालि क्रमाद्ज्ञेयं सर्वनृत्येषु सम्मतम्॥
० ० ० । ० ० ॥

दामोदरः

सन्नितालोद्भवम्—देशीनृत्तम्

अनेन सन्नितालेन सन्नितालोद्भवं भवेत्।

वेदः

सन्निपातः—क्रिया (तालाङ्गम्)

क्रियाशब्दे द्रष्टव्यम्।

—तालक्रिया

उभयोर्हस्तयोः पातः सन्निपात इतीरितः।

वेमः

सन्निविष्टा—तन्त्रीसारणा

सन्नं तन्त्र्याः परित्यज्य संसर्पेणाख्य सारणा।
सन्निविष्टाभिधाना सा सारणा कथिता बुधैः॥

पार्श्वदेवः

—वीणासारणा

तन्त्र्यन्तरेण स्पृष्टं च तन्त्री यत्रापसर्पति।
सा सन्निविष्टा भणिता सारणा कुम्भभूभुजा॥

कुम्भः

सन्निवृत्तप्रवृत्तकः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

गत्वांशं पञ्चमं भूयो द्वितीयान्तं निवर्तयेत्।
क्रमेणैवं भवन्त्यन्याः सन्निवृत्तप्रवर्तके॥

सपामगरी, रिधापमगा, गनीधपमा।

मोक्षदेवः

सन्यासः

सन्यासो नाम गीताद्यखण्डभागसमाप्तिकृत्।

तुलजः

सन्यासविन्यासान्तर्भावः

एतौ सन्यासविन्यासौ भरतादिभिः।
अन्तर्भूतावपन्यासस्वर एवेति कीर्तितौ।

तुलजः

सप्तकवर्धनी—(सुवर्णाङ्गीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि ग प ध प नि ध नि प ध नि स।
(अव) स नि ध प म ग रि स।

मल्ल

सप्तगीतानि

यानि प्रकरणाख्यानि तालैस्तैस्तु पञ्चभिः।
गीयन्ते तानि गीतानि क्रमादाचक्ष्महे वयम्॥
आदौ तु मद्रकं ज्ञेयं ततः स्यादपरान्तकम्।
उल्लोप्यं प्रकरी चाथ भवेदोवेणकं ततः॥
रोविन्दकं चोत्तरं च गीतकानीति सप्त च।
छन्दकं तदनु ज्ञेयमासारितमतःपरम्।
वर्तमानकसंज्ञं स्यात्पाणिका तु ततःपरम्॥
ऋचो गाथाश्च सामानि गीतान्येतानि सप्त च।
युतान्येतानि सर्वाणि गीतान्यहुश्चतुर्दश॥
गीतान्येतानि सर्वाणि प्रशस्तानि शिवस्तुतौ।
विनियुक्तानि विधिना निश्रेयसफलाप्तये॥

वेमः

सप्तगीतपादविभागः

षष्ठाष्टगुणपर्यन्तं द्वात्रिंशच्चतुरादितः।
ऋग्गाथा च ब्रह्मगाथा कपालं तु त्रयोदश।
षण्णवतिपादं साम तदर्धेनापि च क्वचित्॥

नान्यः

सप्तगीतोत्पत्तिः

ऋचो वै ब्रह्मणा गीता ब्रह्मणेऽभिहिताः किल।
दक्षेण पाणिकाश्चापि गाथा वै कश्यपेन च॥
मातृभिश्च कपालानि सामान्युक्तानि नन्दिना।
गीतकानि तु सप्तैव नारदेनोदितानि वै॥

गीतकानीति। मद्रकादिसप्त गीतानि। नान्यः

सप्ततालप्रदीपिका

अर्जुनकृतोऽयं ग्रन्थः। ध्रुवादिसप्ततालस्वरूपं विराटपुत्र्यै न्यरूपयदर्जुनः।

सप्तलोकद्युमणिः—कला

परस्परासक्ततलेऽन्ततेषु धृत्वेत्युरस्सप्तविलासकेषु।
योत्क्षिप्यपादौ खलु पृष्ठभागे ततो विधत्तेऽथ च तौ शिरोधः॥
नीत्वा ततः कांस्यमयं च ताभ्यां पात्रं सतोयं कुरुते च मूर्ध्नि।
पुरःस्थितं यत्र च चक्रकानि विधुन्वती हस्तपदाम्बुजैश्च॥
निराश्रया नृत्यविधिप्रवीणा विलासयन्ती च दिशश्चतस्रः।
मुहुः स्वनन्ती मधुराक्षराणि सा सप्तलोकद्युमणिः प्रदिष्टा॥

नागमल्लः

सबलम्

षोडशाङ्गुलविस्तीर्णं घण्टिकायुतमायुधम्।

सभापतिः

सङ्गीतरीतिविदुषां भावभेदविचक्षणः।
कामशास्त्रकलावेदी धर्मसङ्ग्रहविग्रहः॥
कविः काव्यप्रबन्धानां निर्माता वित्तदानवित्।
सम्भूय स्वररूपश्च सभामध्यमुपस्थितः॥

देवेन्द्रः

सभारचना

संसन्मध्यस्थितो भूपः शास्त्रसङ्गीतकोविदः।
दक्षिणेऽस्य प्रधानेन सहिता रसिकाः किल॥
पित्राद्या वामतः प्रोक्ताः पृष्ठतस्सुखसेवकाः।
ज्योतिर्विद्दक्षिणे भागे वामतो वैद्य इष्यते॥
अन्तःपुरं पृष्ठभागे केचित्स्युर्नृपपृष्ठतः।
विलासिनो विलासिन्यः पुरतःपार्श्वतोऽस्य च।
सरन्ध्रजवनीमध्यं घातयन्ती विभूषणैः॥

देवेन्द्रः

सभाविग्रहः—मेलरागः (षड्विधमार्गिणीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म म रि स.

मत

सभासाधारणः—चालकः

यत्र हस्तौ कटिन्यस्तौ युगपन्मण्डलक्रमात्।
अन्तर्बहिर्वा तिर्यञ्चौ ससाधारण उच्यते॥

वेमः

समः—कपोलः

प्राकृतौ तु समानौ च शेषभावेषु निर्दिशेत्।

विप्रदासः

समस्स्वाभाविकश्शेषभावेषु विनियुज्यते।

नायकः

—गीतगुणः

ध्वनीचस्वरोपेतं न द्रुतं न विलम्बितम्।
पदतालैस्समं गीतं सममाचार्यवल्लभम्॥

सोमेश्वरः

—दन्तः

सममुक्तं मनाक् श्लेषस्तस्यात्सहजकर्मणि।

अशोकः

—देशीतालः

समताले लघुद्वन्द्वं विरामान्तं द्रुतद्वयम्।
पा पा मा मा ।।० ० जगदेकः

—पादः

स्थितौ स्थितस्वभावेन समः पादः प्रकीर्तितः।
स्थिरः स्वभावाभिनये रेचकोऽसौ चलो मतः॥

अशोकः

—मणिबन्धः

ऋजुस्समो धारणे तु पुस्तकस्य प्रनिग्रहे।

अशोकः

सरले च समः प्रोक्तो योग्यः पुस्तकधारणे।

सोमेश्वरः

—रसगतिः

समकालसमुत्पत्तेः समकालानुभूतिभिः ।
स्थायिनस्सात्विकादीनां साम्याच्च सम ईरितः ॥

शारदातनयः

—वर्णालङ्कारः

स्थानत्रयेऽपि सदृशध्वनिः समस्वरोच्चारणः समः । एतदुक्तं भवति । यस्य यावत्यः श्रुतयः स्वस्थानत्रितयेषु तावच्छ्रुतिकमेव कार्याः ।

यथा—सरिगमपधनीति द्वयोर्द्वयोः स्वरयोः संवादिनोरुच्चारणात्समः ।

तद्यथा—सम सप रिध गनि एवं मध्यमग्रामेऽपि ।

मतङ्गः

—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

तुल्यारोहावरोहाभ्यां समे चातुस्स्वरी कला ।

रघुनाथः पञ्चकला आह । मोक्षदेवः

समारोहावरोहेण कला चातुस्स्वरी भवेत् ।
समेऽष्टौ कलाः प्रोक्ताः क्रमादेकैकहानतः ॥

सरिगम, मगरिस, रिगमप पमगरि, गमपध, धपमग, मपधनि, निधमप ।

जगदेकः

—वाद्यालङ्कारः

दर्दरपणवमृदङ्गैः नानाकरणैस्समं समनुयातः ।
तालाङ्गवेणुयुक्तः स तु विज्ञेयः समो नाम ॥

तालाङ्गवेणिवति । तालनृत्तवंशवाद्यैः । भरतः

—वाद्यप्रबन्धः

नृत्तगीतानुगं वाद्यं यत्र स प्रोच्यते समः ।

वेमः

गीतनृत्तसमो माने प्रबन्धः प्रोच्यते समः ।

शार्ङ्गी

—वाद्यालङ्कारः

तालेनाङ्गेन वंशेन गीतायां समतामिह ।
वाद्यजातिरसालङ्कारः सम इत्यभिशब्दितः ॥
अत्र साम्यं यदेतेषां तालादीनां परस्परम् ।
राजनारायणः प्राह तमलङ्करणं समम् ॥

नान्यः

—श्वासः

—अन्वर्थः ।

समस्सहजकार्येषु । अशोकः

समकङ्कालः—देशीतालः

समकङ्कालताले तु गुरू द्वौ लघुरन्तिमः ।
S S । वेमः

गुरुयुग्मं लघुः समे ।

सोमराजः

समकर्तरी—मृदङ्गे हस्तपाठः

हस्तद्वयेन सङ्घातः समकर्तरिसंज्ञकः ।

सोमेश्वरः

समकर्तर्यञ्चितम्—उत्प्लुतिकरणम्

समपादाञ्चितं कृत्वा परिवृत्य ततःपरम् ।
चरणौ स्वस्तिकीकृत्य तिष्ठेद्यदि महीतले ।
समकर्तर्यञ्चिताख्यं करणं तदुदाहृतम् ॥

वेमः

समकर्तरिलोहडी—उत्प्लुतिकरणम्

समाह्निलोहडीं कृत्वा तदन्ते स्वस्तिकीकृतौ ।
चरणौ यत्र सा प्रोक्ता समकर्तरिलोहडी ॥

वेमः

समकर्तरी—हस्तपाटः

समघातेन कर्तर्योः करयोस्समकर्तरी ।
झिन्नटिट कनकिड किटझेंथों दिगीद तिरिटिकि ।

वेमः

समग्रम्—नाटकभेदः (सुबन्धूक्तः)

सर्ववृत्तिविनिष्पन्नं सर्वलक्षणसंयुतम् ।
समग्रं तत्प्रतिनिधि महानाटकमुच्यते ॥
सर्वेषां यत्र रूपाणि दृश्यन्ते विविधानि च ।
नाटकं नृत्तपाराख्यं तत्समग्रमितिस्मृतम् ॥

शारदातनयः

समग्रहः हस्तपाटः

तलघातस्तदाङ्गुष्ठकरशाखाक्रमेण चेत् ।
लगन्ति सममानेन तदा पाटस्समग्रहः ॥

सोमेश्वरः

तलद्वयेन करयोः समं पटहपुष्करम् ।
सन्ताड्यते यदि तदा हस्तपाटस्समग्रहः ॥

तकिट किटतक । वेमः

तले केचिदिह प्राहुरङ्गुष्ठाङ्गुलिवर्जिते ।

शार्ङ्गदेवः

पाटोऽसावङ्गमात्राभिः शब्दैर्दहतरित्यपि ।
पुनस्तकुकुरिक्या च संयुतेऽसौ जमग्रहः ॥
दहतरि रकिर किर तकुतरि

पार्श्वदेवः

समनखः—हौडुक्किकहस्तपाटः

पाटाक्षराणां जातानामङ्गुलीनखताडनात् ।
समत्वं यत्र पाटोऽसौ भवेत्समनखाह्वयः ॥

रह रह तरकिट दिकिकिट धकाधिगितिकाधिगिटें हें टें हें सः

वेमः

समनखा—देशीचारी

यत्राङ्घ्रिस्समपादेन स्थित्वा तिर्यक्प्रसारितः ।
सैषा समनखा ज्ञेया चारी देशीविदां मता ।
प्रसर्पणं चेत्पर्यायादेषैव द्विसरा भवेत् ॥

वेमः

समनखम्—करणम्

श्लिष्टौ समनखौ पादौ करौ चापि प्रलम्बितौ ।
देहः स्वाभाविको यत्र भवेत्समनखं तु तत् ॥

भरतः

देहः स्वाभाविको यत्र पादौ समनखौ युतौ ।
लताहस्तौ समनखं स्यात्प्रवेशे तदादिमे ॥
चार्या विद्धाञ्चितपदे पर्यायाद्रेचितः करः ।
यत्रोन्मत्तं तु तद्रूपे सौभाग्यादिसमुद्भवे ॥

शार्ङ्गदेवः

समता—काव्यगुणः

नातिचूर्णपदैर्युक्ता न च व्यर्थाभिधायिभिः ।
दुर्बोधनैश्च न कृता समत्वात्समता मतः ॥

भरतः

अन्योन्यसदृशा यत्र तथाह्यन्योन्यभूषणा ।
अलङ्कारा गुणाश्चैव समाः स्युस्समता मता ॥

भरतपाठान्तरम्

शब्दानां समत्वात्समः । चूर्णपदैरसमासरचना यत्र सातिशया न भवति । अतिशयश्च प्रतियोगिनमपेक्षते इति दीर्घसमासो अत्यन्तसमासश्च विषमता । तद्विपर्ययेण समता । उपक्रान्तमार्गापरित्यागरूपा इत्युक्तं भवति । यथा गाहन्तां महिषा इत्यादि । सेयं समता शब्दगुणा । अर्थेऽपि समत्वात् किं तत्समत्वं आह व्यर्थाभिधायिभिरिति । ... निष्प्रयोजनमर्थं ये अभिधति शब्दानां न त्वेतदवैमल्यमिति प्रसादेन निरस्तम् । न हि सर्वथा निष्प्रयोजनता । अपि तु सदपि प्रयोजनं दुर्बोधं तदाह दुर्बोधनैरिति ।

अभिनवः

मार्गाभेदः समता इति वामनः ।

अवैषम्येण भणनं समता सामिधीयते ।
केवलैर्मृदुभिर्वर्णैः यदि वा केवलैः स्फुटैः ॥
न्यस्यमानैरवैषम्यं बन्धस्य समता भवेत् ।
प्रतिपादं प्रतिश्लोकमेकमार्गपरिग्रहः ।
दुर्बन्धो दुर्विभावश्च समतेति मतो गुणः ॥

साहित्यमीमांसा

शब्दार्थौ समतान्योन्यं सालङ्कारौ सुसंस्कृतौ ।

सर्वेश्वरः

पादौ समनखश्लिष्टौ स्यातां यत्र लताकरौ ।
स्वभावावस्थितं कार्यं तत्स्यात्समनखाभिधम् ॥
नृत्तप्रवेशनारम्भे विनियोगोऽस्य सम्मतः ।
जपादिविषये प्रोक्तो विचारविमुखैः परैः ॥
प्रलम्बिताविति प्रोक्तौ भरतेनात्र यौ करौ ।
तौ डोलाविति मन्यन्ते यत्तत्केचिन्न साम्प्रतम् ।
शैक्षिकविषयावेताविति मन्यामहे वयम् ॥

ज्यायनः

"प्रयोज्यं प्रथमागमे" इति लक्ष्मणः ।

समन्मथा—दृष्टिः

सस्मितापाङ्गसञ्चारवती दृष्टिस्समन्मथा ।

शारदातनयः

समन्मथम्—दर्शनम्

यद्दर्शने विरक्तोऽपि क्षुभ्यत्येतत्समन्मथम् ।

शारदातनयः

समपादनिकुट्टिता—भुङ्पचारी

निकुट्टितौ समौ पादौ स्थितावङ्गुलिपृष्ठयोः ।
यदा तदा मताध्वर्थो समपादनिकुट्टिता ॥

अशोकः

समपादा—चारी

यत्र पादौ समनखौ निरन्तरकृताङ्गुली ।
स्थानकं समपादाख्यमास्थाय धरणौ क्रमात् ॥
संहत्य चरतस्सेयं समपादेति कथ्यते ।
अजानानो मुनिमतं केचिदुत्तानबुद्धयः ॥

एतस्यां समपादायां अभ्यधुः केवलां स्थितिम् ।
तदङ्गानस्य साम्राज्यं यतस्तेषां मते पुनः ॥
अस्याश्रयास्समनखकरणस्य च का भिदा ।
चारीयोग्यत्वमात्रेण भेदश्चेदुभयं समम ॥
किंचात्र समपादायां क्रियायोगममन्यत ।
पादैरिति प्रयुञ्जानो बहुत्वं भरतो मुनिः ।
स्थिरत्वादौ समापादायां सर्वचारीं प्रयोजयेत् ॥

वेमः

समपादाश्रितम्—उत्प्लुतिकरणम्
कृत्वोर्ध्वास्यौ समौ पादौ स्कन्धेनाक्रम्य भूतलम् ।
पादावुल्लालयन्यत्र परिवर्तनमाचरेत् ।
तिर्यक्क्रमादिदं प्रोक्तं समपादाश्रितं बुधैः ॥

अशोकः

एवमेव कुम्भोपि निर्वक्ति । वेमजायनयोर्मते इदमेव स्कन्धान्ताश्रितमिति दृश्यते ।

वेमोक्तं लक्षणम् । यथा,
यत्राश्रितं विधायैव स्कन्धेनैकेन भूतलम् ।
आश्रितः परिवृत्याङ्घ्री तिर्यगुल्लालयेत्क्षणात् ।
ऊर्ध्वास्यत्र तत्वज्ञैः स्कन्धान्ताश्रितमुच्यते । इति

समपादम्—देशीस्थानम्
यत्र पादावृजू न्यस्तौ वितस्त्यन्तरमानतः ।
स्वाभाविकं वपुश्चापि समपादं तदुच्यते ॥

वेमः

—स्थानकम्
उन्मीलत्सरलीकृतोरुयुगलं युक्ताङ्घ्रियुग्मस्थिति-
प्रौढप्राञ्जलमूर्तितिर्यगपरा पूर्वोस्यमालीढवम् ।
यत्पूर्वाश्रितचारुचापलतिकालीनाङ्ग्यष्टिस्थिरं
स्थानं तत्समपादसंज्ञकमिह प्राज्ञास्समाचक्षते ॥

कोदण्डमण्डने

एकतालान्तरौ पादौ समं चाङ्गं च सौष्ठवम् ।
समपादं च तद्ज्ञेयं चतुराननदैवतम् ॥
पतत्रोर्ध्वनिरीक्षायां स्वीकारेणाशिषां तथा ।
हरिस्तुति विमानस्थस्यन्दनस्थेषु युज्यते ।
मध्यमानां विहङ्गानां कन्यावरकुतूहले ॥

कुम्भः

विमानस्यन्दनस्थानां व्रतलिङ्गस्थितेषु तत् ।
विवाहे पक्षनिर्देशे विप्रमङ्गलवाचने ।
अधिदेवतमेतस्य कीर्तितः कमलासनः ॥

ज्यायनः

समपाणिः—हस्तपाटः
उभयोः करयोर्यत्र साङ्गुष्ठाङ्गुलिसञ्चयः ।
पीडयेत्पुष्करद्वन्द्वं समपाणिरसौ यथा ॥

वेमः

नकि गुण नकिगुण

—हुडुक्किकहस्तपाटः
समपाणिरविश्रान्तविरलाङ्गुलिताडनात् ।
ननगिम हगिदों गिथं गिन हनहन झें नहझें करझें ।

वेमः

समपाणिकः—हस्तपाटः
अङ्गुल्यः संहतास्सर्वाः साङ्गुष्ठाश्च प्रसारिताः ।
यदा लगन्ति वेगेन तदासौ समपाणिकः ॥

सोमेश्वरः

समप्रकोष्ठघलनम्—चालकः
समप्रकोष्ठौ युगपत्पुरोहस्तौ प्रसारितौ ।
शोभातिशयसम्पन्नौ लुठनं कुरुतो यदि ।
समप्रकोष्ठवलनं प्राह वेममहीपतिः ॥

वेमः

समप्रहारः—पाटवाद्यम्
समप्रहारः पाणिभ्यां युगपद्वादनाद्भवेत् ।

वेमः

मात्राभिः षोडशैर्वापि वाद्यं समप्रहारजम् ।

पार्श्वदेवः

समम्—चिबुकम्
मनाक् संश्लेषणं दन्तपङ्क्त्योस्स्वाभाविके समम् ।

ज्यायनः

—जानु
स्वभावावस्थितं जानु सममित्यभिधीयते ।
स्तम्भे कार्ये समं जानु नाट्यस्याभिनये बुधैः ॥

सोमेश्वरः

—दर्शनम्
विषयाभिमुखं कर्म तारायाः दर्शनं स्मृतम् ।
मध्यस्थतारं यत्सौम्यं दर्शनं तत्समं मतम् ॥

विप्रदासः

वीक्षणे सुरनारीवत्समे सममिधीयते ।

हरिपालः

—देशीस्थानम्
वक्त्रमुत्तानितं यत्र पादहस्तं प्रसारितम् ।
स्थानकं तत्समं ज्ञेयं स्वस्थस्य शयने भवेत् ॥

वेमः

—रञ्जनगुणः

उच्चनीचस्वरैपेतं न द्रुतं न विलम्बितम् ।
पदतालैः समं गीतं सममाचार्यवल्लभम् ॥

सोमेश्वरः

—वक्षः

यद्वक्षस्सौष्ठवोपेतं चतुरस्राङ्गसंयुतम् ।
स्वभावस्थं समं प्रोक्तं स्वभावस्य निरूपणे ॥

अशोकः

—शिरः

प्रकृतिस्थं समं प्रोक्तं यतो भेदाविति स्मृतौ ।
तस्मात्समं जपध्यानस्वभावाभिनयादिषु ॥

इदमेव प्राकृतमिति विप्रदासः ज्यायनः

स्वाभाविकं समं शीर्षं स्वभावाभिनये मतम् ।

शार्ङ्गः

—स्थानकम्

वक्त्रमुत्तानितं यत्र पादहस्तप्रसारितम् ।
स्थानकं तत्समं ज्ञेयं स्वस्थस्य शयने भवेत् ॥

वेमः

—शयनस्थितिः

उत्तानितमुखं चैव प्रत्यङ्मुक्तकरं तथा ।
समं नाम प्रसुप्तस्य स्थानकं संविधीयते ॥

भरतः

समः—वाद्यप्रकारः

दर्दरपणवमृदङ्गैर्नानाकरणैस्समनुयातः ।
तालाङ्गवेणुयुक्तः स तु विज्ञेयस्समो नाम ॥

भरतः

समत्वं—पुष्करवाद्ये

अक्षरसमं अङ्गसमंताललययति समं ग्रहसमं न्यासापन्याससमं पाणिसमं च इति पुष्करवाद्ये समत्वं वेद्यम् ।

भरतः

समभुखारी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स ध नि ध म प म स स .

मञ्ज

समयः—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

दुःखस्यापगमो यस्तु समयस्स निगद्यते ।

भरतः

अपगमनमपगमः । रत्नावल्यां दूरे खल्वित्यादिवासवदत्तावचनं रत्नावल्याम् ।

अभिनवगुप्तः

विरोधप्रशमनं समयः । सागरः

दुःखनिर्गमयुक्तः कालः समयः । यथा—मृच्छकट्यां–दिष्ट्या भो इत्यादि शर्विलकवाक्येन चारुदत्तस्य दुःखापगमः सूचितः ।

रामचन्द्रः

समरः—गीतालङ्कारः (निसारुकभेदः)

लघुद्वयं विरामान्तं ताले कन्दुकनामनि ।
समरो गीयते तेन मध्यमश्च लयो भवेत् ॥

सङ्गीतसारः

समर्पणम्—भाणिकाङ्गम्

कोपविद्धाया उपालम्भवचनम् । यथा— चन्दनलतागृहे मलयवती वाक्यं "भगवन्कुसुमायुध" इति ।

सागरः

समलेखः—वाद्यालङ्कारः

कृत्वोपरिगतं वाद्यं पणवो दर्दरोऽपि वा ।
प्रयाति मुरजं यत्र समलेखस्स कीर्तितः ॥

भरतः

प्रथमं पणवेनैव दर्दरेणैव वा पुनः ।
वाद्यतेनन्तरं भूयो मुरजेन समं तदा ।
समानवर्णस्यालेखात्समलेखः प्रकीर्त्यते ॥

नान्यः

समवस्थाः

ताः पञ्चविधाः । प्रार्थना लाभसंयोगौ नाशः संप्राप्तिरेव च । इति । अत्र लाभनाशयोर्दैवस्य प्राधान्यम् । प्रार्थनासंयोगयोः पौरुषस्य संप्राप्तौ दैवपौरुषयोः । न सर्वत्र प्रकर्षवाचो प्रोपसर्गयोगो भवति ।

भोजः

समवकारः—रूपकम्

स च देवासुरवीर्यकृतः । यथा—शक्रानन्दः । द्वादशनायकान्वितः । तस्मिंस्त्रयो विद्रवाः । अग्निसमीरकृतः युद्धकृतः पुरोपरोधश्च । तत्राद्यः पलितङ्के अन्तःपुराग्निसंभ्रमः । द्वितीयः मल्लाभ्यां कंसयुद्धार्थं कृष्णस्य क्रीडापर्वतारोहणम् । शेषो मृच्छकटिकायामार्यकानुसरणे पुरोपरोधः । त्रयश्च कपटाः । एको वस्तुक्रमजः । अन्यो दैवकृतः अपरोऽन्यकृतः सुखदुःखसंभवः ।

तत्राद्यः चित्रशालाङ्के विदूषकस्य तत्प्रवेशे दन्तकाष्ठासादनकमः। द्वितीयो बध्यशिलायां देवागतरक्तपटासनाज्जीमूतवाहनस्य शिलावरोहणे शेषोऽपि पुंसवनाङ्के सुमायचितामुखयोः कैकेयी मन्थरामायाचरणं। इति त्रयः कपटाः।

शृङ्गाराश्च त्रयः, धर्मार्थकामसम्बन्धिनः। आत्महितहेतुः धर्महेतुप्रापकः धर्मशृङ्गारः। स्वेच्छया बहुविधोपायसंयुतोऽर्थ शृङ्गारः। स्त्रीसंयोगभूतस्सोन्मादः कामशृङ्गारः। तत्राद्यो यथा–क्षामकायनाङ्के (पुष्पभूषितके) नन्दयन्त्या ब्राह्मणभोजनम्। स्वदेशमात्मसात्कर्तुरुदयनस्य पद्मावतीपरिणयः अर्थशृङ्गारः। तस्यैव वासवदत्तापरिणयः कामशृङ्गारः। कैशिकीवृत्तिरत्र न कर्तव्या तत्कथं शृङ्गारः। शुद्धा कैशिकी कर्तव्या। अस्याश्चत्वार्यङ्गानि नर्म नर्मस्फुञ्जादीनि न कर्तव्यानि। संयोगविहिते नर्म मात्रं कर्तव्यम्।

शृङ्गारोद्दीपनो यस्तु परिहासः सविभ्रमः।
भयेच्छाहासभेदेन नर्मात्र विविधं भवेत्॥

त्रयोऽप्यङ्काः। तत्र प्रथमोऽङ्कः वीथ्यङ्गविद्रवकपटशृङ्गारयुक्तश्चसप्रहसनः द्वादशनालिकः द्वितीयोऽङ्कः चतुर्नालिकः तृतीयस्तुसमानकृतः।

सागरनन्दी

मृद्वी स्यात्कैशिकी वृत्तिरङ्गी वीररसो भवेत्।
प्रख्यातोदात्तचरितमिलिता देवदानवैः॥

अङ्गान्यन्ये रसास्तत्र सात्वत्याद्यास्तु वृत्तयः।
अष्टादश स्युरेतस्मिन्नायकाः समुदायतः॥

मुखप्रतिमुखाभ्यां च प्रथमाङ्को द्विसन्धिकः।
द्वितीयाङ्कश्चतसृभिः नालिकाभिश्रितो भवेत्।
मुखं प्रतिमुखं गर्भः सन्धयोऽस्य त्रयोऽपि च॥

तृतीयाङ्कस्य कालेपि नालिकाभ्यां प्रकल्प्यते।
सन्धयो निर्विमर्शाश्च चत्वारः सम्भवन्ति च॥

मुहूर्तस्य तुरीयांशं नालिका घटिकाद्वयम्।
कपटस्य स्वरूपं तु भ्रमो मोहात्मकः स्मृतः॥

वस्तुस्वभावकपटः क्रूरसत्त्वादिसंभवः।
दैविकः कपटो वह्निवर्षोत्पातादिसंभवः॥

शत्रुजः कपटस्तत्र संभ्रमादिसमुद्भवः।
जीवग्राहोऽथ मोहो वा कपटेन प्रकाश्यते॥

विद्रवस्य फलं तत्तद्धेनेस्तस्मात्पलायनम्।
शृङ्गारो धर्मकामार्थभेदेन त्रिविधो भवेत्।
व्रतनियमतपोयोगार्थास्मिन्बहुधा निवेशितः कामः॥

पुत्रादिभोगसुखकृत्सज्ज्ञेयो धर्मशृङ्गारः।
अर्थावाप्तिर्यस्मिन्कामेन निवेशितेन संभवति।
तदधीनविभवभोगः स ज्ञेयश्चार्थशृङ्गारः।
परदारद्यूतसुरामृगयाद्यास्वादविनिविष्टः॥

तत्तद्विषयास्वादनसुखललितः कामशृङ्गारः।
इत्थं समवकारस्य लक्षणं दर्शितं बुधैः।
उष्णिग्गायत्र्याद्यान्यन्यानि च यानि बन्धकुटिलानि।
वृत्तानि समवकारे कविभिस्तानि प्रयोज्यानि॥

शारदातनयः

समवायकृतः—वाद्यालङ्कारः

विभक्तरूपैर्नागैस्तु समाहृत्य परस्परम्।
कृतो वाद्यविधिर्यः स्यात्समवायकृतस्तु सः॥

नान्यः

समवायितः—वाद्यप्रकारः

सर्वमार्गगतो यस्तु सर्वपाणिलयाश्रयः।
विचित्रश्च विभक्तश्च तत्समं समवायितम्॥

भरतः

समविषमा—अवनद्धे जातिः

यस्यां तूर्परिपाणिः द्रुतलयं प्रथमतः स्यात्।
भूयः स्थितो लयः स्याद्गुर्वक्षरसद्रुतलयश्च॥

समविषमाक्षरपाणिः प्रकृतिविशेषादियं जातिः।
समविषमाख्या ज्ञेया नाट्येऽधमपात्रयोगेषु॥

नान्यः

कृत्वोपरि पाणिकृतं वाद्यं यद्द्रुतलयं समारूढम्।
पुनरेव समलयं स्यात्समविषमा नाम सा जातिः॥

भरतः

नेपालमातृकायां सैवाविकीर्णेत्युच्यते।

समसम्भाषणम्

समैस्संभाषणं कार्यं येन नाम्ना स संज्ञितः।
हीनैस्सपरिवारं तु नाम्ना संभाष्य उत्तमः॥

भरतः

समसूची—देशीमण्डलम्

पादाग्राभ्यां च जानुभ्यां भूतलं संस्पृशेद्यदि।
मण्डलं समसूचीति कथितं पूर्वसूरिभिः॥

नाट्यदर्पणं

—देशीस्थानकम्

पार्श्वजङ्घोरुभिस्सम्यक् स्पृशन्तौ धरणीतलम् ।
चरणौ यत्र तिर्यञ्चौ प्रसृतौ समसूचि वत् ॥

वेमः

समस्खलिता—पादपाटः

अग्रतः पृष्ठतः पादौ भवेतां पार्श्वतोऽथवा ।
युगपत्स्खलितौ यत्र सा समस्खलिता मता ॥

ज्यायनः

समा—ग्रीवा

प्रकृतिस्था समा ग्रीवा सा स्याद्ध्यानजपादिषु ।

वेमः

समाधिः—काव्यगुणः

अभियुक्तैर्विशेषस्तु योऽर्थस्येहोपलक्ष्यते ।
तेन चार्थेन सम्पन्नः समाधिः परिकीर्तितः ॥

भरतः

उपमाद्युपदिष्टानां अर्थानां यत्नतस्तथा ।
प्राप्तानां चापि संक्षेपात् समाधिर्निर्णयो यतः ॥

पाठान्तरम्

यस्यार्थस्य द्वितीयस्यार्थस्याभियुक्तियुक्तैः प्रतिभातिशयवद्भिः विशेषोऽपूर्वः स्वोल्लिखित उपपद्यते । समाहितमनसः संपाद्यविशेषत्वात् विशिष्टः समाधिः । शब्दगुणश्च समाधिः । तदाह तेन चेति । समाधिशब्दस्य योऽर्थः परिहारलक्षणः तेन यः परिकीर्तितः परितः समन्तात् आक्रान्त्या उच्चारणे सम्पन्नः स च समाधिः । आक्रान्त्या उच्चारणे आरोहावरोहक्रममेव । आक्रमणेन गतितुल्यम् । उच्चत्वं स्थानकरणवशात् । बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नवशाच्च ।

अभिनवः

अन्यात्रलम्बनं यत्स्यात्स समाधिरिति स्मृतः ।
आरोहावरोहक्रमः समाधिरिति केचित् । तथाहि
आरोहन्त्यवरोहन्ति क्रमेण यतयो हि यत् ।
समाधिर्नाम सगुणः पूता तेन सरस्वती ॥

अतिगाढबन्धरसात्मकावोजप्रसादौ तद्रूपत्वादारोहावरोहयोः गुणसंप्लवोऽयं समाधिः ।

साहित्यमीमांसा

समाक्षरपदा—चतुष्पदागीतम्

समपदवर्णसमेता समगुरुलघुमात्रिका समायुक्ता ।
समताललया तद्ज्ञैः चतुष्पदेयं समाक्षरपदा स्यात् ॥

वेमः

समाङ्कः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि ध नि प ध नि स .
(अव) स ध प म ग रि स .

मञ्ज

समाङ्घ्रिकम्—नृत्तकरणम्

समपादस्थानकं स्यादवधूतं शिरस्तथा ।
हर्षा दृष्टिर्भवेदत्र हंसास्यो दक्षिणः करः ॥
सन्दंशो वामहस्तस्तु उन्मेषा चारिका भवेत् ।
कृतेत्वङ्गान्तरेणैव करणं स्यात्समाङ्घ्रिकम् ॥

नन्दी

उन्मेषगतिस्तु,

समाङ्घ्रिर्विच्युतः पार्श्वस्थितिः पूर्वं प्रसारयेत् ।
ताडनं भ्रमितोऽग्राभ्यां चारीतून्मेषका भवेत् ।

समानः—प्रबन्धे नादः

मध्यस्थानस्थितैर्वर्णैः किपद्भिर्न्यक्षितो ध्वनिः ।
मन्द्रतारान्तरगतः समानः सद्भिरुच्यते ॥

कुम्भः

समानशब्दप्राकृतम्

पाठ्यमेकं तु विज्ञेयं संस्कृतं प्राकृतं यथा ।
कमलामलरेणुतरङ्गलोलसलिलादिवाक्यसंपन्नम् ।
प्राकृतबन्धेष्वेव संस्कृतमपि योगमुपयाति ॥

भरतः

समाधानम्—मुखसन्ध्यङ्गम्

बीजार्थस्योपगमनं समाधानम् । भरतः

यस्मिन्बीजं तदिदानीं प्रधाननायकानुगतत्वेन सम्यगाहितं भवतीति । यथा—वेण्यां, प्रथमे, यत्सत्यव्रतेतिश्लोके यौधिष्ठिरमित्यनेन समाधानं दर्शितम् । अभिनवः

पुनर्न्यासः समाहितिः । संक्षिप्योपक्षिप्तस्य स्पष्टता प्रतिपादनार्थं पुनर्न्यासो भणितिवैचित्र्यं सम्यगासमन्ताद्धानं पोषणं समाहितिः । वेण्यां—स्वस्था भवन्तीति यद्बीजं तद्यत्सत्यव्रतेति श्लोकेन सम्यक्पोषं नीतम् ।

समाधानं प्रियोदयः । सर्वेश्वरः

समाप्तिः—अवस्था

अभिप्रेतं समग्रं च प्रतिरूपं क्रियाफलम् ।
इतिवृत्ते भवेद्यस्मिन्समाप्तिरिति भण्यते ॥ भोजः

समाहितः—प्रबन्धे नादः
न पौनरुक्त्यमाशङ्क्यं तारस्थानगसान्द्रतः ।
यतोऽत्र गाढबन्धस्य नियमो नाक्षराश्रयः ।
संमूर्छेन् स्थायिवर्गेषु नादः प्रोक्तः समाहितः ॥
कुम्भः

समाहितिः—मुखसन्ध्यङ्गम्
समाधान शब्दे द्रष्टव्यम् ।

समित्—तानः
मध्यमग्रामे गहीनशाडवः ।
नि ध प म रि स .
कुम्भः

समुदायः—वाद्यप्रबन्धः
अस्य पैसार इति नामान्तरम् ।
सर्वातोद्यानि वाद्यन्ते यत्र पाटैर्निजैर्निजैः ।
समुदायो भवेदेष वैसारश्चैत्यसौ मतः ॥
वेमः

समुदायो निजैः पाटैस्समस्तातोद्यवादनात् ।
शार्ङ्ग

समुद्गः—अधरः
यो दधात्युन्नतात्रोष्ठसंपुटस्स समुद्गकः ।
चुम्बनेष्वनुकम्पायां पूत्कारेष्वभितन्दने ॥
अशोकः

समुद्गका—मालावृत्तम्
चतुर्मात्रिक एकः द्वौ पञ्चमात्रिकौ त्रयश्चतुमात्रिकाः, ग, ग,
विरहाङ्कः

समुद्गमः—शृङ्गारचेष्टा
संह्रितोद्गमः ।
भोजः

समुद्गयमकम्—अलङ्कारः ,
अर्धेनैकेन यद्वृत्तं सर्वमेव समाप्यते ।
समुद्गयमकं तत्तु—
(उ-म्) केतकी कुसुमपाण्डुरदन्तः शोभते प्रवरकाननहस्ती ।
(उत्तरार्धमप्येवमेव)
भरतः

समुद्वृत्तम्—तारा
समुद्वृत्तमथोन्नतिः । रसे वीरे च रौद्रे च ।
कुम्भः

समोद्वृत्तम्—पादमणिः
पादौ युगपदुद्धृत्य स्वाङ्गुलीपृष्ठभागगौ ।
अन्योन्याभिमुखीभूतौ तलौ यत्र स्थितौ भुवि ॥
मध्ये मध्ये तुलाभ्यां च ताडयेतां धरातलम् ।
तत्समोद्वृत्तमाख्यातं देशीनृत्तविशारदैः ॥
वेमः

समोत्सरितम्—मण्डलम्
समपादस्थानके तु स्थित्वा हस्तौ निरन्तरम् ।
ऊर्ध्वप्रसारितावेतावावेष्ट्योद्वेष्ट्य च क्रमात् ॥
निपातयेत्कटी देशे ततोऽङ्घ्री वामदक्षिणौ ।
भ्रामयित्वा क्रमेणाऽथ पुरो वामं प्रसारयेत् ॥
पर्यायेण विधायैवमाशासु चतसृष्वपि ।
मण्डलभ्रमणं कुर्याद्यत्र तत्परिकीर्तितम् ।
समोत्सरितसंज्ञं तन्मण्डलं नृत्तवेदिभिः ॥
वेमः

समोत्सरितमत्तल्ली—चारी
पादस्वितस्यान्तरालपादेऽग्रतलसञ्चरे ।
पादे जङ्घास्वस्तिकतां प्राप्ते तदनु तावुभौ ॥
संश्लिष्य घूर्णमानौ चोत्सृतिं चापसर्पणम् ।
क्रमेण कुरुतो यत्र सा चारी परिकीर्तिता ॥
समोत्सरितमत्तल्ली संज्ञिता मध्यमे मदे ।
यद्वा स्वस्तिकभङ्गेन पादयोर्घूर्णमानयोः ॥
वदन्ति केचिदाचार्या एतस्यामुपसर्पणम् ।
अपरे पुनरेतस्यां पादयोः क्रमशः पुरः ॥
अन्योन्यं स्वस्तिकं चैषोस्त्वसंचरसंज्ञयोः ।
उपसर्पणमाचख्योर्मदवैवर्ण्यसूचकम् ॥
वेमः

समौ—पुटौ
स्वभावाभिनये प्रोक्तौ पुटौ स्वाभाविकौ समौ ।
वेमः

स्वाभाविकमवस्थानं पुटयोस्समुच्यते ।
विप्रदासः

संपक्केष्टकः—मार्गतालः
भगणस्य प्लुताद्यन्ते संपक्वेष्टाकसंज्ञके ।
ऽ̍ ऽ ऽ ऽ ऽ
जगदेकः

संपा—(झंपा) प्रबन्धः

इद्दोद्ग्राहध्रुवपदे झंपातालसमन्विते ।
आभोगे नामबिरुदे गातव्ये नायकस्य च ।
संपाख्याता भवेदेवं । हरिपालः

सम्पिण्डितगलिता—मात्रावृत्तम्

द्वौ पञ्चमात्रिकौ द्वौ चतुर्मात्रिकौ ल ग. विरहाङ्कः

संपिष्टकम्—गीताङ्गम्

विदलवत्संपिष्टमानमिश्रतालाश्रितं गणैर्द्वादशभिर्यथा ।
भुजगशतरौद्र × रक्षो × नरेन्द्रमुनि × लोकपालबहुत्रचनानिशि-
× त निरूपमवररथ × मृग × गमनं । नान्यः

संपुटचारिणी—गतिः

अर्धमण्डलसञ्चारः पदोस्संपुटचारिणी । वेदः

संपुटहस्तः

कुञ्चिताग्राङ्गुलिश्चक्रे संपुटः कर ईरितः ।
पुरोभागे त्वयं हस्तः रहस्ये वस्तुगोपने ॥
अन्तरङ्गे च पेट्यां च अन्धकारनिरूपणे ।
संपुटाख्यकरस्सोऽयं विनियोज्यो बुधोत्तमैः ॥ विनायकः

संप्लुता—अवनद्धे जातिः

सर्वाङ्गुलिचलनकृता सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता ।
भीतनभो मार्गगतौ संप्लुतजातिर्विधातव्या ॥ भरतः

संप्रदानम्—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

अन्त्यस्वरद्वयायोगात्संप्रदानमवीवदत् ।

ससरिरि सस रिरिगगरिरि गगमभगग ममपपमम पपधध पप धधानिनिधध । जगद्धरः

अन्त्यस्वरद्वयं, आवर्तकोक्तस्वरेषु अन्त्यस्थस्वरद्वयम् ।

संफेटः—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्

केचित्तु स्फोटा अनादरे इति धातुं मनस्कृत्य संस्फोटः इति पठन्ति । अभिनवः

रोषग्रथितवाक्यं तु संफेटः । भरतः

यथा—रत्नावल्यां वासवदत्तावचनम् । आर्यपुत्र सदृशं युक्तं इत्यादि । अभिनवः

परस्परं क्रोधजन्मोत्तरप्रत्युत्तररूपः संलापः संफेटः । यथा—वेण्यां, पञ्चानामित्यादि भीमदुर्योधनयोर्वाक्यम् । रामचन्द्रः

—आरभट्यङ्गम्

संरंभसंप्रयुक्तो बहुयुद्धनियुद्धकपटनिर्भेदः ।
शस्त्रप्रहारबहुलः संफेटो नाम विज्ञेयः ॥ भरतः

संफेटस्योदाहरणं जटायुयुद्धादिसर्वं कृत्यारावणे । अभिनवः

वीररौद्राद्भुतप्रायैर्युक्तः संभ्रममयः युद्धबहुलः कपटमयः शस्त्रप्रपातविषमः संफेटः । यथा—समुद्रमथने देवासराणां ।

—शिल्पकाङ्गम्

तद्राभोहं यदीत्यादिमहानाटककल्पितम् ।
संफेटः कथितस्सद्भिः क्रोधादिभिरतिक्रमः ॥ शारदातनयः

क्रोधेनातिक्रमस्संफेटः । यथा—मृच्छकटिकामष्टमे मोटकाङ्के ओदरेत्यादि । सागरः

संभाविता—गीतिः

संभाविता लक्षणमस्य वक्ष्ये
संक्षेपितैश्चात्र पदैश्चतुर्भिः ।
गुर्वक्षरैर्भूरिभिरन्विता च
कलादिमा स्यात्सविलंबिता च ॥
तथैव मध्यस्थपदद्वयस्य
प्रत्येकमुच्चारणतो द्विवारम् ।
आद्यान्तिमे चापि पदे विहाय
परा कला मध्यलयान्विता स्यात् ॥
पदैश्चतुर्भिस्सहिता द्रुतेन लयेन
युक्ता तु कला तृतीया ।
एतत्त्रयं यत्र चकास्ति चैषा
संभाविता गायकसम्मता स्यात् ॥

शिष्टं मागधीलक्षणे द्रष्टव्यम् । रघुनाथः

संभोगः—गर्भसन्धौ प्रथममङ्गम्

फलेप्सायोग्यता । यथा—मायामदालसे कण्ठे इति मदालसां प्रति कुवलयाश्वस्य वाक्यम् । सागरनन्दी

संभ्रमः—गर्भसन्ध्यङ्गम्

विद्रवस्य नामान्तरम् ।

संभ्रान्तः अङ्गहारः

विक्षिप्ताक्षिप्तगण्डसूची गङ्गावतरणाधेसूचीदण्डपाद चतुरभ्रमरनूपुराक्षिप्तार्धस्वस्तिकनितम्बकरिहस्तोरोमण्डलकटीछिन्नानां पञ्चदशकरणानां प्रयोगे सम्भ्रान्तः।

शार्ङ्गः

—हस्तपाटः

संभ्रान्तः स्यात्तु विलुठन् सर्वाङ्गुल्यग्रताडनात्।

यथा—द्रोंकट गिरिगिड दगिरिगिड ददोणकिट मदडकु।

वेमः

संभ्रान्ता— ध्रुवावृत्तम्

अन्त्ये च पञ्चमं षष्ठं सप्तमं दशमं परम।
वृत्ते सङ्कृतिसंज्ञे तु संभ्रान्ता नामतो यथा॥

गहगणबन्धूलोकपदीओ उडुगणगहगण समणुगदो।
ग्रहगणबन्धुर्लोकप्रदीप उडुगणग्रहगणसमनुगतः।

भरतः

अत्र पञ्चमादिषु गुरुरित्यर्थः। परमिलेकादशस्थानम्।

संभ्रान्तम्—करणम्

सममाविद्धया चार्या व्यावर्त्य परिवर्तितम्।
ऊरुपृष्ठतले यत्र निदध्यादलपल्लवम्॥

संभ्रान्तं कथयन्त्येतत्ससंभ्रमपरिक्रमे।
पद्मकोशोऽथवात्र स्यादिति कीर्तिधरोऽब्रवीत्॥

ज्यायनः

सम्मुखीनरथाङ्गम्—चालकः

अन्योन्याभिमुखौ व्यसंकरौ विततरेचितौ।
पार्श्वः प्रदेशगावन्तरावृत्या द्विगुणीकृतौ॥

आकुञ्चेत्कूर्परौ चाथ कटीवलनशालिनौ।
यदा तदा सम्मुखीनरथाङ्गं समुदीरितम्॥

वेमः

सरघा—श्रुतिः

गान्धारस्य प्रथमाश्रुतिः।

जगदेकः

सरणम्—पादचारः

चलनं तु जलूकावदेकेनान्यस्य पार्ष्णिना।
तिर्यक् चाघर्षयेद्भूमिं कराभ्यां तु पताककौ॥

धृत्वा तु गमनं यत्तु सरणं तदुदीरितम्।

नाट्यदर्पणे

अपरित्यक्तभागश्च पादश्चेत्सञ्चरेद्द्रुतम्।
सरणं नाम तत्प्रोक्तं हरिपालमहीभुजा॥

हरिपालः

सरणी—श्रुतिः

गान्धारस्य तृतीया श्रुतिः।

हनुमन्मतेऽष्टादशैव श्रुतयः।
अस्तमते गान्धारश्चतुश्श्रुतिः।

सरलः—वर्णालङ्कारः

क्रमादष्टममारुह्य हित्वा सप्तस्वरान्पुनः।
मूलं स्पृष्ट्वा समारोहे यत्र सस्सरलस्स्मृतः॥

यथा—सरिगमपधनिस इति क्रमेणारोहात् सनिधपमगरिस इति व्युत्क्रमावरोहात् उभावपि सरलावेव।

आदितालानुगत्वादलङ्कारत्वम्।

संगीतदर्पणः

—बाहुः

अधस्तात्पार्श्वयोरूर्ध्वं यस्याद्बाहुः प्रसारितः।
तमाहुस्सरलं भूस्थनिर्देशेऽनुकृतौ तथा।
पक्षाणां पौरुषे माने विनियोज्यः क्रमादसौ॥

विप्रदासः

अधश्चोर्ध्वं पार्श्वयोश्च प्रसृतस्सरलो भवेत्।
पक्षानुकरणे माने भूनिर्देशे च स स्मृतः॥

वेमः

पुरतः पार्श्वतो वापि सरलस्स्यात्प्रसारितः।
पक्षानुकरणे माने स्पन्दनालिङ्गने भवेत्॥

सोमेश्वरः

सरला—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स रि प ध नि स.
(अव) स नि ध प म स.

मञ्ज

सरसकल्याणी—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि स.

मञ्ज

सरसचिन्तामणिः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ध म ग रि स.

मञ्ज

सरसमङ्गला—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स ग म नि ध स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मक्ष

सरसमण्ठः—देशीतालः
द्वयं तगणश्चैव नगणः सरसे मतः।
०० ऽ ऽ ॥ ॥

दामोदरः

सरसवती—मेलरागः (वाचस्पतिमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मक्ष

सरसवाहिनी—मेलरागः (कीरवाणीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग रि म प ध नि स.
(अव) स ध प म ग रि स.

मक्ष

सरसाङ्गी—मेलकर्ता (रागः)
स ० रि ० ग म ० प ध ० ० नि स.

मक्ष

सरसाननं—मेलरागः (सरसाङ्गीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मक्ष

सरसी—देशीतालः
सरसी सरसा एव।

लक्ष्मणः

सरसीरुट्—मेलरागः (भवप्रियामेलजन्यः)

सरसीरुहम्
(आ) स रि म म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मक्ष

सरस्वती—प्राकृतेमात्रावृत्तम्
चतुर्मात्र एकः, द्वौ पञ्चमात्रिकौ लः गः।

विरहाङ्कः

—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प नि ध नि स.
(अव) स नि प ध म ग रि म स.

मक्ष

सरस्वतीकण्ठाभरणः—देशीतालः
ताले सरस्वतीकण्ठाभरणे गौ लघू द्रुतौ।
ऽ ऽ ॥ ० ०

वेद

सरस्वतीमनोहरी—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म ध स.
(अव) स ध नि प म ग रि स.

मक्ष

सरस्वतीहृदयालङ्कारः

नान्यदेवकृतः। अत्र वाचिकांशे केवले, सप्तदशाध्यायपरिमिते पञ्चादशाध्याया एवोपलब्धाः। तेष्वतीव लेखकदोषसहस्रदुष्टाः। तथापि ग्रन्थस्य प्रौढित्वे विषयविचारसमग्रतायां चोत्कृष्टोऽयं ग्रन्थः। सङ्गीतविषये अतिविस्तरतया नान्येन विचारः कृतः। अत्र पाणिनयपिशलि विशाखिल मतङ्ग कश्यप देवराजयाष्टिकशातानपरत्नकोशकृत शिष्टादयश्छन्दोऽधिक उदाहृताः। कृतशिष्ट विरहलाञ्छनस्य प्राकृतपन्थः। स्वयंभूरपि ध्रुवाध्याये सूचितः।

सरिका—पादपाटः
पादस्यैकस्य पुरतः सरणात्सरिका मता।

वेमः

सरूपः—वाद्यप्रकारः
विशुद्धवाद्यप्रकृतिः समतालकृतस्तथा।
स्वरूपोपगतश्चैव सरूप इति स स्मृतः॥

भरतः

वाद्यसंश्रय इति पाठान्तरमभिनवादिभिर्गृहीतम्।

सरूपानुगतः—वाद्यप्रकारः
मुरजान्पणवो वापि पणवान् दर्दरोऽपि वा।
यथानुयायादातोद्यं सरूपानुगतस्तु सः॥

भरतः

एष अभिनवगुप्तपठितानुसृतस्यैव नामान्तरं॥

सर्गबन्धः—श्रव्यकाव्यम्
यस्मिन्नितिहासार्थोनपेशलान्पेशलान्कविः कुरुते।
स हयग्रीववधादि प्रबन्ध इव सर्गबन्धः स्यात्॥
मेण्ठराजविरचितं हयग्रीववधाख्यं काव्यम्। भोजः

सर्पगान्धारी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मक्ष

सर्परञ्जनी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग प ध नि स.
(अव) स नि ध म प म ग रि स.

मत

सर्पवती—मेलरागः (सुचरित्रमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध नि ध स.
(अव) स नि ध प म ग म रि स.

मत

सर्पशिराः—हस्तः
पताको निम्नमध्यो यः स तु सर्पशिराः करः।
देवेभ्यस्तोयदानेऽपावुत्तानोऽधो मुखः पुनः॥
भुजङ्गमगता स स्यादास्फाले करिकुम्भयोः।
भुजास्फोटे च मल्लानां नियुद्धादिषु कीर्तितः॥

शार्ङ्ग

सर्पानामथनः—तानः
मध्यमग्रामे षड्जर्हीनषाडवः।
प म ग रि नि ध.

कुम्भः

सर्पिणी—क्रिया तालाङ्गम्
क्रियाशब्दे द्रष्टव्यम्।

सर्पितम्—करणम्
अञ्चितं पातमन्यस्य समीपादपसर्पयन्।
तद्विकरेञ्चितं हस्तं शिरश्च परिवाहितम्॥
कृत्वा यत्र प्रकुर्वीत पुनरङ्गान्तरेण च।
सर्पितं तद्भवेत्पादं कर्पितं मत्तमद्गरे॥

ज्यायनः

"उपसृत्यापसरणे मत्तस्य परिकीर्तितम्" इत्यशोको विनियोगमाह। "उन्मत्तकमणे मतम्" इति लक्ष्मणः।

सर्वकलामञ्जरी—मेलरागः (रत्नाङ्गीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग प ध नि – स.
(अव) स नि ध म ग रि – स.

मत

सर्वकुन्तला—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)
(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि ध प ध म रि स.

मत

सर्वगण्डः—काडनृत्ताङ्गम्
अधस्तादूर्ध्वमारभ्य पत्रान्ते पिण्डमालिखेत्।
द्विशतादष्टपञ्चाशत्सम्मितां वलयावलिम्॥
कृत्वा दक्षिणवामाभ्यां तालपङ्क्तिं तु योजयेत्।
वामे प्रोक्तं तालषट्कं तस्य नामान्यनुक्रमात्॥
शरभलीलः कुल्लाख्यस्ततश्चक्राभिधः स्मृतः।
ब्रह्मतालो विष्णुतालः तत्र मात्रः कुकुण्डली॥
सव्यभागे मण्टकानां विसप्तकमुदीरितम्।
विजयाख्यश्च सारङ्गः प्रथमरसरसस्तथा॥
कीलकः पञ्चमष्षष्ठो षण्मण्ठः सप्तमः पुनः।
धनञ्जयाख्यमण्ठश्चाष्टमो भाति जयप्रियः॥
श्रीमण्ठो रङ्गमण्ठश्च ततो गीर्वाणमण्ठकः।
कमलो वल्लभश्चित्रतारारूयः प्रतिमण्ठकः॥
श्रीरङ्गो भिन्नमण्ठश्च कल्याणस्त्वेकविंशतिः।
तथैव वामभागे स्यात्तालषट्कस्य मात्रिकाः॥
चतुरङ्गप्रमाणेन पिण्डद्रुतिनियोजनम्।
वामदक्षिणतालानां कार्यमङ्गविभागशः॥
मिलनाद्व्याप्यते यत्र वामदक्षिणभागयोः।
ससर्वगण्डः काडः स्यात्तालज्ञानां तु सम्मतः॥

वेदः

सर्वज्ञः—देशीतालः
क्रमात्सर्वाङ्गसंयुक्तः सर्वज्ञः परिभाषितः।

लक्ष्मणः

सर्वतोभद्रः—तानः
षड्जग्रामे नारदीयतानः
प ध स रि म ?

नान्यः

मध्यमग्रामे षड्जहीन षाडवः।
नि ध प म ग रि

कुम्भः

—नृत्तबन्धः
स्थानक्रमेण पात्राणां चतस्रो यत्र पङ्क्तयः।
चरणं चरणाम्भोजरणन्माणिक्यनूपुरः॥
पङ्क्त्योर्मध्यमयोर्यो गान्मध्यमाद्यन्तयोरपि।
सबन्धस्सर्वतोभद्रो भाषितो वेमभूभुजा॥

वेमः

सर्वमतिः—मेलरागः (गौरीमनोहरीमेलजन्यः)
(आ) स म ग ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मत

सर्वमानपतिः—मेलरागः (चित्ताम्बरीमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प नि ध नि प ध स.

(अव) स नि ध नि प ग म ग रि ग स.

मञ्ज

सर्वरतिः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.

(अव) स नि प ग रि स.

मञ्ज

सर्वरत्ना—श्रुतिः

पञ्चमस्य चतुर्थी श्रुतिः।

सर्वरागमेला

शुद्धमेलामध्यमेलावीणयोरवान्तरभेदौ सर्वरागमेलैकरागमेलेति तत्र सर्वरागमेला तु।

या मन्द्रमध्यतारेषु स्थानेषु निखिलैः स्वरैः।
युक्ता यदि सदा सर्वरागमेला प्रकीर्तिता॥

श्रीकण्ठः

सर्वरेचितम्—नृत्तहस्तप्राणः

हस्तगुणेषु एकाङ्गेरेककालरेचितत्वं सर्वरेचितम्।

श्रृङ्गारः

सर्ववाहिनी—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

सर्वव्याप्तिः—श्रुतिः

निषादस्य द्वितीया श्रुतिः।

पाल्कुरिकिसोमः

सर्वसङ्गीतसारः

अस्य कर्ता कल्याणकरशुक्लः। नड्यादपत्तनस्थदधिलक्ष्मीसंस्कृतग्रन्थालये अयं ग्रन्थो वर्तते।

रूपसङ्गीतसारः—इत्यपि नामान्तरमस्ति।

सर्वसहा—श्रुतिः

मध्यमस्य द्वितीया श्रुतिः।

सर्वस्वदक्षिणः—तानः

मध्यमग्रामे गान्धारहीनषाडवः।

रि स नि ध प म.

कुम्भः

सर्वाङ्गभ्रमरी—चारी

लुण्ठनाकूर्पराधारा सर्वाङ्गेण यदा भ्रमिम्।
कुरुते भूगता यत्र सर्वाङ्गभ्रमरी मता॥

नागमल्लः

सर्वाङ्गी—मेलरागः (सिंहेन्द्रमध्यममेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.

(अव) स नि ध म ग स.

मञ्ज

सर्वेश्वरी—मेलरागः (गमनश्रममेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध प नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

सलिलप्रिया—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग म प म ध प नि ध स.

(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

सल्लापः—नृत्तरूपकम्

सल्लापस्येति वृत्तं यत्स्यात् वोत्पाद्यमेव वा।
मिश्रं वा तत्र श्रृङ्गारहास्यौ नैवाहितः क्वचित्॥

शबलौ वीररौद्राभ्यामङ्गान्यन्ते रसाः स्मृताः।
प्रायस्सपत्नशान्तश्च क्रुद्धपाषण्डनायकः॥

दैवारिजन्यकपटयुद्धस्थानोपरोधवान्।
सात्त्वत्यारभटीवृत्तिसहितश्च सविद्रवः॥

अङ्कास्त्रयो द्वितीयेऽङ्के तालप्राचुर्ययुग्भवेत्।
तृतीयोऽङ्कस्सकपटः प्रथमोऽङ्कस्सविद्रवः॥

(चतुस्सन्धिः प्रतिमुखशून्यस्सल्लापको भवेत्।)
सल्लापको प्रतिमुखरूयङ्कसन्धिचतुष्टयी॥

इति कामधेनुकृतपाठः। शारदातनयः

अत्र कपटस्त्रिविधः, देवजः, शत्रुजः, विद्रवजश्चेति। तत्तच्छब्देषु द्रष्टव्यम्। प्रतिमुखस्सन्धिः।

अयं दशरूपकेषु पठितः कैश्चित्।

सवर्णक्रिया—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प नि ध स.

(अव) स नि प ग रि स.

मञ्ज

सवर्णदीपिका—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेळजन्यः)
(आ) स रि म ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म ग रि स. मत

सव्यग्रम्—दर्शनम्
विषयालोकनव्यग्रं सव्यग्रमिति कीर्तितम्। शारदातनयः

सव्यथम्—दर्शनम्
व्यथते विषयं द्रष्टुं यत्तत्सव्यथमुच्यते। शारदातनयः

सशब्दा—क्रिया (तालाङ्गम्)
क्रियाशब्दं द्रष्टव्यम्।

ससंभ्रमम्—दर्शनम्
अनवस्थितिरेकत्र यस्य तच्च ससंभ्रमम्। शारदातनयः

ससिक्तः—हस्तपाटः
अभिवादप्रकारे तु यथैकस्मिन्पुटे करौ।
लगतः स तु विख्यातः ससिक्तो नामतो बुधैः॥ सोमेश्वरः

सस्पृहम्—दर्शनम्
पुनर्यत्र स्पृहा......तत्सस्पृहं भवेत्। वेमः

भूयोभूयः स्पृहा यत्र दृष्टे तत्सस्पृहं भवेत्। शारदातनयः

सहकारभञ्जिका—सङ्गीतशृङ्गाराङ्गम्
सहकारकुसुमपल्लवादिभञ्जनं सहकारभञ्जिका। भोजः

सहजः—पादाङ्गुष्ठः
सजहश्च स्वभावस्थः प्रस्थितौ परिकीर्तितः। ज्यायनः

—मुखरागः
सहजो निजवर्णस्स्यात्।
सहजो विनियोक्तव्यस्स्वभावाभिनयं प्रति।
अयमेव स्वाभाविकः। सोमेश्वरः

सहजा—भ्रूः
स्वाभाविकी तु सहजा भवेत्सा स्यादकृत्रिमे। वेमः

भ्रुवोस्स्वभावावस्थाने सहजं कर्म कथ्यते।
भावेष्वनुल्बणेष्वेतद्विधेयमिति तद्विदः॥ विप्रदासः

निजस्थानस्थिता प्रोक्ता सहजेत्यभिधीयते।
रसाभिनयहीनेषु भावेषु सहजा मता॥ सोमेश्वरः

(स?) शहना—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेळजन्यः)
(आ) स रि ग म प म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग म ग रि स. मत

सहर्षम्—दर्शनम्
भाषमाणमिवाभाति यत्सहर्षं तदुच्यते। शारदातनयः

सहायव्यापारः—सङ्गीतशृङ्गाराङ्गम्
सख्यादीनां कर्मणि सहायः सहायव्यापारः। भोजः

सहेतुः—लक्षणम्
बहूनां भाषमाणानां स्वैकस्यार्थविनिर्णयम्।
सिद्धोपमानवचनं हेतुरित्यभिसंज्ञितः॥ भरतः

बहून्भाषमाणाननादृत्यैकस्यासाधारणस्यार्थस्य निर्णयः कर्तव्यत्वेनावलम्ब्य सिद्धस्य प्रमाणोपमानवचनमुपक्षेपवचनं मम तावदेवं प्रतिभासते इति सहेतुः।

यथा—भट्टेन्दुराजस्य एके वारिनिधौ इति श्लोकः। एकमसाधारणं कुमिड् प्रक्षेपणे इत्यस्योपमानम्।

यत्प्रयोजनसामर्थ्याद्वाक्यं शिष्टार्थसाधनम्।
समासोक्तं मनोग्राहि सहेतुरिति संज्ञितः॥

सम्यगस्यते हृदि क्षिप्यते येन स समासः। उपपत्तिस्तयोक्ता अभिनवः

साकांक्षपुण्डरीकाक्षभ्रमररुतम्—सूडप्रबन्धः
तालो वर्णयतिर्यत्र रागः केदारसंज्ञकः।
पदानि कविनामाङ्कात् गीत्वा द्वित्राणि गीयते॥
स्वराणां सन्ततिः पाटा आलापास्तेन का अपि।
ततश्चिचतुराणि स्युः पदानि प्रीतये विभोः॥
विप्रलम्भाख्यशृङ्गारे शृङ्गारिजनतुष्टये।
साकाङ्क्षपुण्डरीकाक्षभ्रमरादिरुताभिधः।
प्रबन्धः कुम्भभूभर्त्रा राजराजेन निर्मितः॥ कुम्भः

साकूतम्—दर्शनम्

साकूतं तद्यथा भावो हृद्गतोऽपि विभाव्यते ।

वेमः

साकूतं तद्यत्रभावः कोऽप्यभीष्टो विभाव्यते ।

शारदातनयः

सागरदुर्गविपाटः—देशीतालः

ताले सागरदुर्गादौ विपाटे व्यञ्जनं शरः ।

धनुषी तद्वितोर्मध्ये पुनः पुङ्खो द्रुतद्वयम् ॥

० । ऽऽ । ऽऽ । ० ०

गोपतिप्पः

सागरनन्दी

नाटकरत्नकोशकर्ता । अनेन नाट्यरत्नकोशः, निघण्टुरत्नकोशः इत्यादिग्रन्थाः निर्मिताः । अस्य नाम सुभूतिचन्द्रेणामरव्याख्याने, कुम्भेन सङ्गीतराजे च गृहीतमस्ति । नाटकरत्नकोशे राजशेखरकृताः श्लोकाः सन्ति । तस्मात् क्रिस्तु ९८० कालेऽयमासीदित्यूह्यते । अस्य सिद्धान्तमभिनवगुप्तो दूषयति । तस्मादस्मात्पूर्व इति ज्ञायते । नाटकरत्नकोशे नागरसर्वस्वे च बहवः श्लोकाः समाना वर्तन्ते । पद्मश्रीसागरयोः पौर्वापर्यं चाद्यापि न निर्णीतम् ।

सागसंभवः—देशीतालः

॥ ऽऽ ऽ ऽ ऽ ।।।।।

हम्मीरः

साचि—दर्शनम्

तिर्यक् पक्ष्मगता तारा यत्र तत्साचि दर्शनम् ।

विप्रदासः

स्वस्थानस्थापितमुखं साचि तिर्यग्विलोकितम् ।

हरिपालः

साचिका—ध्रुवावृत्तम्

यदि खलु चत्वार्यादौ लघूनि पादे चतुर्थषष्ठौ जौ।

अतिधृतिमानं च स्याद् गुरूणि शेषाणि साचिका नाम्ना ॥

भरतः

उत्तमानां प्रयोक्तव्या साचिका नामकध्रुवा ।

युग्मायुग्मप्रभेदेन वनक्रीडाभिमज्जने ॥

चित्रपादाक्षराणां तु लघुस्थाने द्रुतं न्यसेत् ।

गुरोःस्थले द्रुतं कुर्याद्युग्मायुग्मेऽन्तगो गुरुः ॥

जलहरणार्दुभन्तो गलं ददाणोवणं पमद्दंतो ।

जलभरेण मज्जनतो गलं दधद्वनं प्रमर्दयन् ।

नान्यः

साची – गतिः

पार्श्वचारी च साची स्यात् ।

देवणः

साचीकृतः—वाद्यप्रकारः

चित्रं हि करणं यत्र वाद्येनैकेन वाद्यते ।

वृत्ताङ्गहारानुकृतो ज्ञेयस्साचीकृतस्तु सः ॥

अत्र नृत्ताङ्गहार इति पाठान्तरं ।

भरतः

सात्वतः—न्यायप्रविचारः

प्रविचारः सात्त्वतेऽपि कार्यो भारतवद्बुधैः ।

किन्तु खड्ग भ्रमः कार्यः केवलं पृष्ठभागतः ।

खड्गपातश्चरणयोः कर्तव्योऽत्र विचक्षणैः ॥

वेमः

सात्त्वती—वृत्तिः

या सात्त्वतेनेह गुणेन युक्ता न्यायेन वृत्तेन समन्विता च ।

हर्षोत्कटा संहृतशोकभावा सा सात्त्वतीनाम भवेत्तु वृत्तिः ॥

वागङ्गाभिनयवती सत्त्वोत्थानवचनप्रकरणेषु ।

सत्त्वाधिकारयुक्ता विज्ञेया सात्त्वती वृत्तिः ॥

वीराद्भुतरौद्ररसा निरस्तशृङ्गारकरुणनिर्वेदा ।

उद्धतपुरुषप्राया परस्पराधर्षणकृता च ॥

उत्थापकश्च परिवर्तकश्च सल्लापतश्च सङ्घात्यः ।

चत्वारोऽस्या भेदाः विज्ञेया नाट्यतत्त्वज्ञैः ॥

भरतः

सात्त्वतो गुणः मानसो व्यापारः । सत्त्वं प्रकाशः । तद्विद्यते तत्र तत्सत्त्वं मनः तस्मिन् भवः । सत्सत्वोत्थानस्य सत्त्वाधारस्य वचनं येषु प्रकरणेषु काव्यखण्डेषु तेषु वागङ्गाभिनययुक्ता सती सत्त्वस्य सात्त्विकाभिनयस्याधिकारे आधिक्यक्रियया सात्त्वतीवृत्तियुक्ता भवतीति संबन्धः । शृङ्गारे विषयनिमग्नं मनः । करुणे कान्दिशीकम् । निर्वेदे मूढमिति तद्व्यापारो भवन्नपि क्रोधविस्मयोत्साहेष्विव सातिशयं परिस्फुरतीति दर्शयति वीराद्भुतेति । आधर्षणं वाचान्यक्कारः ।

अभिनवः

सात्त्वता गुणाः । गुरुशुश्रूषादिसद्वृत्तयः । त्यागेन शौर्येणेतिपाठो गृहीतः । हर्षोत्तरेति । आः किं शोचाम्यहमित्यादि । रौद्रेऽपि सैव । राघवाभ्युदये रावणं प्रति जटायुवाक्यम् । अद्भुते अहोलाघवमिति रावणवाक्यम् । अल्पकरुणाल्पशृङ्गारा परस्पराधर्षणकृता । यथा—कर्णाश्वत्थामभाषणं (वेण्यां) ।

सागरः

इयं भोजदेवेन मोक्षशृङ्गारस्याङ्गतयोक्ता । यथा-मोक्षशृङ्गारे सात्त्वती वृत्तिः । आवन्त्या प्रवृत्तिः । लाटीया रीतिः । स्वकीया नायिका । धीरप्रशान्तश्च नायकः । तेषु सात्त्वती वृत्तिः । तदनुरूपस्वरूपाङ्गत्वात् । तथाहि—

> या सत्त्वतेनेह गुणेन युक्ता-
> त्यागेन वृत्तेन समन्विता च ।
> हर्षोत्कटा संहृतशोकभावा
> सा सात्त्वती सत्त्ववतीह वृत्तिः ॥

तदङ्गानि—उत्थापकः, परिवर्तकः, संलापकः, संघात्यकः इति । सा तु या सात्त्वतेनेह गुणेन युक्तेत्यनेन सत्त्ववतः सत्कारवतो धीरप्रशान्तादेर्नायकस्य मोक्षशृङ्गाराधिकारिणो ये गुणास्तदुपलक्षितां चेष्टामाचष्टे। सत्त्ववन्तो हि सत्कारवन्तो मोक्षशृङ्गाराधिकारिण एवोच्यन्ते । त्यागेन वृत्तेन समन्विता चेत्यनेन सात्त्वतेन त्यागेन सात्त्वतेन वृत्तेन च समन्वितेति व्याख्या । यस्यैव द्रव्योत्सर्गसत्कारपूर्वकत्वफलनिरपेक्षमपृथग्दानं च सूचयति। सत्कारपूर्वो हि त्यागः । सत्कारपूर्वकं च वृत्तं इति । चकारात्तु लौकिकाचारपरित्यागमपि कथयति । हर्षोत्कटसंहृतशोकभावेत्यनेन ब्रह्मानन्दोपलम्भात्—अशेषदुःखक्षयमुपलक्षयति । सा सत्त्वती सत्त्वतीह वृत्तिरित्यनेनात्यर्थसंज्ञायोगं विशुद्धसत्त्वनायकाश्रयं च द्योतयति। अङ्गेषूत्थापकेन तत्त्वजिज्ञासुभिः सन्धाय संभाषया विवादं बोधयति। परस्परस्पर्धया अर्थपूत्थापनं ह्युत्थापकः परिवर्तकेन कुपथपरित्यागात् सन्मार्गग्रहणमभिधत्ते । प्रस्तुतार्थपरित्यागादन्यार्थस्य भजनं हि परिवर्तकः। संलापेन विगृह्य परिभाषया चाल्पकथायां परपक्षदूषणमुपदिशति । साऽसिद्धान्तं वाक्यैः मिथोऽधिक्षेपको हि संलापकः । संघात्यकेन साधकबाधकप्रमाणोपपत्तिभिः स्वपक्षस्थापनया परपक्षं प्रतिक्षिपति । कार्यमन्त्रार्थप्रभावदैवादिभिर्हि संघातभेदः संघात्यकः । सेऽयं चतुरङ्गा सात्त्वतीवृत्तिः ।
या सात्त्वतेनेह गुणेन युक्ता त्यागेन वृत्तेन समन्विता च ।
हर्षोत्कटा संहृतशोकभावा सा सात्त्वती नाम भवेत्तु वृत्तिः ॥

भोजः

सात्त्विकभावाः

> स्तम्भस्तु निष्क्रियाङ्गत्वं प्रलयो नष्टसंज्ञता ।
> रोमाञ्चो रोमनिर्भेदः स्वेदश्शीकरनिर्गमः ॥
> वैवर्ण्यं वर्णनाशः स्याद्वेपथुर्गात्रकम्पनम् ।
> अश्रु नेत्राम्बुवैस्वर्यं विस्वरत्वमुदाहृतम् ॥
> सत्त्वादेव समुत्पत्तेः सात्त्विका इति संज्ञिताः।
> स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभेदोऽथ वेपथुः ।
> वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकामताः ॥

सर्वेश्वरः

इह हि सत्त्वं नाम मनःप्रभवं । तच्च समाहितमनस्त्वादुच्यते। मनसस्समाधौ सत्वनिष्पत्तिर्भवतीति । तस्य च योऽसौ स्वभावो रोमाञ्चाश्रुवैवर्ण्यादिलक्षणो यथाभावोपगतः स न शक्योऽन्यमनसा कर्तुमिति । लोकस्वभावानुकरणाच्च नाट्यस्य सत्त्वमीप्सितम् । को दृष्टान्तः । इहहि नाट्यधर्मीप्रवृत्ताः सुखदुःखकृताभावाः, तथा सत्त्वविशुद्धाः कार्याः यथास्वरूपा भवन्ति । दुःखन्नाम रोदनात्मकं, तत्कथमदुःखितेन । सुखं च प्रहर्षात्मकमसुखितेनाभिनयेत् । एतदेवास्य सत्वं दुःखीतेन प्रहृष्टेनैं वाऽश्रुरोमाञ्चौ प्रदर्शयितव्याविति कृत्वा सात्त्विका भावा इत्यभिव्याख्याताः ।

भरत.

सीदत्यस्मिन्मन इति व्युत्पत्तेस्सत्त्वगुणोत्कर्षात्साधुत्वाच्च, प्राणात्मकं वस्तु सत्त्वम् । तत्र भवाः सात्त्विकाः । ते च प्राणभूमिप्रसृतरत्यादिसंवेदनवृत्तयो बाह्यजडरूपभौतिकनेत्रजलादिविलक्षणा विभावेन रत्यादिगतेनैवातिचर्वणागोचरेणाहृता अनुभावैश्च गम्यमाना भावा भवन्ति । तथाहि—पृथ्वीभागप्रधाने प्राणे सङ्क्रान्तचित्तवृत्तिगणः स्तम्भो विष्टम्भचेतनत्वं, जलभागप्रधाने तु बाष्पः, तैजसस्तु प्राणनैकट्यादुभयथा तीव्रातीव्रत्वेन प्राणानुग्रह इति द्विधा स्वेदो वैवर्ण्यं च, तद्धेतुत्वाच्च तथा व्यवहारः । आकाशानुग्रहे गतचेतनत्वं प्रलयः । वायुस्वातन्त्र्ये तु तस्य मन्दमध्योत्कृष्टावेशात् त्रेधा रोमाञ्चवेपथुस्वरभेदभावेन स्थितिः ।

अभिनवगुप्तः

> सात्त्विका आङ्गिकेष्वेव पर्यवस्यन्ति तत्त्वतः ।
> नटस्यातत्स्वरूपस्य किं तादात्म्यमतो न हि ॥
> स्तम्भादीनां सात्त्विकत्वं केवलानामिहोदितम् ।
> अथ प्रयत्ननिर्वर्त्याः सात्त्विकाश्चेद्भवन्मते ॥
> कथमेवं वचोभङ्गिरङ्गीकारोचितात्विह ।
> एत एव प्रयत्नेन निर्वृत्यास्सर्व एव वा ॥
> स्तम्भाद्या उत रत्यादिस्थायिनो व्यभिचारिणः ।
> तथाहि विवदन्तयत्र सत्त्वे प्राचादुका यथा ॥
> विकाराद्धातुसंरोधनिर्मितात्सात्त्विकान् जगुः ।
> भट्टोद्भटादयःश्वासोच्छ्वासादेर्वासनामयान् ॥
> चिदंशो वायुसंरोधात्सिद्धासंवेगलक्षणः ।
> चिराच्चिरस्वरूपेण सत्त्वमित्यभिधीयते ॥
> शिक्षाभ्यासाच्चिरतरमङ्गाग्रैर्नाट्यकर्मणि ।
> वासनाभिनयैर्नैतद्भट्टलोल्लटसम्मते ॥
> भावस्य सुखदुःखाभ्यां के भेदाश्चेन्न कश्चन ।
> उयतालावसानस्य विषयेष्वप्रधानतः ॥

प्रणीतस्य प्रयोगत्वात्संभावाल्लौकिकाः स्मृताः।
स्तम्भादीनां तु बाह्यानां हेतवो नान्तराः क्वचित्।
अतस्सविषयत्वं नो सहमाना इमे स्फुटम् ॥

कुम्भः

सात्त्विकाभिनयभेदाः

चाक्षुष्यो व्यञ्जकश्चेति सात्त्विकः परिकीर्तितः।

शृङ्गारः

सात्त्विकारेखा—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि म ग स.

मज

सादृश्यम्—लक्षणम्

अभिमानमेव सादृश्यं वदन्ति। अभिमानशब्दे द्रष्टव्यम्।

साधनम्—शिल्पकाङ्गम्

प्राणैस्तपोभिरित्यादि यद्वचस्साधनं भवेत्।

शारदातनयः

व्याहारविशेषस्साधनम्। यथा—क्षपणककापालिके भवतु मन्त्रेण वशीकरोमि।

सागरः

साधारणम्

शिशिरस्य वसन्तस्य मध्यस्थस्समयो यथा।
साधारणस्तयोरेव गते साधारणः स्वरः ॥
तद्द्विधा भवेदाद्यं स्वरसाधारणं परम्।
जातिसाधारणमिति तयोराद्यं चतुर्विधम् ॥
काकल्यन्तरषड्जैश्च मध्यमेन विशेषणात्।
यदा श्रुतिसमुत्कर्षात्पनोलुप्त इवास्फुटः ॥
गीतज्ञैर्गीयते गेयं स्वरसाधारणं तदा।
अत्युत्कर्षस्तु सपयोः न भवेद्द्विधयोरपि ॥
वैस्वर्याद्व्यवधानाच्च श्रुतीनां तेन जायते।
गन्योस्ताभ्यां तु साङ्कर्ये स्वरव्यक्तिर्न लभ्यते ॥
पारिशेष्यादतो गन्योः श्रुत्युत्कर्षः स्फुटो भवेत्।
गान्धारो वा निषादो वा विकृतो यत्र गीयते ॥
तत्र श्रुतिसमुत्कर्षाद्गातव्योऽसौ मनीषिणा।
काकलीसंयुतो यश्च यश्च स्यादन्तरान्वितः ॥
सगन्योरप्रयोगोऽपि प्रोक्तो वेसरषाडवः।
मतङ्गेनास्वरत्वेऽपि प्रयोगो ह्यनयोस्ततः ॥
निषादः काकलीरूपो गान्धारश्चान्तरात्मकः।
षड्जस्याद्ये श्रुती क्रामन् निषादः काकली भवेत् ॥
निषादषड्जयोरेष यतः साधारणः स्मृतः।
अस्याऽसाधारणत्वं स्याद्धर्मः साधारणं हि तत् ॥
मध्यमाद्ये श्रुती क्रामन् गान्धारस्त्वन्तरो भवेत्।
साधारणोऽयं गमयोरस्य धर्मस्य यो भवेत् ॥
साधारणं तु तद्द्वेयं अत्र साधरणं बुधैः।
पूर्वं षड्जं समुच्चार्य काकली धैवतौ ततः ॥
प्रयोक्तव्यौ क्रमेणैव सम्यग्गानविशारदैः।
उच्चार्य मध्यमं तद्वत् प्रयुञ्जीतान्तरर्षभौ ॥
षड्जं काकलिनं यद्वा गीत्वा षड्जं व्रजेत्पुनः।
अल्परान्यतमं चेत्थं मध्यमं चान्तरस्वरम् ॥
प्रयुज्य मध्यमो ग्राह्यो यद्वा तत्परतः स्थितः।
स्वल्पप्रयोगः सर्वत्र काकली चान्तरस्वरः ॥
निषादः प्रथमां षाड्जीं ऋषभस्त्वन्तिमां श्रुतिम्।
षाड्जीमालम्बते चेत्स्यात् षड्जसाधारणं तदा ॥
गान्धारो मध्यमस्याद्यां अन्तिमां पञ्चमः श्रयेत्।
श्रुतिं यदि तता मध्यसाधारणमिहोच्यते ॥
एतं साधारणे साक्षाद्द्वीयेते कैशिकी इति।
ग्रामसाधारणं केचिदेत एवावभाषिरे ॥
एकग्रामसमुत्पन्नास्वेकांशास्वपि जातिषु।
यत्समं गानमापुस्तज्जातिसाधारणं विदुः।
रागानेवोचुरपरे जातिसाधारणं बुधाः ॥

पण्डितमण्डली

अत्र साधारणं षड्जे षड्जग्रामेऽनुसंभवि।
साधारणं मध्यमस्य मध्यमाम एव हि ॥
षड्जग्रामे काकली ।ह विद्यते नान्तरस्वरः।
सचेदत्रापतेत्तर्हि काकलीस्वरसंश्रयात् ॥
अन्तरो मध्यमग्रामे नित्यमेवावतिष्ठते।
तत्र चेत्काकली कापि दृश्यते सान्तराश्रयात् ॥
अत औडुवकन षड्जग्रामे काकलवान्स्वरः।
मध्यमे त्वौडुवाडसी काकली नैव कर्हिचित् ॥
तनोति षट्स्वरं गीतमिति गीतविदो विदुः।
एवं काकल्यन्तरे द्व षड्जग्रामे यदा तदा ॥
षड्जसाधारणं प्रोक्तं भरतज्ञेन भूभुजा।
तथैवान्तरकाकल्यौ द्वौ मध्यमगतौ यदि ॥
तदा मध्यमपूर्वं स्यात्साधारणमिह स्फुटम्।
जातिसाधारणमथो यथोद्देशं प्रतन्यते ॥

एकांशोपचिताऽनेकमासजेषु च जातिषु ।
यद्गानं समतामात्रं जातिसाधारणं तु तत् ॥
दत्तिलाद्याः पुनरिदं रागानेव प्रचक्षते ।
पण्डितं मन्यमानैश्च कैश्चिदत्रोपवर्णितम् ।
तानसाधारणं तत्र युक्तिलेशो न विद्यते ॥

कुम्भः

सानन्दगोविन्दरागश्रेणिकुसुमास्तरणं—सूडप्रबन्धः

क्रमेण नट्टा केदारः श्रीरागः स्थानगौडकः ।
धरिणी मालवीयश्च वराटी मेघरागकः ॥
मालवश्रीर्देवशाखा गौण्डकृतिश्च भैरवा ।
धन्नासिका वसन्तश्च गुर्जरी च मल्हारकः ॥
ललितस्सप्तदशमे रागास्तावन्ति च क्रमात् ।
पदानि तेषु तालाः स्युरिमे तन्नाम कीर्त्यते ॥
आद्यास्सप्तदशमः द्वादशो द्रुतमण्ठकाः ।
तृतीये नवमे चैकादशे चैव त्रयोदशे ॥
पदे पञ्चदशे सप्तदशे रूपक ईरितः ।
चतुर्थे मण्ठतालश्चाड्डुतालः पञ्चमे स्मृतः ॥
त्रिपुटष्षष्ठाष्टमयोः स्याद्द्रुतप्रतिमण्ठकः ।
चतुर्दशे षोडशे च तेनाः स्युः प्रतितालकम् ॥
मध्यमादौ पुनर्मुक्तिः शृङ्गारः साभिलाषयोः ।
स्त्रीपुंसोरुत्तमस्यात्र नायकस्योपवर्णनम् ॥
कैशिकीरीतिमाश्रित्य पदानां रचना मता ।
छन्दः स्वेच्छाविरचितं रूपकं यत्र दृश्यते ॥
सोयं सानन्दगोविन्दरामश्रेणीपदात्पुरः ।
कुसुमास्तरणोनाम प्रबन्धः प्रीतिकृद्धरेः ॥ कुम्भः

साधारणा—मूर्छना

मूर्छनाभेदे द्रष्टव्यम् ।

साधुनाटरागध्यानम्

शिबिकारोहिणं खड्गहस्तमुष्णीषधारिणम् ।
श्वेतवस्त्रधरं साधुनाटरागमजं भजे ॥

रागसागरः

साध्वसः

गात्रभङ्गश्च साध्वसः । भावविवेकः

साध्वसम्—भाणिकाङ्गम्

अभूतस्य भूतोदाहरणम् । तदेव मिथ्याख्यानं साध्वसम् ।
शाकुन्तले षष्ठेऽङ्के—चूतानां चिरनिर्गतेत्यादि । सागरः

सान्द्रः—(प्रबन्धे) नादः

तारस्थानगतो गाढबन्धवर्णगणाश्रयः ।
प्राणाभिधो रवो ज्ञेयः स सान्द्रश्च मनीषिभिः ॥

कुम्भः

—देशीतालः

सान्द्रस्त्रिचन्द्रसंमिश्रद्रुतत्रयमथो लघुः ।
ऽ ऽ ऽ ० ० ० । लक्ष्मणः

साम

तत्र सामलक्षणम् । यथाहि साम्नां हूमादिलमन्त्रः स्तोभोऽभिधीयते । यथाकलातामत्रापि पूरकस्तोभ उच्यते ।

यानि हि ऋगक्षरेभ्योऽभ्यधिकानि त्रिवर्णभूतानि ।
यानि च तानि स्तोभाक्षराणि मुनिराह जैमिनिश्शास्त्रम् ।
ओङ्कारश्चहकारश्च स्वरव्यञ्जनसंयुतः ।
स्तोभो निषेयो वोक्तव्यः सामगीतेषु सर्वदा ॥
ब्रह्मोदितानि यान्यत्र दश स्तोभपदानि तु ।
कलानां पूरणार्थाय मन्त्र स्तानि तान्यपि ॥

झंटुं, जगतिपवलितक, कुचझल गितिवल पशुपति दगिदिगि दिमि गणपति चेत्येवं ब्रह्मोक्तान्यत्र दशपदात्मकस्तोभाश्च प्रस्तारोद्गीथौ द्वौ प्रतिहारोपद्रवौ सहिकारैः ओंकाराष्टवङ्गानि । अथ साम्नां वान्यत्र तान्यपि विदध्यात् इति—सूत्रं

उद्ग्राहः	प्रस्तारः	शुद्धा
अनुद्ग्राहः	उद्गीथः	भिन्ना
संबोधः	प्रतिहारः	गौडी
ध्रुवकः	उपद्रवः	केसरा
आभोगः	निधनं	साधारणी
रूपकम्	ओङ्कारः	,,

नान्यः

सङ्गीतरत्नाकरे—प्रस्तारोद्गीथकप्रतीहारोपद्रवनिधन हिङ्कारोङ्कारौ कलापूरक सामाङ्गानि ।

आद्यः प्रस्तार उद्गीथः प्रतिहारस्ततःपरम् ।
उपद्रवोऽथ निधनं हिङ्कारोङ्कारकौ तथा ॥
इति सप्तसमाचष्ट सामाङ्गानि पितामहः ।
उद्ग्राहानुद्ग्राहकश्च संबोधो ध्रुवकस्तथा ॥
आभोगश्चेति नामानि क्रमादाप्तेषु पञ्चसु ।
कलापूरकता प्रोक्ता हिङ्कारोङ्कारयोरिव ॥

—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स ध प म ग रि स. मक

—सन्ध्यन्तरम्

मधुरवचनैरनर्थान्निवर्तनं वाक्यं साम। यथा—कुम्भाङ्के सान्त्वनवाक्यम्। यथा—"ज्ञाता यस्य बृहस्पतिः" इत्यादि।

सागरः

पार्थविजये—क्षीरोदादमृतच्युतिः—इति वासुदेववाक्यम्।

भोजः

सामगूर्जरी—उपाङ्गरागः

द्राविडगूर्जर्या नामान्तरम्।

सामन्तः—मेलकर्ता

सामन्तनामनि मयूरषडुक्षरुद्र-
गान्धारशुद्धतरमध्यमकोकिलाख्यम्।
गोविन्दवाजिपुरभिद्रजमेव तुल्यं
संपूर्णजातिरिति गायति तुम्बुरुस्सः॥

समपाःशुद्धाः। षट्श्रुति रिः। साधारणो गः। चतुश्रुतिर्धः। काकलिर्निषादः।

परमेश्वरः

—मेलरागः (कर्णाटगौडमेलजः)

सामान्तस्सत्रयेणाप्तः सप्तस्वरविभूषितः।
गेयः प्रभात कालेऽसौ काकल्यन्तरराजितः॥

श्रीकण्ठः

—मेलरागः

रिस्तु तीव्रतरः प्रोक्तः तीव्रगान्धारशोभिते।
सामन्तसंज्ञके रागे न्यासोद्ग्राहांशषड्जके॥

सायंगेयः।

अहोबिलः

सामन्तमल्लः—देशीतालः

सामन्तमल्ले प्लुतयोरन्तरे सप्तबिन्दवः।
ऽ ० ० ० ० ० ० ० ऽ

गोपतिप्पः

सामन्तमल्हारीरागध्यानम्

कामाक्षिदेवी सुधामाधिवासां
श्यामां द्वितन्त्रीस्थवीणाङ्कितां ताम्।
सेवन्तिका दामभास्वत्सुचेलां
सामन्तमल्लारिकां चिन्तयामि॥

रागसागरः

सामन्तरागध्यानम्

करधृतकरवालः शस्त्रसन्दोहकालः
प्रथनमधिकरालः प्रौढकीर्त्या विशालः।
हृदयनिहितमालः कुङ्कुमव्याप्तफालः
स्फुरति धरणिपालः ख्यातसामन्तरागः॥

श्रीकण्ठः

सामर्थ्यम्—भक्तिः

सामर्थ्यं च पदार्थानां भवेत्सम्बन्धिरूपता।
भेदस्संसर्ग उभयमित्येतत्त्रिविधं मतम्॥

भोजः

वाक्ये पदपदार्थानां तस्मात्सामर्थ्यमीरितम्।

शारदातनयः

सामवसन्तः—मेलरागः (हनुमत्तोडीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मत

सामवीरीगूर्जरी—रागः

गूर्जरी च परा रागात् सामगार्नां समागता।
अस्य रागस्य रूपके अंशन्यासग्रहाः ऋषभ एवेति दत्तः।

मदनः

सामाङ्गानां गीताङ्गत्वम्

प्रस्ताव उद्ग्राहो भवति। स एव शुद्धा जातिरित्युच्यते। तथैव क्रमादुद्गीथ, प्रतिहार, उपद्रव, निधन, रूपसामाङ्गानि अनुद्ग्राह संबोध ध्रुवक आभोगरूपगीतकाङ्गानि भवन्ति। रागजातिषु भिन्नगौडीवेसरा साधारण्ये भवतः।

सामान्या—नायिका

शृङ्गाररनिष्पन्दिनि नाटके तु स्त्रीयेष्यते दिव्यनृपाश्रये च।
रक्ता विरक्ता गणिकात्र सैषा चेटी सखीव क्वचिदुत्तमायाः॥
रक्ताख्यया प्रहसनादितरत्रवर्ण्या
सा नाटकेऽपि विहिता क्वचिदप्रधाना।
वर्ण्या भवेत्प्रहसनप्रभृतिष्वथान्या
हास्यैकहेतुवचसो गणिका विरक्ता॥
यथाग्निमित्रस्य नृपालमौलेरिरावती सागरिकैव रक्ता।
वसन्तसेनापि च चारुदत्तस्योक्ता तथा मृच्छकटे प्रसिद्धा॥
रक्ता गणिकैव स्यादिरावतीत्वग्निमित्रनृपमौलेः।
स्यान्मृच्छकटिकायां वसन्तसेनाहि चारुदत्तस्य॥

नीलकण्ठः

साधारण स्त्रीगणिका सा वित्तं परमिच्छति।
निर्गुणेऽपि न विद्वेषो न रागोऽस्या गुणिन्यपि॥

शृङ्गाराभास एव स्यान्न शृङ्गारः कदाचन ।
इति द्विषन्तमुद्दिश्य प्राह श्रीरुद्रटः कविः ॥
रागशृङ्गारनिर्मुक्ता इति स्युर्गणिकाः स्मृताः ।
योषित्सामान्यतो जातः स्मरः किं भक्षितः श्वभिः ॥
किन्तु तासां कलाकेलिकुशलानां मनोरमम् ।
विस्मारितापरस्त्रीकं सुरतं जायते नृणाम् ॥
कुप्यत्पिनाकिनेत्राग्निज्वालाभस्मीकृतः पुरा ।
सन्दीपितः पुनः कामो मन्ये वेश्याविलोकितैः ॥
कलाविलास वैदग्ध्यवसतिर्गणिकाजनः ।
पुंसां सौभाग्यवैदग्ध्यनिकषः केन निर्मितः ॥
ईर्ष्याकुलस्त्रीषु न नायकस्य निश्शङ्ककेलिर्न पराङ्गनासु ।
वेश्यासु चैतद्वितयं प्ररूढं सर्वस्वमेतास्तदहो स्मरस्य ॥

रुद्रटः

शान्तिं याति शनैर्महौषधिबलाद्राशी विषाणां विषं
शक्यो मोचयितुं मदोत्कटकटादात्मा गजेन्द्राद्वने ।
ग्राहस्यापि सुखान्महार्णवजले मोक्षः कदाचिद्भवेत्
वेशस्त्रीवडवामुखानलगतो नैवोत्थितो दृश्यते ॥

वररुचिः

सामान्यवनिता वेश्या प्रगल्भैव स्वभावतः ।
न च रागवती कापि कश्चिद्रागोपि दृश्यते ॥
तस्यां पुंसोऽनुरागो यः शृङ्गाराभास एव सः ।
किन्तु केलिकलास्फीतं तद्रतं मूढमोहनम् ॥

कुम्भः

सामुद्रः—गीताङ्गम्

त्र्यश्रताललदक्षिणमानेन यथा—संदु जगतिप दिगदिग इत्यादि चतुरश्रतालेन दक्षिणमानेन द्वादशगणं भवति। यथा ओङ्काराक्षर हृदयमयं सुरभिकुसुमवासितं—इत्यादौ ।

नान्यः

सामोददामोदरभ्रमरपदः—सूडप्रबन्धः

यस्य स्याद्गुर्जरीरागस्तालो झम्पेति भागशः ।
यथाशोभं प्रयोगोऽपि गद्यपद्यान्तरान्तरः ॥
आभोगान्ते स्वराः पाटाः पुनः पद्यानि कानिचित् ।
सामोददामोदराख्यप्रबन्धो भ्रमरपदम् ॥

कुम्भः

साम्यम्—तत्त्वगतावक्षरादिसाम्यम्

अक्षरसदृशं वाद्यं इत्युक्तं तत्त्वस्य लक्षणे । तत्र साम्यं (सादृश्यं) अक्षरसमं, अङ्गसमं,ताललययतिसमं, न्यासापन्यासमं, पाणिसमं, इति ।

भरतः

साम्या—प्राकृते मात्रावृत्तम्

पञ्चमात्रिकः एकः गुरुः ।
चतुर्मात्रिकः एकः गुरुः जो वा रो वा ।
इयं संस्कृत एव दृश्यते न तु प्राकृतभाषायां ।

विरहाङ्कः

सायंगेय।—रागः

शुद्धनट्टा सालगा च नाटा शुद्धवराटिका ।
वराटिका द्राविडी च देशी नागवराटिका ॥
छाया वराटिका च स्यादाहर्येन्धालिका मता ।
मल्लारिका तदा छाया गौडी कर्णाटिकाह्वया ॥
गौडो मालवगौडश्च रामक्री रीतिरुत्तरा ।
छाया रामकृतीरङ्गछाया स्वरवराटिका ॥
कर्णाटाह्वयबङ्गालसहितास्त्वन्द्रमोऽशुजाः ।
सायमेते प्रगातव्यास्तस्य श्रीरतुला भवेत् ॥
एतान्प्रातः परित्यज्येद्वृद्धिकामीह मानवः ।
अनिरुक्ते तु रागाणां न वेलानिर्णयः क्वचित् ॥

अवदेकः

सारङ्गः—मेलकर्ता

विशुद्धौ षड्जगान्धारौ तथा मध्यमपञ्चमौ ।
पताणौ च समौ यत्र निषादः कैशिकी पुनः ॥
सारङ्गो गीयते पूर्णः षड्जलयविराजितः ।
मध्याह्नकालतः पश्चाद्गीतज्ञैश्चित्तरञ्जकः ॥

श्रीकण्ठः

—मेलरागः (मेलकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स ·
(अव) स ध प म रि ग म रि स .

मञ्ज

सारङ्गः—मेलरागः

अतितीव्रतमो गः स्यान्मस्तु तीव्रतरो मतः ।
धस्तु तीव्रतरो निः स्यात्तीव्रः षड्जादिमूर्छने ।
सन्यासे मध्यमांशे च रागे सारङ्गसंज्ञके ॥
द्वितीयप्रहरोत्तरगेया ।

अहोबिलः

—मेलरागः (कल्याणीमेलजोऽयं रागः)

सारङ्गेऽजश्रुतिस्तद्वदवरोहेऽजवर्जनम् ।
संपूर्णषाडवस्तस्मात्कल्याणीरागवद्भवेत् ॥

परमेश्वरः

सारङ्गगौलः—मेलरागः

सारङ्गगौल आख्यातः सारङ्गस्वरसंभवः ।
सन्यासो मध्यमांशश्च गधहीनोऽथ सादिमः ॥
तृतीयप्रहरोत्तरगेयः । अहोबिलः

—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स ध नि ध प म ग रि स.

मज

सारङ्गद्रुमः—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग स.

मज

सारङ्गनाटः—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध प म रि म ग रि स.

मज

सारङ्गनाटा—रागः

सारङ्गनाटा संपूर्णा सत्रयोत्तरमन्द्रजा ।

दामोदरः

सारङ्गनाटरागध्यानम्

नामान्तरं सारङ्गा ।

करधृतवीणासख्या सहोपविष्टा च कल्पतरुमूले ।
दृढतरनिबद्धकबरी सारङ्गाऽसौ सुरारिणा प्रोक्ता ॥

दामोदरः

सारङ्गमण्ठः—तालः

लघुर्द्रुतत्रयं चैव लघुस्सारङ्गमण्ठके ।
। ० ० ० ।

वेदः

सारङ्गरागध्यानम्

कुन्तलजितसारङ्गामन्तिकतालीमुखोरथसारङ्गां ।
मदनाहितसारङ्गां मनसि ध्यायामि सन्ततं सारङ्गाम् ॥

रागसागरः

प्रसूनमाली परिबद्धकेशो
वीणां दधानो लसदंसदेशे ।
सह प्रियाभिस्सहकारमूले
सारङ्गरागो रसिको विभाति ॥

श्रीकण्ठः

सारङ्गवीणा—(किन्नरी)

किन्नरीभाषया देश्या वीणा सारङ्गपूर्विका ।
अध्यर्धेन वितस्तीनां त्रयेणायतत्वान्पुनः ॥
दण्डः कार्यो दृढः श्लक्ष्णो वेणुना खदिरेण वा ।
पञ्चाङ्गुलः स्यादानाहः ककुभस्तत्प्रमाणवान् ॥
कूर्मपृष्ठाकृतिस्स्थाप्या पत्रिका लोहनिर्मिता ।
अस्योर्ध्वभागे बध्नीयादधस्ताल्लोहतुम्बकम् ॥
अग्रमष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा स्थापयेत्पृथुतुम्बकम् ।
उपरिस्थस्य तुम्बस्य सविधेरन्ध्रयुग्मकम् ॥
कुर्वीतकीलकौ तत्र स्थाप्यौ सकलशावुभौ ।
ऊर्ध्वं तन्निश्चलं कुर्यात्कीलकं चरमं चलम् ॥
चरमे लोहरहिता वक्रा कल्प्या शलाकिका ।
निश्चले कीलके लक्ष्ये विदध्याद्रन्ध्रपञ्चकम् ॥
तन्त्रीप्रवेशयेत्त्रयं च विदध्यात्सुषिरं चले ।
कीलादुपरिदण्डस्य दृढ तन्त्रीं प्रवेशयेत् ॥
तन्त्रीं तेनैवरन्ध्रेण प्रवेश्य चलकीलके ।
ग्रथयेच्चरमं भागममुष्यां ककुभस्य तु ॥
छिद्रे प्रवेश्य बध्नीयाद्दृढं वीणाविचक्षणः ।
भ्रमणाच्चलकीलस्य पश्चात्तन्त्री दृढा भवेत् ॥
प्रविधाय च कीलस्य वक्रं लोहमयं पुनः ।
निश्चले कीलके गाढं कुशेन विनिवेशयेत् ॥
यद्वा लोहमयी तन्त्री गजकेशोपमा भवेत् ।
जीवाञ्जीवा विधानज्ञः ककुभे तत्र निक्षिपेत् ॥
वस्त्रकज्जलमिश्रेण मधूच्छिष्टेन निर्मिता ।
कनिष्ठाङ्गुलि विस्तारा भित्तयस्युश्चतुर्दश ॥
पूर्वेत्वेकाङ्गुलोत्सेधाश्चरमाद्यङ्गुलोन्नताः ।
मध्यस्था भित्तयः कार्या क्रमादेवं समुच्छ्रया ॥
गृध्रपादास्थिसदृशा सारिका दोरकल्पिताः ।
सर्वेषामपि भित्तीनां निदध्यादूर्ध्वभागके ॥
स्वरसप्तकयुग्मस्य भित्तयस्स्युः प्रमाणतः ।
एवं किन्नरवीणाया वादनं समुदीरितम् ॥
कैलासवीणाप्रभृति वाद्यं स्यात्सकलं बहु ।
ग्रन्थस्य विस्तरधिया नोदीरितमतःपरम् ॥

हरिपालः

सारङ्गी—वीणा

सालजा पनसी वापि सारदारुभवापि वा ।
त्रिवितस्तिमिता दैर्घ्ये शिरः पञ्चदशाङ्गुलम् ॥

वस्तु सर्पफणाकारं तन्मध्ये शिखरो भवेत् ।
गलभागे क्रमान्न्यूनं तस्माद्वृत्तकर्णिका ॥
अस्या अधस्थितो दण्डो दैर्घ्ये सप्तदशाङ्गुलः ।
स्थूलमूलः कृशाग्रश्च क्रमेण वलितो भवेत् ॥
दण्डस्य शिरसश्चैव गर्भशून्यं तु कारयेत् ।
दण्डस्य पृष्ठदेशे तु शिरसः क्रोडनस्तथा ॥
सारीगृहं भवेदस्याः सारङ्गयाश्चतुरश्रकम् ।
दैर्घ्ये षडङ्गुलं प्रोक्तं प्राशस्त्ये चतुरङ्गुलम् ॥
शून्यो गर्भश्च तस्याथ गाम्भीर्ये चतुरङ्गुलः ।
तिस्रस्तत्रैव मोटिन्यो विन्यस्यास्तत्त्रिलत्रये ॥
अग्रतस्तत्र चूडं स्याद्यथा देवकुले तथा ।
अस्याश्शिरः पिधातव्यं कच्छप्या इव चर्मणा ॥
स्थाप्या मकरिका तत्र चिरेखाङ्गष्ठनिर्मिता ।
दशाग्रे कलिका देया साचिरेकास्थिता भवेत् ॥
तिस्रस्तन्त्र्यः पट्टसूत्रभवा स्थाप्या अनुक्रमात् ।
निर्मायैवं धनुर्वंशप्रष्ठस्य त्रिंशदङ्गुलम् ॥
अश्वपुच्छसमाकृष्टैः वालैरस्य गुणो मतः ।
तं घृष्ट्वा सालनिर्यासैः तेन तन्त्रीस्तु वादयेत् ।
एषा सारङ्गिका वाद्या तद्ज्ञानामुपदेशतः ॥
नारायणः

सारङ्गी—रागः (सङ्कीर्णः)
सारङ्गी स्यात्तोडिधन्यासिकाभ्यां ।
नारायणः

इयं सारङ्गवीणा किन्नरीवीणेति च कथ्यते ।

सारमती—मेलरागः नटभैरवीमेलजन्यः
(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध म म ग रि स .
मञ्ज

सारम्भत्वम्
आवेग एव विषये प्रतिभाति निरोधनात् ।
अनुबन्धी च भूयोऽपि सारम्भत्वं प्रचक्षते ॥
नाट्यविवेकः

सारवाहिनी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि ग रि म प नि स .
(अव) स नि ध प म रि ग रि स .
मञ्ज

सारविलम्बी—(हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स ग म प नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .
मञ्ज

सारवी—रागः
स्वल्पतरषड्जमन्द्रा पञ्चमरहिता च तारगान्धारा ।
न्यासांशग्रहधैवतसारवी सारवी भवति ॥
मान्यः

षड्जाल्पा तारगान्धारा पञ्चमेन च वर्जिता ।
सारवी सहिता न्यासग्रहांशैर्धैवतात्मकैः ॥
मतङ्गः

सारसः—देशीतालः
सारसो लघुनो दानां त्रयाल्लद्वयतो भवेत् ।
॥ ० ० ० ॥ कुम्भः
लघुर्द्रुतानां त्रितयं लघौद्वौ सारसः स्मृतः ।
। ० ० ० ॥ दामोदरः
सारसो द्रैर्लघुद्वन्द्वात् ।
० ० ० ॥ मदनः

सारसतालोडुपम्—देशीनृत्तम्
लघुर्द्रुतानां त्रितयं लघू द्वौ सारसो मतः ।
तालेनानेन विहितं । वेदः
। ० ० ० ॥

सारसिका—प्राकृते द्विपदी
विषमा— स स स ग .
समा— भ भ भ ग ग . विरहाङ्कः

सारस्वतभरतम्
मुडुम्बि नरसिंहाचार्यकृतस्य भरतसारसङ्ग्रहस्य नामान्तरम् ।

सारीचन्द्रकला—नृत्ते बन्धः
यत्र मध्यचतुष्केऽपि कोणस्थहरिणेक्षणाः ।
अर्धचन्द्रानुकारेण चरन्त्यन्यास्तु योषितः ॥
भ्रमन्ति चक्राकारेण चारुविभ्रमभूषिताः ।
सारी चन्द्रकलास्यासौ बन्धो नयनबन्धुरः ॥
वेमः

सारी—नृत्ते बन्धः
चतस्रस्सर्वबन्धेषु प्रायशः पात्रपङ्क्तयः ।
ऊर्ध्वीगतिः पात्रपङ्क्तिः ओरेति परिभाषिता ।
चतुष्करूपबन्धेषु वृत्तिस्सारीति सम्मता ॥
वेमः

सारूप्यम्—लक्षणम्

दृष्टश्रुतानुभूतार्थकथनादिसमुद्भवम् ।
सादृश्यं क्षोभजननं सारूप्यमिति संज्ञितम् ॥

भरतः

आदिशब्देन दर्शनश्रवणानुभवनान्युपलक्षितानि । अत्र रूपविभ्रान्त्या न क्षोभजननमेव लक्षणस्य चमत्कृतिः । यथा—छलितरामे हिरण्मयीं सीतां दृष्ट्वा लवस्य वाक्यम्—कथमियमम्बेति । अनन्तरं काञ्चनमयीति लज्जित उपविशति ।

अपदेशस्तु परोक्षो यस्मादुत्पद्यतेऽनुकरणेन ।
लक्षणसमानकरणात्सारूप्यं तत्तु विज्ञेयम् ॥

सैन्दूरीकृतसान्द्रेति श्लोके यदिति निर्देश्यं परोक्षवस्तुतत्त्वस्यापरिज्ञानादनुकरणेन प्रच्छायमात्रेणापदेश्यमालोच्यमिति लक्षणेन सैन्दूरीकृतेत्यादिना समानं सप्रमाणकं करणदर्शनक्रिया यस्य तादृशे वस्तुनि सारूप्यं लक्षणम् । पौर्णमास्यामपि वक्ररेखेवेन्दोर्भागो लक्ष्यते । उदयाचलान्तरितत्वात्सन्ध्यासमये ।

अन्यत्र पाठः—

यथादेशं यथाकालं यथारूपं च वर्ण्यते ।
यत्प्रत्यक्षं परोक्षं वा दृष्टं तद्वर्णतोऽपि च ॥

भरतः

प्रत्यक्षं वस्तु परोक्षमिव देशकालरूपानुसारेण वर्ण्यते ।

अभिनवगुप्तः

सालगः—गीतिजातिः

रागतालप्रहलयरचनाधातुमातुभिः ।
अलङ्कारैस्तु भिन्नेषु यत्स्वेवान्नस्य वतुनः ॥
छायेन लगतिच्छायां रक्तिमाधुर्ययोगतः ।
तस्माच्छायालगानि स्युस्तानि गीतानि तत्त्वतः ॥

कुम्भः

—प्रबन्धः

शुद्धभेदाङ्गरहितः सालगः ।

अङ्गैःस्वरपाठैस्तेनवैर्विरहितः शुद्धसालगो भवति । वाक्यं तु सालगेऽपि भवति । तेन विनतादृशी रञ्जकता जायते । मातृकप्रबन्ध सूडप्रबन्धादिषु जात्या वैलक्षण्यविधानात्तु सालगव्यवहारः । शुद्धस्य छाया लगतीति सालग इत्यस्य नाम्नो लगतीति व्युत्पत्तिः प्राचीनैः प्रदर्शिता । सूडकल्पितः रञ्जको नवभिस्तालैः गीतवाद्ये च नर्तने । यद्यप्यन्येऽपि सूडकल्पिता मुक्तकाश्च सालगाः सन्ति । तथा सूडो नवतालात्मकः ।

कृष्णदासः

सालगगौडः—रागः

गौडस्सालगनामश्च नित्रि अपर्युक्स्वरः ।

मदनः

सालगगौलः—उपाङ्गरागः

अयं सालगगौलः स्यान्निषादस्वरकम्पितः ।

अयमिति द्राविडगौलनिर्देशः ।

भट्टमाधवः

सालगमण्ठकः—देशीतालः

द्रुतो लघुर्द्वयं च लघुस्सालङ्गमण्ठके ।
० । ० ० ० ।

दामोदरः

सालङ्गः—मेलरागः

गान्धारोद्ग्राहसालङ्गे रिगौ कोमलतीव्रकौ ।
धन्यासो मध्यमांशश्च सर्वत्र बहुकम्पनम् ॥

सर्वदा गेयः ।

अहोबिलः

सालङ्गनाटः—मेलरागः

शङ्कराभरणोत्पन्ने गान्धारस्वरवर्जिते ।
अथ सालङ्गनाटेऽस्मिन् सन्यासांशसमन्विते ।
षड्जोद्ग्राहेण सम्पन्ने मधावाम्रेडितौ स्मृतौ ॥

सायंगेयः ।

अहोबिलः

सालङ्गनाटरागध्यानम्

रथाधिरूढमाखेटशरचापसमन्वितम् ।
हरिद्रङ्गं च सालङ्गनाटरागमहं भजे ॥

रागसागरः

सालङ्गनेरिः—देशीनृत्तम्

साळङ्गनेरिरसङ्ज्ञेयो युतायुतकरैः कृतः ।

वेदः

सालभञ्जिका—मात्रावृत्तम्

चतुर्मात्रिकास्त्रयः पञ्चमात्रिक एकः ल ग ।

विरहाङ्कः

सालवाहनी—रागः

ऋषभांशं धैवतान्तं संपूर्णा सालवाहनी ।
ककुभात्तु समुद्भूता रिमाभ्यां सङ्गता तथा ।
एतस्या विनियोगस्तु कथितः करुणे रसे ॥

जगदेकः

सालवाहिनी—रागः

अंशर्षभकनिषादग्रहसहितापन्यासधैवतकयुक्ता ।
आन्दोलितगमकाया ... ... साळवाहिनिका ॥

नान्यः

निग्रहा धैवतन्यासा रिषभांशा च याति सा ।
आन्दोलितेन संयुक्ता समन्तात्सालवाहिनी ॥ मतङ्गः

साल्वाहनिका—रागः
अनन्तरं भवेद्रागः सालवाहनिकाभिधः ।
संपूर्णो धैवतन्यासः संगतर्षभमध्यमः ।
ऋषभांशसमुद्भूतः ककुभादुदितो बुधैः ॥ हरिः

साल्वमुखारी—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स नि प म रि स . मत

साल्वः—मेलरागः (साल्वगमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि स . मत

साल्वगः—मेलकर्ता (रागः)
स रि ग ० ० ० म प ध नि ० ० स . मत

सावधानता—वंशे फूत्कारगुणः
सावधानत्वमुदितं फूत्कारान्तरवर्जनम् । कुम्भः

यद्वंशे फूत्कृतः कण्ठतुल्य एव विदुर्बुधाः ।
अन्यूनोऽनतिरिक्तश्च फूत्कारस्तत्त्वधानवान् ।
कथितो नारदेवेन सर्वगान्धर्ववेदिना ॥ नान्यः

सावधानत्वम्—फूत्कारगुणः
सावधानत्वमुदितं फूत्कारान्तरवर्जनम् । कुम्भः

न्यूनाधिकत्वराहित्यं फूत्कृतेस्सावधानता । वेमः

सावरराजपौत्रः—देशीतालः
ततः सावरराजादौ पौत्रताले पगौ षलुः ।
ऽऽऽऽऽऽऽऽऽ गोपतिप्पः

सावरराजः—देशीतालः
ताले सावरराजे त्रिः गपपव्योमखानि दः ।
ऽऽऽ०० ऽऽऽ०० ऽऽऽ००० गोपतिप्पः

सावरी—प्रथमरागः
भाषा रगन्ती ककुभेऽपि मुख्या
तदुद्भवा सावरिका प्रगीता ।
मध्यग्रहांशात्त्वपपाल्पषड्जा
धान्ता गतारा करुणे समन्द्रा ॥ मोक्षः

—भाषाङ्गरागः
रगन्ती ककुभा तज्जा सावरी तत्समुद्भवा ।
षड्जग्रहा धैवतान्ता (गतारा मन्द्रमध्यमा) ॥
करुणे पञ्चमोज्झिता । भट्टमाधवः

—रागः
ततः ककुभसंभूता रङ्गन्तीति समीरिता ।
सावरी तु तदङ्गं स्यात् षड्जान्ता धैवतांशका ॥
मध्यमांशग्रहा तारगान्धारे स्वल्पषड्जका ।
पञ्चमेन परित्यक्ता मध्यमे मन्द्ररूपिणी ।
लक्षणैरिति निर्दिष्टा सावरीयमिधीयते ॥ हरिः

सावित्रः—तानः
षड्जग्रामे नारदीयतानः ।
रि म प ध स ? नान्यः

सावित्री—तानः
मध्यमग्रामे षड्जहीनष्षाडवः ।
ग रि नि ध प म कुम्भः

सावेरी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध स .
(अव) स नि ध प म ग रि स . मत

—मेलरागः
सावेरी तीव्रगान्धारा धैवतोद्ग्राहसंभवा ।
मध्यमांशा निहीना चारोहणे गनिवर्जिता ॥
सर्वदा गेया । अहोबिलः

—रागः
धैवतांशा च तन्न्यासा स्वस्थाने स्यात्प्रकम्पिता ।
निषादे मध्यमे नित्यं निष्पिा कम्पसंयुता ॥
तारमध्यमषड्जाद्या पञ्चमेन विवर्जिता ।
षड्जदेशी निजस्थाने सावेरी सर्वकम्पिता ॥ सोमेश्वरः

सावेरीरागध्यानम्

कुसुमावृतधम्मिल्लां चन्द्रकिपिञ्छावतंसितप्रकोष्ठाम्।
सावेरीं ध्यायामि प्रकटितवीणाधरां सितवसनाम् ॥

रागसागरः

साहसम्—सन्ध्यन्तरम्

स्वजीवितनिराकाङ्क्षो व्यापारस्साहसं भवेत्।

सिंगः

सहसैव शरीरमनपेक्ष्य कार्ये प्रवृत्तिः साहसम्। सहसाजातम्। यथा—श्मशानाङ्के मालतीदर्शनार्थं माधवस्य महामांसविक्रयः।

सागरः

साहसः—रागाङ्गरागः

ग्रहांशन्यासषड्जः स्यान्ममन्द्रो मध्यतारगः।
हिन्दोलसंभवो रागो साहसो गीयतेऽहिमिः ॥

कुम्भः

साहसिकः

आलोचनं तु कार्येषु मन्वानो दीर्घसूत्रताम्।
अध्यवस्यति यः शीघ्रमसौ साहसिकः स्मृतः ॥

भावविवेकः

साहाय्यम्—नाट्यालङ्कारः

सङ्कटेऽनुगुणभावः। यथा—कुलपत्यङ्के कुलपतिवेषधरस्य रावणस्य मित्रवसुरूपापत्तेः चित्रमायस्यानुगुणभावः। (उदात्तराघवे)

सागरः

साहित्यप्रकाशः—श्रव्यकाव्यम्

यस्मिन्नशेषविद्यास्थानार्थविभूतयः प्रकाशन्ते।
संहित्य ससाहित्यप्रकाश एतादृशो भवति ॥

एतादृशः। शृङ्गारप्रकाश सदृशः।

भोजः

साहुली—मेलरागः

(आ) स रि ० ० ग म ० प ० ० नि ० स.
(अव) स ० नि ० ० प ० म ० ० ० रि स.

मेललक्षणे

—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मत्त

साहुलीरागध्यानम्

नवशङ्कोत्पलनीलां प्रविमलवसनां प्रवालमणिभूषाम्।
शिवपूजापरतन्त्रीमविरलमनसा च साहुलीं ध्याये ॥

रागसागरः

सिङ्गणार्यः

भरतमितिकर्ता। अन्यस्सिङ्गणार्यः विप्रदासवेमभूपहम्मीरशोकमल्लादिभिरिरालहस्तसन्दर्भे स्मृतः। हम्मीरकालः क्री. प. 1300 इति कृत्वा तत्पूर्वमेवायं सिङ्गण इति निश्चयः।

सिङ्गभूपालः

सङ्गीतसुधाकरग्रन्थनिर्माता। अयं संगीतसुधाकरस्तु सङ्गीतरत्नाकरव्याख्यारूपः। अत्र सङ्गीतसमयसार नन्दिकेश्वर, मतङ्ग, नैषध, वेदान्तकल्पतरु, विचारचिन्तामणि, प्रयोगस्तबकनामकतत्तिल ग्रन्थव्याख्या, वाचस्पत्यप्रभृतिग्रन्थेभ्य उदाहरणानि सन्ति। नृत्ताध्यायव्याख्याने करप्रचारपञ्चकलक्षणे भट्टशब्दस्यः भट्टनायक इति अनेन व्याख्यातम्। भट्टशब्देनात्र भट्टाभिनवगुप्त इति ग्रन्थकर्ता वस्तुतस्तूहिष्टः।

सिद्धत्वम्—निर्वहणसन्धौ (द्वितीयमङ्गम्)

साध्यस्य सिद्धसूचकत्वाक्यम्। यथा—मायामदालसे असुरसंहारः।

सागरनन्दी

सिद्धा—श्रुतिः

षड्जस्य प्रथमाश्रुतिः। इयमेव सिद्धिरिति केचित्।

सिद्धावली—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स नि प म रि स.

मत्त

सिद्धिः—निर्वहणसन्धौ प्रथममङ्गम्

अभिप्रेतार्थस्य अपूर्णप्राप्तिः सिद्धिः।
यथा—सुबाहोः मदालसायाश्च समागमः मायामदालसे।

सागरनन्दी

—प्राकृते मात्रावृत्तम्

त्रयश्चतुर्मात्रिकगणाः अथवा पञ्चमात्रिका त्रयः। लः गः

विरहाङ्कः

—लक्षणम्

बहूनां तु प्रधानानां नाम यत्राभिकीर्त्यते।
अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं सा सिद्धिरभिधीयते ॥

भरतः

प्रधानानां स्पृहणीयानां प्रयोजनान्तराणामतर्कितोपलब्धानां परिकीर्तनम्।

बहूनां च प्रधानानां मध्ये यत्रामकीर्त्यते।
एकार्थसाधनकृतं सा सिद्धिरिति कीर्तिता ॥

भरत पाठान्तरम्

प्रसिद्धानां मध्ये एकमत्यप्रसिद्धं यन्नाम कीर्त्यते तस्यासाधारण्यस्य प्रयोजनस्य संपत्तये करणं तत्र निवेशनम् । यस्य तादृक् तत्कीर्तनम् । सिद्धिहेतुत्वात्सिद्धिः । यथा—भद्रेश्वर इत्यादि श्लोके भवानहं चेत्यप्रसिद्धमध्ये उपात्तसाधारण्यसिद्धिं विधत्ते ।

अभिनवगुप्तः

सिन्धुः—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)
(आ) स ग रि म प ध नि स .
(अव) स ध प म ग रि ग स .

मञ्ज

सिन्धुतरङ्गिणी—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म ध नि स .
(अव) स नि प ध म ग रि स .

मञ्ज

सिन्धुदर्श्य—मेलरागः (जलार्णवमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

सिन्धुकन्याशी—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स ग म प नि स .
(अव) स नि ध प म ग रि स .

मञ्ज

सिन्धुमठ्यः—देशीतालः
गुरुद्वयं प्लुतद्वन्द्वं लप्लुतौ सिन्धुमठ्यके ।
14 मात्राः

सालकसार:

सिन्धुरामक्रिया—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध नि ध स .
(अव) स नि प म रि ग रि स .

मञ्ज

सिन्धुवलिता—रागः
पञ्चहीना मध्यांशान्यासामन्द्रस्थसप्तमा तारा ।
निरुपाख्यगमकताना रिषभाल्पा षड्जबहुला च ॥
किन्नरप्रियतानाख्यकुञ्चिता मूर्छनान्विता ।
स्मराधिदेवता ता तु सा सिन्धुवलिता मता ॥

नान्यः

सांशन्यासग्रहा मन्द्रसप्तमा पधवर्जिता ।
ऋषभाल्पा सबहुला या सिन्धुवलिता तु सा ॥

मतङ्गः

सिंहकः—देशीतालः
सिंहकेऽपलघुप्लुतं । गुरुलघुप्लुतो गोलो गुरुप्लुतलघुप्लुतः ।
। ऽ̇ ऽ । ऽ̇ ऽ । ऽ̇ (?)

मदनः

सिंहचारितम्—नृत्तकरणम्
चतुरश्रं शिरस्तिर्यक् त्रिपताकौ यदा भवेत् ।
अद्भुता दृक् च चारीस्यात्करणं सिंहचारितम् ॥

नन्दी

अत्र चतुरस्रं, स्थानं । शिरःतिर्यक् ।
पार्श्वद्वयेऽप्यूर्ध्वभागे चलनात्तिर्यगीरितम् ।
अद्भुता चारीलक्षणं ।
इतस्ततःकृतपदा पादोक्षेपसमाकुला ।
विकासिताक्षिसंयुक्ता गतिरेषाद्भुता मता ॥

सिंहध्वनिः—मेलरागः (हेमवतीमेलजन्यः)
(आ) स रि स ग म प ध नि स .
(अव) स नि ध प म ग स .

मञ्ज

सिंहनदः—देशीतालः
स्युस्सिंहनदके गौलः पलगा द्द्वयं गुरुः ।
लपौ लपौ गलद्वन्द्वं निश्शब्दं लचतुष्टयम् ॥
ऽ ऽ । ऽ̇ । ऽ ● ० ऽ । ऽ̇ । ऽ̇ ऽ ॥ + ॥ ॥ गोवर्तिप्पः

सिंहनन्दनः—देशीतालः
तपौ लगौ द्रुतौ लौलः पलपा गश्च लद्वयम् ।
निश्शब्दं लचतुष्कं च ताले स्यात्सिंहनन्दने ॥
ऽ ऽ । ऽ̇ । ऽ ऽ ० ० । । । ऽ̇ । ऽ̇ ऽ ॥ ॥ ॥ जगदेकः

सिंहनादः—देशीतालः
सिंहनादे लघुद्वौगौ लघुर्गुरुरिति क्रमात् ।
। ऽ ऽ । ऽ

नेमः

सा री गा ग म प ध नि सा

जगदेकः

—मेलरागः (नीतिमतीमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध नि स .
(अव) स नि ध नि प म रि स .

मञ्ज

सिंहपदः—प्रबन्धः
गेयस्सिंहपदाख्येन तालेन छन्दसाऽपि च ।

हरिपालः

सिंहपदछन्दसा शकटाख्यतालेन गीयते सिंहपदः स नकारयुगलजयसजलगैः गदितस्तमनुयाति सिंहपदम्। तालमानद्वयेनाङ्घ्या न्यासः कार्यो विचक्षणैः।

जगामल्लः

सिंहम्—करणम्

स्थानके नागबन्धाख्ये देहं यत्र निषीदति।
निवेशितौ हृदि करावरालौ सिंहनाम तत्॥

हरिपालः

सिंहमध्यहस्तः

बाहुमूले व्याघ्रहस्तः पुरोभागे तु मुष्टिकः।
सिंहमध्याख्यहस्तोऽयं नाट्यशास्त्रविशारदैः।
मध्यभागे सिंहमुख्यः मध्यभाग निरूपणे॥

विनायकः

सिंहमुखः—हस्तः

मध्यमानामिकाभ्यामङ्गुष्ठो मिश्रितो यदि।
शेषे प्रसारिते यत्र स सिंहमुख ईरितः॥
पुरोमुखः पुरोभागे गोमुखस्य निरूपणे।
अधोमुखस्तु चलितो होमे दर्भस्य चालने॥
ऊर्ध्वभागे तु चलितो वैद्यपाकनिरूपणे।
उभयोः पार्श्वचलितौ पद्ममालाविधारणे॥
पुरोभागे चोर्ध्वमुखं चलितश्चुम्बनार्थके।
एवमर्थेषु युज्येत करटीकाविचक्षणैः॥

विनायकः

सिंहमुखवर्तना

नाममात्रप्रसिद्धा। कल्लिनाथः

सिंहरवः—मेलरागः

भैरवीमेलसंभूतो गान्धारेण विवर्जितः।
आरोहे तु निवर्ज्यः स्यात्पादिः सिंहरवः स्मृतः॥
सायंगेयः। अहोबिलः

—मेलरागः (हेमवतीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि प म रि ग रि स.

मञ्ज

सिंहलः—मेलरागः (हाटकाम्बरीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मञ्ज

सिंहलिकामोदा—उपाङ्गरागः

आदिकामोदिकोपाङ्गकामोदा सिंहली मता।
धैवतस्फुरिता मन्द्रमध्यमा स्यात्त्रिधैवता॥

महाभागः

—रागः

सिंहलाख्याथ कामोदा पूर्वकामोदिका समा।
इयंभिदा षड्जमन्द्रा धैवता कम्पिता भवेत्॥

हरिः

सिंहली—रागः

धैवतांशग्रहन्यासा पञ्चमेन च कम्पिता।
संपूर्णा च स्वरैस्तैः कामादी सिंहली स्मृता॥

सोमेश्वरः

सिंहलीकामोदा—प्रथमरागः

कादयस्य भवेदङ्गं कामोदा सिंहलीत्वसौ।
तल्लक्षणा धैवतांशा ममन्द्रा कम्पधैवता॥

मोक्षः

—उपाङ्गरागः

आदिकामोदिकोपाङ्गं कामोदा सिंहली मता।
भाषाङ्गसिंहली कामोदिकातुल्या विलोक्यताम्॥

कुम्भः

—रागः

कामोदासिंहली भाल्या तथैवोपाङ्गिका मता।

मदनः

सिंहलीलः—देशीतालः

सिंहलीले तु विज्ञेयं लघ्वोर्मध्ये गुरुद्वयम्।
। S S । वेमः

सिंहलीले विधातव्यं लघ्वाद्यन्तद्रुतत्रयम्।
। ० ० ० । स रि ग म प जगः

लघ्वन्ये द्रुत्रयं सिंहलीलः।

। ० ० ० । शार्ङ्गः

बातुगधुगिधिद्धि। सुधा

—प्रबन्धः

स्वरैः पाटैश्च विरुदैः तेन कार्यो न विद्यते।
सिंहलीलेन तालेन सिंहलील इहोच्यते॥

पण्डितमण्डली

कीर्तितं सिंहलीलोऽथ बिरुदस्वरपाटकैः।
सिंहलीलेन तालेन युतस्त्यात्सिंहलीलकः ॥

हरिपालः

न्यैः पाटैश्च बिरुदैः तेनकैर्यन्निबध्य ।।
तालेन सिंहलीलेन सिंहलीलस्ससम्मतः ॥

जगमल्लः

सिंहलीला—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म ध नि स.
(अव) स नि ध प म प म ग रि स.

मञ्ज

—रागः
पूर्वोक्तलक्षणोपेता समन्द्रा तेन कम्पिता ।
कामोदा सिंहलीलेयं ख्याता कर्णाटमण्डले ॥

जगदेकः

पूर्वोक्तेति कामोदालक्षणं सूचयति ।

सिंहलेखा—अष्टाक्षरवृत्तम्
रजगगाः । भरतः

सिंहवराली—मेलरागः (मायामालवगौलमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म रि ग रि स.

मञ्ज

सिंहविक्रमः—देशीतालः
सिंहविक्रमताले गत्रयं लपलगाश्च पः ।
ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ वेमः

सिंहविक्रान्तं पश्यत।

—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग रि म प ध प नि स.
(अव) स नि ध प म म रि स.

मञ्ज

—प्रबन्धः
सिंहविक्रमनामाथ पदैः पाटैश्च संयुतः।
सिंहविक्रमतालेन गेया गनेम वा बुधैः ॥
प्रयेन वा तथाभोगः पदैरन्यैः प्रकल्प्यते।
न्यासः पाटैर्विधातव्य इति स्यात्सिंहविक्रमः ॥

हरिपालः

आदितालेन संयोज्यो यत्र खण्डचतुष्टयम् ।
पदपाटाष्टकाद्रैयः सिंहविक्रान्तसंज्ञकः ॥
सानुप्रासपदद्वन्द्वखण्डमेकं प्रगीयते ।
पदान्ते पाटविन्यासैः सिंहविक्रान्तसंज्ञके ॥

सोमेश्वरः

सिंहविक्रान्तः—देशीतालः
सिंहविक्रान्तताले तु गाख्यो लपला गपै ।
ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ वेमः

अयमेवसिंहविक्रमः।

—प्रबन्धः
अस्य तालचतुष्टऽपि मात्रताल प्रकीर्तितः ।
पदान्यष्ट तथापाटाः आभोगस्तु पदान्तरैः ।
न्यासस्तालद्विमानेन सिंहविक्रान्त ईरितः ॥

हरिपालः

सिंहविक्रीडितम्—करणम्
अलातांघ्रिपुरः कुर्यादूर्णनाभमपि द्रुतम् ।
यद्याक्रान्तरमप्येवं सिंहविक्रीडितं तदा ॥
विषयोऽस्य विनिर्दिष्टो रौद्रप्रायः परिक्रमः ।
तुल्यकालौ करावत्र स्यातां कैश्चिधरे मते ॥

ज्यायनः

पुरस्कृत्वाऽलातपादं यत्र हन्तुमिवोद्यतः ।
पाणिस्तथापराङ्गं स्यात् सिंहविक्रीडितं तदा ॥
रौद्रगत्यामिदं प्रोक्तं सुतविद्याविशारदैः ॥

अशोकः

ऊर्णनाभस्थाने" च पेटवत्कृतोहस्तः " इति कुम्भः पठति ।

सिंहविक्रीडितः—देशीतालः
सिंहविक्रीडिते ताले लप्लुतो गलपास्ततः ।
गलगाः पलपाश्चेति क्रमेण परिकीर्तिताः ॥
। ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ वेमः

द्वौलघू पलगौ पश्च सिंहविक्रीडिते लपौ ।,

जगदेकः

सिंहविक्रीडितःपुनः। लपौगपौपगौ लाद्रःपलेपिश्च ।
। ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ शार्ङ्गः

सिंहविक्रीडिते ताले लोलुगो यगणात्पुनः ।

सिंहसूनुः—देशीतालः
सिंहसूनु लगौ लगुः ।
। ऽ ऽ । ऽ मदनः
गुसंज्ञो गुरुः ।

सिंहहस्तः
सिंहराशौ विधेयस्स्यात् करस्सिंहमुखाभिधः ।
अपवेष्टितरूपेण ज्ञेयो नक्षत्रवेदिभिः ॥ शृङ्गारः

सिंहाकर्षितम्—करणम्
वृश्चिकं चरणं कृत्वा मणिबन्धनिकुञ्चितौ ।
स्वस्तिकेन समायुक्तौ पद्मकोशौ यदा करौ ॥
विदध्यादूर्णनाभौ वा वर्तनावशतः पुनः ।
अपसार्य क्रियामेतां कुर्यादङ्गान्तरं तथा ॥
सिंहाकर्षितमाख्यातं सिंहव्याघ्रादिदर्शने ।
आवेष्ट्य स्पन्दितां चारीमञ्चितौ मकरौ करौ ।
अत्र कीर्तिधरो भट्टतण्डुर्नूपुरपादिकाम् ॥ ज्यायनः

सिंहाक्रान्ता—ध्रुवावृत्तम्
दीर्घाण्यादौ यदि चरणे चत्वारि स्युर्निधनमपि ।
प्रोक्ता नाम्ना तत इह सा सिंहाक्रान्ता खलु सुदती ॥
चत्वारो लघवः पूर्वं चत्वारोऽथ द्रुतास्ततः ।
गुरुरन्ते भवत्येषा सिंहाक्रान्ता तु युग्मजा ॥
मध्यमोत्तमपात्राणां समरारंभकर्मणि ।
टक्करागेण गातव्या सिंहाक्रान्ता ध्रुवा सदा ।
आकम्पन्तो धरणितलं—आकंपयन् धरणितलम् । नान्यः

सिंहालितम्—देशीतालः
सिंहालिते विधातव्यं लघ्वाद्यन्तं द्रुतद्वयम् ।
। ० ० । नन्दी

सिंहावलोकनम्
तन्त्रीस्फोटनेऽङ्गुलिचमत्कारः ।
एकस्थानापसर्पणम् ।

सिंही—गतिः
पादाग्राभ्यां भुवि स्थित्वा पुर उत्प्लुत्य वेगतः ।
कराभ्यां शिखरं धृत्वा भवेत्सिंहीगतिस्तदा ॥ नाट्यदर्पणे

सिंहेन्द्रमध्यमः—मेलकर्ता (रागः)
स रि ग ० ० ० म प ० ध ० नि स. मत्र

सिंहोन्नतः—चतुर्दशाक्षरवृत्तम्
वसन्ततिलकवृत्तमेव काश्यपा सिंहोन्नतेत्याह ।

सीत्कृतः—श्वासः
शीतक्लेशे गुह्यवायौ शब्दानुकरणेऽपि च ।
नखक्षते मृगाक्षीणां निर्दयाधरखण्डने ॥ कुम्भः

सीमन्तिनी—मेलरागः (सिंहेन्द्रमध्यममेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स प म ग रि स रि स. मत्र

सीरः—वर्णालङ्कारः
सरि, सरिग, सरिगम, (१) रिग, रिगम, रिगमप, (२) गम, गमप, गमपध, (३) मप, मपध, मपधनि (४) पध, पधनि, पधनिस (५) प्रतापसिंहः

सुकलासम्—देशीलास्याङ्गम्
विधाय चारीं लास्याङ्गपाटादीनां तु चालनम् ।
मेलनं गीतवाद्याभ्यां विदधात्यन्तरान्तरा ।
प्रतिभा नर्तकी यत्र सुकलासं तदुच्यते ॥ वेमः

सुकुमारम्
व्यायामेनाधिभिर्वापि प्रवालवदुपाश्नुते ।
ग्लानिं यदाधिकं वस्तु सुकुमारं तदुच्यते ॥ भावविवेकः

सुकुमारः—कवित्वरचनामार्गः
अम्लानप्रतिभोद्भिन्नवशब्दार्थबन्धुरः ।
अयत्नविहितस्वल्पमनोहारि विभूषणः ॥
भावस्वभावप्राधान्यन्यक्कृताहार्यकौशलः ।
रसादिपरमार्थज्ञमनस्संवादसुन्दरः ॥
अविभावितसंस्थानरामणीयकरञ्जकः ।
विधिवैदग्ध्यनिष्पन्ननिर्माणातिशयोपमः ॥
यत्किञ्चनापि वैचित्र्यं तत्सर्वं प्रतिभोद्भवम् ।
सौकुमार्यपरिस्पन्दस्यन्दि यत्र विराजते ॥
सुकुमाराभिधस्सोयं येन सत्कवयो गताः ।
मार्गेणोत्फुल्लकुसुमकाननेनेव षट्पदाः ॥ कुन्तकः

—(प्रबन्धे) नादः
वर्णेषु मूर्छनायां च यः कोमलमतः स्वनः ।
तमाह सुकुमाराख्यं कुमारसमविक्रमः ॥
कुम्भः

सुकुमारप्रयोगः
नाटके सप्रकरणे भाणो वीथ्यङ्क एव च ।
सुकुमारप्रयोगाणि मानुषेष्वाश्रितानि तु ॥
भरतः

सुकुमारा—ध्रुवावृत्तम् (षोडशाक्षरम्)
आद्यचतुर्थकसप्तममन्त्यं दशमपरे
यत्र गुरूण्यथ सा सुकुमारेत्यभिगदिता ।
मध्यमोत्तमपात्राणां विमानरथगामिनाम् ।
प्रादद्वयं कुमाराख्ये रागस्तालस्तु पूर्ववत् ॥

भभभतनगाः ।

मेहसमूहणिबद्धविदाणं जलभरिदं—
मेहसमूहनिबद्धवितानं जलभरितं

कुमुदवर्द्धाध्रुवावृत्ते उरुवत् ।
पूर्ववदिति ।

इयं कुसुमवतीत्यप्युक्ता । नान्यः

सुक्षतिः—श्रुतिः
पञ्चमस्य चतुर्थी श्रुतिः : अनूपः

सुखकेसरी—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म ध नि स ·
(अव) स नि ध प ध म ग रि स नि ध नि स .
मञ्ज

सुखा—मूर्छना
नन्द्यावर्ते षष्ठी मूर्छना ।
मूर्छनां धैवतो याति नन्द्यावर्ते यदा तदा ।
ग्रामे सुखा सुविज्ञेया मूर्छना यमिनां प्रिया ॥
मृगकुलप्रिया । पण्डितमण्डली । वादिमत्तगजाङ्कुशे

सुगतिः चारी
यत्राङ्घ्रिर्दक्षिणो यत्र तालमात्रं प्रसार्यते ।
मुहुस्सव्यापसर्पी च वामः सा सुगतिर्मता ॥
नाममल्लः

सुगन्धमारुतम्—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म नि ध म प ध नि स ·
(अव) स नि ध प म ग म प ग रि स . मञ्ज

सुघोषणी—मेलरागः (नवनीतमेलजन्यः)
(आ) स रि स म प ध नि ध स .
(अव) स ध नि प म ग म स . मञ्ज

सुचरित्रम्—मेलकर्ता
स रि ग ० ० म प ० ध नि स .

सुजनप्रिया—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स .
(अव) स ध नि प म ग म रि ग रि स . मञ्ज

सुदर्शनः—नृत्तबन्धः
अत्राष्टौ पङ्क्तयः कार्याः त्रिभिरष्टाभिरेव च ।
चतुष्षष्टिश्च मिलिताः नर्तक्यः परिकीर्तिताः ॥
तत्र मध्ये भ्रमीमेव कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।
विहाय कोणपात्राणि चत्वार्यष्टौ च लासिकाः ॥
कैवारक्रमयोगेन खेलन्त्यालोलकालकाः ।
एवं मण्डलमेकस्थमथ मध्ये तु मण्डले ॥
चतस्रःकोणगास्त्यक्त्वा क्रमात्पात्राणि षोडश ।
चक्रक्रमेण खेलन्ति चक्रवाकोपमास्तथा ॥
ततश्च मण्डले बाह्ये प्राग्वन्मध्ये च कोणगाः ।
द्वात्रिंशदथ पात्राणि चरेयुर्मण्डलक्रमात् ।
अत्र कोणगतास्सर्वाः मिथो विनिमयान्विताः ॥
कुर्वन्त्यो मण्डले बाह्ये कूजत्कङ्कणनूपुराः ।
प्रातिलोम्यानुलोम्याभ्यां पात्राणां यत्र नर्तनम् ॥
मध्यस्थपात्रयुग्मानामत्र सर्वासु पङ्क्तिषु ।
सह मध्ये चतुष्कोणक्रमाद्विनिमयो भवेत् ।
वीरनारायणेनैवं प्रोक्तो बन्धस्सुदर्शनः ॥
वेमः

—देशीतालः
द्रुतषट्कं गुरुश्चैकः कथितश्च सुदर्शने ।
० ० ० ० ० ० ऽ दामोदरः
सुदर्शने द्रुषट्कं गुः । ० ० ० ० ० ० ऽ
(द्रुषट्कं गुः—स्यात्) मदनः

—प्रबन्धः
पदैर्बिरुदतेनैश्च प्रबन्धस्स्यात्सुदर्शनः । जग-मल्लः

पदैश्च बिरुदैस्तेनैः गीयते यस्सुदर्शनः । श्रीकण्ठः

सुदर्शनम्—करणम्

स्थानकं पार्ष्णिविद्धं स्यादङ्गुलीपृष्ठसञ्चरौ ।
पादौ कुट्टनसंयुक्तौ पक्षवञ्चितकौ करौ ।
चक्रभ्रमर्या सहितं देहश्चेत्तत्सुदर्शनम् ॥ हरिपालः

सुधाकलशः

सङ्गीतोपनिषत्सारः, सङ्गीतोपनिषत्सारोद्धारः, एतौ द्वौ अनेन कृतौ । राजशेखरगुरोः जैनाचार्यस्यायं शिष्यः ।

सुधातुमान्—देशीतालः

सुधातुमान् गलौपश्च ।
ऽ । । ऽ̇ लक्ष्मणः

सुधाब्धिः—संगीतग्रन्थः

अयमशोकमल्लेन स्मृतः ।

सुधामनोहरी—(धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग म ग रि म प ध नि स.
(अव) स नि ध प ध नि म ग रि स. मल

सुनन्दा—ध्रुवावृत्तम्

त्रीण्यादौ यदि स्युरन्ते द्वे च दीर्घे ।
ज्ञेया सा विधिज्ञैः नाम्नावै सुनन्दा ॥

एदे गज्जमाणा—एते गर्जमानाः ।

मध्यमाधमपात्राणां स्त्रीणां चैव विशेषतः ।
ताळः पादाक्षरेण स्यात्ककुभेन भयानके ॥ नाट्यः

सुन्दरः—गीतालङ्कारः (मल्लभेदः)

द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं ताले त्रिपुटसंज्ञके ।
सुन्दरो गीयते तेन वीरे चाप्यद्भुते रसे ॥ सङ्गीतसारः

—देशीतालः

मद्वयं सुन्दरः प्रोक्तो ।
ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ कुम्भः

—वर्णालङ्कारः

द्विर्गीत्वादिस्वरयुगं पुनः क्षिप्तस्वरत्रयम् ।
गीयते यत्र तद्विद्भिः सुन्दरः स निगद्यते ॥

यथा—सरिसरिसरिग इत्याद्यारोहः । व्युत्क्रमस्तु गरिगरिगरिस इति अवरोहश्च आरोहावरोहौ च सुन्दरः । त्रिपुटतालानुगतत्वादलङ्कारत्वम् । संगीतचरणिः

सुन्दरम्—करणम्

उद्वेष्टितः क्रियापूर्वं कर्णक्षेत्रेऽलपल्लवौ ।
अन्योन्यपार्श्वसंयुक्तावुत्तानौ वलितं वपुः ।
शिरस्त्वपार्श्ववलितं सुन्दरं केतुदर्शने ॥ देवणः

वामपादस्थितान्यस्तु कुञ्चिते जानुमस्तके ।
हस्तौ च चतुरौ सम्यगाक्षीनौ पार्श्ववेशिनौ ।
भवेतां यत्र करणे सुन्दरं तदुदाहृतम् ॥ हरिपालः

सुन्दरघनम्—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प नि स.
(अव) स नि ध प म रि स. मल

सुन्दराम्बुधिः—मेलरागः (कामवर्धिनीमेलजन्यः)

(आ) स रि प ध नि स.
(अव) स ध म ग रि ग स. मल

सुन्दरी—ग्रीवा

तिर्यक् चञ्चलिता ग्रीवा सुन्दरीति निगद्यते ।
स्नेहारम्भे तथा यत्ने सम्यगर्थे च विस्मृते ।
सरसत्वेऽनुमोदे च सा ग्रीवा सुन्दरी मता ॥ नन्दी

सुपुष्टा—श्रुतिः

तारपञ्चमस्य चतुर्थी श्रुतिः । पार्श्वदेवः

सुप्तम्—व्यभिचारिभावः

निद्राभिभवः सुप्तम् । इन्द्रियविषयोपगमरमोहनक्षितितलशयनप्रसारणानुकर्षणादयो विभावाः । उच्छ्वासितसन्नगात्राक्षिनिमीलनसर्वेन्द्रियसम्मोहनोत्स्वप्नायितादिभिरभिनयेत् । भरतः

इदं मातृगुप्तसर्वेश्वरादिभिः व्यभिचारित्वेन नोक्तम् । मातृगुप्तस्तु सुप्तस्थाने शौचमाह । शौचलक्षणमन्यत्रोच्यते । विभ्रम इति सर्वेश्वर आह ।

सुप्तिः—चित्ताभिनयः

उद्रेक एव निद्रायास्सुप्तिस्स्यात् ।
ऊर्ध्वभागे पताकौ द्वौ बद्धौ तु तदनन्तरम् ॥

शिरसः पार्श्वभागे तु पताकस्तु स्थितो यदि ।
सुप्तिभावे दर्शयन्ति भरतागमवेदिनः ॥ विनायकः

सुप्रकेतनः—(सूर्यकान्तमेलजन्यः)
(आ) स रि ग प नि स.
(अव) स नि ध प ग रि स. मञ्ज

सुप्रतिष्ठा—ध्रुवावृत्तम्
चतुरक्षरा। भगणगुरू। हंसवहू (छाया) हंसवधूः। विनियोगस्तु प्रतिष्ठावत्। नान्यः

सुप्रभा—प्राकृते मात्रावृत्तम्
चतुर्मात्रिकः पञ्चमात्रिकः द्वौ चतुर्मात्रिकौ।
लः गः विरहाङ्कः

—श्रुतिः
षड्जस्य चतुर्थी श्रुतिः।

सुप्रसन्ना—श्रुतिः
मन्द्रनिषादप्रथमा श्रुतिः। पण्डितमण्डली

सुबला—मूर्छना
नन्द्यावर्ते सप्तमी मूर्छना।
सम्मूर्छेति स्वरश्चान्त्यो यदा स्यात्सुबला तदा।
मृगाणां वल्लभा नित्यं तथा विरहिणामपि॥ वादिमत्तः

अस्या बलेति नाम नारदशिक्षायां दृश्यते। आलेपेति नान्यदेवः नाम आह।

सुभगम्
यथा च लक्षणस्थानैः श्लाघ्यैरवयवैर्युतम्।
सुन्दरं तैस्तु संभूतशोभं सुभगमुच्यते॥ भावविवेकः

सुभगा—श्रुतिः
निषादस्य द्वितीया श्रुतिः। मण्डलीमते तारनिषादस्यैव।

सुभद्रः—ग्रामः
ग्रामशब्दे द्रष्टव्यम्।

सुभद्रा—ध्रुवावृत्तम् (सप्ताक्षरम्)
द्वितीयं च चतुर्थं च अन्त्योपान्त्ये तथैव च।
यत्र पादे तु दीर्घाणि उष्णिक् सातु त्रिलम्बिता॥
विलम्बितेति सुभद्राया नामान्तरम्।
वणंमि सुकरुक्के—वने शुष्कवृक्षे। जरगाः। भरतः

सुभाण्डीरागध्यानम्
शिरोप्रविन्यस्तसुवर्णकुम्भां सव्येच हस्ते गजपुष्पमालाम्।
द्वितीयहस्तेन सखीं गृहीतां सदाभजेऽहंमनसासुभाण्डीम्॥ रागसागरः

सुमङ्गला—प्राकृते मात्रावृत्तम्
चतुर्मात्रिकाः चत्वारो गणाः गः विरहाङ्कः

सुमनाः—प्राकृते मात्रावृत्तम्
चतुर्मात्रा गणास्त्रयः एको गुरुः।
ललगस्य गगस्य च न प्रवेशः॥
4+4+4+ग= विरहाङ्कः

सुमनोज्वली—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि ग प ध म ध प नि स.
(अव) स नि ध प ग रि स. मञ्ज

सुमुखः—देशीतालः
सुमुखेति विरामान्त द्रुतद्वन्द्वाल्लगौ लपौ।
० ० । ऽ । ऽ । ऽ́ लक्ष्मणः

सुमुखी—प्राकृते द्विपदी
विषमा—द्वौ चतुर्मात्रिकौ गः।
समा — द्वौ चतुर्मात्रिकौ यः॥ विरहाङ्कः

—श्रुतिः
षड्जतृतीया श्रुतिः। जगमल्लः

सुमैत्री—मूर्छना
जीमूतग्रामे षष्ठी मूर्छना।
धैवतस्य प्रमूर्छत्वाज्जीमूताख्ये प्रजायते।
सुमैत्री मूर्छना नाम ज्ञेया मित्रसमागमे॥ वादिमत्तः

सुमोहनम्—नृत्तकरणम्
आक्रान्ते स्थितिःपूर्वं शिरस्तु परिवाहितम्।
स्निग्धा दृष्टिस्तदा प्रोक्ता त्रिपताकस्तु दक्षिणः॥
वामस्तत्रिपताकस्याचारीप्रोक्ता सुमोहना।
एवमङ्गान्तरे यत्र करणं स्यात्सुमोहनम्॥ नन्दी

सुरकेतकी—मेलरागः (षण्मुखप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध म ग रि स.
मल

सुरटारागध्यानम्
तुम्बुरुवीणाहस्तां शम्बररिपुसन्निभे समासीनाम्।
सुरटां स्वरगुणसुरटां कवचोष्णीषकधारिणीं स्मरामि॥
रागसागरः

सुरटी—मेलरागः (काम्भोजीमेलजोऽग्ररागः)
सुरटीराग आरोहे त्यागधैवतवर्जनम्।
त्यागो गान्धारः।
परमेश्वरः

—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि ध प म ग प म रि स.
मल

सुरतलीलः—प्रबन्धः
पदेपदे भवेद्रागस्तालस्त्वान्यः पदे पदे।
यदान्ते स्वरपाटाभ्यां गेयस्सुरतलीलकः॥
सोमेश्वरः

सुरतारम्भचन्द्रहासः—सूडप्रबन्धः
जयमङ्गलतालेन पद्यैः शृङ्गारनिर्भरम्।
गीत्वा पाटाःस्वरास्तेनारच्यन्ते यत्र रूपके॥
देवशाखाभिधे रागे सुरतारम्भनामतः।
चन्द्रहासप्रबन्धोऽयं प्रीतिकृत्कमलापतेः॥
कुम्भः

सुरदयिता—ध्रुवावृत्तम्
आद्यचतुर्थे परनिधने यत्र गुरूणि प्रति चरणम्।
गीतविधाने भवति हि सा पङ्क्तिकृता वै सुरदयिता।
हंसजुवानो परिभविद्रो—हंसयुवा परिभ्रमति॥
भरतः

सुरभिः—देशीतालः
सुरभिः कथ्यते धनाः। चतुर्भिर्लघुभिर्मिश्रैः।
ऽऽऽऽ।।।।
लक्ष्मणः

सुरभिप्रिया—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग प नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.
मल

सुरभिमुखी—ध्रुवावृत्तम्
आद्ये चतुर्थदशमाष्टमस्तथान्त्ये च यत्र गुरुचरणे।
एकादशाक्षरगते च सा प्रकृत्याश्रयाद्धि सुरभिमुखी॥
पच्चूसकालसुहसीदलेण फुल्लारविंदसुरभिमुही।
प्रत्यूषकालसुखशीतलेन फुल्लारविंदसुरभिमुखी॥
भरतः

ध्रुवायथाक्षरस्थाने तालदेशस्तु पूर्ववत्।
हिन्दोले सुरभिमुखी नायकानां प्रवेशजे॥
नान्यः

सुरवराली—मेलरागः (शुभपन्तुवरालीमेलजन्यः)
(आ) स रि म प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.
मल

सुरवसैन्धवं—मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि म ग म प नि ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.
मल

सुरालयः—मेलरागः
गौरीमेलसमुद्भूतो धैवतस्वरवर्जितः।
आरोहणे रिहीनः स्यान्निषादादिः सुरालयः॥
सायंगेयः।
अहोबिलः

सुरुली—सुषिरवाद्यम्
हस्तद्वयाधिका दीर्घा तारस्त्रचतुष्टया।
मुखरन्ध्रेण संयुक्ता सुरुली श्रुतिशोभना॥
अस्या मुरलीति नामान्तरम्।
सोमेश्वरः

सुरेश्वरः—मेलरागः (ऋषभप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि ग प ध नि स.
(अव) स नि ध प म प ग रि स.
मल

सुललिता—श्रुतिः
तारगान्धारस्य प्रथमा श्रुतिः।
पार्श्वदेवः

—ध्रुवावृत्तम्
आद्यचतुर्थे च त्वन्त्यमुपान्त्यं च यत्र गुरूणि स्युः।
सुललिता ज्ञेया— पेछसि सब्भावं। प्रेक्षसि सद्भावम्।
भरतः

सुवक्त्रा—मूर्छना
अस्याः सुमुखीति नाम नारदशिक्षायां दृश्यते।
गान्धारमूर्छनादेव सुवक्त्रा मूर्छना भवेत्।
सर्वपापहरा सा तु प्रगीता हरसन्निधौ॥
(नन्द्यावर्तग्रामे तृतीया मूर्छना)
आदिभरतगजाङ्कुशः
इयं नागवल्लभा (पण्डितमण्डली)

सुवदना—विंशत्यक्षरवृत्तम्

मरभनयभलगाः । भरतः

सुवर्णनाटरागध्यानम्

हारी गौरोऽरुणदृक् हिमसितवसनोऽच्छपाटलोष्णीषः ।
छायानाटवराम्यः सुवर्णनाटो भटो रसिकः ॥

छायानाट इति नामान्तरम् । सोमनाथः

सुवर्णाङ्गी—मेळकर्ता (रागः)

स रि ग म प ध नि स. मज

सुवसन्तकः—सङ्गीतशृङ्गाराङ्गम्

सन्तापकारको दिवसः । भोजः

सुषिरम्

सुषिशब्दान्मत्वनिप्प्रत्यये सति जायते ।

सुषिरं नाम—

सुषिरमेकमाकाशं तद्गुणश्शब्द उच्यते ।
आकाशवासी पवनो व्यञ्जकश्शब्दसंहतेः ॥
पवनेनाहते रन्ध्रे सुषिराणां ततस्ततः ।
स्वरपाटात्मकाश्शब्दाः व्यक्तिमायान्ति सर्वशः ॥

नान्यः

सुषिरवाद्यानि

वेंशः पावः पाविकाथो मुरली मधुकर्यथ ।
काहला तुण्डकिन्यौ च भुक्का शृङ्गमतः परम् ।
शङ्खादेश्च सुषिरवाद्यभेदाः समीरिताः ॥ कुम्भः

भेदाः सुषिरवाद्यस्य वंशः पावश्च पाविका ।
मुरली मधुकर्याख्या ततोऽसक्ता च काहला ।
तथा तुण्डुकिनी शङ्खा शृङ्गश्चेत्यथ लक्षणम् ॥ वेमः

वंशः पावः पावकी च बुक्का शृङ्गोऽथ शृङ्गिका ।
सिंहनादश्च शङ्खाद्याः सुषिरस्य भिदा मताः ॥

हम्मीरः

वंशः पावः पाविका च मुरली मधुकर्यपि ।
वक्का शङ्खं तित्तिरी च शृङ्गं च काहलादयः ॥

श्रीकण्ठः

सुषिरवाद्योत्पत्तिः

पूर्वं किल निजोद्याने क्रीडासक्तः शचीपतिः ।
अश्रौषीच्छ्रुतिसंह्लादनिदानं मधुरस्वरम् ॥

ततो वदनमुन्नम्य चलन्नयननीरजैः ।
कुर्वन्नपूर्वमाकाशकासारं विस्मितस्तदा ॥
एतदोद्यानमुद्दामपिकस्वरमनोहरम् ।
पुष्पन्धयैर्मदेनान्धैरन्धकारीकृतद्रुमम् ॥

विकासिकुसुमोत्पीडचूडाभातरुसञ्चयम् ।
प्रसरन्मधुनिष्यन्दसारिणीभिर्विभूषितम् ॥
परागपटलोद्भासिसिकतालङ्कृतानिलम् ।
चलन्मलयशैलेन्द्रमन्दमारुतवत्स्थितम् ॥

तत्रापश्यदसावेकदेशे वंशाननेकशः ।
पवनापूरितैरन्ध्रैः स्वरपाटान् पटुध्वनीन् ॥
तेषामाकर्ण्य वेणूनां......मर्मदध्वनीन् ।
हर्षाश्चर्यरसावेशः प्रोवाचाहूय गायनान् ॥
शृणुध्वं मधुरस्निग्धमुच्चरत्स्वरमण्डलम् ।
कारयध्वं तु तस्याङ्गान्गान्धर्वस्याखिलस्य च ॥
क्रियतां सुषिरातोद्यमिदमद्य मनोहरम् ।
हरप्रीतिकरं सर्वं सुपर्वश्रवणामृतम् ॥
ततस्तुम्बुरुमुख्यैश्च गन्धर्वपतिभिस्तदा ।
अकारि सुषिरातोद्यमुत्पाटस्वरकारकम् ॥
ततः शब्दादिभिः पाटान्स्वरान्वंशादिभिस्तथा ।
अनुकृत्याभ्यगायुस्ते सन्ततानन्दनिर्भरम् ॥
तेषां गीतरसास्वादमुदितश्च शचीपतिः ।
प्रादात्तदा......तान् मनः प्रीतिकरानथ ॥
एवमेतत्पुरावृत्तं सुषिरातोद्यमुत्तमम् ।
प्रवर्तितं च मर्त्येऽस्मिन्मुनिभिर्भरतादिभिः ॥

नान्यः

सुषिरातोद्यम्

वंशशब्दे द्रष्टव्यम् ।

सुषिरोत्पत्तिः

पूर्वं किल निजोद्याने क्रीडासक्तः शचीपतिः ।
अश्रौषीच्छ्रुतिसंह्लादनिदानं मधुरस्वरम् ॥

ततो वदनमुन्नम्य चलन्नयननीरजैः ।
कुर्वन्नपूर्वमाकाशकासारं विस्मितस्तदा ॥

एतदोद्यानमुद्दामपिकस्वरमनोहरम् ।
पुष्पन्धयैर्मदेनान्धैरन्धकारीकृतद्रुमम् ॥

विकासिकुसुमोत्पीडचूडाभतरुसञ्चयम् ।
प्रसरन्मधुनिष्यन्दसारिणीभिर्विभूषितम् ॥

परागपटलोद्भासिसिकतालङ्कृताननम् ।
चलन्मलयशैलेन्द्रमन्दमारुतवीजितम् ॥
तत्रापश्यदसावेकदेशे वंशाननेकशः ।
पवनापूरितैरन्ध्रैः स्वरपाटान्पटुध्वनीन् ॥
तेषामाकर्ण्य वेणूनां कुर्वतां मर्मरध्वनीन् ।
हर्षात् कर्णरसादत्र प्रोवाचाहूय गायमान् ॥
शृणुध्वं मधुरस्निग्धसुस्वरत्स्वरमण्डलम् ।
क्रियतां सुषिरातोद्यमिदमद्य मनोहरम् ॥
हरप्रीतिकरं सर्वं सुपर्वश्रवणामृतम् ।
ततस्तुम्बुरुमुख्यैश्च गन्धर्वपतिभिस्तदा ॥
अकारि सुषिरातोद्यमुत्पाटस्वरकारकम् ।
ततः शब्दादिभिः पाटान्स्वरान्वंशादिभिस्तदा ॥
अनुकृत्याभ्यगायुस्ते सन्ततानन्दनिर्भरम् ।
तेषां गीतरसास्वादमुदितश्च शचीपतिः ।
प्रादात्तदा..........मनः प्रीतिकरानथ ॥

मान्यः

सुषुम्ना—श्रुतिः
मन्द्रर्षभस्य तृतीया श्रुतिः । पण्डितमण्डली

सुसन्धिः—देशीलास्याङ्गम्
तालात्तालान्तरस्यापि वाद्याद्वाद्यान्तरस्य च ।
यथा तद्दृश्यते सन्धिः तथैव यदि नर्तकी ॥
नर्तनं कुरुते यत्र सुसन्धिस्सोऽभिधीयते ।

वेमः

भाण्डवाद्यात्पृथक् भाण्डवाद्यप्राप्ति विचक्षणम् ।
तालात्तालान्तरप्राप्तौ यथा सन्धिर्न लक्ष्यते ।
तथा चेन्नर्तकी नृत्येत्सुसन्धिस्सोऽभिधीयते ॥

ज्यायनः

सुस्निग्धा—श्रुतिः
तारर्षभस्य द्वितीया श्रुतिः ।

पार्श्वदेवः

सुस्वरा—श्रुतिः
धैवतस्य प्रथमा श्रुतिः । मण्डलीमते तारपञ्चमस्य चतुर्थी श्रुतिः ।

सोमः

सूकरः—स्वरजातिः
पञ्चाशद्भिश्चतुर्भिश्च स्वरैस्सूकर उच्यते ।

कोहलमतम्

सूकरसत्त्वा—स्त्री
दीर्घपृष्ठोदरमुखी रोमशाङ्गी बलान्विता ।
सुसंक्षिप्तललाटा च कन्दमूलफलप्रिया ॥
कृष्णादंष्ट्रोत्कटमुखी पीवरोरुशिरोरुहा ।
हीनाचारा बहुपत्या सौकरं सत्त्वमाश्रिता ॥

भरतः

सूक्ष्मः—रसगतिः
आलम्बनगुणस्थैर्यात्संस्कारस्यानुवर्तनात् ।
अनुयाति विहीनो यः स सूक्ष्म इति कथ्यते ॥

शारदातनयः

सूक्ष्मा—श्रुतिः
तारपञ्चमस्य द्वितीया श्रुतिः । पार्श्वदेवः

सूचकाभिनयः
प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा लोके स्थावरजङ्गमम् ।
हस्तैर्वा पादभेदैर्वा विना सम्भाषणादिकम् ।
संसूचितं जनैर्नाम्ना सूचकाभिनयो मतः ॥

शृङ्गारः

सूची—करणम्
कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य स्थापयेद्भूमिमस्पृशन् ।
तद्दिक्कः खटको हस्तो वक्षसि स्यात्तथा परः ॥
शिरः क्षेपेऽलपद्मश्च तथैवाङ्गान्तरं क्रमात् ।
करणं सूचिसंज्ञं तद्विदितं विस्मये विदा ॥

कुम्भः

—चारी
जङ्घाकुञ्चितपादस्य समुत्क्षिप्य प्रसार्य च ।
जान्वन्तमूरुपर्यन्तमपि वा धरणीतले ।
अग्रेण पातयेत्पादं यत्र सूची भवेदसौ ॥

वेमः

—देशीचारी
एकस्य चरणस्योरुपृष्ठपार्श्वेन संस्पृशन् ।
तीक्ष्णाङ्गुष्ठाग्रविन्यासात् सूची भवे-
दुच्यते ॥

वेमः

—करव्यापारः
स एव सूचीसंज्ञः स्याद्वाविवाक्योपजीवकः ।

कुम्भः

—देशीमण्डलम्

स्थित्वा पादाग्रयुग्मेन जानुनैकेन पार्श्वतः ।
संस्पृष्टोद्वृत्ते पार्श्वे सूचीमण्डलमीरितम् ॥

नाट्यदर्पणे

—पादः

उत्क्षिप्तपार्ष्णिभागस्सन् अङ्गुष्ठाग्रेण संस्थितः ।
दक्षिणश्चरणो यत्र वामस्स्वाभाविकस्थितः ।
असौ सूची प्रयोगोऽस्य दृष्टो नूपुरबन्धने ॥

विप्रदासः

नृत्ते विलासावस्थितावपि ।

ज्यायनः

तुङ्गवस्तु समाकर्षे मुखचुम्बिजले भवेत् ।

सोमेश्वरः

सूचीग्रहणकला—कला

तत्र पूर्वरचनिका

अञ्जनग्रहणेनापि यन्मुहूर्ते न वीक्ष्यते ।
लोचनं जगतां सारं किं पुनस्सूचिकाग्रहे ॥

निधाय पाणी भुवि यत्र कृत्वा
प्रग्राह्वनोत्क्षिप्तवदा मुखाग्रे ।
वेत्रेण गृह्णाति धरानिषण्णा
सूची स सूचीग्रह एष उक्तः ॥

नाममल्लः

सूचीमुखः—हस्तः

ऊर्ध्वं प्रसारिता यत्र खटकामुखतर्जनी ।
हस्तस्सूचीमुखस्तस्यार्दभिनयमिहोच्यते ॥

शङ्खे चक्राभिधे कुम्भकारोपकरणे तथा ।
रथाङ्गे जनसंघाते भ्रमन्ती तर्जनी भवेत् ॥

ऊर्ध्ववक्राधोमुखी च निजपार्श्वगता तथा ।
पार्श्वान्तराश्रिता पार्श्वे आयन्ती च क्रमाद्भवेत् ॥

पताकायां भवेदूर्ध्वा साधुवादे च दोलिता ।
चलते तर्जनी चेर्ध्वा नासाग्रस्था भ्रासवीक्षणे ॥

अ...पाके पार्श्वयुक्ते संयुक्ते विग्रहे पुनः ।
वियुक्ते तिस्तिरी च्ये शार्ङ्गदेवेन कीर्तिता ॥

शार्ङ्गः

सूचीवक्रः—हस्तः

तर्जनी वक्रिता चैव सूचीवक्रो विधीयते ।
पार्श्वभागे तु यो हस्तः तिंत्रिणीफलदर्शने ॥

पिककाकबकादीनां पक्षिणां च निरूपणे ।
नासापार्श्वे तु यो हस्तः नासिकाभरणे स्मृतः ॥

कर्णस्थले तु यो हस्तः कर्णभूषणदर्शने ।
पुरोमुखः पुरोभागे चोष्ट्रस्य मुखदर्शने ।
सूचीवक्राख्यहस्तस्य विनियोगो नियुज्यते ॥

विनायकः

सूचीवक्रस्वस्तिकहस्तः

करद्वयेन सूच्याख्यौ किञ्चिद्वक्रौ च संयुतौ ।
सूचीवक्रस्वस्तिकाख्यो भरतादिभिरुच्यते ॥

भ्रयुग्मस्थानके बध्वा सूचीवक्राख्यस्वस्तिकम् ।
भूयुग्मार्थं दर्शयन्ति भरतार्णववेदिनः ॥

विनायकः

सूचीविद्धः—अङ्गहारः

अर्धसूची विक्षिप्तावर्तनिकुट्टकोरूवृत्ताक्षिप्तोरोमण्डलकरिहस्तकटिछिन्नानां नवानां करणानां क्रमात्प्रयोगे सूचीविद्धाङ्गहारः ।

शार्ङ्गः

सूचीविद्धम्—करणम्

सूचीपादोऽन्यपार्ष्णिस्थः वक्षःस्थःखटकामुखः ।
पक्षवञ्चितकोऽन्योऽर्धचन्द्रो वा कटिमाश्रितः ॥
हस्तस्याग्रम चिन्तादौ सूचीविद्धं तदिष्यते ।

ज्यायनः

सूचीविद्धं तदाश्लिष्टं अन्यासक्तस्वनायकम् ।
सखीमुखात्तदा श्रुत्वा स्थितायां विनियोजयेत् ॥

लक्ष्मणः

—मण्डलम्

वामस्तु चरणस्सूची भ्रमरी चाथ दक्षिणः ।
पार्श्वक्रान्तां तु वामाङ्घ्रिरतिक्रान्तां ततःपरम् ॥

दक्षिणोऽङ्घ्रिस्तथा सूचीमन्योपक्रान्तचारिकाम् ।
पार्श्वक्रान्तां दक्षिणस्तु चरणः कुरुते यदा ।
तदा तु सूचीविद्धाख्यं मण्डलं तद्विदो विदुः ॥

विप्रदासेन चारीः पादाव्यत्यासेनोक्ताः ।

वेमः

सूच्यन्तरम्—उत्प्लुतिकरणम्

करणे यत्र यत्रान्ते समसूच्यादिसूचिषु ।
एकं कुर्यात्तदा तत्तत्सूच्यन्तमिति कथ्यते ॥

वेमः

आहुर्विषमखण्डादिसूचीनां चात्र केचन।
यस्य यस्य विरामे तु सूचीं रच्येत किञ्चन।
ततस्सूच्यन्तमित्युक्तं करणं नृत्तकोविदैः॥

ज्यायनः

सूच्यास्यौ—नृत्तहस्तः

संलग्नमध्यमाङ्गुष्ठौ तिर्यक्प्रसृततर्जनी।
चतुरश्राकृतिं यद्वा स्वस्तिकाकारतां गतौ।
सूच्यास्यौ सर्पशीर्षौ वा प्राहुस्सूचीमुखौ करौ॥
मध्यप्रसारिताङ्गुष्ठौ करौ भुजगशीर्षकौ।
विच्युतस्वस्तिकौ केचिदूचुस्सूचीमुखाविति॥
कृत्वा पताकौ प्रथमं व्यावृत्तपरिवर्तितौ।
यद्वा प्रसारितौ भ्रान्त्वा ततस्सूचीमुखौ करौ।
कुर्यादिति विशेषज्ञाः केचिदत्र प्रचक्षते॥

विप्रदासः

सूडप्रबन्धः

तालास्सञ्चारिका यत्र पाटादिरहिता यदि।
आद्यन्तयोः पाटवे तु युतास्ताला यदृच्छया॥
सूडमध्यप्रबन्धोऽयं ख्यातो दत्तिलसम्मतः।
ताला नवादिका यत्र बद्धाः पाटादिवर्जिताः।
सूडप्रबन्धः कथित एकरागनिवेशितः॥

कृष्णदासः

सूडादिगीतनृत्तम्

कृता वाग्गेयकारैस्तु ये गीतास्सूडतालतः।
तेषां भावानुसारेण नृत्तं स्यात्संप्रदायतः।
सूडादिगीतनृत्तं तत्कथितं पूर्वसूरिभिः॥

वेदः

सूत्कृतः—श्वासः

मशोकः

वेदनादौ सूत्कृतस्स्यात्।

सूत्कृतं वेदानादिषु। शब्दानुहरणे वक्त्रास्त्याख्ये वायौ च, इति निश्वकृतस्सूत्कृतभेदः।

कुम्भः

सूत्रकम्

तलकस्याप्यधः कटिभूषणम्।

—कण्ठभूषणम्

गुच्छग्रीवा सूत्रादितया प्रसिद्धम्।

सूत्रधारः

सूत्रं धारयतीति सूत्रधारः। सूत्रमिति प्रयोगस्यानुष्ठानं।
नर्तनीयकथासूत्रं प्रथमं येन सूच्यते।
रङ्गभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारस्स उच्यते॥

सागरः

शुभङ्करः

सूनलीला—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि ध नि स.
(अव) स नि ध प म रि ग स.

मज

सूरवाली—रागः

सूरवाली च देशाख्या मालया पहता ह्यपा।

मदनः

सूरविक्रमः—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प म ध नि स.
(अव) स नि ध म ग स.

मज

सूर्यकान्तः—मेलकर्ता (रागः)

स रि ० ० ग म ० प ० ध ० नि स.

मज

सूर्यक्रान्तः—तानः

प—लोपः — षाडवः।

म ग रि स नि ध.

कुम्भः

सूर्यप्रकाशः—प्रबन्धः

खण्डैर्द्वादशभिस्सूर्यप्रकाशः परिकीर्तितः।
रागैस्तालैः स्वरैः पाटैर्बिरुदैस्तेनकैः पदैः।
सूर्यदेवस्तवैर्युक्तो गातृनेतृविभूषितः॥

श्रीकण्ठः

सूर्यमणिः—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजन्यः)

(आ) स रि म ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मज

सूर्यहस्तः

उद्वेष्टितप्रपञ्चश्च भ्रमणात्सूचिकाकरः।
सूर्यार्थे संप्रयुज्येत कचिल्लोकेषु युज्यते॥

स्वारः

सूलु—देशीनृत्तम्

एकः समस्थितः पृष्टे द्विवितस्तिः पुरःपुरः।
सूलुस्थानकमेतत्स्यादेवं चरणरक्षणा॥

पुरतः परितो वामे पताकोऽन्यस्तु पार्श्वतः ।
दक्षिणभ्रमणात्सूलुं द्वित्रिवारं चरेत्ततः ॥

इति ध्वाडनृत्ते सूलुलक्षणम् ।

—स्थानकम्

मन्दानिलवलद्दीपशिखेवाङ्गस्य चालनम् ।
सूलुशब्देन तत्त्वज्ञैर्नटैस्तत्प्रतिपाद्यते ॥

देवेन्द्रः

सूलुपम्—देशीनृत्तम्

किन्नरीतालसंयुक्तं तेनशब्देन नर्तनम् ।
मृदङ्गादियुतं यस्मात् सूलुपं तन्निगद्यते ॥

दामोदरः

सृक्कानुगा—रसना

या जिह्वा लेढि सृक्कं सा प्रोक्ता सृक्कानुगा कपि ।
स्वादुभक्ष्ये चैव मन्ये ज्ञेया अभिनया अपि ॥

अशोकः

सेनाग्रणीः—मेलरागः (सेनावतीमेलजः)

(आ) स रि म म ध नि – स.
(अव) स ध प म ग रि – स.

मल

सेनापतिः

शीलवान्सत्यसंपन्नः त्यक्तालस्यः प्रियं वदः ।
परन्ध्रविधिज्ञश्च यात्राकालविशेषवित् ॥
अर्थशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो ह्यनुरक्तः कुलागतः ।
देशवित्कालविच्चैव भवेत्सेनापतिर्गुणैः ॥

सेनारवः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

सेनावती—मेलकर्ता (रागः)

स रि ० ग ० म ० प ध नि ० ० स.

मल

सेलुका

षड्विंशत्यङ्गुलायामा त्रिंशदङ्गुलवेष्टना ।
समाङ्गा सेलुका प्रोक्ता बीजदारुविनिर्मिता ॥
तर्जनी मात्रकं कुर्याद्वलामण्डलकं द्वे ।
दहली चर्मणानद्धद्वादशाङ्गुलविस्तृते ॥
षड्रन्ध्रे रज्जुभिर्बद्धे वामतन्त्री सुगर्भितम् ।
वामास्य वामहस्तेन सव्य कोणेन वादयेत् ॥
घिकारो दक्षिणे तुन्दे खिकारो वामवक्त्रके ।
देवतानर्तने सल्लावादनं परिकीर्तितम् ॥

सोमेश्वरः

—अवनद्धवाद्यम्

सेलुका बीजवृक्षोत्था दैर्घ्ये षट्त्रिंशदङ्गुला ।
परिधौ सन्निभा कार्या विद्वद्भिस्त्रिंशदङ्गुला ॥
समा दशाङ्गुले वक्त्रे मितचक्रा दशाङ्गुलैः ।
नद्धव्ये तद्वलीभ्यां तेऽधिकाभ्यामङ्गुलेन तु ॥
वलीजे वलयद्वन्द्वं तर्जनीस्थौल्यसंयुतम् ।
सरन्ध्रषट्कं बिभ्राणा वक्त्रयोस्तत्र रज्जुभिः ॥
रन्ध्रक्षिप्तैर्दृढं बध्वा वाद्यवादनकोविदैः ।
सेलुकावामवदने तन्त्रिकागर्भिते सति ॥
वाद्या वामकरेण स्याद्दक्षिणे वदने तथा ।
दक्षिणेन सकोणेन खिकारो वामवक्त्रगः ।
घिकारो दक्षिणे वक्त्रे मुख्यपाटविभूषिता ॥

कुम्भः

सैकतरञ्जनी—मेलरागः (वकुलाभरणमेलजन्यः)

(आ) स ग म प ध स·
(अव) स नि ध म ग रि स.

मल

सैन्धवः—मेलरागः

शुद्धमेलोद्भवः पूर्णो धैवतादिकमूर्छनः ।
आरोहे गनिवर्जस्स्याद्रागः सैन्धवनामकः ।
आम्रेडितस्वरैर्युक्तः स्फुरितेन च शोभितः ॥

अहोबिलः

शुद्धमेल इति । सर्वेस्वराः शुद्धा इत्यर्थः । आम्रेडितस्वर इति । अलङ्कारविशेषः । स्फुरितेनेति । तन्नाम्ना गमकेन । सर्वकालगेयः ।

सैन्धववराटी—उपाङ्गरागः

समन्द्रा बहुगान्धारा षड्जधैवतकम्पिता ।
वराटी सैन्धवी तद्ज्ञैः शृङ्गारे संप्रयुज्यते ॥

भट्टमाधवः

—रागः

भाषा स्यात् सैन्धवी नाम जाता मालवकैशिकात् ।
तदङ्गं गायकैर्ज्ञेया सैन्धवीयं वराटिका ॥
षड्जांशन्याससंयुक्ता समन्द्रा सपकम्पिता ।
गान्धारबहुला तज्ज्ञैः शृङ्गारे विनियुज्यते ॥

जगदेकः

व त्र सैन्धवपूर्वासौ वराटीति निगद्यते।
अंशन्यासी भवेत्षड्जाज्जाता मालवकैशिकात् ॥
षड्जमन्द्रा कम्पिता च षड्जधैवतयोस्तथा।
गान्धारस्वरभूयिष्ठा रागविद्भिरुदीर्यते ॥

हरिः

सैन्धविका—रागः

षड्जांशकग्रहन्यासा त्यक्तपञ्चमसप्तमा।
मध्यमस्वरबाहुल्या सैन्धवी कैशिकाश्रया ॥

नान्यः

नैषादस्वरसहिता पञ्चस्वरपेशला तु सैन्धविका।
मालवकैशिकजनिता सांशन्यासग्रहा भवति ॥

कश्यपः

सैन्धवी—रागः

ततस्यात्सैन्धवी नाम भिन्नषड्जसमुद्भवा।
औडुवा धैवतन्यासग्रहांशपरिशोभिता।
स्वरेण पञ्चमेनापि ऋषभेण विवर्जितः ॥
अथस्यात्सैन्धवीरागः टक्करागसमुद्भवा।
षाड्जान्ता मध्यमांशा च मन्द्रस्थानसमाश्रया।
औडुवा हीनतारासौ गान्धारे परिकीर्तिता ॥

हरिः

धैवतांशग्रहन्यासा पञ्चमर्षभवर्जिता।
गान्धारमध्यमोतारा सैन्धवी परिकीर्तिता ॥

सोमेश्वरः

अपरा सैन्धवी ख्याता शुद्धपञ्चमसंभवा।
अपन्यासग्रहांशेषु तथा षड्जस्वरात्मिका ॥
तारर्षभा षड्जमन्द्रा निषादेन विवर्जिता।
ऋषभे सैन्धवे दीप्ता सैन्धवी ख्यापिता बुधैः ॥

हरिः

पञ्चमांशग्रहन्यासा पन्यासा त्यक्तसप्तमा।
महाव्रतिकतानाद्या हृष्यकामूर्छनान्विता ॥
कम्पितैर्गमकैर्युक्ता स्वरमाधुर्यबन्धुरा।
रिषभस्वरबाहुल्या सैन्धवीत्यमिधीयते ॥

नान्यः

रिषभोत्कटेन रम्यापन्यासांशेन संयुक्ता।
त्यक्तनिषादैर्गमकैस्सैन्धविका सा सदा तु स्यात् ॥

कश्यपः

परिहीना तारमन्द्रो मन्द्रषड्जध्वनिस्तदा।
स्वरलङ्घनसंयुक्ता सैन्धवी परिकीर्तिता ॥

नान्यः

पञ्चस्वरानुगमकैस्स्वरलङ्घनयोजितैः सुसंयुक्ता।
रिपहीना सैन्धविकाभवति सदागमकरवा ॥

कश्यपः

सैन्धवी पञ्चमाज्जाता ग्रहांशन्यासपञ्चमा।
मध्याह्नादूर्ध्वतो गेया शृङ्गारे करुणेऽपि च ॥

सैन्धवी सिन्धुजेति प्रसिद्धा।

नारायणः

भिन्नषड्जस्य भाषाया सैन्धवी सैन्धवी श्रुता।
धैवतांशग्रहोपेता धैवतन्यासभूषिता।
औडुवा रिपहीना च देशीरागस्तु सैन्धवी ॥

जगदेकः

षड्जग्रहांशकन्यासा पूर्णा सैन्धविका मता।
मूर्छनोत्तरमन्द्रा च कैश्चि..... श्रया मता।
रिहीना तु भवेदित्थं रसे वीरे प्रयुज्यते ॥

दामोदरः

उपाङ्गा सैन्धवी चान्या त्रिधा षड्जसमन्विता।

मदनः

—भाषारागः

षड्जग्रहांशकन्यासा षड्जग्रामकृताश्रया।
गनिहीना पभूयिष्ठा पमन्द्रा तारपञ्चमा ॥
सर्वभावनियोगार्हा जाता मालवकैशिकात्।
औडुवा सैन्धवी भाषा कालसेनेन वर्णिता।
एतामाचष्ट संपूर्णां याष्टिको मुनिपुङ्गवः ॥

कुम्भः

— मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)

(आ) नि ध नि स रि ग म प ध नि ·
(अव) ध प म ग रि स नि ध नि स .

मञ्ज

सैन्धवीरागध्यानम्

षड्जग्रहांशकन्यासा पूर्णा सैन्धविका मता।
मूर्छनोत्तरमन्द्राद्या कैश्चित् षड्जश्रया मता।
रिहीना तु भवेदित्थं रसे वीरे प्रयुज्यते ॥

त्रिशूलपाणिः शिवभक्तरक्ता रक्ताम्बरा धारितबन्धुजीवा।
प्रचण्डकोपा रसवीरयुक्ता सा सैन्धवी भैरवरागिणीयम् ॥

दामोदरः

उन्नतनुस्तनुरतनुर्जघने शोणांशुका त्रिशूलाङ्का।
गौरी करिगतिरभिमतयुता सैन्धव्यतिक्रुद्धा ॥

सोमनाथः

सैन्धवीदेशी—रागः

समन्द्रा रिपहीना स्यात्सैन्धवी ..... ।
टक्करागोद्भवा सान्द्रैर्गमकैर्ललितस्वरैः ॥
भिन्नषड्जसमुद्भूता रिपहीना च सैन्धवी ।
निषादपेशला ज्ञेया मन्द्रधैवतभूषिता ॥ मोक्षः

सैन्धवीवराटी—रागः

वराटी सैन्धवी भूरिगान्धारा सधकम्पिता ।
श्रीहम्मीरेण कथिता शृङ्गारे मन्द्रमध्यमा ॥ हम्मीरः

—प्रथमरागः

सैन्धवी भूरिगान्धारा षड्जधैवतकम्पिता ।
सन्यासांशान्युपाङ्गानि वराट्याः कथितानि षट् ॥ मोक्षः

सोछ्वासा—नासिका

योत्कृष्टमारुता नासा सा सोछ्वासोदिता बुधैः ।
उछ्वासैस्सौरभेष्वेष दीर्घोछ्वासविधायिषु ।
निर्वेदा विष्वतिशयभावेषु विनियुज्यते ॥ अशोकः

सोत्कम्—दर्शनम्

सोत्कं तद्यत्र दूरेण दृश्यमुद्दिश्य धावति । वेम

दूरं धावति यत्प्रेम्णा तत्सोत्कमिति कथ्यते ॥ शारदातनयः

सोत्कम्पम्—दर्शनम्

सोत्कम्पं तद्यदुल्लोलताराभ्रूपक्ष्म सर्वतः । शारदातनयः

सोत्त्रासम्—दर्शनम्

परोत्सुक्यं विभाव्येन यत्र सोत्त्रासमेव तत् । शारदातनयः

सोत्साहम्—गीतगुणः—रञ्जनगुणः

गाढताऽऽरभटीवृत्त्या वीरशृङ्गारवर्णनम् ।
यत्रनीचस्वरं गीतं सोत्साहं शूरवल्लभम् ॥ सोमेश्वरः

सोत्सुकम्—दर्शनम्

दृष्टे तु भूयो भूयोऽपि दर्शनं सोत्सुकं मतम् ॥ वेमः

सोपानकम्—मात्रावृत्तम्

पञ्च माः, ग. गाथा च । विरहाङ्कः

सोमः—तानः

मध्यमग्रामे गहीनषाडवः ।
स नि ध प म रि . कुम्भः
मध्यमग्रामे रिवर्जितषाडवः ।
नि ध प म ग स . कुम्भः

—रागः

सोमरागोऽथ षड्जांशग्रहन्याससमन्वितः ।
मध्यमे मन्द्रतारोऽयं संपूर्णस्सप्तभिस्स्वरैः ।
गान्धारे च निषादे च बहुत्वं समुपागतः ॥ हरिः

निषादहीनः षड्जादिः...मध्यमकम्पितः ।
अवरोहे सगान्धारः सोमरागस्तु षाडवः ॥ सोमेश्वरः

जातिन्यासग्रहांशेषु षड्जो वीरे घनागमे ।
नितारपञ्चिबाहुल्यः सोमरागोऽत्रगीयते ॥

अस्य मूर्तिस्तु चन्द्रिकायाम्

निजाङ्कनां वक्षसि शाययित्वा
कलङ्कदम्भात्सुरतश्रमार्ताम् ।
स्वालक्करः सालसलोचनश्रीः
कामात्सुधापाण्डर एष सोमः ॥ नारायणः

षड्जे षाड्जीभवः षड्जग्रहान्तो निगोत्कटः ।
सोमरागस्मृतो वीरे तारमन्द्रसमन्यमः ॥ हम्मीरः

सोमकीर्तिः—देशीतालः

सोमकीर्तिः प्लुतो (गुरुलघू) द्रुतौ नमगणावपि ।
ऽ ऽ । ० ० । । ऽ ऽ ऽ सोमराजः

—प्रबन्धः

वसन्तो गूर्जरी चैव देवशाखा च तोडिका ।
पञ्चमश्च धनाश्री च रागो गौडश्च सप्तमः ॥
षड्जादिन्यरयोगः स्यात्पदादौ च स्वराक्षरम् ।
यत्र श्री सोमराजेन सोमकीर्तिस्सकीर्तितः ॥
अत्र चच्चत्पुटस्तालो नन्दीनाम तथापरः ।
सिंहनन्दनसंज्ञस्तु प्रोक्तः प्रतापशेखरः ॥

जयमङ्गल इत्यन्यः सोमवल्लभ एव च ।
सोमकीर्तिः क्रमेणैते वसन्तादिषु सप्तसु ॥
सोमकीर्तिप्रबन्धोऽयं गीयमानो यथाविधि ।
नेतुः श्रोतुश्च गातुश्च जायन्ते सर्वसंपदः ॥

सोमराजः

सोमनार्यः

नाट्यचूडामणिकर्ता । कालः 1540

सोमरागः—रागः

षड्जोंऽशश्च ग्रहन्यासौ मन्द्रतारश्च मध्यमः ।
निगोत्कटश्च पूर्णश्च सोमरागोऽभिधीयते ।
श्रीरागाङ्गं भवेच्चासौ वीरे च विनियुज्यते ॥

जगदेकः

अंशन्यासग्रहधृतषड्जः पूर्णस्य षड्जिकाजातः ।
यस्तारमन्द्रमध्यो गनिषड्जः सोमरागोऽसौ ॥

नान्यः

अंशे न्यासे ग्रहे षड्जः मध्यमस्तारमन्द्रयोः ।
भवेत्पञ्चसमः पूर्णः सोमरागो निगोत्कटः ॥

मतङ्गः

ग्रहांशन्याससन्मन्द्रतारमो निगयोर्बहुः ।
श्रीरागाङ्गं सोमरामः पूर्णो वा वीरसंश्रयः ॥

सोमराजः

—ग्रामरागः

निषादर्षभगान्धारबहुषड्जग्रहांशवान् ।
सोमरागो रसे वीरे तारं मध्यस्थमध्यमम् ।
षड्जे षाड्जी समुद्भूतः सदा प्राज्ञैः प्रगीयते ॥

भट्टमाधवः

सोमनाथः

षष्ट्युत्तरनवशतमेलान् शुद्धविकृतस्वरभेदप्राधान्येन प्रस्तारं कृत्वा जगाद । तेषु त्रयोविंशतिमेला एव गायकलोके प्रचारे वर्तन्त इति तेषामेव लक्षणमवोचत् । मुखारीमेलः प्रथमः । सर्वेस्वराः शुद्धाः । रेवगुप्तिमेलो द्वितीयः । गोऽन्तरः । (औडुवः) सपौ लुप्तौ । तृतीयस्सामवरालीमेलः काकली निषादः । शिष्टाश्शुद्धाः । चतुर्थस्तोडीमेलः । गस्साधारणः । निःकैशिकी । शिष्टाश्शुद्धाः । नादरामक्री चतुर्थमेलः । गस्साधारणः । निर्मृदुषड्जः । (सोमनाथेनाङ्गीकृतो विकृतनिषादभेदः) षष्ठो भैरवमेलः । गोऽन्यरः निःकैशीकी । शिष्टाश्शुद्धाः । वसन्तमेलस्सप्तमः । गोऽन्तरः । काकलीनिः । शिष्टाःशुद्धाः । वसन्तभैरवी मेलोऽष्टमः । गोमृदुमध्यः । अयं भेदोऽपि सोमनाथकल्पितः) निकैशिकिः । पो लुप्तः । शिष्टाः शुद्धाः । नवमो मालवगौलमेलः । गोमृदुमध्यः । निःमृदुषड्जः ।
दशमोरीतिगौलमेलः । धस्तीव्रतरः । निःकैशिकी ।

एकादशो मेल आभीरनाटः । रिस्तीव्रतरः । गस्साधारणः । निर्मृदुषड्जः । अन्ये शुद्धाः । हम्मीरो द्वादशो मेलः । रिस्तीव्रतरः । गोमृदुमध्यः । निर्मृदुषड्जः । अन्ये शुद्धाः ।

शुद्धवराटी त्रयोदशो मेलः । गस्साधारणः । मस्तीव्रतमः । निर्मृदुषड्जः । अन्ये शुद्धाः । शुद्धनामक्री चतुर्दशो मेलः । गोमृदुमध्यः । मस्तीव्रतमः । निर्मृदुषड्जः । अन्ये शुद्धाः ।

श्रीरागः पञ्चदशो मेलः । रिस्तीव्रः । गस्साधारणः । धस्तीव्रः । निःकैशिकी । अन्ये शुद्धाः । कल्याणीमेलः षोडशः । रिस्तीव्रतरः । गस्साधारणः । मोमृदुपञ्चमः । निर्मृदुषड्जः । अन्ये शुद्धाः । काम्भोजीमेलस्सप्तदशः । रिस्तीव्रतरः । गोऽन्तरः । धस्तीव्रतरः । निःकाकली । अन्ये शुद्धाः । मल्लारिमेलोऽष्टादशः । रिस्तीव्रतरः । निर्मृदुषड्जः । अन्ये शुद्धाः । रिधौ तीव्रतरौ ।

सामन्त एकोनविंशो मेलः । रिस्तीव्रतमः । गोऽन्तरः । धस्तीव्रतरः । निषादः काकली । अन्ये शुद्धाः । कर्णाटगौलमेलो विंशः । रिस्तीव्रतमः । गो मृदुमध्यः । धस्तीव्रतरः । निःकैशिकी । अन्येशुद्धाः । देशाक्षीमेल एकविंशः । रिस्तीव्रतमः । गो मृदुमध्यः । धस्तीव्रतरः । निर्मृदुषड्जः । अन्ये शुद्धाः । शुद्धनाटो द्वाविंशः रिस्तीव्रतमः । गो मृदुमध्यः । धस्तीव्रतमः । निर्मृदुषड्जः । अन्ये शुद्धाः । सारङ्गमेलस्त्रयोविंशः । रिस्तीव्रतरः । गस्तीव्रतमः । मो मृदुपञ्चमः । धस्तीव्रतमः । निर्मृदुषड्जः । अन्ये शुद्धाः ।

एतेभ्यो जन्याः प्रधानरागाश्चतुःपञ्चाशत् सोमनाथलक्षिताः तत्तद्रागप्रसङ्गे लक्षणं वक्ष्यते । वीणालक्षणेऽस्य स्वरश्रुतिस्थापनाक्रमो वर्णितः ।

अहोबिलः

सोमरागः

सोमरागश्च रागाङ्गो निषादः परिपूरितः ।

—मेलरागः (धेनुकमेलजन्यः)

(आ) स ग म प नि स .
(अव.) स ध प म ग म रि ग रि स . मत

सोमराजदेवः

सङ्गीतरत्नावलिकारः । चापोत्कटवंशीयः क्षत्रियः स्यात् । सौराष्ट्रदेशाधिपत्योः अजयपालभीमदेवयो र्वेत्राधिपतिरासीत् कलाः क्रै. प. 1177 नाट्यवेदविरिञ्चिरिति बिरुदमस्ति । अयं

द्विजानां विदुषां दारिद्र्यापहारीति असकृदुक्तम्। अस्य पिता जगद्देवः। सः सिन्धुदेशाधीश समरे जिगायेति ज्ञायते।

सोमवल्लभः—देशीतालः

मगणो नगणश्चैव द्रुतौ ह्रस्वो गुरुः प्लुतः।
उक्तः श्रीसोमराजेन तालोऽयं सोमवल्लभः।
ऽऽऽ।।।००।ऽऽ — सोमराजः

—प्रबन्धः

स्वरास्सप्राङ्कपाटाश्च मालिनी छन्दसा परम्।
सोमवल्लभतालश्च त्रितालस्ते भको अपि॥
गातृनेतृप्रबन्धानामाभोगे नाम सुत्रिणि।
सोमवल्लभसंज्ञे स्यात्प्रबन्धे बन्धहारिणि॥

सोमराजः

सोमविलासितः—मेलरागः (चक्रवाकमेलजन्यः)

(आ) स रि म म ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग स.

मल्ल

सोमेश्वरः

अभिलषितार्थचिन्तामणिकारः। त्रिभुवनमल्लस्य पुत्रः। अनेन विक्रमाङ्काभ्युदय इति त्रिभुवनमल्लदेवचरितं वर्णितम्। अयं नाट्यसङ्गीतयोः महाप्रमाणिक इति अनेक प्रन्थकारवचनै-रूह्यते। कुण्डलीनृत्तस्य काञ्चिद्भिन्नरूपं नृत्तविशेषं स्वयमेव निर्माय लोके गोण्डलीनाम्ना प्रकटितमिति ज्यायसेनापतिना उक्तम्। कल्याणनगरी अस्य राजधानी। कालः क्रै.प. 1127—1134। अयं देशचरित्रे भूलोकमल्ल इति नाम्ना प्रसिद्धः।

सोम्पटः—प्रबन्धः

सोम्पटाख्येन तालेन छन्दसाऽपि च गीयते।
सोम्पटोपि भवत्येवं, — हरिपालः

सोरठी—मेलरागः

श्रीरागमेलसंभूता सोरठी रिस्वरोद्ग्रहा।
पञ्चमाहुंफितोपेता रिपर्यन्तं पुनस्तथा।
सहुंफिता मपर्यन्तममन्द्रस्थानषड्जगा॥

प्रथमप्रहरोत्तरगेया। — अहोबिलः

—रागः

सोरठी षाडवगेया पञ्चमलयसम्मता।
रिहीना च समाख्याता कैश्चित षड्जलयामता॥

दामोदरः

सोरठीरागध्यानम्

सौराष्ट्रिकेति नामान्तरम्।

पीनोन्नतस्तनमनोहरहारवल्ली
कर्णोत्पलभ्रमरनादविदग्धचित्ता।
याति प्रियान्तिकमथ श्लथबाहुवल्ली
सौराष्ट्रिकाऽमरवधूललिताङ्गयष्टिः॥

दामोदरः

सौकुमार्यम्—काव्यगुणः

सुखप्रयोज्यैः यच्छब्दैर्युक्तं सुश्लिष्टसन्धिभिः।
सुकुमारार्थसंयुक्तं सौकुमार्यं तदुच्यते॥

भरतः

क्वचित्पदस्य स्वयं पारुष्यं भवति। क्वचित्संहिता। तदुभय-रहितत्वं सौकुमार्यं शब्दगुणः। परुषेऽपि चार्थे सुकुमारेणार्थेन या सम्प्राप्तिः तदर्थगुणः सौकुमार्यमपारुष्यरूपम्।

अभिनवः

अजरठत्वं सौकुमार्यम्। पदैर्मृदुभिराकीर्णं सुकुमारमिहो-दितम्। — सर्वेश्वरः

अकठोराक्षरन्यासः सौकुमार्यमुदाहृतम्।

प्रकाशवर्षः

सौकुमार्यम्—वंशे फूत्कारगुणः

सौकुमार्यं कोमलता। — कुम्भः

सौत्रामणिः—तानः

नि लोपः षाडवः।
ग रि म ध प स. — कुम्भः

सौदामिनी—मेलरागः

रिधौ च कोमलौ ख्यातावतितीव्रतमश्च गः।
मश्च तीव्रतरो यत्र निषादस्तीव्रसंज्ञकः।
सौदामिन्यां तु गान्धारः स्वरोद्ग्राहः सतां मतः॥

सायंगेया। — अहोबिलः

सौन्दरम्—शिरः

ऊर्ध्वाधोमुखविन्यासात्पश्चाद्भागे तु चालनात्।
सौन्दराख्यं शिरः प्रोक्तं सर्वनाट्ये प्रशस्यते॥

नन्दी

सौन्दर्यम्

वयोऽवस्थादिसंभूतमौज्ज्वल्यं रामणीयकम्।
भूषणालेपनाद्यस्तु शोभा सौन्दर्यमिष्यते॥

भावविवेकः

सौभाग्यकृत्—तानः
षड्जग्रामे रिपहीनौडुवः।
नि ध म ग स. कुम्भः

सौम्यम्
भूयिष्ठं तेज एवाद्भिर्बहुलाभिर्मृदूकरम्।
चक्षुरानन्दजननं तत्सौम्यमिति कथ्यते॥
भावविवेकः

सौम्यमनोहरी—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)
(आ) म प ध नि स रि ग म प ध.
(अव) स म ग रि स नि ध स म. मज

सौम्या—प्राकृते मात्रावृत्तम्
द्वौ पञ्चमात्रिकौ द्वौ चतुर्मात्रिकौ लः गः।
विरहाङ्कः

—श्रुतिः
मन्द्रर्षभद्वितीया श्रुतिः।
पण्डितमण्डली

सौवर्णः—तानः
षड्जग्रामे नारदीयतानः।
ध स रि म प ? नान्यः

सौवीरः—रागः
षड्जांशन्याससंयुक्तः षड्जमध्यमया कृतः।
स्वल्पौ निषादगान्धारौ सौवीरः काकलीयुतः॥
मोक्षः

षड्जमध्यमया जात्या सृष्टस्सौवीर उच्यते।
षड्जमद्यांशस्स्वल्पत्वं स्याद्गान्धारनिषादयोः।
निषादे काकलीयुक्तः पूर्णस्सौवीर इष्यते॥
हरिः

सौवीरकः—रागः
न्यासांशविस्फुरत्षड्जः स्वल्पगान्धारसप्तमः।
षड्जोक्तमूर्छनातानश्रुतिसन्तानसुन्दरः॥
षड्जमध्यासमुद्भूतः शृङ्गारे स्मरदैवतः।
जितसौवीरवीरेण सौवीरक उदीरितः॥
नान्यः

षड्जन्यासांशसंयुक्तः करणे षड्जमध्यमा।
सौवीरकस्य गान्धारो निषादश्चापि दुर्बलः॥
कश्यपः

सौवीरं—मेलरागः (सुवर्णाङ्गीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग रि म प ध नि स.
(अव) स नि प ध म ग रि स.
मज

सौवीरी—भाषारागः
सौवीरसंभवा षड्जग्रहन्यासाल्पमध्यमा।
सौवीरी गीयते भाषा सधयो रिधयोरपि।
संवादशालिनी तद्वीः भूयसी वाद्यमेव च॥
मतङ्गमाधवः

—मूर्छना (मध्यमग्रामे प्रथमा मूर्छना)
(आ) म प ध नि स रि ग.
(अव) ग रि स नि ध प म.
पण्डितमण्डली

—मूर्छना (सुभद्राग्रामे चतुर्थी मूर्छना)
सौवीरी मूर्छना नाम जायते मध्यमूर्छनात्।
ग्रामे सुभद्रसंज्ञे तु प्रवासे गीयते बुधैः॥
इयं पुत्रदा आदिभरतः
पण्डितमण्डली

—मूर्छना
.... ब्रह्माधिदेवता चास्यां।
...... मध्यमस्वरमूर्छना।
नान्यः

सौरभः—तानः
षड्जग्रामे निगहीनौडुवः।
स ध प म रि कुम्भः

सौराष्ट्रः—मेलरागः (मालवगौलमेलजोऽयं रागः)
सौराष्ट्रराग आरोहे निषादस्वरवर्जनम्।
धैवते श्रुतियुक्तत्वं तत्षाडवपूर्णकः॥
अत्र धैवतश्चतुःश्रुतिः। परमेश्वरः

—मेलरागः (सूर्यकान्तमेलजोऽयं रागः)
(आ) स रि म ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म ग रि स. मज

सौराष्ट्रगुर्जरी—रागः
अथ सौराष्ट्रपूर्वा तु गुर्जरी कम्पितर्षभा।
स्वरसप्तकसंपूर्णा कथिता रागवेदिभिः॥
हरिः

सौराष्ट्रगूर्जरी – उपाङ्गरागः
एवमेव विकम्पाढ्या सौराष्ट्रीगूर्जरीमता ।
इयं महाराष्ट्रगूर्जरी । भट्टमाधवः

सौराष्ट्रिका – रागः
मतङ्गस्य मतं भाषा प्रोक्ता मालवपञ्चमे ।
सौराष्ट्रिका तदङ्गं स्यात् पन्यासांशा च षाडवा ।
ख्याता सौराष्ट्रिका लोके ऋषभेण विवर्जिता ॥
जगदेकः

सौराष्ट्री—मेलकर्ता रागः (मालवगौलजन्यः)
पूर्णा सौराष्ट्रिका षड्जत्रयेण समुपाश्रिता ।
गायकैर्गीयते सायं कम्पितत्रयभूषिता ॥
श्रीकण्ठः

—रागः
सषड्जांशग्रहन्यासा निषादेन च वर्जितः ।
मध्यमेन विहीना स्यात् सौराष्ट्री नित्यकम्पिता ॥
सोमेश्वरः

सरिगमधनिनादैस्तारमेव प्रपन्नै-
र्बलवति च निषादे पञ्चमे प्राप्तलोपे ।
स्फुटविरचितषड्जांशके मन्द्रमध्या
भवति भुवनरम्या हन्त सौराष्ट्रिकाख्या ॥
नान्यः

सरिगमधनिशब्दैर्मध्यतरा मन्द्रमध्यमरवा ।
बलवन्निषादयुक्ता सौराष्ट्री भवति पञ्चमेन विना ॥
कश्यपः

अंशन्यासग्रहबहुलसत्पञ्चमा......
तारस्थानप्रथितसगधा मन्द्रमध्यध्वनी च ।
सौराष्ट्री स्यादृषभरहिता षट्स्वरत्वैकगम्या
लीनाश्लिष्टैर्गमकनिचयैरन्विता पञ्चमांशा ॥
नान्यः

रिषभविहीना भवति पञ्चमगत्युत्कटा च सौराष्ट्री ।
पञ्चमजनितख्याता षट्स्वरगमकैश्च संयुक्ता ॥
कश्यपः

समन्द्रां सपभूयिष्ठां न्यासांशग्रहपञ्चमाम् ।
अरिं तारसगधां च सौराष्ट्रीमपरे विदुः ॥
सोमराजः

धतारमन्द्रा पबहुसौराष्ट्रीरिपवर्जिता ।
षड्जन्यासग्रहांशा च शुद्धनाट्याभिधीयते ॥
सोमराजः

ततःपरं स्यात्सौराष्ट्री जातामालवपञ्चमात् ।
न्यासांशपञ्चमात्यक्तरिषभा षाडवा भवेत् ॥
हरिः

—गूर्जरीरागः
गूर्जर्येव रिकम्पाढ्या सौराष्ट्रीगूर्जरी भवेत् ।
हम्मीरः

सौराष्ट्रीगूर्जरी—प्रथमरागः
महाराष्ट्री च सौराष्ट्रागूर्जरी विबुधैर्मता ।
परिपूर्णा भवेदेषर्षभकम्पन संयुता ॥
मोक्षः

—रागः
सौराष्ट्रीगूर्जरी प्रोक्ता रिषभाद्या ह्युपाङ्गिका ।
मदनः
आद्या—अंशन्यासग्रहेषु ।

सौराष्ट्रीगूर्जरी—रागः
ऋषभे कम्पिता पूर्णा सौराष्ट्रीगूर्जरी भवेत् ।
मध्यकम्पितपूर्णा च सर्वेष्वन्येषु ताडिता ॥
जगदेकः

सौराष्ट्रीरागध्यानम्
मदालसविलोचनां मधुरवेणुनादाञ्चितां
पुरस्थितरमाधवां जलजमण्टपावासिनीम् ।
गुडासवघटाञ्चितप्रतिनिवेशिनीं सर्वदा
भजामि हृदयांबुजे सुवसनां च सौराष्ट्रिकाम् ॥
रागसागरः

वर्तुङ्गपीनस्तनलोलहारा
कर्णोत्पलालिध्वनिदत्तचित्ता ।
प्रियान्तिकं याति विलोलबाहुः
सौराष्ट्रिका कुङ्कुमलिप्तगात्रा ॥
श्रीकण्ठः

सौष्ठवम्
उरः समुन्नतं यत्र कूर्परांसशिरस्समम् ।
कटीजानुसमासन्नं गात्रं तत्सौष्ठवं मतम् ॥
अङ्गस्य स्थानविश्रान्तं सन्नमित्यभिधीयते ।
अचलस्थितिसंयुक्तं निषण्णमिति कीर्त्यते ॥
सौष्ठवाङ्गमनल्पमचंचलमकुब्जकम् ।
तलपादं च तत्कार्यं नृतिरुत्तममध्यमैः ॥
कुम्भः

—देशीलास्याङ्गम्

यत्पुरा दर्शितं मार्गे स्थानके वैष्णवाभिधे ।
तदेव सौष्ठवं ज्ञेयं विशेषस्त्वस्य कथ्यते ॥
सौष्ठवे खर्वता त्रेधा नर्तक्या अङ्गुलैर्निजैः ।
चतुर्भिरष्टभिर्यद्वा तथा द्वादशभिश्च वा ॥
जानुवङ्क्षणयोर्नेत्वा कार्या देशानुसारतः ।
नृत्ते शोभां न पुष्णाति खर्वत्वं चेत्ततोऽधिकम् ॥

वेमः

स्कन्दः

अयमगस्त्याय महर्षये नाट्यशास्त्रमुपदिदेशेति कस्मिंश्चिद्ग्रन्थे लिखितमस्ति । स च ग्रन्थोऽदृष्टपूर्वः ।

—देशीतालः

स्कन्दोऽथ राद्द्रुतौ गुरू चेति प्रकीर्तितः ।
S I S ० ० S S

कुम्भः

स्कन्धः

लोलितावुच्छ्रितौ स्रस्तावेकोक्तौ कर्णलग्नकौ ।
नर्तनेषु व्यक्तलक्ष्माणौ स्कन्धौ पञ्चविधौ स्मृतौ ॥

कुम्भः

उच्छ्रितस्स्रस्त एकान्तस्संलग्नो लोल एव च ।
स्कन्धः पञ्चविधः प्रोक्तो नृत्ते नाट्ये च कोविदैः ॥

सोमेश्वरः

स्कन्धानतम्—शिरः

स्कन्धानतं तदाख्यातं स्कन्धे यन्निहितं शिरः ।
तन्निद्रामदमूर्छासु चिन्तायां च प्रयुज्यते ॥

शार्ङ्गः

स्खलद्गतिः—ध्रुवावृत्तम् (चतुर्दशाक्षरवृत्तम्)

पञ्चत्वादौ यत्र गुरूण्यष्टमनवमो-
पान्त्यं ज्ञेयं दीर्घकृतं चेद्भवति सदा ।
शक्वर्यैतच्छन्दसि नित्यं नयविहिता
नाम्ना भूतलतन्वीस्खलितगतिः ॥

इयं नवमालेति, भूतलतन्वीत्यप्युच्यते।

भरतः

उत्तमानां स्खलद्गतिर्गुणरूपादिवर्णने ।
चचत्पुटद्वयं चाचपुटो मालवकैशिके ।
तारामध्ये मेह विमुक्तो विमलकरे ॥

मतयनलगाः ।

नान्यः

स्खलितः—वर्णालङ्कारः (सञ्चारी)

आद्यं तृतीयं तदनु द्वितीयं द्विस्तुर्यकं किञ्च ततो द्वितीयम् ।
तृतीयमाद्यं च पुनश्च गायेदष्टस्वरासौ प्रथमा कलेष्टा ॥
द्वितीयतुर्यौ तु ततस्तृतीयं तं पञ्चमं द्विश्च तृतीयतुर्यौ ।
गायेद्द्वितीयं च यदा द्वितीया कलेयमष्टस्वरमेलनेन ।
तृतीयमादावपि पञ्चमं च तुर्यं पुनः षष्ठमनन्तरं द्विः ॥
तुर्यं पुनः पञ्चमकं तृतीयं भवेत्कलाष्टस्वरयुक्तृतीयम ।
तुरीयषष्ठावथ पञ्चमं च द्विस्सप्तमं पञ्चमषष्ठतुर्याम् ॥
गायेद्यदेयं तु कलाचतुर्थी तं पञ्चमं सप्तमषष्ठकौ च ।
द्विरावितं षष्ठकसप्तमौ च तं पञ्चमं गायति सा कलान्त्या ।
एवं विधाः पञ्चकलाश्च यत्रालङ्कार एष स्खलिताभिधानः ॥

सगरिम, मरिगस, रिगमप पगमरि, गपमध धमपग, मधपनि निपधम, पनिधस सधनिप ।

रघुनाथः

—वंशे फूत्कारगुणः

स्वस्थानस्खलितादुक्तः स्खलितः ।

कुम्भः

—वादनम् (उभयहस्तव्यापारः)

उत्क्षिप्तया सारणया वामस्तन्त्रीं द्रुतं यदा ।
निहन्ति कर्तरीतुल्यो दक्षिणः स्खलितस्तदा ॥

शार्ङ्गः

—वीणायामुभयहस्तव्यापारः

हन्ति वामकरस्तन्त्रीं क्षिप्रमुत्क्षिप्य कन्निकाम् ।
कर्तरी दक्षिणः पाणिः यत्रासौस्खलितो भवेत् ॥

कुम्भः

—श्वासः

निष्क्रान्तो योऽतिदुःखेन स्खलितोऽसौ समीरणः ।
भवेद्दशायामान्तायां व्याधौ प्रवसितेषु च ॥

विप्रदासः

अन्त्यावस्थासु सव्याधेः प्रवासे विनिमयेऽपि च ।

कुम्भः

स्खलितता—फूत्कारदोषः

स्वस्थानस्खलितादुक्त स्खलितः ।

कुम्भः

स्खलितम्—करणम्

गमनागमने डोला पादात्पादं समाचरेत् ।
तद्वद्बाहुश्च तद्विको हंसपक्षोपलक्षितः ।
एवमङ्गान्तरं यत्र स्खलितं तदुदाहृतम् ॥

ज्यायनः

—ध्रुवावृत्तम्

आद्यमन्त्यं चतुर्थं च सप्तमं दशमं तथा ।
गुरूण्येकादशं चैव सङ्कृतौ वृत्तसंश्रयम् ॥

लघून्यन्यानि शेषाणि पादे यस्मिन्भवन्ति तु ।
तद्वृत्तं शीर्षकं तद्वत् स्खलिते नामतो यथा ।
षट्पजरेणु परागपिशंगे ललितकमलकुवलयदले ॥

भरतः

स्खलितविक्रमा—ध्रुवावृत्तम् (अष्टादशाक्षरम्)

तृतीयं च चतुर्थं च सप्तमं चाष्टमं तथा ।
नवमं द्वादशं चैव नैधनं सत्रयोदशम् ॥

यत्र दीर्घाणि पादे तु धृतिच्छन्दस्समाश्रये ।
सा ज्ञेया गीतकविधौ ध्रुवा स्खलितविक्रमा ॥

भरतः

तविदो दीसदि एसोप्पणविंबाकिविसदिसो ।

सभमसभसः ।

स्तब्धः—ऊरुः

यो भवेन्निष्क्रियस्स्तब्धस्ससाध्वसविषादयोः ।

अशोकः

स्तब्धम्—दर्शनम्

निष्पन्दमानपक्ष्माग्रतारास्तु स्तब्धमुच्यते ।

शारदातनयः

स्तब्धाः—पादाङ्गुल्यः

काष्ठवन्निश्चलाः स्तब्धा मतास्स्तम्भेङ्गमोटने ।

ज्यायनः

स्तम्भः

स्यात्तु निष्क्रियता स्तम्भो नवोढाप्रियसङ्गमे ।

शार्ङ्गः

—सात्विकभावः

हर्षभयरोगविस्मयविषादरोषादिसंभवस्स्तम्भः ।
निस्संज्ञो निष्प्रकम्पश्च स्थितश्शून्यजडाकृतिः ।
स्कन्नगात्रतया चैव स्तम्भं त्वभिनयेद्बुधः ॥

भरतः

हर्षव्याधिमदत्रासरोषशोकादिभिस्स्तम्भ उत्पद्यते । स्तब्धनिश्चेष्टगात्रत्वशून्यादिभिर्निर्दिशेत् ।

सागरः

स्तम्भो गदमदक्रोधहर्षविस्मयगर्वजः ।
तथा हर्षविषादादेर्जायते नीचमध्यमयोः ॥

शारदातनयः

स्तम्भतीर्थिका

गान्धारगतिकाया नामान्तरम् ।

कुम्भः

—रागः

मध्यमेव निषादेनांदोलिता ककुभोद्भवा ।
न्यासांशधैवता पूर्णा कथिता स्तम्भतीर्थिका ॥

सोमराजः

स्तम्भक्रीडनिका—देशीचारी

पार्श्वप्रसारि यस्याङ्घ्रिस्तलेन बहुशो यथा ।
स्थितोङ्घ्रिस्ताड्यते सा स्यात्स्तम्भक्रीडनिका तथा ॥

नेमः

स्तम्भपत्रिका—रागः

षड्जांशग्रहणन्यासा संपूर्णा न्यस्तधैवतध्वनिका ।
रिनिपाढ्या गमकयुता ककुभोत्था स्तम्भपत्रिकाभिहिता ॥

नान्यः

षड्जांशधैवतन्यासा संपूर्णा सप्तभिस्स्वरैः ।
कविभिः ककुभोत्था च कथ्यते स्तम्भपत्रिका ॥

मतङ्गः

स्तम्भाः

देवस्तम्भो नरस्तम्भः स्थिरस्तम्भस्ततःपरम् ।
स्थावराणां स्तम्भ इति मुनिस्तम्भश्च पञ्चमः ॥

शृङ्गारः

स्तम्भितः—श्वासः

स्तम्भितश्शस्त्रमोक्षणे ।

अशोकः

स्तिमितं—दर्शनम्

स्वगोचरान्न चाल्येत यत्तत् स्तिमितमुच्यते ।

शारदातनयः

स्त्रीकला—मेलरागः (हरिकाम्भाजीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प नि स .
(अव) स नि ध प ध म ग रि ग स . मञ्ज

स्त्रीभेदः—(अवस्थाकृतः)

ते च भेदा अष्टौ ।

तत्र वासकसज्जा च विरहोत्कण्ठितापि वा ।
स्वाधीनभर्तृका चापि कलहान्तरितापि वा ।
खण्डिता विप्रलब्धा वा तथा प्रोषितभर्तृका ।
तथाभिसारिका चैव ज्ञेयास्त्वष्टौ तु नायिकाः ॥

भरतः

स्तोकः—वंशे फूत्कारदोषः

स्तोकक: पुनः । रन्ध्रापूरणतः प्रोक्तः—

कुम्भः

स्तोकता—फूत्कारदोषः

स्तोकक: पुनारन्ध्रापूरणतः प्रोक्तः ।

कुम्भः

स्तोत्रम्—रञ्जनगुणः

देवत्वात्स्तुतिसंयुक्तं तत्प्रभावप्रबोधनम् ।
आस्तिक्योत्पादनं गीतं स्तोत्रं भक्तजनप्रियम् ॥

सोमेश्वरः

स्तोभः

ऋक्सामादिषु कलापूरकः ।
यथा साम्नां धूमादिमन्त्रः स्तोभोऽभिधीयते।
यथा कलानामत्रापि पूरकः स्तोभ उच्यते॥
यानि हि ऋगक्षरेभ्योऽभ्यधिकानि विवर्णभूतानि ।
यानि च तानि स्तोभाक्षराणि मुनिराह जैमिनिश्शास्त्रे ॥
ओंकारश्च हकारश्च स्वरव्यञ्जनसंयुतः ।
स्तोभो निधेयो वोक्तव्यः सामगीतिषु सर्वदा ॥
ब्रह्मोदितानि यान्यत्र दश स्तोभपदानि तु।

कलानां पूरणार्थाय चोक्तानि— यथा-झंटुं, जगतिप, वलितक, कुचम्मल्गीतिकल, पशुपति, दिगिनिगि, दिम्रे, गणपति, तिचा—इति।

नान्यः

जैमिनिरिति। मीमांसासूत्रे ९, २, ३९। अधिकं च विवर्णं च जैमिनिः स्तोभशब्दत्वादिति सूत्रमत्र सूचितम् ।

स्थानकम्

प्रविश्य रङ्गं स्थित्वाऽत्र चार्यादीः कुर्वते क्रियाः ।
नर्तका येन तत्रादौ स्थानकानभिदध्महे ॥
निष्पद्यते स्थागतिनिवृत्तावित्यस्मात्कृते ल्युटि ।
भावेऽयं स्थानशब्दोतः स्वार्थे कः प्रत्ययो भवेत्॥
अङ्गानां यस्सन्निवेशो विशेषो निश्चलो भवेत् ।
तदुच्यते स्थानमिति भिद्यते तदपि त्रिधा ॥
ऊर्ध्वोपविष्टसुप्ताख्याविशेषणनियोजनात् ।
तत्रोर्ध्वस्थानकं मार्गदेशीभेदाद्विधास्थितम् ॥
स्थानकं तूपविष्टं यत्सुप्तं चैतद्द्वयोः समम् ।
स्थानं स्थितिः स्थानकमित्येते नान्यार्थवाचकाः ॥

विप्रदासः

करणाधारभावेषु स्थानशब्दो निरुच्यते ।
भाविगत्यनुकूलेन स्थानकेन हि केनचित् ॥
स्थिता गच्छति गन्तापि तिष्ठेदित्यत्र कश्चन ।
प्रयोगो न विना येन तस्मादेतन्निरूप्यते ॥
शरीरस्याङ्गविन्यासविशेषो भावपोषकृत्।
नेत्रयोः सहजः कोऽपि निश्चयः स्थानमुच्यते ॥

ज्यायनः

प्राधां चतुर्णामेतेषां प्रयोगो नाट्यनृत्तयोः।
नाट्यैकगोचरस्तद्वैरन्त्ययोः परिदृश्यते ।
नर्तने स्थानषट्कस्य केचित्पञ्चविधां जगुः ॥

कुम्भः

चतुर्णामिति। वैष्णवसमपादवैशाखमण्डलानां अन्त्ययोः, आलीढप्रत्यालीढयोः।

स्थानकविनियोगविधिः

स्वस्तिकं, वर्धमानं, नन्द्यावर्तं, चतुरश्रं, परावृत्तं, पार्ष्णिपार्श्वगतं, पृष्ठोत्तानतलं, एकजानुनतं, एकपार्श्वगतं, चेति नव स्थानानि नृत्तमात्रोपयोगीनि। ऊर्ध्वानि खण्डविषमसमादीनि, कूर्मासनं, नागबन्धं, इति षडुद्धतनर्तने उपयोगीनि। स्वस्तं, मदालसं, विष्कम्भितं, क्रान्तं, उत्कटं, स्रस्तालसं, जानुगतं, मुक्तजानुः, विमुक्तकमिति नवोपविष्टस्थानानि, समं, आकुञ्चितं, नतं, प्रसारितं, उद्वाहितं, विवर्तितं इति षट् सुप्तस्थानानि च नाट्यकर्मण्युपयुज्यन्ते। अवशिष्टानि नृत्तनाट्ययोरिति वेमभूपालेनोक्तम् ।

स्थानकशोभनः

स्थानत्रयेऽपि यः श्राव्यः शोभनो लक्षणान्वितः ।
ध्वनीनामुत्तमः प्रोक्तो ध्वनिः स्थानकशोभनः ॥

सोमेश्वरः

स्थानकानि

वैष्णवं समपादं च तथा वैशाखमण्डले ।
आलीढं च तथा प्रत्यालीढं स्थानानि पुंसि षट् ।
आयताख्यावहित्थाख्ये तथाश्वक्रान्तसंज्ञकम् ॥
स्त्रीणां त्रीणि स्युरेतानि स्थानानीति मुनेर्मतम् ।
अथापि देति स्वग्रन्थे भवमन्योन्यसूचि यत्॥
मुनिस्तु यानि चत्वारि तानि स्थानान्यहं ब्रुवे।
गतागतं च वलितं मोटितं विनिवर्तितम् ।
अत्रैव केचिदिच्छन्ति पञ्चमं प्रोन्नताभिधम् ॥

अशोकः

स्थम्भ विष्कम्भितं क्रान्तमुत्कटं च मदालसम् ।
स्रस्तालसं जानुगतं मुक्तजानु विमुक्तकम् ॥

एवं नवोपविष्टस्य स्थानान्यूचे मुनिस्त्वयम् ।
सममाकुञ्चितं चैव प्रसारितविवर्तिते ।
नतमुद्वाहितं चेति स्युः सुप्तस्थानकानि षट् ॥

षट् पुंसां सप्त नारीणां त्र्युत्तरात्रिंशतिर्द्वयोः ।
स्थानकान्युपविष्टस्य नव सुप्तस्य षट् क्रमात् ।
एवं स्युर्मिलितान्येकपञ्चाशदखिलान्यपि ।
वैष्णवं समपादं च पुनरुक्तेन युज्यते ॥

देशीये द्वितयं नोचुः तन्नमनोहरम् ।
वैष्णवं समपादं च देशीस्थानेषु यत्स्थितम् ॥

स्त्रीपुंसयोस्तत्समानं मार्गस्थानस्थितं पुनः ।
पुंसामेवेति युक्त्यैव पुनरुक्तिर्व्यवस्थितेः ॥

विनियोगवती नैते विनियुक्ते तु ते उभे ।
भिन्नं तयोर्लक्ष्म चेति कथनं पुनरर्थवत् ॥

सर्वेषां लक्षणं वच्मि विप्रदासो विदां वरः ॥

विप्रदासः

द्वापञ्चाशद्विमानीति मिलितान्येव तान्यपि ।

त्रयोविंशतिरिति देशीस्थानानि । अशोकः

स्थानम्

त्रीणि स्थानानि ।

कन्दादूर्ध्वं चरन् प्राणः तत्तत्स्थाने ध्वनिं दधत् ।
हृत्कण्ठमूर्धसंज्ञानि त्रीणि स्थानानि तस्य च ॥

कुम्भः

द्वाविंशतिप्रकारेणैककस्य स्युर्भिधावशात् ।
षट्षष्टिस्थानकान्येवं कैश्चिदुक्तानि योगतः ॥

द्वाविंशतिविधो मन्द्रो नादः सञ्जायते हृदि ।
यथोत्तरमसौ तारः पूर्वपूर्वाभिकाङ्क्षया ॥

ध्वनिः सञ्जायते देहे वीणायां तद्विपर्ययात् ।
स एव द्विगुणो मध्यः कण्ठस्थाने यथाक्रमम् ।
स एव मस्तके तारः स्यान्मध्याद्द्विगुणः क्रमात् ॥

कुम्भः

स्थानवराटी—रागः

स्थानवराटिकाचोपा षड्जैरेव विभूषिता ।

षड्जैरिति बहुवचनेन अंशन्यासग्रहाः उक्ताः ।

स्थानिकमण्डलम्—देशीमण्डलम्

कटिं स्पृष्ट्वार्धचन्द्राख्यपाणिभ्यां समपादतः ।
समरेखतया तिष्ठेत् तत्स्यात्स्थानिकमण्डलम् ॥

नाट्यदर्पणे

स्थापकः

नान्द्यन्ते सूत्रधारो वा सूत्रधारगुणाकृतिरन्यो वा यो रङ्गं प्रविश्य प्रस्तावनां करोति सः स्थापकः ।

स्थापना—देशीलास्याङ्गम्

स्थितिर्या रेखयारभ्य मुखरागानुरञ्जिता ।
नृत्ताभिनययोरन्ते सा प्रोक्ता स्थापना बुधैः ॥

वेमः

—पूर्वरङ्गाङ्गम्

सूक्तिमुक्ताकलापेन सूत्रेणैकस्य वस्तुनः ।
क्रियते सूचना नाट्ये या सा प्रस्तावना स्मृता ॥
आमुखस्थापनाभेदात्सा पुनर्द्विविधा भवेत् ।
सूत्रधारो नटीयुक्तो वस्तुप्रस्तावनाविधिम् ॥
कुरुते यत्र सद्वृत्तैः तदामुखमुदाहृतम् ।
पारिपार्श्वकसंयुक्तो वा विदूषकसंयुतः ।
वस्तु विस्तारयेत्सुधीः यत्र सस्थापना स्मृता ॥

सर्वेश्वरः

सूत्रधारो वा सूत्रधारगुणाकृतिरन्यो वा नान्द्यन्ते रङ्गं प्रविश्य अभिनेयं वस्तु प्रस्तावयेत् । तत्र वीथ्यङ्गैर्वा भारत्यङ्गैर्वा उपक्षेपं कृत्वा प्रथमं पात्रं प्रवेशयेत् । तदामुखं भवेत् । स्थापनायां तु केवलं वस्तुसूचनानंतरं पात्रप्रवेशः । यथा—भासनाटकेषु ।

स्थायिनी

रूपयौवनसंपन्ना कर्कशा ललिता तथा ।
रतिसंभोगकुशला प्रतिपक्षेभ्यसूयिका ॥
दक्षा स्फुटा ह्युदात्ता च गन्धमाल्योज्वला तथा ।
नृपतिच्छन्दवृत्ता च सर्वत्रेर्ष्या विवर्जिता ॥
उपस्थिता चाप्रमत्ता त्यक्तालस्या ह्यनिष्ठुरा ।
मान्यामान्यविशेषज्ञा स्थायिनी संप्रकीर्तिता ॥

भरतः

स्थायिभावः

यदि काव्यार्थं संश्रितैर्विभावानुभावव्यञ्जितैः एकोनपञ्चाशद्भावैस्सामान्यगुणयोगे नाभिनिष्पद्यन्ते रसास्तत्कथं स्थायिन एव भावाः रसत्वमाप्नुवन्ति । उच्यते यथाहि समानलक्षणाः

तुल्यपाणिपादोदरशरीराः समानाङ्गप्रत्यङ्गा अपि पुरुषाः कुलशीलविद्याकर्मशिल्पविचक्षणत्वाद्राजत्वमाप्नुवन्ति । तत्रैव चान्येऽल्पबुद्धयस्तेषामेवानुचरा भवन्ति । तथा विभावानुभावव्यभिचारिणः स्थायिभावानुपाश्रिता भवन्ति । बह्वाश्रयत्वात्स्वामिभूताः स्थायिनो भावाः । तद्वत्स्थानीयपुरुषगुणभूता अन्ये भावाः तान् गुणतयाश्रयन्ते । परिजनभूता व्यभिचारिणो भावाः । भरतः

स्थायिभावाः

भावयन्ति चित्तवृत्तय एवालौकिका वाचिकाद्यभिनयप्रक्रियारूढतया स्वात्मानं लौकिकदशायामनास्वाद्यमप्यास्वाद्यं कुर्वन्ति । यद्वा भावयन्ति व्याप्नुवन्ति सामाजिकानां मन इति भावाः । स्थायिनो व्यभिचारिणश्च । तत्र स्थायित्वमेतावतामेव । जात एव हि जन्तुरियतीभिस्संविद्भिः परीतो भवति । तथाहि—दुःखद्वेषी सुखास्वादनलालसः । सर्वोरिरंसया व्याप्तः स्वात्मन्युत्कर्षमानीतया परमुपहसति । उत्कर्षापायशङ्कया शोचति । विनिपाताद्बिभेति । किञ्चिदयुक्ततयाऽभिमन्यमानो जुगुप्सते । ततश्च परकर्तव्यवैचित्र्यदर्शनाद्विस्मयते । किञ्चिज्जिहासुस्तत्र वैराग्यात्प्रशमं भजते । न ह्येतच्चित्तवृत्तिवासनाशून्यः प्राणीभवन्ति । केवलं कस्यचित्काचिदधिका भवति चित्तवृत्तिः काचिदूना, कस्यचिदुचितविषयनियन्त्रिता । कस्यचिदन्यथा । तत्काचिदेव पुरुषार्थोपयोगिनीत्युपदेश्या । हेमचन्द्रः

स्थायिरसयोर्भेदः

ननु शङ्कुकादिभिरभ्यधीयत स्थाय्येव विभावादिप्रत्याय्यो रस्यमानत्वाद्रस उच्यत इति । एवं हि लौकिकेऽपि किं न रसः, असतोऽपि हि यत्र रसनीयता स्यात्तत्र वस्तुसतः कथं न भविष्यति । तेन स्थायिप्रतीतिरनुमितिरूपा वाच्या न रसः । अत एव सूत्रे स्थायिग्रहणं न कृतम् । तत्प्रत्युत शल्यभूतं स्यात् केवलमौचित्यादेवमुच्यते स्थायी रसीभूत इति । औचित्यं नु तत्स्थायिगतत्वेन कारणादितया प्रसिद्धानामधुना चर्वणोपयोगितया विभावादित्वावलम्बनात् । तर्हि लौकिकचित्तवृत्त्यनुमाने का रसता । तेनालौकिकचमत्कारात्मा रसास्वादः स्मृत्यनुमानलौकिकस्वसंवेदनविलक्षण एव । नात्र लौकिकप्रत्यक्षादिप्रमाणव्यापारः । किन्त्वलौकिकविभावादिसंयोगबलोपनतैवेयं चर्वणा । सा च प्रत्यक्षानुमानागमोपमानादि लौकिकप्रमाणजनितत्वावबोधतः तथा योगिप्रत्यक्षजतटस्थपरसंवित्तिज्ञानात्सकलवैषयिकोपरामशून्यशुद्धपरयोगिगतस्वानन्दैकघनानुभवाच्च विशिष्यते । अत एव विभावादयो न निष्पत्तिहेतवो रसस्य । तद्बोधापगमेऽपि रससंभवप्रसङ्गात् । अलौकिक एवायं चर्वणोपयोगी विभावादिव्यापारः । अभिनवः

स्थायी

एक एव स्वरो यस्तु स्थित्वा स्थित्वा पुनःपुनः ।
प्रयुज्यते स तु स्थायी । पाठ्ये कुम्भः

यथा नराणां नृपतिः शिष्याणां च यथा गुरुः ।
एवं हि सर्वभावानां भावः स्थायी न हानिकृत् ॥ भरतः

—वर्णः

स्थाय्यादिभिश्चतुर्थोऽसौ वर्णो गानक्रिया मतः ।
एक एव स्वरोयस्तु स्थित्वा स्थित्वा पुनःपुनः ॥
प्रयुज्यते स तु स्थायी । कुम्भः

स्थायिवर्णः

स्थित्वा स्थित्वा स्वरा यस्मिन् एक एव प्रयुज्यते ।
तादृशं गानमुदितं स्थायीवर्णो मनीषिभिः ॥ पण्डितमण्डली

स्थावरस्तम्भः

स्वस्थानं विहाय वायुवेगादचलत्ववर्जितानां । सौधादिषु स्थापितानां तरुलतानां निश्चलत्वं स्थावरस्तम्भः । शृङ्गारः

स्निग्धता—वंशे फूत्कारगुणः

स्निग्धोऽरूक्ष उदाहृतः । कुम्भः

स्निग्धा—दृष्टिः

हृष्टा प्रफुल्ला मधुरा स्मेरताराभिकाङ्क्षिणी ।
स्निग्धेयं कथिता दृष्टिः रतिभावसमाश्रया ॥ सोमेश्वरः

स्मिततारा साभिलाषैस्त्रिप्तभ्रूर्या विकासिनी ।
कटाक्षिणी सहर्षा सा दृष्टिः स्निग्धोदिता बुधैः ।
उत्क्षेपः केचिदुभयोर्भ्रुवोराहुर्मनीषिणः ॥ अशोकः

स्थितम्—गीताङ्गम्

स्थायिवर्णपदोपेतं त्र्यश्रतालोद्भवं यथा—सः सामयजुरथर्वसु वरिपठितदिव्यमूर्तिः । नान्यः

—दर्शनम्

दूरीभूतेऽपि विषये स्थितं यत्तत्स्थितं भवेत् । वेमः

तत्स्थितं यत्तु विषये दूरेप्यन्तर्हिते स्थितं । शारदातनयः

स्थितावर्ता—चारी

अन्तर्जानुस्वस्तिकता दक्षिणस्तद्संचरः ।
प्राप्तवानन्यपादस्य पार्श्वे संश्रयते यदा ॥
वामः पादस्तु विश्लिष्य स्वकीयं पार्श्वमश्नुते ।
स्थित्वा स्थित्वा चरणयोर्भवेदावर्तनं यतः ।
स्थितावर्ता तदा चारी कथिता नृत्यवेदिभिः ॥

वेमः

स्थिरस्तम्भः

व्याधवागुरिकाद्या मुष्टिकादि भटदर्शनमात्रेण ।
गन्तुमशक्तानां मृगपक्षिणां कातर्ये स्थिरस्तम्भः ॥

शृङ्गारः

स्थिरहस्तः—अङ्गहारः

निकुट्टकोरूद्वृत्तस्वस्तिकाक्षिप्तकनितम्बकरिहस्तकटीछिन्नाख्यानां करणानां क्रमात्प्रयोगे स्थिरहस्ताख्याङ्गहारः ।

शार्ङ्गः

स्थिरः—रसगतिः

आविर्भूय तिरोभूय रसमध्ये कचिद्रसाः ।
आपादयन्ति प्रथमे स्थैर्यं चेति स्थिरः स्मृतः ॥

शारदातनयः

स्थिरा—ध्रुवावृत्तम्

गुरुयुग्मं भवेत्तत्र प्रतिपादं चतुर्ष्वपि ।
विलम्बितलयः प्रोक्तो रागस्थानसमन्वितः ॥

यथा - देवं वन्दे रुद्र नाथम् ।

नान्यः

स्थूलवारिधिः—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग प ध स.
(अव) स नि ध प म ग रि स.

मत

स्थूलहस्तः—हस्तपाटः

आदौ कृतोर्ध्वघातौ द्वौ पटहस्य पुटद्वयम् ।
वाद्यते तलहस्तेन स्थूलहस्तो भवेद्यदा ॥
दों दों गणदों ।

वेमः

स्थैर्यम्

धर्मार्थकामसंयुक्ताच्छुभाशुभसमन्वितात् ।
व्यवसायादचलनं स्थैर्यमित्यभिधीयते ॥

भावविवेकः

स्निग्धः—ध्वनिभेदः

उच्चस्थानेऽपि यः श्रव्यः स्निग्धो ध्वनिरसौ मतः ।

सोमेश्वरः

स्निग्धता—फूत्कारगुणः

स्निग्धोऽरूक्ष उदाहृतः ।

कुम्भः

स्निग्धमधुसूदनरासावलयः—सूडप्रबन्धः

मालवश्रीः स्मृतो रागस्तालो निस्सारुसंज्ञकः ।
वाग्गेयकारनामाङ्कातपदस्तेनसन्ततिः ॥
ततः पाटाः पदानि स्युः पञ्चषाणि रसोऽत्र च ।
शृङ्गारो वासुदेवस्य क्रीडनं रासकादिभिः ॥
छन्दोऽपि रासको ज्ञेयं स्वेच्छयाविष्कृतं भवेत् ।
स्निग्धमधुसूदनोऽयं रासावलयनामकः ।
प्रबन्धः पृथिवीभर्ता प्रबन्धः प्रीतये हरेः ॥

कुम्भः

स्नेहः

वस्तुसिद्धिं प्रतिप्राहुरुद्भूतां कारणैः स्वकैः ।
सुखावहां च तत्सिद्धौ स्नेहाख्यामात्मविक्रियाम् ॥

भावविवेकः

स्फीतम्—दर्शनम्

उच्छ्वसत्पक्ष्मताराभ्रु स्फीतमित्यभिधीयते ।

शारदातनयः

स्फुटम्—वीणावादने गुणः

पद्मपत्रपतद्वर्षाबिन्दुवच्चास्य पातनम् ।
तत्स्फुटं गदितं वाद्ये श्रोतृचित्तसुखावहम् ॥

कुम्भः

स्फुरिका—पादपाटः

पुरस्समाभ्यां पादाभ्यां सरणं स्फुरिका भवेत् ।
कैश्चिदस्याश्चरणयोरङ्गुलीपृष्ठभागतः ।
पुरः पश्चात्पार्श्वयोर्वा गतिरुक्ताऽथवा स्थितिः ॥
कैश्चिदिति ज्यायनादयः ।

वेमः

स्फुरितः—वादनम् (वामहस्तव्यापारः)

स्फुरिते कम्पिता तन्त्रीः पृष्ठलग्नेव सारणाः ।

शार्ङ्गः

—वीणायां वामहस्तव्यापारः

तन्त्रिकापृष्ठसंश्लिष्टा सारणा यत्र कम्पते ।
तदा स्फुरित इत्युक्तो विस्फुरन्मतिशालिना ॥

कुम्भः

स्फुरिता—भ्रूः

एकैव ललितोत्कम्पा स्फुरिता भ्रूरुदाहृता।
एतेष्वेव प्रयोक्तव्या स्फुरिता भ्रूलता बुधैः।
एतेष्विति मोट्टायिते कुमितविलासेषु ॥ सोमेश्वरः

—देशीचारी

स्फुरिता पादपार्श्वाभ्यां सरणं सत्वरं पुरः। वेमः

—हनुः

स्फुरिता वेपिता प्रोक्ता शीतशीतज्वरादिषु। ज्यायनः

स्फुरितौ—पुटौ

स्फुरितौ स्पन्दितौ प्रोक्तावीर्ष्यायां विनियोजितौ। कुम्भः

स्फुरितम्

तन्त्री कम्परूपेण चमत्कारः।—
कम्पनं च पुनःपुनः क्रियते।

—चिबुकम्

स्फुरितं कम्पनादुक्तं शीते शीतज्वरेऽपि च। अशोकः

स्पृहा—नाट्यालङ्कारः

अभीष्टार्थे प्रवर्तनम्। श्मशाने तत्पश्येयमिति माधवोक्तिः। सागरः

(श्मशाने—माल ५, ९)

—लक्षणम्

दृष्टे श्रुतेऽनुभूते वा वस्तुनो रामणीयके।
अभिलाषो भवेद्यस्तु सा स्पृहेति प्रकीर्तिता ॥

यथोत्तरचरिते—कुवलयदलेत्यादि (४-१९) जनवाक्यं। भोजः

स्फोटः

तन्त्रीष्वङ्गुल्या प्रहारः।

—देशीतालः

द्रुतो जगणयुग्मं च दपौ च स्फोटसंज्ञके। तालप्रस्तारः

12 मात्राः।

स्मयः

स्मितहेतावपि प्राप्ते योऽतिहासयति स्फुटम्।
कांश्चिदेव नरानन्या स भावः स्मयसंज्ञकः ॥ भावविवेकः

—व्यभिचारिभावः

अयं गर्वस्थाने सर्वेश्वरेण पठितः।

स्मयस्सर्वजनोन्मादी गर्व एवेह कथ्यते।
ऐश्वर्यबललावण्यरूपेभ्यस्तत्समुद्भवः।
अत्रावज्ञाविलासाङ्गविभापालटहादयः ॥ सर्वेश्वरः

स्मितम्—हास्यरसभेदः

हास्यशब्दे द्रष्टव्यम्।

स्मृतिः—चिन्ताभिनयः

समानवस्तु सन्दर्शे स्मरणं भूतपूर्वकम्।
शिरःकम्पमपस्मारभ्रूविक्षेपस्मितादयः ॥
पार्श्वभागे तु सूची स्याद्धृदये मुकुलः करः।
पताकस्तु पुरोभागे तिर्यग्भावेन चालितः।
नेत्रस्थाने तु हंसास्यं बध्नीयात्स्मृतिरूपणे ॥ विनायकः

—व्यभिचारिभावः

स्मृतिर्नाम सुखदुःखकृतानां भावानामनुस्मरणम्। सा च स्वास्थ्यजघन्यरात्रिनिद्राछेदसमानदर्शनोदाहरणचिन्ताभ्यासादिभिरुत्पद्यते। शिरः कम्पनावलोकनभ्रूसमुन्नमनादयोऽनुभावाः। भरतः

सदृशज्ञानचिन्ताद्यैः संस्कारात्स्मृतिरत्र च।
सदृशज्ञानाद्यथा—मैनाकः किमित्यादिजटायुवर्णनम्।
संस्काराद्यथा—
स्मर्यते स हि वामोरु यश्च्युतो हृदयाद्बहिः।
मच्चित्तमित्तौ भवति सालभञ्जीव राजते ॥ अल्लराजः

स्मृतिचिन्तनयोर्लक्षणसाङ्कर्यशङ्का न कार्या।
वितर्कात्मा भवेच्चिन्ता स्मृतेरन्या प्रतीयते इत्युक्तत्वात्।
चिन्तायाः स्मृतिं प्रति करणत्वात्।
कार्यकारणभावश्च भेदेन विना न घटते ॥ नरसिंहः

स्मेरम्—दर्शनम्

स्मेरं तु तद्धवेद्यत्र स्फुरद्भ्रूपक्ष्मतारकम्। वेमः

स्फुरद्भ्रूपक्ष्मतारं यत् तत्स्मेरमिति कथ्यते। शारदातनयः

स्यन्दिता—चारी

वामस्समो निषण्णोरुर्दक्षिणश्चेत्प्रसारितः ।
पञ्चतालान्तरं तिर्यक् प्रसारस्स्यन्दिता मता ॥

वेमः

स्रग्धरा—एकविंशाक्षरवृत्तम्

मरभनययया: । भरतः

स्रस्तालसम्—देशीस्थानम्

वेम इदं स्थानकं स्रस्तोल्लासमित्याह।

—स्थानकम्

शरीरमलसं नेत्रे मन्थराकारधारिणी ।
हस्तौ स्रस्तौ विमुक्तौ च स्थानं स्रस्तालसं मतम् ।
व्याधिमूर्छामदग्लानिह्रानिभीतिषु तन्मतम् ॥

कुम्भः

शरीरमलसं यत्र स्रस्तमुक्तौ करावपि ।
श्रान्ता दृष्टिश्च तत्स्थानं स्रस्तोल्लासमुदीरितम् ॥

वेमः

स्रस्तोल्लासम्—देशीस्थानम्

शरीरमलसं यत्र स्रस्तमुक्तौ करावपि ।
श्रान्ता दृष्टिश्च तत्स्थानं स्रस्तोल्लासमुदीरितम् ।
व्याधिमूर्छामदग्लानिह्रानिभीतिषु तद्भवेत् ॥

वेमः

स्रस्तौ—स्कन्धौ

स्रस्तयोर्विनियोगःस्यान्मदे दुःखे श्रमे तथा ।

विप्रदासः

अधोगतो भवेत्स्कन्धः स्रस्त इत्यभिधीयते ।
श्रमे मदे च मूर्छायां दुःखे स्रस्तः प्रयुज्यते ॥

सोमेश्वरः

स्रुवा—देशीलास्याङ्गम्

यथा मन्दानिलाघाताच्चलद्दीपशिखा तथा ।
चलेयुर्यत्र गात्राणि सा स्रुवा परिकीर्तिता ॥

अशोकः

स्वगीतवाचिकः

स्ववाद्या(द्री)गीतमाश्रित्य पूर्वोक्तनियमान्वितः ।
करोति नाट्याभिनयं स्वगीतो वाचिको मतः ॥

शृङ्गारः

स्वयंभुवः स्वराः

चतुर्थतन्त्र्या संभूतः शुद्धोऽयं मन्द्रपञ्चमः ।
द्वितीयायां सारिकायां स्वयंभूरिति कथ्यते ॥
तस्माद्द्वितीयसार्यां ये जातास्सर्वेऽपि ते स्वराः ।
स्वयंभुवः प्रमाणस्थाः कर्तुं शक्या न चान्यथा ॥
द्वितीयसार्यां जातस्य तन्त्र्या चापि द्वितीयया ।
अनुमन्द्रस्य शुद्धस्य निषादस्य प्रमाणतः ॥
चतुर्थसार्यां सञ्जाते तन्त्र्या चापि तुरीयया ।
मन्द्रे शुद्धनिषादाख्ये सप्रमाणे कृते सति ॥
चतुर्थसार्यां सञ्जाताः स्वरास्सर्वे स्वयंभुवः ।
प्रमाणयुक्ताः केनापि न शक्याः कर्तुमन्यथा ॥
तुरीयसार्यां तन्त्र्या तु सञ्जातस्य द्वितीयया ।
च्युतषड्जनिषादस्य चानुमन्द्रप्रमाणतः ॥
षष्ठसार्यां तन्त्रिकया चतुर्थ्यां जनिते स्वरे ।
च्युतषड्जनिषादाख्ये मन्द्रे मानयुते कृते ॥
षष्ठसार्यां समुत्पन्नाः स्वरास्सर्वे स्वयंभुवः ।
पञ्चम्यां सारिकायां तु षड्जमध्यमसंभवात् ॥
तज्जानां प्रविभागाश्च ते सर्वे स्युस्स्वयंभुवः ।
पञ्चम्यां सारिकायां तु तन्त्र्या जातस्य तुर्यया ॥
मन्द्रस्य कैशिकाख्यस्य निषादस्य प्रमाणतः ।
तृतीयायां सारिकायां जाते तन्त्र्या द्वितीयया ॥
अनुमन्द्रे कैशिकाख्ये निषादे मानसंयुते ।
कृते सति तदुद्भूताः स्वरास्सर्वे स्वयंभुवः ॥
तृतीयायां सारिकायां सञ्जातस्य तुरीयया ।
तन्त्र्या मन्द्रस्य शुद्धस्य धैवतस्य प्रमाणतः ॥
आद्यसार्यां समुद्भूते तन्त्र्या चापि द्वितीयया ।
अनुमन्द्राभिधे शुद्धे धैवते मानयोगिनि ॥
कृते सति समुत्पन्नाः सर्वे प्रामाणिकाः स्वराः ।

रागामात्यः

स्वयंभुवो नाम स्वराः लोहमयीष्वेव तन्त्रीषु आयन्त इति मन्यन्ते । स्नायुमयीषु नोत्पद्यन्ते । स्नायुमयी तन्त्रीलक्षणकारैः प्राचीनैर्मतङ्गादिभिः स्वयंभूस्वरोद्गमनं नोक्तम् ।

किञ्च स्वभुवः सपमाः नियतश्रुतयोऽपि कल्पिता नो तु ।
वच्मि स्फुटमिह हेतुं सारीतन्त्र्योर्विनाश्लेषम् ॥
अपरस्तुरीय तन्त्र्यां द्वितीयसार्यूर्ध्वमणुरवोऽस्ति समः ।
तन्मन्द्रपः स्वयंभूर्मध्ये च समध्यमौ स्वभुवौ ॥

अष्टम्येकादश्योस्सार्योरूर्ध्वं समापरध्वनितः ।
तत्रैस्समास्सपसमाः स्वयंभुवो मुक्ततन्त्रीजाः ॥
ये रिधरिमृदुपमुख्यास्तन्मूलं स्थापिता यथाशास्त्रम् ।
तेषु स्वयंभुव इवाष्टम्यूर्ध्वं तिसृषु तन्त्रीषु ॥
पूर्ववदपरापरवात् पदैस्तनोचितैस्समाक्रमतः ।
श्रुत्यैकयाधिकत्वं न्यूनत्वं वा न दोषाय ॥
अनुमन्द्रमन्द्रतारेष्वति स्थितिरपि स्वरस्वरूपविदाम् ।
स्वधिया भवेत यदिदं तत्प्रामाण्यं निजानुभवात् ॥

सोमनाथः

स्वरवर्तनम्

अश्वरत्नशशाङ्कं च स्वराणां कीर्तितं कथम् ।
प्रत्येकं वर्तनं लोके समाचक्ष्व महेश्वर ॥

ईश्वर उवाच ।

एतेषां स्वरभेदं हि जानीत गानबान्धव ।
कतिस्वरेण जानन्ति गन्धर्वाः पन्नगाः किल ॥
- सर्वस्वरमविज्ञाय मनुष्याः स्वरसप्तके ।
वर्तन्ते साम्प्रतं देवि दुर्बोधं स्वरभेदनम् ॥
स्वरत्रिपञ्चकं षड्जे षोडशं वृषभस्वरे ।
दश सप्तान्तरं गान्धे त्रिषट्कं मध्यमस्वरे ॥
एकोनविंशतिश्चेति पञ्चमे विंशतिस्तथा ॥
धैवते च निषादे च स्वराणामेकविंशतिः ।
एकं शतं त्रयस्त्रिंशत्सहितं च चतुष्टयम् ॥
मन्द्रं मध्यं च तारं चानुतारं चतुर्विधम् ।
मन्द्रात्स्यात्त्रिगुणं मध्यं मध्यात्तारं तु षड्गुणम् ॥
तारतो द्वादशगुणं अनुतारं प्रकीर्तितम् ।
इत्येवं वर्तते लोके मध्ये चोर्ध्वे रसातले ॥

उमापतिः

स्वरमण्डलिका—वीणा

खादिरी चान्दनी रक्तचान्दनी सारदारुजा ।
गाम्भीरी पानसी चैव स्वरमण्डलिका मता ॥
सप्ताङ्गुलाधिका दैर्घ्ये वितस्तित्रितयान्विता ।
प्रांशत्वे तूनविंशत्यङ्गुलिका परिकीर्तिता ॥
लावुको दक्षिणे भागे वामभागे तु काकुभः ।
कोलम्बकस्तयोर्मध्ये श्रुतितन्त्री स्थितः पुनः ॥
सप्तविंशत्यङ्गुलात्मा तारतन्त्रीन्त्योस्थितास्ततः ।
अङ्गुष्ठोच्चोलावुकः स्यात्करभस्तु यवाधिकः ॥

स स्यात्करभकाकारः क्रमेण वलितो भवेत् ।
तद्वामेद्व्यङ्गुलं सारी प्रदं च चतुरश्रकम् ।
दक्षिणेऽलावुकस्य स्याद्दशतन्त्री निबन्धिनी ॥
मध्यभागे मिता सा तु सार्धं द्व्यङ्गुलविस्तृता ।
पूरकत्वेऽङ्गुलिमिता क्रमात्सुवलिता भवेत् ॥
कार्यस्तत्पूरकत्वे स्यात्पञ्चाङ्गुल उदाहृतः ।
शून्यगर्भस्तु कर्तव्यः सपिधानाभिमाण्डतः ॥
लावुकः सपिधानः स्यात्पिधान रहितोऽपि वा ।
क्रोडस्तु द्विदलः कार्यः तस्य स्यादन्तिमे दले ॥
कोष्ठत्रयसमानत्वे तस्य दक्षिणतः पुनः ।
चतुरङ्गुलकं शून्यं गार्भार्ये विस्तृतावपि ॥
तन्मध्ये सारिका न्यस्ता षड्लेषु बिलेष्वथ ।
ऊर्ध्वाधः पङ्क्तियुग्मेषु समभागविनिर्मिताः ॥
दशरन्ध्रैस्सारिगृहरन्ध्रैस्सारभटैरपि ।
रन्ध्रैर्यथैकता तत्तु तथा कार्यं विनिर्मितः ॥
एवं विनिर्मितायां तु वीणायामिह वैणिकः ।
तन्त्रीस्संस्थापयेदत्र पट्टजास्त्रिसरा अपि ॥
एकैकगुणतो न्यूनाश्शस्ताश्शुद्धा विपञ्चिकाः ।
अङ्गुल्यग्रप्रमाणं तु तन्त्रीणामन्तरा मिथः ॥
करभस्तासु तन्त्रीषु प्रत्येकं कलिकां न्यसेत् ।
वंशपृष्ठभवा सूक्ष्मा यथानुरणनं भवेत् ॥
लावुकोपरि दातव्या विश्रान्तिनालिका पुनः ।
खादिर्येन्यभवा वापि वृद्धाङ्गुलिसमाश्रिता ॥
सारी सम्भोटनान्यं च मोटनासार...... सा ।
नवाङ्गुलमिता दैर्घ्ये मुष्टिग्राह्या स वर्तुला ॥
चतुरश्रं बिलं तस्याः सारीवृत्तप्रमाणतः ।
नवाङ्गुलमिता सार्धा स्थूलमूलाग्रसूक्ष्मकाः ॥
मुख्येयं सर्ववीणानां त्रिस्थानैस्सप्तभिः स्वरैः ।
अस्यास्तु वादनोपायाः ज्ञातव्या उपदेशतः ॥

त्रिस्थानैरिति वचनादेकविंशतितन्त्र्यः । ताः एकसरा, द्विसरा, त्रिसराः पट्टजाः ।

इदानीं रञ्जकतालाभाय पट्टजाः सप्त लोहजाः सप्त पित्तळजाः सप्त एव तन्त्रीः ।

नारायणः

स्वरमण्डलमिति मत्तकोकिलवीणाया नामान्तरम् ॥

स्वप्नः— सन्ध्यन्तरम्

निद्रायां चिन्तितार्थालापः । यथा—कीचकभीमाङ्के—एतां सतीमिति भीमवाक्यम् ।

सागरः

स्वप्नो निद्रान्तरे मन्त्रभेदकृद्वचनं मतम् । यथा—मालविकायां इरावतीमतिक्रामन्ती भवथ इति विदूषकस्वप्नायितवाक्यम् ।

सिंगः

अत्र स्वप्नशब्देन इह स्वापो या स्वप्नदर्शनं वा स्वप्नायितं वा विवक्षितम् । सर्वत्रेदमेवोदाहरणं सर्वेषां संभवात् । यथा—स्वप्नवासवदत्ते स्वप्नायमानो वत्सराजः वासवदत्तामाबभाषे इति ।

भोजः

स्वभावः—शब्दगुणः

मुख्यतागौणतादिभेदः स्वभावः ।

स्वभावकृतिः – उपाङ्गरागः

षड्जग्रहन्यासवती स्यात्स्वभावकृतिः स्फुटा ।
सिंहलीति प्रसिद्धेयं लोके मन्द्रविवादिनी ॥

वादिनीति विवादिभूतनिषादो यस्यां इत्यर्थः ।

भट्टमाधवः

—रागः

षड्जांशग्रहन्यासा मध्यमेन विवर्जिता ।
धैवतोत्का निमन्द्रा च स्वभावकृतिरुच्यते ।
निषादादियुतस्तस्मात् करुणे विनियुज्यते ॥

जगदेकः

स्वभावक्रिया—रागः

न्यासांशग्रहषड्जराजरुचिरा मन्द्रा निषादस्वरैः
युक्ता पञ्चमधैवतेन बहुला मध्यध्वनौ सर्वतः ।
अभिग्रामिकतानवत्यपि तथा या शुद्धमध्यान्विता
ज्ञेयाभावकृतिस्त्व(पूर्वपरगा) सा तारमध्यध्वनिः ॥

नान्यः

सांशन्यासग्रहातारा मध्यापधबहुध्वनिः ।
मन्द्रा निषादे विज्ञेया सा स्वभावकृतिर्बुधैः ॥

कश्यपः

स्वभावकृतिकायाश्च पदालापकरूपकम् ।
तदस्यामपि विज्ञेयं.........मनोहरम् ॥
स्वभावपूर्वाऽथकृतिष्षड्जन्यासग्रहांशका ।
त्यक्ता मध्यम...................पोषिता ॥

हरिः

न्यासांशग्रहषड्जा सप्तममन्द्रा च मध्यबहुला च ।
धैवतपञ्चमहीना सललितगमका स्वभावकृतिरुक्ता ॥

नान्यः

निमन्द्रा मध्यमव्याप्तिः मुक्तपञ्चमधैवता ।
न्यासांशग्रहषड्जश्च स्वभावकृतिरिष्यते ॥

मतङ्गः

स्वयंगमनम्—सम्भोगशृङ्गाराङ्गम्

निमित्तविशेषादप्रियायां गमने स्वयं वा तत्र गच्छेदिति स्वयं वा गमनम् ।

भोजः

स्वयम्भूः

स्वयम्भूश्छन्दो नाम्नो ग्रन्थस्य कर्ता । प्राकृतच्छन्दः अधिकृत्य प्रणिनाय । अस्य मतं हेमचन्द्रेण गृहीतम् । नान्यदेवजगदेकमल्लौ स्वयम्भुनाम्नो ग्रन्थादुदाहरतः । तस्मात्तयोः प्राचीनोऽयमिति गम्यते । प्रायः अयं दशमशतके स्यात् ।

स्वयंभुवः स्वराः

पुरोदितासु सारीषु तन्त्रीभिश्च चतसृभिः ।
अनुमन्द्रास्तथा मन्द्राः प्रोद्दिष्टास्ते स्वयंभुवः ॥
पुरोदितासु सारीषु प्रामाण्यं तेषु विद्यते ।
गुरुणा मे यथोद्दिष्टाः वीणायां सुप्रपञ्चिताः ।
अत एवान्यथा कर्तुं भुवि को भवति क्षमः ॥

श्रीकण्ठः

पुरोदितास्विति । शुद्धमेलवीणालक्षणे ।

स्वरः

स्वरयन्ति मनांसीह श्रोतॄणां स्वार्थतो यतः ।

कुम्भः

राजृदीप्ताविति धातोः स्वशब्दपूर्वकस्य च ।
स्वयं यो राजते यस्मात्तस्मादेषः स्वरः स्मृतः ॥
आत्मेच्छया महितलाद्वायुरुत्थाभिधार्यते ।
नाडीभित्तौ तथाकाशे ध्वनिरुक्तस्वरः स्मृतः ॥

मतङ्गः

स्वतो रञ्जयति श्रोतुश्चित्तं सस्वर उच्यते ।

सोमः

स्वर इति । स्वृशब्दोपतापयोः । स्वर आक्षेप इत्यनयोः स्वरशब्दः । तेन शब्दस्वभावाचित्तवृत्तिं मध्यस्थतारूपस्वास्थ्यावस्थापरित्याजनेनोपतापयन्तो हृद्यतातिशयवशात् स्वतामाक्षिपन्तः स्वविषयेऽभिरञ्जनं कुर्वन्तः स्वरा इत्युक्ताः । अथवा स्वयं स्वेष्वेव जातिरागभाषाभेदेषु राजन्त इति स्वराः ।

अभिनवगुप्तः

स्वयमात्मानं रञ्जयति निपातनात् इति स्वरनिरुक्तिः।

नान्यः

श्रुत्यनन्तरभावी यः स्निग्धोऽनुरणनात्मकः।
योगाद्वा रूढितो वापि स स्वरः श्रोतृरञ्जकः ॥

कुम्भः

—तालप्राणः

मार्गशब्दे द्रष्टव्यम्।

स्वरकरणम्—प्रबन्धः

स्वरकरणं जगदेकमल्लेन उद्ग्राहादिधातुभेदेन मङ्गलारम्भक, कीर्तिलहरी, आनन्दवर्धनेति त्रिधाभेदे दर्शितः।

उद्ग्राहेण प्रमुच्येत स्वराख्यं करणं तु तत्।

सोमेश्वरः

वर्णनामाङ्किता भोगैस्स्वरैरेव तु केवलैः।
गीयते करणतालेन स्वराद्यं करणं हि तत् ॥

नान्यदेवः

अस्य भेदस्सप्तधा वर्ण्यते जगदेकमल्लेन —

लक्ष्यते करणस्याथ स्वरपूर्वस्य लक्षणम्।
धातुद्वयं स्वरैरस्य नैरन्तर्येण गीयते ॥
द्रुतशेखरनामात्र तालः प्रमथ ईरितः।
ततःकरणतालस्त्यादिष्टैरेवस्वरैर्महः ॥
अंशैर्न्यासस्तथाभोगो नेतृगात्राङ्कथाङ्कितः।
परद्वितयमस्यांशः प्रथमो गीयते बुधैः ॥
द्वितीयोंशस्तृतीयश्च गीयते सकृदेव हि।
ध्रुवं गीत्वा ततोन्यासः उद्ग्राहेणैव कारिते ॥
एवमेव भवेत् षट्कं करणानामतः परम्।
भेदेऽपि किञ्चिदस्यास्ति कथ्यते तदधःक्रमात् ॥

हरिपालः

स्वरचातुर्विध्यम्

वादी विवादी संवादी चानुवादीति संज्ञिताः।
चतुर्विधास्स्वरास्ते च,

कुम्भः

स्वरपञ्चमी—रागः

सपगैस्तारतरा षड्जान्ता बहुपञ्चमा।
मृदवो मपगाश्चात्र रिहीना पञ्चमी मता ॥

मोक्षः

स्वरपदकरणम्—प्रबन्धः

............पश्चात्स्वरपदादिके।
करणे धातु युगलं गीयते मधुरैस्स्वरैः ॥

हरिपालः

स्वरभेदः—चित्राभिनयः

आलोलिताख्या दृष्टिस्तु परावृत्तशिरस्तदा।
मुखस्थाने तु हंसास्यः पुरोभागे तु कर्तरी ॥

विनायकः

—सात्त्विकभावः

स्वरभेदो भयहर्षक्रोधजरारौक्ष्यरोगमदजनितः।
स्वरभेदोऽभिनेतव्योभिन्नगद्गदनिस्वनैः।

भरतः

स्वरभेदो भयक्रोधमदहर्षशोकैरुत्पद्यते।
गद्गदालापोऽनुभावः स्वरभेदो गदमदक्रोधहर्षभयज्वरैः ॥

सागरः

स्थानभ्रष्टैः स्वरैर्भूयः स्खलितैर्गद्गदैरपि।
दर्शयेदिति शेषः।

शारदातनयः

स्वरमेलकलानिधिः

रामामात्यकृतः। अत्र एकोनविंशतिमेलकर्तार उपन्यस्ताः। तेषु पञ्चदश मुख्याः भिन्नलक्षणा भवन्ति। चत्वारोऽन्ये ग्रहांशन्याससंवादिविवादिभेदेन तद्भिन्ना भवन्ति। अयं ग्रन्थः वेङ्कटमखिना बहुधा दूषितः। वीणातन्त्रीसारणासु स्वयंभुव इति ख्यातानां नादानां स्थितिं निरूपयति। यथैव रूपदेव श्रीकण्ठविट्ठलादिभिरपि स्वयंभूनादस्वरूपमुक्तम्। कालः क्रै. प. 1550.

स्वरमङ्गलारागध्यानम्

नीराजनकराग्रस्थां मारतान्तस्य सन्निधौ।
श्वेताम्बरां नीलदेहां चिन्तये स्वरमङ्गलाम् ॥

रागसागरः

स्वरश्रुतिकार्यत्वम्

स्वराणां श्रुतिकार्यत्वमिति केचिद्वदन्ति हि।
मृत्पिण्डदण्डकार्यत्वं घटस्येव यथा भवेत् ॥
कार्यकारणभावस्तु स्वरश्रुत्योर्न संभवेत्।
श्रुतीनामिह सद्भावे प्रमाणं नैव विद्यते ॥
अर्थापत्त्या यदि वा व्याप्तिग्रहपूर्वकं प्रमाणबलात्।
सिद्धस्वरजनकानां गगनगुणानां स्वरो भेदः ॥

सत्यम्।

कार्यकारणभेदोऽस्ति यद्यपि स्फुटमेव हि।
तथापि कारणत्वं च श्रुतीनां नैव संभवेत् ॥
कार्येषु विद्यमानेषु कारणस्योपलम्भनात्।
घटादौ विद्यमानेऽपि मृत्पिण्डोऽप्युपलभ्यते ॥

मतङ्गः

स्वरश्रुतितादात्म्यम्

विशेषस्पर्शशून्यत्वाच्छ्रवणेन्द्रियग्राह्ययोः ।
स्वरश्रुत्योस्तु तादात्म्यं जातिव्यक्त्योरिवानयोः ॥
भेदस्य लक्षणानां सामान्येनान्यवस्तुवर्तिलब्धः ।
तद्धि विशेषिस्तु भवति पुनः स्वरुपसङ्काशम् ॥
नानाबुद्धिगृहीतत्वात्स्वरश्रुत्योस्तु भिन्नता ।
आश्रयाश्रयिभेदाच्च तादात्म्यं नैव सिद्ध्यति ॥

मतङ्गः

स्वरश्रुतिपरिणामिता

श्रुतयः स्वररूपेण परिणामं भजन्ति हि ।
परिणमेद्यथा क्षीरं दधिरूपेण सर्वथा ॥
परिणामो ह्यभिव्यक्तिः न्यायतः पक्षरस्तां मतः ।

मतङ्गः

स्वरश्रुतिविवर्तत्वम्

नराणां तु मुखं यद्वद् दर्पणे तु विवर्तितम् ।
प्रतिभान्ति स्वरास्तद्वच्छ्रुतिष्वेव विवर्तिनः ॥
यदभाणि विवर्तत्वं श्रुतीनां तदसङ्गतम् ।
विवर्तत्वात्स्वराणां हि भ्रान्तिज्ञानं प्रसज्यते ॥

मतङ्गः

स्वरश्रुतिसंबन्धः

तादात्म्यं च विवर्तत्वं कार्यत्वं परिणामिता ।
अभिव्यञ्जकताचापि, मतङ्गः

स्वरसमूहनाम

एकस्वरस्त्वार्चिकाख्यो द्विस्वरो गाथिकाभिधः ।
त्रिस्वरः सामिको नाम चतुर्थोऽयं चतुःस्वरः ।
स्वरान्तरनामान्यौ ज्ञेयावौडवषाडवौ ॥

पूर्णस्सप्तस्वरः । पण्डितमण्डली

स्वरसैन्धवी—रागः

षड्जांशग्रहपन्यासा तारे मन्द्रे रिषान्विता ।
रिधहीना निहीना च शुद्धषड्जसमंभवा ।
सैन्धवीयं समाख्याता अमर्षे विनियुज्यते ॥

जगदेकः

स्वराख्या—भाषारागः

स्वरनाम्ना स्वराख्या तु कुम्भः

स्वराङ्कः—प्रबन्धः

स्वरैरेकः पदैरेको बिरुदैश्च तथाऽपरः ।
एवं खण्डत्रयं कार्यं स्वराङ्के तालसंयुतम् ॥
एवं पदैश्च बिरुदैः द्वितीयं खण्डयुग्मकम् ।
खण्डमाद्यं स्वरैर्गेयं एवं खण्डत्रयं भवेत् ॥
अभीष्टं नायकं कृत्वा देवं वा वसुधाधिपम् ।
तालेन सङ्गातेयः स्वराङ्को बधकारकैः ॥

सोमेश्वरः

स्वराङ्कः—प्रबन्धः

स्वरैः पाटैर्विशेषाद्वा गीयते बिरुदैरपि ।
तालेनैकेन वा द्वाभ्यां त्रिभिर्वा गीयते पुनः ।
गीत्वा गीत्वा स्वरे न्यासः स्वराङ्क इति लक्षितः ॥

हरिपालः

अयं स्वरांशः, स्वराङ्कः, इति च कोशेषु दृश्यते ।

स्वराङ्गानि

विच्छेदोऽर्पणो विसर्गोऽनुबन्धोद्दीपने प्रसङ्गमिति षडङ्गानि ।

अन्यः

स्वरार्थः—प्रबन्धः

यत्राभीष्टस्वरैरर्थः सप्तभिः प्रतिपाद्यते ।
स स्वरार्थो द्विधा ज्ञेयः शुद्धमिश्रकभेदतः ॥
क्रमव्युत्क्रमभेदाभ्यां तद्द्वयं स्याद्द्वयतः ।
धिया रागश्रुतिस्थानान्वितया तत्प्रवक्ष्यते ॥
केवलैस्सप्तभिर्यत्र स्वरैरर्थः प्रयुज्यते ।
स शुद्ध इति विज्ञेयः स्वरशास्त्रानुसारतः ॥
स्वराणां वाजिसंख्यानामेकैकं प्रथमाक्षरम् ।
कृत्वा यत्रार्थसंयुक्तं गीयते स च मिश्रकः ॥
एकादिस्वरभेदेन स्वरार्थस्सप्तधा मतः ।
पादैरन्यतरैरस्याभोगास्संबध्यते बुधैः ॥

सोमराजः

स्वरावली—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स म ग म प नि ध स.
(अव) स नि प म ग रि ग रि स.

स्वरिती—श्रुतिः

निषादे द्वितीया श्रुतिः ।
हनुमन्मतेऽष्टादशैव श्रुतयः

स्वरूपानुगतः—वाद्यालङ्कारः
विशुद्धवाद्यप्रकृतिः समपाणिकृतस्तथा ।
स्वरूपानुगतश्चैव विज्ञेयो वाद्यसंश्रयः ॥
भरतः

स्वरोत्पत्तिः
उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितप्रचिते तथा ।
निघातश्चेति विज्ञेयः स्वरभेदश्च पञ्चधा ॥
अन्ये तु क्रुष्टादिस्वरेभ्यो सह सप्तसामगाः परिकल्पयन्ति ।
क्रुष्टस्य मूर्धनि स्थानं ललाटे प्रथमस्य तु ।
भ्रुवोर्मध्ये द्वितीयस्य तृतीयस्याक्षकण्ठयोः ॥
कण्ठःस्थानं चतुर्थस्य मन्द्रस्योरसि चोच्यते ।
अतिस्वरस्य नीचस्य हृदिस्थानं विधीयते ॥
अनुदात्तस्य परस्य संभूतिरिति। अनेन प्रकारेण निषाद-गान्धारषड्जमध्यमपञ्चमादिषभधैवत यथायथं सप्तस्वरा विभक्ता जायन्ते । तथा च नारदः—
उच्चैर्निषादगान्धारौ नीचे वृषभधैवतौ ।
स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥
नान्यः

स्वर्णचूडामणिः मेलरागः (खरहरप्रियामेलजन्यः)
(आ) स रि म ग म प ध नि स.
(अव) स नि प ध नि ध प म ग रि ग स.
मत

स्वर्णमेरुः—देशीतालः
लगौद्रुतत्रयं त्रिःस्यात्ततो लपगदाद्लौ ।
पगौद्रौलपगाः प्रोक्ता गारुगिश्च तृतीयकः ।
द्रुतो लघुर्गश्च स्वर्णमेरुरयं मतः ॥
|S००|S०००|S०००|०० | S S०० | S S००S S०००० ०० ०० ०० ||S||
अथवानुद्रुतचतुष्कं स्यात् क्रीडा गारुगिका तथा ।
अनुद्रुतास्तु चत्वारो द्विरामो लघुद्वयम् ॥
गपौ गारुगिलौ दश्च ह्स्तोऽनुद्रुतयुग्मकम् ।
सविरामस्तु विज्ञेयः स्वर्णमेरुर्निगद्यते ॥
ပပပပ० ० ०००० ပပပပ० ||SS ०००' || ०|ပ० ० इति वा
दामोदरः

स्वल्पचिन्दम्—देशीनृत्तम्
आभोगसहितं वेदखण्डैश्चातिमनोरमम् ।
मिश्रतालं पिङ्गमूरूमानाभ्यां च विराजितम् ॥
सविलासचमत्कारं चारिकाभिरलङ्कृतम् ।
स्वल्पचिन्दं तदेव स्यात्प्राप्ना च कलचारिका ।
द्राविडी भाषया बद्धमथवा सुरभाषया ॥
वेमः

स्वशब्दवाचिकः
शब्दं स्ववचसाचार्या नर्तकेन समं नटी ।
शृङ्गारः

स्वस्तिकः—पादपाटः
स्वस्तिकीकृतयोरङ्घ्र्योः कुट्टनात्स्वस्तिको भवेत् ।
वेमः

—बाहुः
पार्श्वे व्यत्यासतोऽलग्नौ बाहू स्वस्तिक ईरितः ।
रवेर्मयेदुपस्थाने प्रणामे परिरम्भणे ॥
अशोकः

—हस्तः
अराली वा पताकौ वा यद्वा तौ खटकामुखौ ।
अन्योन्यमणिबन्धस्थावुत्तानौ वामपार्श्वगौ ॥
हृदयक्षेत्रगौ स्यातां यद्ययं स्वस्तिकः करः ।
विच्युत स्वस्तिकः कार्यो गमने सागरे घने ॥
विस्तीर्णे भूतले श्रीभिरेवमस्तीति भाषणे ।
विभेदौ मण्डलाकारौ यथा स्यातां स्वपार्श्वगौ ॥
चित्रदासः

उत्तानौ वामपार्श्वस्थावन्योन्यमणिबन्धकौ ।
अरालो यत्र हस्तोऽसौ स्वस्तिक परिकीर्तितः ॥
विच्युतस्वस्तिकस्सोऽय अधोदेशप्रसारितः ।
विस्तीर्णदेशनिर्देशे सागरसङ्करूपणे ॥
तथैव मध्यदेशस्थो दिक्पुरारण्यदर्शने ।
ऋजुजीमूतगगनादीनामभिनये पुनः ।
यथोचितं प्रयोक्तव्यस्तद्वज्ञैरूर्ध्वप्रदेशगः ॥
वेमः

स्वस्तिकाधोमुखौ रात्रौ विच्युतोत्तानितौ दिने ।
मेघप्रच्छादिते तस्मिन्विच्युताधोमुखाविमौ ॥
अशोकः

एकस्य मणिबन्धेऽन्यमणिबन्धस्थितौ करौ ।
देहस्य वामपार्श्वस्थावुत्तानौ स्वस्तिको मतः ॥
अत्रारालौ पताकौ वाऽभिनये वक्षगौ करौ ।
विच्युतःस्वस्तिकः श्रीभिरेवमस्तीति भाषणे ।
गगने सागरादौ च विस्तीर्णे संप्रयुज्यते ॥
कार्णः

—हस्तपाटः

हस्तौ तु स्वस्तिकाकारावेकं पटहपुष्करम् ।
ताडयेतां यदा तद्ज्ञैः तदा स्वस्तिक उच्यते ॥

वेमः

धों धों धों नकिट नकिट धो नकिट
यत्र षोडशमात्राभिः युक्तोऽयं स्वस्तिको भवेत् ॥

पार्श्वदेवः

स्वस्तिकचन्द्रकहस्तः

मणिबन्धसमाश्लिष्टावर्धचन्द्रावधोमुखौ ।
सर्वाङ्गुल्यश्च विरला नाम्ना स्वस्तिकचन्द्रकः ।
शतपक्षाख्यविहगे योऽयस्वस्तिकचन्द्रकः ॥

भण्डारशेखरः

शतपक्षः गण्डभेरुण्डः ।

स्वस्तिकचारिणी —गतिः

मुहुस्स्वस्तिकयोगेन गतिस्स्वस्तिकचारिणी ।

देवणः

स्वस्तिकताडितम्—पादमणिः

एकस्सम्मिथतस्याङ्घ्रेः पश्चात्स्वस्तिकबन्धनम् ।
आचरन्नङ्गुलीपृष्ठे तिष्ठेदन्यस्य पार्श्वतः ॥

पूर्वस्तु चरणो भूमौ तलेन यदि ताडनम् ।
विदधात्येवमेव स्याद्यदि पादान्तरेण च ।
तदा नृत्तविशेषज्ञैः प्रोक्तं स्वस्तिकताडितम् ॥

वेमः

स्वस्तिकत्र्यस्रम्—चालकः

प्रथमं स्वस्तिकीभूय कुञ्चितावूर्ध्वगौ पुनः ।
ततो वामांसपर्यन्तं पर्यायाद्भ्रमितौ करौ ।
तत्स्वस्तिकत्र्यस्रसंज्ञं क्षेमराजेन भाषितम् ॥

नन्दीश्वरः

स्वस्तिकत्रिकोणम् —चालकः

हस्तौ प्राक्स्वस्तिकीभूय कुञ्चितावूर्ध्वगौ तदा ।
भ्रमितौ यदि वामांसपर्यन्तचलदङ्गुलि ।
तत्स्वस्तिकत्रिकोणाख्यं चालकं तं प्रचक्षते ॥

वेमः

स्वस्तिकभ्रमरी—तिरिपनृत्ताङ्गम्

तस्मिन्नेव स्थितः स्थाने पूर्ववत्करयोजनम् ।
पदयोः स्वस्तिकं कृत्वा शिखरौ च स्तनोपरि ।
दक्षिणावर्ततो भ्रान्त्वा स्वस्तिकभ्रमरी भवेत् ॥

वेमः

तस्मिन्, पूर्ववदिति । प्रपदीभ्रमरी लक्षणे रेवेत्यर्थः ।

स्वस्तिकम्—करणम्

निष्क्रमय्य करौ यस्मिन् उद्वेष्टितपुरस्सरौ ।
व्यावर्तने सहोत्प्लुत्य करयोः पादयोरपि ॥
स्वस्तिकौ युगपत्कुर्युः तत्स्वस्तिकमुदाहृतम् ।
अपरान्वेषणे वेगान्निषेधेन प्रयुज्यते ॥

ज्यायनः

स्वस्तिकाख्यं नियोज्यं तद्विभ्रयुक्तिपरिक्रमे ॥

लक्ष्मणः

—देशीमण्डलम्

दक्षिणोत्तरतः कुर्यात्पादे पादं करे करम् ।
व्यत्यासेन तदा प्रोक्तं स्वस्तिकं नाम मण्डलम् ॥

नाट्यदर्पणे

—देशीस्थानम्

मञ्जीरधात्रि संबद्धस्वस्तिकौ कुञ्चिताङ्गुलि ।
मिथःसंश्लिष्टकानिष्ठौ भवेतां चरणौ यदा ।
तदा स्वस्तिकसंज्ञं तु स्थानकं कथितं बुधैः ॥

वेमः

—हस्तः

अन्योन्यं पाणिना बाहू अन्योन्यं यत्तु गृह्यते ।
तत्स्वस्तिकमिति प्रोक्तं रम्यमेतद्वरानने ॥

उमापतिः

स्वस्तिकरेचितम्—करणम्

चतुरस्रौ करौ कृत्वा ततो रेचककर्मणि ।
धृतभ्रमौ हंसपक्षौ कृत्वा व्यावर्तनेन तु ॥
प्रापय्य मस्तकादूर्ध्वमधस्तु परिवर्तनात् ।
आनीय च तथाविद्धवक्रवर्तनया करौ ॥
वक्षसि स्वस्तिकीकृत्य विप्रकीर्णौ ततःपरम् ।
पक्षवञ्चितकौ हस्तौ कटीतटनिवेशितौ ॥
परिवर्तौ ततःकुर्यात्पक्षप्रद्योतकावपि ।
कृत्वा करानुगां चारीमन्ते चेदवहित्थके ॥
स्थाने तिष्ठेच्च करणं तत्स्यात्स्वस्तिकरेचितम् ।
प्रयोगोऽस्य प्रहर्षादौ नृत्ताभिनयनेऽपि च ॥

वेमः

स्वस्तिकरेचितः—अङ्गहारः

वैशाखरेचितवृश्चिकवृश्चिकानिकुट्टककटीछिन्नानां करणानां क्रमात्प्रयोगे स्वस्तिकरेचिताङ्गहारः ।

स्वस्तिकरेचितम्—करणम्

स्वस्तिकौ रेचिताविद्धौ विश्लिष्टौ कटिसंस्थितौ ।
यत्र तत्करणं ज्ञेयं बुधैः स्वस्तिकरेचितम् ॥

भरतः

चतुरस्रः स्थितः कृत्वा हंसपक्षौ द्रुतभ्रमौ ।
व्यावृत्तिपरिवृत्तिभ्यामधश्चोर्ध्वं शिरःस्थलात् ॥
आनीयाविद्धवक्रौ चेद्वक्षसि स्वस्तिकौ कृतौ ।
विप्रकीर्णौ ततः कार्यौ पक्षवञ्चितकौ करौ ।
पक्षप्रद्योतकौ पश्चाच्चारी तद्वशगा भवेत् ॥
अन्तेऽत्रहित्थकं स्थानं तदा स्वस्तिकरेचितम् ।
नृत्ताभिनयने तच्च प्रहर्षादौ नियुज्यते ॥

स्वस्तिकवर्तना

व्यावर्तनक्रियापूर्वं क्रियेते स्वस्तिकौ यदा ।
तदा सद्भिस्समादिष्टा वर्तना स्वस्तिकाभिधा ॥

अशोकः

स्वस्तिकविच्युतम्—पादमणिः

स्थितावङ्गुलिपृष्ठेन चरणावुत्प्लुतौ तदा ।
स्वस्तिकं तस्य विश्लेषं कुर्वाते युगपन्मुहुः ।
यत्र तन्नृत्ततत्त्वज्ञैरुक्तं स्वस्तिकविच्युतम् ॥

वेमः

स्वस्तिकहस्तः

पताकयोस्सन्नियुक्तकरयोर्मणिबन्धयोः ।
संयोगेन स्वस्तिकाख्यः करटीकाविचक्षणैः ॥
पुरोमुखः पुरोभागे बद्धस्तु भयदर्शने ।
विवादे कीर्तने चैव स्वस्तिकाख्यकरो भवेत् ॥

विनायकः

स्वस्तिकाम्बुजः—हस्तः

स्वस्तिकावपि संयुक्तौ नर्तनान्तौ विघट्टितौ ।
पद्मकोशौ यमौ कार्यौ स्वस्तिकौ स्वस्तिकाम्बुजे ॥

नागमल्लः

स्वस्तिकाश्लेषः—चालकः

संप्राप्तयोस्स्वस्तिकत्वं हस्तयोरंसदेशतः ।
वलनं चेद्विलासेन स्वस्तिकाश्लेष उच्यते ॥

वेमः

स्वस्तिकोद्वृत्तम्—पादमणिः

उत्प्लुत्य स्वस्तिकाकारौ विन्यस्तौ चरणौ मिथः ।
पराङ्मुखीकृततलावङ्गुलीपृष्ठभागतः ॥
तिष्ठन्तौ धरणीपृष्ठे तलाभ्यां ताडनं मुहुः ।
कुरुतो यत्र तत्प्राज्ञैः स्वस्तिकोद्वृत्तमुच्यते ॥

वेमः

स्वस्तिकौ—नृत्तहस्तौ

स्वस्तिकौ मणिबन्धान्ते भूत्वैवैतौ सलक्षणौ ।
पताविति हंसपक्षकरौ ।

ज्यायनः

—हस्तः

आश्लिष्टहंसपक्षाभ्यां स्वस्तिकास्वस्तिकौ करौ ।

शार्ङ्गः

स्वस्थम्—देशीस्थानम्

वक्षस्समुन्नतं यत्र पादौ विस्तारिताञ्चितौ ।
हस्तावूरुकटिन्यस्तौ स्थानं तत्स्वस्थमुच्यते ॥

वेमः

—वीणावादने गुणः

तत्स्वस्थं स्वरनिष्पत्तिर्यथावद्यत्र दृश्यते ।

कुम्भः

—स्थानम्

वक्षस्समुन्नतं यत्र पादौ विस्तारिताञ्चितौ ।
हस्तावूरुकटीन्यस्तौ स्थाने तत्स्वस्थमुच्यते ॥

वेमः

स्वस्थः—श्वासः

स्वभावजाविमौ वायू स्वस्थौ स्वस्थक्रियायुतौ ।

विप्रदासः

स्वागता—एकादशाक्षरवृत्तम्

रनभगगाः ।

भरतः

स्वात्यभिनयः

कटकावर्तहस्तेन कर्तव्यः ।

महार्णवः

स्वातिहस्तः (स्वातिर्भाणिककरः)

खटकामुखहस्ते तु तर्जनीशिरसा यदा ।
अङ्गुष्ठपर्वसन्धेस्स्यात् श्लिष्टा च परियुज्यते ॥
रत्नाख्यकटकावर्तः कोहलेऽक्रमतोदितः ।
स्वात्यर्थे च प्रलापे च योज्यो नक्षत्रभाविभिः ॥

शृङ्गारः

स्वाधीनभर्तृका—नायिका

सान्द्रामोदगुणप्राप्ता भवेत्स्वाधीनभर्तृका ।

भरतः

स्वाधीनरतिका सा तु यां न मुञ्चति वल्लभः ।
आमोदगुणो हर्षः सौभाग्याभिमानश्च ॥

रसकलिका

स्वाभाविकः—मुखरागः

सहजो मुखरागस्तु स्वाभाविक इति स्मृतः ।
अनुकूलेषु भावेषु प्रयोक्तव्योऽसौ मनीषिभिः ॥

अयमेव सहज इत्यप्युच्यते ।

वेमः

स्वाभाविकी—नासिका

अनाविष्टेषु भावेषु नासा स्वाभाविकी स्थिता ।

शिंग्रदासः

स्वामिनी

सेनापतेरमात्यानां दण्डिनां तत्पराश्च या ।
तनया नामतश्चैव स्वामिनीत्यभिसंज्ञिता ॥
शीलरूपगुणैर्या तु संयुक्ता नृपवल्लभा ।
स्वामिसत्कारसंपन्ना स्वामिनीति हि संज्ञिता ॥

भरतः

स्वायम्भुवकपालगानम्

स्वयंभुवःकपालेन षष्ठं गानं समीरितम् ।
तालश्चचत्पुटस्तत्र रागो वेसरषाडवः ॥

करतलविलसनेत्यादिगानम् ।

कुम्भः

स्वाहाकारः—तानः

मध्यमग्रामे गहीनषाडवः ।
ध प म रि स नि .

कुम्भः

स्विष्टकृत्—तानः

मध्यमग्रामे गनिहीनौडुवः ।
प ध म रि स .

कुम्भः

—तानः (रि - लोपषाडवः)

नि ध प म ग स .

कुम्भः

स्वीया—नायिका

समानकुलशीलेन येनोढा वह्निसाक्षिकम् ।
सा स्वीया तस्य—

शारदातनयः

तत्र स्वामिन्येवानुरक्ता स्वीया । न च परिणीतायां परगामिन्यामतिव्याप्तिः । अत्र पतिव्रताया एव लक्ष्यत्वात् । तस्याश्च परगामितया परकीयात्वमपि समायाति । अस्याश्चेष्टाः । भर्तृशुश्रूषा शीलसंरक्षणं आर्जवं क्षमा चेति ।

शारदातनयः

भोगेप्सवस्त्वस्युस्त्वीयाः ।
न मुञ्चति प्रियं स्वीया संपत्स्वपि विपत्स्वपि ।
शीलसत्यार्जवोपेता रहस्संभोगलालसा ।

शारदातनयः

—मेलरागः (नटभैरवीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि म प नि ध नि स .
(अव) स नि प नि ध प म ग म रि ग म रि ग स.

मत्र

स्वीयागुणाः—(नायिकागुणाः)

संपत्सु चापत्सु च या न मुञ्चत्यात्मेश्वरं सा रमणी स्वकीया ।
शीलार्जवाद्यैः स्वगुणैरुपेता स्वेनैव चोढाहि पतिव्रतास्यात् ।
स्वच्छत्वं नखदन्तकेशवसनादीनां समस्तक्रिया
चातुर्यं स्मितपूर्वमल्पमकटुव्यक्तं च संभाषणम्
दाक्षिण्यं विनयस्सुशीलविभवो वक्रादिवाक्यज्ञता
प्रायोऽमी कुलपालिकासु विहिताः कल्याणनित्यागुणाः ।

नीलकण्ठः

स्वेदः—सात्त्विकभावः

क्रोधभयहर्षलज्जादुःखश्रमरोगतापघातेभ्यः ।
व्यायामक्लमधर्मैः स्वेदस्सम्पीडनाच्चैव ॥
व्यजनग्रहणाच्चापि स्वेदापनयनेन च ।
स्वेद एवाभिनेतव्यः तथा वाताभिलाषतः ॥

भरतः

स्वेदो धर्मः लज्जाश्रमक्रोधसंबाधैरुत्पद्यते ।
व्यजनालिक सम्मार्जनवातेच्छाभिरभिनयेत् ॥

सागरः

स्वेदः सम्पीडनात्क्रोधरतिव्यायामभीतिभिः ।
धर्महर्षज्वरग्लानि सुखलज्जादिभिर्भवेत् ॥

शारदातनयः

धर्म, ग्रीष्मादिजनितोष्मा । हर्षः पुत्रजन्मादिजनितस्सन्तोषः । ज्वरः शीतोष्णादिभेदभिन्नः देहपीडाकरो रोगः । ग्लानिः अभीप्सितकार्यासिद्धिरतिक्षुधादिजनिता मनश्शरीरव्यापिनी निष्प्राणता ।

नरसिंहः

—चित्राभिनयः

आलोलितशिरो बध्वा साची दृष्टिस्तथैव च ।
रतिश्रमापनोदार्थं सूचीहस्तः प्रचालितः ॥

कण्ठस्थले पताकस्तु व्यजनार्थनिरूपणे ।
खेदभावं दर्शयन्ति करटीकाविचक्षणाः ॥

विनायकः

संक्षिप्तकः—आरभट्यङ्गम्

अन्वर्थशिल्पयुक्तो बहुपुस्तोत्थानचित्रनेपथ्यः ।
संक्षिप्तवस्तुविषयो ज्ञेयस्संक्षिप्तको नाम ॥

भरतः

संक्षयाक्षिप्तानि वस्तूनि विषयो अस्येति संक्षिप्तकः । तानि वस्तूनि दर्शयति अन्वर्थेति । अर्थेन प्रयोजनेन अनुगताः शिल्पयुक्ताः कुशलशिल्पिविरचिताः अर्थाः यत्रेति ।

अत्रैव दिशं दर्शयति । बहुविपुलं । पुस्तस्योत्थापनं प्रकटत्वम् । विचित्रं च नेपथ्यम् । खड्गचर्मवर्मादि यत्र पुस्तयोगे । यथा—मायाशिरोनिक्षेपे रामाभ्युदये चित्रं नैपथ्यं । यथा वा अश्वत्थाम्नः वेण्याम् ।

अभिनवः

संक्षिप्तवस्तुविषयः प्रयोगाभिवशिल्पवान् ।
बहुपुस्तोत्थानकृतः वेषैस्संक्षिप्तको मतः ॥

नाट्ये यानि रथचर्मवर्मध्वजादीनि क्रियन्ते तानि पुस्त इति कीर्तितानि । यथा—नारदेन शिल्पमादर्श्य नरकः क्षयं नीतः । यथा वा—संचस्नामायेन कन्या मायावती कृता । अन्ये पुनरन्यथैव संक्षिप्तकमिच्छन्ति । पूर्वनायकनाशेनापरनायकसंभवःसंक्षिप्तकः । यथा—रामेण रावणमपनीय विभीषणस्य राज्ये कृतमभिषेचनम् ।

सागरः

संख्या—तानः
नि – लोपः षाडवः ।
ध प म ग रि स .

कुम्भः

संप्लुता—पुष्करवाद्ये जातिः

सर्वाङ्गुलिचलनकृता सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता ।
भीतनभोयानगतौ संप्लुतजातिर्विधातव्या ॥

अभिनवगुप्तपाठः

नानाकरणैर्बहुभिर्जातिः करणाश्रितैर्या तु ।
विक्षिप्ताप्लुतमिश्रा संप्लवसंज्ञा तु जातिरियम् ॥

नेपालपाठ भरतः

संभोगशब्दार्थविचारः

अथातो विप्रलम्भापादितप्रकर्षसम्पदः संभोगस्य स्वरूपमुपदेक्ष्यामः । कः पुनरयं सङ्गमो नाम । ननूक्तं— नायकयोः प्रागसङ्गतयोः सङ्गतवियुक्तयोर्वा मिथस्समागमे प्रागुत्पन्नस्तदानीतनो वा रत्याख्यस्थायिभावोऽभिलषणीयालिङ्गनादीनामवाप्तौ सत्यां समुपजायमानैर्हर्षधृतिस्मृतिमतिभिर्व्यभिचारिभावैस्संसृज्यमानः ऋतूद्यानोपगमनजलक्रीडा क्रीडापर्वतोपवेशप्रसाधनग्रहणमधुपानेन्दूदयादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः सविभ्रमभ्रूकटाक्षविक्षेपालापासंभ्रमतादिभिरनुभावैरभिव्यज्यमानः ईप्सितमासादयन् जिहासितजिहानः प्राप्तप्राप्यप्रकर्षावस्थः संभोगशृङ्गाराख्यां लभते इति ।

स चतुर्धा, प्रथमानुरागानन्तरो, मानानन्तरः, प्रवासानन्तरः, करुणानन्तर इति चोक्तम् । संज्ञा तु नैषा परिभाषिक्येव । प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गविभागकल्पनायां अन्वर्थस्यापि विद्यमानत्वात् । तथाहि—संक्षेप सङ्करसंपूर्णत्व सम्यक्त्वद्योतकसमुपसर्गपूर्वस्य पालनकौटिल्याभ्यवहारानुभवकर्मणो भुजेः भावे कर्तरि अकर्तरि च कारके संज्ञायां सर्वकालेषु घञि संभोग इति रूपं भवति । कः पुनरिह प्रकृत्यर्थः । क उपसर्गार्थः । कः प्रत्ययार्थः । कोवा प्रत्ययोत्पत्तिकाल इति । उच्यते—संज्ञाशब्दानां यथाकथञ्चिद्व्युत्पत्तिरिति दर्शने संज्ञानुरोधादेव योऽर्थो यत्रोपपद्यते स तत्रैव व्यवह्रियते इति । तत्र प्रकृत्यर्थविभागे चत्वारो धात्वर्था पालनादयः । चत्वारश्चोपसर्गार्थाः । संक्षेपार्थादयः । यथा—संप्रीयते कथा गाथकेन । संसृज्यते सूपो लवणेन । संह्रियते याग उपकरणैः । संप्रयुज्यते दयितः कान्तयेति । प्रत्ययार्थविभागेषु पुनरष्टौ प्रत्ययार्थाः । भावो, हेतुः षट् च कारकाणि । प्रत्ययोत्पत्तिकालाः भूतो वर्तमानो व्यक्तो भूतविशेषो वर्तमानविशेषो भविष्यद्विशेषो व्यक्तविशेष इति । अथैतेषां मिथस्समवायोपादानापेक्षित प्रथमानुरागाद्यानन्तार्यः तिर्यगादिसाधारणः सामान्येनैव पालनसंक्षेपाङ्गार्थविषयः संभोगशब्दार्थो विवक्ष्यते । यथा चतुर्णामपि भुजयर्थानां चतुर्णामपि समुपसर्गार्थानां चतुर्ष्वपि प्रथमानुरागानन्तर्यादिषु संभोगेषु चतसृष्वपि संसोमावस्थासु सर्वैरपि प्रत्ययार्थैरविशेषेण सार्वकालिकस्संबन्धो भवति । तत्रोदाह्रियते —

मधुद्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां तामनुवर्तमानः ।
शृङ्गेण संस्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ॥

ददौ सरः पङ्कजरेणुगन्धि गजाय गण्डूषजलं करेणुः ।
अर्धोपभुक्तेन बिसेन जायां संभावयामास रथाङ्गनामा ॥

गीतान्तरेषु श्रमवारिलेशैः किञ्चित्समुच्छ्वासितपत्रलेखम् ।
पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं किंपुरुषश्चुचुम्ब ॥

संप्राप्तपुष्पस्तम्बकस्थलीभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः ।
लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापु विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥

अत्र च प्रियावृत्तविषाणकण्डूयनपानोपच्छन्दनस्वाद्वाहारदानचुम्बनचाटुपरिष्वङ्गप्रीतिदायी सरीसृपमृगपशुपक्षिपुमानाभासतरुविशेषाणां अविशेषेण सर्वसाधारणः प्रेमपालनार्थो गम्यते। अयमेव च प्रयोक्तव्य रञ्जनाय बुद्धिपूर्वकं प्रयुज्यमानः कौटिल्यार्थोऽपि प्रथते। स्वाभिप्रायनिवृत्त्यर्थं उपकल्प्यमानोऽभ्यवहारार्थं स्वंपद्यते। प्रेमपारवश्यात्तु स्वयमुपजायमानोऽनुभवशब्दवाच्यो भवति।

उपसर्गोऽपीह पालनार्थमुपकल्प्यमाने संक्षेपार्थमालम्बते। प्रयोक्तव्यरञ्जनाय बुद्धिपूर्वकं प्रयुज्यमाने संकरार्थः स्पृशति। प्रयोक्तारः कथमनुरज्येरन् इति बुद्धयः संकीर्यन्ते। स्वाभिप्रायनिवृत्त्यर्थं प्रवर्तमाने संपूर्णत्वमवगाहते। अयं चेह संपूर्णतार्थो मदुभयेषामपीन्द्रियाणां आनुकूल्येषु स्वेषु स्वेषु विषयेषु श्रद्धातिशयात्प्रवृत्तिः। प्रेमपारवश्यात्स्वयमुपजायमाने सम्यक्त्वार्थमभिनिविशते। तत्र सम्यक्त्वं नाम येयमालिङ्गनादिष्वनुपदेशपूर्विका स्वाभाविकी स्त्रीपुंसयोरन्योन्यमनुकूलाभ्युपपत्तिरिति चतुर्षु श्लोकेषु पालनादिनियमः। मधुद्विरेफ इत्यादि। इयं हि सा प्रेमपालनोपनिषत्। यच्च इन्योन्यानुवृत्त्या एकत्र पानभोजनमानुकूल्यतश्च परिचर्येति द्वितीयश्लोके कौटिल्यं यथा—ददौ सरः पङ्कजमित्यादि। इदं च तद्वतः स्वभावकुटिलत्वं अभिव्यक्त्यवस्थायामुन्मिषति यदेवं नाम प्रेमपरीक्षा प्रवर्तते यदहं ते प्रिया तन्मदुच्छिष्टं भुङ्क्ष्व, यदहं ते दयितः तद्रक्तशेषमुपभुङ्क्ष्व। तृतीयश्लोकेऽभ्यवहारार्थो यथा गीतान्तरेष्विति। सोऽयं रतेरभ्यवहारो नाम येऽयमिन्द्रियाणां विषयेषु गन्धातिशयात्प्रवृत्तिः। सा चेह गीतध्वनिमनोहरे मदवशनयनेन्दीवरे परिपाण्डुगण्डमण्डले पत्रवल्लीविशेषाद्दरगे सुधायमानोष्ठरञ्जनास्वादे मधुरविशेषकषायिते पुष्पासवसुरभिवदनेन्दौ किंपुरुषेणाभ्यनुज्ञायमाना सर्वेन्द्रियाह्लादमाह्लादयति। चतुर्थश्लोकेऽनुभवार्थो यथा—इयमेव स रतेरनुभवप्रकर्षसीमा यदासादितप्रकृष्टयौवना यथोक्तगुणवती युवतिः उन्मिषत्सात्त्विकभावा स्वयंग्रहणे दयितमानन्दयति। स्तबकस्तनीति उपारूढयौवनत्वं लक्षयति। अथैतेष्वेवोपसर्गार्थसंक्षेपादयः प्रतिपद्यन्ते। तेषु क्रमेण पालनसंक्षेपः पालनसङ्करः पालनसंपूर्णत्वं पालनसम्यक्त्वं च व्यज्यन्ते। एकत्र पालनसम्यक्त्वे उदाहरणं–योऽयं त्यक्तलज्जाया इव योषितः स्वयंग्राहेण पाणिग्रहणोपगूहनप्रकारेष्वभिनिवेशः स चेह लतावधूनां लतावेष्टितक वृक्षाधिरूढायालिङ्गनप्रकारविधानेनानुमीयते। तज्जघनोपगूहनमिति उपरिलङ्घनं इति।

अनया दिशा कौटिल्यस्य संक्षेपसांकर्यसंपूर्णत्वसम्यक्त्वानि चतुर्षु श्लोकेषु व्यज्यन्ते। तथैवाभ्यवहारस्य संक्षेपादयश्चत्वारः। अनुभवस्यापि तथैव। एवं पालनकौटिल्याभ्यवहारानुभूतिभिः। दर्शिता कालिदासेन प्रेमप्रस्थानपद्धतिः। भोजः

प्रकृतिप्रत्ययार्थानामपि भोजेन शृङ्गारप्रकाशे एकोनत्रिंशे विपुलं विवरणं दत्तम्।

संभोगशृङ्गाराङ्गानि

उक्तं च प्रथमानुरागानन्तर मानानन्तरप्रवासानन्तरकरुणानन्तराः संभोगशब्दवाच्या इति। तत्र प्रथमानुरागानन्तरे रतिप्रकर्षनिमित्ताभिलषणीयाश्चालिङ्गनादीनां अवाप्तिहेतवो विश्रम्भशयनोपक्रमादयः समागमो नायकयोः परिजनादेश्च चेष्टाविशेषाः संभोगशब्दवाच्या भवन्ति। के पुनर्विस्रम्भणादयः। विस्रंभः, प्रश्नोदीक्षणं, परिहारः, परिहारविज्ञासाः, कन्दुकक्रीडा, केलिद्यूतानि, ऋतूपचयसमाचारः, समायातकालावस्थानुभवः, पूर्वाह्णिकं, माध्याह्निकं, अपराह्णिकं, अस्तमयं, सन्ध्या, तमः, चन्द्रोदयः, ज्योत्स्ना, प्रादोषिकं, निशीथः, रात्रिपरावृत्तिः, प्राभातिकं, वनविहारगमनं, वनविहारः, पुष्पापचयः श्रमानुभवः, प्रच्छाया दिवसे जलक्रीडानेपथ्ययोगा क्रीडापर्वतविहारः एकशाल्मली, नवलतिका, पञ्चालानुयातं, नवमल्लिका, कदम्बयुद्धानि, विशाखखादिका, इन्द्रोत्सवः, कौमुदीप्रचारः, यक्षरात्रिः, अष्टमीचन्द्रकः, कुन्दचतुर्थी, सुवसन्तः, सहकारभञ्जिका डोलाविलासः, उदकक्ष्वेडिका, मदनोत्सवः, गृहप्रत्यागमनं, सहायव्यापारः, प्रसाधनग्रहणं, गोष्ठीविहारः, वासगृहोपगमनम्, अभिसारिकाप्रतीक्षणं, दूतीविसर्जनं, स्वयंवागमनं, आगतोपचारः, परिचरणं, तद्विसर्जनं, कञ्चुकादिमोक्षः, रतारम्भः रतं, रतावसानं, निद्रानुभवः, इति चतुष्षष्टिः। भोजः

संभोगभेदः

प्रश्नः। गते तु कोपे प्रथमे समागमे
प्रवासकाले पुनरागमे तथा।
वदन्ति चत्वारि रतानि कामुका-
स्ततोभवान् किन्त्वधिकं व्यवस्यति ॥

अत्र ब्रूमः—यत्तावत्प्रथमसमागमे रतं तदप्यलब्धविस्रम्भायां कामिन्यां अज्ञातगाधमिव सरः शङ्कावगाहं भवति। यदपि प्रवासकाले रतं तदपि तच्छोकाभिभूतत्वान्मन्दरागायास्सास्राविलाक्षमुपेक्षमाणहृदयोद्वेगकरण अरम्यं करुणं ग्रहोपसृष्टं चन्द्रमण्डलमिव न मां प्रीणयति। यदपि प्रवासादागते रतं तदप्यकृतप्रतिकर्मतया प्रियया व्रीलितया व्यञ्जितं दुर्दिनगान्धर्व-

मिवु मन्दरागो भवति। यत्पुनःकोपावगमादागतं तस्सुरासुराविद्धमन्दरपीडिते सर्वौषधिप्रक्षेपाप्यायितवीर्ये भगवति सलिलनिधौ यदुत्पन्नममृतसंज्ञकं किमपि श्रूयते आयुर्वयोऽत्रस्थापनं रसायनं तदप्यत्र वर्तते। ईश्वरदत्तः

संभ्रमः

संभ्रमो न कश्चित्स्थानम्। भावविवेकः

संभ्रमलीला—मेलरागः (कीरवाणीमेलजन्यः)

(आ) स रि प ध स.

(अव) स नि ध प म ग रि स. मध्य

संयुक्ता—पुष्करवाद्ये जातिः

धं के टां के टकिणा मेभिर्यात्वक्षरैस्तु संयुक्ता।

संयुक्तकृता जातिः सा स्याच्चेटगतौ विधातव्या॥

अभिनवगुप्तपाठः

धं धं कैटां कटां एभिर्वात्वक्षरैस्समायुक्ता।

सा गोमुखीति चेटकगतौ विधातव्या॥

नेपालपाठ भरतः

— अवनद्धे जातिः

धं के टां के टकिणामेभिर्यात्वक्षरैस्तु संयुक्ता।

संयुक्तकृता जातिः सात्याचेटगतौ विधातव्या॥ भरतः

एकाङ्किकमुखे योगादक्षराणां प्रयोक्तृभिः।

चेटानां च गतौ जातिः संयुक्ता सा प्रकीर्त्यते॥ नान्यः

संयुता—श्रुतिः

षड्जस्य चतुर्थी श्रुतिः। सं.पः

संयोगः

लययतिपाणीनां संयोजनम्। संयोगस्तु राद्धं विद्धं पर्यागतं च। भरतः

संयोगमेरुः

१	०	०	०											
१	१	०	०	०।										
१	०	०	०	२										
१	१	१	०	३	०ऽ									
१	०	०	०	७	२	०ऽ।ऽ								
१	१	०	१	११	३	०	०	०।ऽऽऽ०।ऽ						
१	०	०	०	२०	४	२	२	०	०	६	०।ऽऽ			
१	१	१	०	३२	५	३	०	२	०	१२	६	।।ऽ		
१	१	०	०	५४	९	४	३	०	०	३२		०।ऽऽ		
१	१	०	.०	८७	१३	५	७	३	२	५०	१२	६	०।ऽऽ	
१	०	०	०	१४३	१८	५	०	०	०	१३४	३२	६		
१	१	१	१	२३२	२४	७	११	४	०	२५१	६०	१२	६	०।ऽऽ
१	०	०	०	३७५	३५	११	०	०	०	५००	१२२	२०	०	२४
१	१	०	०	५१८	४८	१५	२०	८	३	८२१	२२१	३०	१२	६०
१	०	०	०	८८६	६८	२०	०	०	०	१८५४	४२२	५४	०	१८०
१	१	१	०	१५८५	८३	२६	३८	१२	३	३१०६	७६८	८६	३२	३८०

कुम्भः

संयोगमेरुः —तालप्रस्तारः

संयोगमेरुनिर्माणमथ ब्रूते धराधिपः ।
येन विज्ञायते रूपं द्रादिसंयोगसंभवम् ॥
ऊर्ध्वाधस्तस्त्रः कर्तव्याः श्रेणयः कोष्ठभूषिता ।
इष्टतालद्रुतमितैः कोष्ठैर्युक्तास्ततःपरम् ॥
पङ्क्तिद्वयं स्वस्वपूर्वाऽवलेः कर्तव्यमत्र तु ।
द्विद्विकोष्ठोमितं षष्ठ आवलौ श्रेणिकाद्वयम् ॥
कोष्ठैर्कोनितं कार्यं ततः स्यादावलित्रयम् ।
अष्टम्याः कोष्ठकैकेन न्यूनं तस्मात्परावली ॥
द्विद्विकोष्ठैकन्यूनं स्वस्वपूर्वावलेः स्मृते ।
ततः स्यादावलिद्वन्द्वं स्वस्वपूर्वावलेः पुनः ॥
एकैककोष्ठके न्यूनं एवं पञ्चदश भवेत् ।
अथ संयोगविधिनोपरिष्टादङ्कनं यथा ॥
आद्ये दलगपा न्यस्येत् क्रमाच्छ्रेणि चतुष्टये ।
ततः क्रमात्परामूर्ध्वं दलौ दगौ दपौ लगौ ॥
लपौ गपौ च दलगा दलपा इति …… ।
लगपाथो दलगपा न्यस्तव्यास्तालमेरगाः ॥
दपङ्क्तौ सर्वकोष्ठाः स्यु रेकैकाङ्केन संयुताः ।
एकान्तराः ततःपङ्क्तौ गुरोः कोष्ठत्रयं भवेत् ॥
स्वयुक्तं तुर्यकोष्ठ स्यादेक एवं परा अपि ।
प्लुतपङ्क्तौ पञ्चकोष्ठाः स्वयुजोरूपवान् परः ॥
एवं सर्वावलिरमाष्याऽभीष्टद्रुतपदावधिः ।
अस्मिंश्च सर्वलघवः सर्वगा अपि सर्वशः ॥
प्लुताश्चतुर्योगभेदाभेदा ये स्युर्द्वियोगजाः ।
त्रियोगसंभवा भेदाः चतुर्योगभवा अपि ।
संख्यायन्ते यदुक्तस्तन्मेरुस्संयोगपूर्वकः ॥

कुम्भः

संलग्नाः—चरणाङ्गुल्यः

साङ्गुष्ठास्तु मिथोलग्नास्संलग्नाः कर्षणे मताः ।

अशोकः

संलापः—(सल्लापकः) सात्त्वत्यङ्गम्

साधर्षजो निराधर्षजोऽपि वा रागवचनसंयुक्तः ।
साधिक्षेपालापो ज्ञेयः सल्लापकः सोऽपि ॥

अथवा—

धर्माधर्मसमुत्थं यत्र भवेद्रागदोषसंयुक्तम् ।
साधिक्षेपं च वचो ज्ञेयस्संलापको नाम ॥

भरतः

सद्धाधर्षणेन यद्वाक्यं साधर्षम् । तद्विरहितं निराधर्षम् । स्वलीकारकाद्वचनादन्यतोऽपि वा सत्, अनन्तरमधिक्षेपं वचमभिभावकं मानसं कर्म तत्सल्लापकशब्दवाच्यम् । यथा—वेणअश्वत्थामा हत इति श्लोके सत्यवाचेति शब्दः ।

अभिनव

अन्यस्त्वाह नाधीतं न श्रुतं सार्धं त्वया सह मया कश्चित् इत्यधिक्षिप्तवद्वाक्यं एकोऽन्यस्य क्षमायुत इति ।

सागरः

संलेखः—वादनम् (दक्षिणहस्तव्यापारः)

संलेखोऽन्तस्तथाऽहतिः ।

शार्ङ्गः

वीणायां दक्षिणहस्तव्यापारः

अन्तर्यदा समाहन्ति तर्जनी तन्त्रिकामिह ।
तदा वैणिकवर्येण संज्ञा संलेख ईरिता ॥

कुम्भः

संवरणम्—सन्ध्यन्तरम्

संवृतिस्स्वयमुक्तस्य स्वयं प्रच्छादनं भवेत् ।

यथा—शाकुन्तले, दुष्यन्तेन स्वयमुक्तस्य शकुन्तलाप्रसङ्गस्य—क वयं क परोक्षेत्यादि दुष्यन्तवाक्यम् ।

सिंगः

कथान्तरे अनिरूप्यमाणे यथाकार्यापेक्षितया संहरणं तत्संवरणम् । यथा—अनुतापाङ्के चितामुखवाक्यम् ।

सागरः

संवादिप्रयोगः

यस्मिन् गीते योंऽशत्वेन परिकल्पितः षड्जस्तस्य स्थाने मध्यमः क्रियमाणो रागः न भवेत् । यस्मिन् स्थाने मूर्छनावशान्मध्यमः प्रयुक्तः अस्मिन् स्थाने क्रियमाणः षड्जो जातिरागनाशको न भवेत् । षड्जपञ्चमयोः स्थाने प्रयुज्यमानौ जातिकरहानिकरौ न भवतः । एवं ऋषभधैवतयोः स्थाने धैवतर्षभौ जातिरागनाशकरौ न भवतः । एवं गान्धारनिषादयोः स्थाने निषादगान्धारौ ।

मतङ्गः

उत्पद्येते तयोः श्रुत्योः स्वरौ मध्ये तयोरिह ।
श्रुतयो द्वादशाष्टौ वा तौ स्तः संवादिनौ मिथः ॥
स्वरौ निषादगान्धारावन्येषां स्तौ विवादिनौ ।
ऋधयोः वादिनी प्रोक्तौ गन्योर्वा स्तो ऋधाविह ।
शेषाणामनुवादित्वं कुम्भभूपस्य सम्मतम् ॥
समानश्रुतिकालेन संवादित्वेन सम्मतौ ।
षड्जग्रामेऽविकृतौ यथा संवादिनौ सपौ ॥

तथा निषादगान्धारौ तद्वदृषभधैवतौ ।
मसौ संवादिनौ यद्वत् मध्यमग्राम ईरितौ ॥
तद्वच्च षड्जयो त्यागात्पञ्चमस्यान्तिमश्रुतेः ।
पञ्चमस्त्रिश्रुतित्वाच्च संवादी ऋषभेण तु ॥
केषाञ्चिदन्यथा ज्ञेयः संवादस्तद्यथोच्यते ।
यथाहि मध्यमग्रामे मन्योश्च ऋधयोस्तथा ॥
विषमश्रुतिकत्वेऽपि मिथः संवादनं मतम् ।
षड्जग्रामेतु ऋधयोः षड्जसाधारणे तथा ॥
श्रुत्युत्कर्षापकर्षाभ्यां अष्टश्रुत्यन्तरत्वतः ।
समश्रुतिकतायां तु संवादः स्यादनेकधा ॥
षड्जग्रामे तु संवादो समश्रुतिकयोरपि ।
धैवतान्तरयोस्तद्वत् काकल्यन्तरयोरपि ॥
मध्यमेत्वसमश्रुत्योः संवादः कैश्चिदिष्यते ।
अष्टश्रुत्यन्तरत्वेऽस्य साम्यात्तत्रोभयत्र च ॥
काकल्यन्तरयोर्यत्रान्यतरः केवलो भवेत् ।
समौ संवादिनौ तत्र विषमश्रुतिकावपि ॥
साधारणे तु षड्जस्य विषमश्रुतिकौ सपौ ।
मध्यमग्रामकौ ज्ञेयौ किञ्चित्संवादिनौ मिथः ॥
काकल्यन्तरयोर्यत्रान्यतरः केवलो भवेत् ।
न संवादो मिथो मन्योर्गन्योर्वा तत्र सम्मतः ॥
साधारण्ये तु षड्जस्य षड्जग्रामे सपौ समौ ।
न च संवादिनौ स्यातां मिथः संवादिनावपि ॥
क्वाप्यसंवादिता प्रोक्ता स्वतः संवादिनामपि ।
असंवादजुषां क्वापि संवादोऽप्यत्र दर्शितः ॥
एकस्थानसमुद्भूतस्वराणां भूयसां परैः ।
समानं स्थानमुदितं संवादत्वेन तद्यथा ॥
उत्पद्यन्ते स्वरा यत्र पीडनात्तरिगादयः ॥
पधनित्वं श्रयन्त्येते तदूर्ध्वे पीडने कृते ।
क्रमेणान्योन्यमेतेऽतः स्यातां संवादिनौ मिथः ॥
तस्मादेकस्थानवादेः संवाद इति तन्मतम् ।
अस्मादेव तु संवादी नैव लोप्यः कदाचन ।
न लोप्यो मध्यमः क्वापीत्येवमाचार्यसंम्मतम् ॥ कुम्भः

संवादी—स्वरः

संवादिनस्तु समश्रुतिकत्वे सति त्रयोदशनवान्तरत्वेनावबोद्धव्याः । किं तत्संवादित्वं नाम । यद्वादिस्वरेण रागस्वरेण रागत्वं जनितं तन्निर्वाहकत्वं नाम संवादित्वम् ।

मतङ्गः

संवृत्तिः—शृङ्गारचेष्टा

प्रियसंभाषणे लोके परोद्वेगाभिशङ्कया ।
स्वाकारगोपनं यत्तु सा बुधैः संवृत्तिः स्मृता ॥

कुम्भः

संशयः—लक्षणम्

अपरिज्ञाततः स्वार्थे यत्र वाक्यं समाप्यते ।
सोऽनेकत्वाद्विचाराणां संशयः परिकीर्तितः ॥
परप्रशंसावचनं प्रयुक्तं योऽभ्यसूयते ।
पूर्वोत्तरार्थव्याघातः संशयस्स तु कीर्तितः ॥

भरतः

तिष्ठेत्कोपवशादिति श्लोके—आद्यो भागः संशयोदाहरणं उत्तरभागस्तूपपत्त्युदाहरणम् ।

अभिनवः

अपरिज्ञाततत्त्वार्थे वाक्यं यत्र समाप्यते ।
अनेकत्वाद्विचारणां स संशय इति स्मृतः ॥

भरतः

असमाप्तवाक्यत्वात् साधनीयविषयस्वरूपे सन्दिग्धावस्था । एषोऽर्थकामप्रधानेषु रूपकेषु निपुणं प्रयुज्यते । यथा—कुन्दमालायां रामायणकथावाचकौ कुशलवौ सीतावृत्तान्तं पठन्तौ, ततः प्राणैः परित्यक्ता निराशा जनकात्मजा इति तूष्णीं भवतः । रामलक्ष्मणौ किमितः कल्याणमावेदयतीत्यत्र संशयः ।

—शिल्पकाङ्गम्

किमेषा कौमुदी किं वा लावण्यसरसीसखे ।
इत्यादि नाम राधायां संशयः कृष्णभाषिते ॥

शारदातनयः

कोटिद्वयावलम्बने अर्थसंशयः । यथा—सालभञ्जिकायाम्—रूपप्राकारेत्यादि ।

सागरः

अत्र कृष्णभाषिते—हेल्लकृते राधाविप्रलम्भाख्यनाटके कृष्णवाक्यम् । सालभञ्जिका—विद्धसालभञ्जिका १–३१.

—निर्वहणसन्ध्यङ्गम्

उपगूहनस्य नामान्तरम् ।
अद्भुतार्थाभिरधिका संभ्रयः कथ्यते बुधैः ।

सर्वेश्वरः

संस्कृतपाठ्यम्

धीरोद्धते सललिते धीरोदात्ते तथैव च ।
धीरप्रशान्ते च तथा पाठ्यं योज्यं तु संस्कृतम् ॥

एतेषामपि सर्वेषां नायकानां प्रयोगजम् ।
कारणव्यपदेशेन प्राकृतं संप्रयोजयेत् ॥
परिव्राण्मुनिशाक्येषु चोक्षेषु श्रोत्रियेषु च ।
शिष्टा ये चैव लिङ्गस्थाः संस्कृतं तेषु योजयेत् ॥
राज्ञ्याश्च गणिकायाश्च शिल्पकार्यास्तथैव च ।
कलावस्थान्तरकृते योज्यं पाठ्यं तु संस्कृतम् ॥
सन्धिविग्रहसम्पन्नं तथा च प्राप्तवाग्गतिम् ।
ग्रहनक्षत्रचरितं खगानां रुतमेव च ॥
सर्वमेतत्तु विज्ञेयं काव्यबन्धं शुभाशुभम् ।
नृपपत्न्या स्मृतं तस्मात्काले पाठ्यं तु संस्कृतम् ॥
क्रीडार्थं सर्वलोकस्य प्रयोगे च सुखाश्रयम् ।
कलाभ्यासाश्रयं चैव पाठ्यं वेश्यासु संस्कृतम् ॥
कलोपचारज्ञानार्थं क्रीडार्थं पार्थिवस्य च ।
निर्दिष्टं शिल्पकार्यास्तु नाटके संस्कृतं वचः ॥
आम्नायसिद्धं सर्वासां शुभमप्सरसां वचः ।
संसर्गाद्देवतानां च तद्धि लोकोऽनुवर्तते ॥

भरतः

संस्तुत्यः—तानः
गान्धारग्रामे नारदीयतानः ।
ग म प नि रि

तान्यः

संस्थाः

पौरुषप्राधान्ये संस्था भवन्ति । तासां तु पञ्च पर्वाणि । यथा—

प्रारम्भश्च प्रयत्नश्च तथा च प्राप्तिसंभवः ।
नियता तु फलप्राप्तिः फलयोगश्च पञ्चमः ॥

अत्र प्रत्येकं प्रोपसर्गयोगात्पौरुषप्रकर्षोऽवभासते । पुरुषव्यापारेण बलात्कार्यसिद्धिः संस्थाप्यते । इतीमाः संस्था उच्यन्ते ।

भोजः

संस्फोटः—अवमर्शसन्ध्यङ्गम्
संफेटस्य नामान्तरम् ।

संहतम्—जानु
लग्नान्तर्जानु यज्जानु संहतं तद्बुधैर्मतम् ।
तदीर्ष्याकोपलज्जाविरतिभावेषु योषिताम् ॥

अशोकः

जानुद्वयस्य संश्लेषाज्जानु संहतमीरितम् ।

सोमेश्वरः

—चिबुकम्
संवृतास्ये निश्चले च मौने संहतमुच्यते ।

जैनः

—देशीस्थानम्
अन्योन्यसंमिलद्गुल्फाङ्गुष्ठावाग्रसंयुतौ ।
चरणौ यत्र गात्रं च स्वभावस्थितिशोभनम् ।
तत्संहताख्यं स्थानं स्यात्पुष्पाञ्जलिविसर्जने ॥

संहता—हनुः
संहता मिलिता मौने हनुस्स्तम्भे च योज्यते ।

सोमेश्वरः

निश्चलाया यदा सैव संहता मौनतो वरा ।
सेति चलसंहता हनुः ।

अशोकमल्लः

संहारः—भाणिकाङ्गम्
यथाभिलषितावाप्तिः संहार इति कथ्यते ।

शारदातनयः

संहिता—श्रव्यकाव्यम्
यस्यां सन्धीयन्ते मनीषिभिर्विप्रकीर्णवृत्तान्ताः ।
सा संहिते निगदिता यदुवंशदिलीपवंशादि ॥

भोजः

ह

हठतालः
अट्टतालस्य नामान्तरम् ।
परमेश्वरेण वीणालक्षणे प्रयुक्तोऽयं शब्दः ।

हतः—वीणावादनप्राणः
सोमेश्वरो द्रुतमित्याह ।
क्रमेण कर्तरी यत्र श्वसितः कुहरस्तथा ।
रेफश्च भ्रमरो घोषः तद्वाद्यं हतमुच्यते ॥

कुम्भः

हतस्वरवराटिका—रागः
मन्द्रधैवतसंयुक्ता पञ्चमाहतकम्पिता ।
षड्जांशन्याससंयुक्ता हतस्वरवराटिका ॥

जगदेकः

हतस्वरवराटी—उपाङ्गरागः
कम्पितश्चाहतश्चाद्य यत्रादौ पञ्चमस्वरः ।
मन्द्रश्च धैवतस्सोक्ता हतस्वरवराटिका ॥

मतङ्गभरतः

—रागः

अतःपरं हतस्वरवराटी नामको भवेत् ।
षड्जांशन्याससंसक्ता धैवताढ्यस्वरे पुनः ।
मन्द्रस्थानमनुप्राप्ता पञ्चमाहतकम्पिता ॥

हरिः

हतस्वरा धमन्द्रा स्यात्कम्पिताहतपञ्चमा ।

हम्मीरः

हतस्वरा—प्रथमरागः

हतस्वरवराटी स्यात्पञ्चमाहतकम्पिता ।
षड्जांशन्याससंयुक्ता मन्द्रधैवतभूषिता ॥

मोक्षः

हनुः

व्यादीर्णा शिथिला वक्रा संहता चलसंहता ।
प्रचला प्रस्फुरा चैव लोला चेत्यष्टधा हनुः ॥

सोमेश्वरः

हनुमत्क्रिया—रागः

गान्धारर्षभपञ्चमहीना षड्जमहांशसंयुक्ता ।
धैवततारा सप्तममन्द्रा स्याद्धनुकृतिर्नाम ॥

नान्यः

धैवतांशग्रहन्यासषड्जा मन्द्रश्च सप्तमः ।
पञ्चमर्षभगान्धारहीना हनुकृतिर्मता ॥

याष्टिकः

हनुमच्चालः—चित्रतालः

द्वावर्धबिन्दू लंदौ चार्धबिन्दूल्लदौ द्लौ ।
बिन्दवो लदलाः प्रोक्ता हनुमच्चित्रनामके ॥
० ० ∪ ∪ । ० ० ∪ ∪ ॥ ० ० ० । ० ० ० । ० ।

ताललक्षणे

हनुमत्तोडी—मेलकर्ता (रागः)

स रि ० ग ० म ० प ध ० नि ० स.

मत

हनुमत्संहिता

हनुमत्कृता । आञ्जनेयसंहितेत्युक्तं रघुनाथभूपेन ।

हनुमान्

हनुमत्संहिताकारः ।

हन्तालिकः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)

(आ) स रि म प नि स.
(अव) स नि ध म ग रि स.

मत

हम्मीरः

शृङ्गारहारकर्ता । अयं शाकम्भरीवंशप्रभुः । दिल्ली चक्रवर्तिना अल्लाउद्दीन् प्रभुणा महासमरे कश्चिद्धम्मीरो हत इति ज्ञायते । अयमेव स इति वक्तुं न किमपि बाधकमस्ति । काल: क्रि. प. १२९०.

हम्मीररागध्यानम्

रसिको युवा सहासोऽरुणवसनो दण्डकन्दुकी कुतुकी ।
ताम्बूलचर्वी रुचिरो गौरो वीरस्तु हम्मीरः ॥

सोमनाथः

हमीरुकल्याणी—मेलरागः

(आ) स ० रि ग ० ० ० प ध ० ० स.
(अव) स नि ० ध ० प म ० ग ० ० रि स.

मेललक्षणे

—मेलरागः (मेलकल्याणीमेलजन्यः)

(आ) स रि ग म प ध नि प ध प स.
(अव) स नि ध प म ग रि स

मत

हयक्रान्तः—तानः

मध्यमग्रामे नारदीयतानः ।

रि म प ध नि स ?

नान्यः

हयलीलः—देशीतालः

हयलीलस्तुरङ्गलीलः ।

हयलीले विरामान्तद्रुतद्वन्द्वादुभौ द्रुतौ ।
० ० ० ०

वेमः

हयलीला—प्रबन्धः

हयलीला द्विधा प्रोक्ता गद्यजा पद्यजा तथा ।
हयलीलेन तालेन पद्यजा स्याच्चतुर्विधा ॥
यत्र पूर्वार्धमार्यायाः सताळं परिगीयते ।
सताळमुत्तरार्धं तु हयलीला निगद्यते ॥

सोमनाथः

हयसत्त्वा—स्त्री

स्थिरा विभक्तपार्श्वोरुकटीपृष्ठशिरोऽधरा ।
सुरूपा दानशीला च ऋजुस्थूलशिरोऽधरा ॥
कृशा चञ्चलचित्ता च स्निग्धवाक् शीघ्रगामिनी ।
कामक्रोधपरा नित्यं हयसत्त्वा प्रकीर्तिता ॥

भरतः

हरः—देशीतालः
द्रुतौ गुरुद्वयं लौ द्वौ हरः।
ऽ ऽ ॥ ० ० कुम्भः

हरमनोहरी—मेलरागः (मेचकल्याणीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग रि म प नि ध नि प ध नि स.
(अव) स नि ध प म ग म रि स. मञ्जु

हरविलासः—प्रबन्धः
पदैश्च बिरुदैर्लोलैः पाटैरपि विरच्यते।
पादान्तरेरिहाभोगः पाटैर्न्यासोऽपि दृश्यते॥ हरिपालः

पदैस्सबिरुदैः पाटैस्तेन्नकैर्यो विरच्यते।
तथैवान्यपदाभोगः पाटन्यासससमन्वितः।
मतङ्गमुनिना प्रोक्तो नाम्ना हरविलासकः॥ जगन्नाथः

हारः—देशीतालः
द्रुतौ लश्च द्रुतौ लश्च षड्द्रुता यगणो लगौ।
हरिताले। तालप्रस्तारः

हरिकाम्भोजी—मेलकर्ता (रागः)
स ० रि ० ग म ० प ० ध नि ० स. मञ्जु

हरिणः—स्वरजातिः
षड्भिसंख्यैः स्वरैः प्रोक्तो हरिणः पूर्वसूरिभिः। सौमापतम्

हरिणत्रासितः—देशीचारी
कुञ्चिते वलितान्ते च तले चरणयोर्यदा।
सर्वतकीकृत्य चोत्प्लुत्य संहते यदि पातिते।
हरिणत्रासितां चारी तां वदन्ति विपश्चितः॥ वेमः

हरिणप्लुतम्—उत्प्लुतिकरणम्
यत्रोत्प्लुत्य विवृत्यैकां चारीं कृत्वा विवृत्य च।
निपतन्नुत्कटस्थाने तिष्ठेदेष प्लुतं तु तत्॥ वेमः

—करणम्
चार्या तदाख्यया ज्ञेयं करणं हरिणप्लुतम्।
करौ सामान्यतः प्रोक्तौ वक्षःपादानुगाविह।
चार्येव द्विरावृत्य भट्टतण्डुरिदं जगौ॥ ज्यायन

—नृत्तकरणम्
गतागतं शिरः पार्श्वकम्पितन्तूर्ध्वमण्डली।
भयानके च दृक्चार्यौ यत्र तद्धरिणप्लुतम्॥ नन्दी

अत्र गतागतं स्थानकं, भयानकचारी भयानकगतिः।
भयानका त्रस्तगतिः पुरः पश्चाश्च चारिणी।
पलायनपराक्षिभ्यां कातराभ्यां समन्विता॥

हरिणप्लुतः—देशीतालः
हरिणप्लुतविख्याते पादभागचतुष्टयात्।
विरामदो लयत्रयं द्रुतौ मिश्रलघुर्भवेत्॥
० ० ० ० ० । । । ० । लक्ष्मणः

हरिणप्लुता—द्वादशाक्षरवृत्तम्
नभभराः। भरतः

हरिणाश्वा—मूर्छना
मध्यमग्रामे द्वितीया।
(आ) ग म प ध नि स रि·
(अव) रि स नि ध प म ग. पण्डितमण्डली

हरिदेहसमुत्पन्ना गान्धारस्वरसंभवा।
मूर्छना हरिणाश्वा स्यादिन्द्रश्चात्राधिदैवतम्। नान्यः

हरिणी—सप्तदशाक्षरवृत्तम्
नसमरसलगाः। भरतः
इदं वृत्तं ऋषभचेष्टितं, ऋषभललितं—इत्युच्यते।

हरितवर्णः
पीतनीलसमायोगाद्धरितो नाम जायते। भरतः

हरिदर्पः—मेलरागः (हरिकाम्भोजीमेलजन्यः)
(आ) स रि ग म प ध नि स.
(अव) स ध प म रि स. मञ्जु

हरिदश्वः—देशीतालः
अम्बरं हरिदश्वः स्यात्। लक्ष्मणः

हरपालः
सङ्गीतसुधाकरकर्ता। अयं सौराष्ट्रदेशाधिपः। श्रीरङ्गे कावेरीतीरे नाट्यविद्यावर्तीनां स्त्रीणां प्रयोजनमुद्दिश्य सङ्गीतसुधाकरं रचयामासेति ग्रन्थावतारे आह। विचारचतुर्मुख इति अस्य बिरुदमासीत्। कालः क्रै. प. 1175.

हरिप्रकाशः—मेलरागः (धीरशङ्कराभरणमेलजन्यः)

(आ) स रि ग रि ग प नि स.

(अव) स नि ध प म ग रि स. मल्ल

हरिप्रियः—देशीतालः

पृथक्त्रिस्त्रिर्दलगपास्ताले प्रोक्ता हरिप्रिये।

० ० ० । । । ऽ ऽ ऽ ऽ̇ ऽ̇ ऽ̇ कुम्भः

हरिप्रीतः—देशीतालः

हरिप्रीतो रमाङ्कितः ।

ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ लक्ष्मणः

हरिरमितचम्पकशेखरः—सूडप्रबन्धः

श्रीरागो यत्र रागः स्यात्तालस्तु द्रुतमण्ठकः ।
वर्णने वासुदेवस्य रतिस्तद्विषये त्रिधा ॥
पदेभ्यः पाटसन्तानं स्वरास्तेनास्तथैव च ।
प्रयोगश्च भवेद्यत्र स प्रबन्धवरः स्मृतः ।
हरिरमितचम्पकवर्णेभ्यः शेखराभिधः ॥

कुम्भः

हरिरसमन्मथतिलकः—सूडप्रबन्धः

द्रुतमण्ठेन तालेन द्रुतेनैव लयेन च ।
मल्हारे रसरागे स्यात्पदानां सन्ततेः पुरः ॥
स्वरग्रामस्तथा पाटास्तेनापि च यथाक्षरम् ।
हरिरसमन्मथाद्यस्तिलकस्सप्रबन्धराट् ॥ कुम्भः

हरिवक्त्रः—देशीतालः

हरिवक्त्रे विरामान्तलपञ्चकमुदीरितम् ।

॥॥ ।̇ लक्ष्मणः

हरिवल्लभाशोकपल्लवः—सूडप्रबन्धः

प्रतिमण्ठेन तालेन रागे देशाख्यसंज्ञके ।
पदात्तुर्यास्स्वरैर्युक्तः पदात्सप्तमतस्तथा ॥
आकारोपचितालापगमकाकुलविग्रहः ।
हरिवल्लभपूर्वोऽयमशोकपल्लवः स्मृतः ॥ कुम्भः

हरिविलासः—प्रबन्धः

पदैर्विरुदसंबद्धैः पाटैस्तेनैश्च शोभितः ।
नाम्ना हरिविलासोऽयं पदेऽत्र न्यास इष्यते ॥

सोमराजः

हरिविजयमङ्गलाचारः—सूडप्रबन्धः

छन्दसा मङ्गलाख्येन रचनं गद्यपद्ययोः ।
आलापश्च प्रतिपदं नानागमकपेशलः ॥
ध्रुवः प्रतिपदं रागो ललितस्ताल इष्यते ।
आदितालस्स्वरास्तेनाः प्रबन्धास्ते प्रतिष्ठिताः ।
सहरिविजयाद्यश्च मङ्गलाचार उच्यते ॥

कुम्भः

हरिशरणकदलीपत्रम्—सूडप्रबन्धः

रागः स्यात्स्थानगौडाख्यो तालो वर्णयती रसः।
शृङ्गारो विप्रलम्भाख्यः प्रमदामदनाकुलः ॥
पदानामवधेः पाटाः गुम्भिता यत्र गीतके ।
तद्गीतं हरिशरणकदलीपत्रसंज्ञकम् ॥

कुम्भः

हरिसमुदयगरुडपदम्—सूडप्रबन्धः

निस्सारुतालरुचिरो रागे केदारसंज्ञके ।
कविनामाङ्कितपदैः पादैः स्वरतरैश्चितः ॥
ततः पद्यं विलासेनोल्लासितं जगतीपतेः ।
इत्थं हरिसमुदयात् गरुडपदसंज्ञकः ।
प्रबन्धः पृथिवी भर्त्रा हरिभक्तेन वर्णितः ॥

कुम्भः

हरिहरतालराजीजलधरविलासितः—सूडप्रबन्धः

आनितालः प्रथमतः प्रतिमण्ठस्ततःपरम् ।
चतुर्मात्राद्ध्रमण्ठश्च तुर्यः स्याद्द्रुततालकः ॥
तालो वर्णयतिः पश्चान्नवमात्रिकमण्ठकः ।
निस्सारुश्च तथा झम्पा द्रुतमण्ठश्च रूपकः ॥
प्रतितालस्त्रिपुटक एकतालीति संज्ञया ।
त्रयोदशक्रमात्तालाः प्रतितालं पदानि च ॥
यथा शोभालमियुञ्जि तावन्त्येव ततःपरम् ।
काहला तुण्डिकान्यौ च भुकंच शृङ्गशङ्खकौ ॥
पटहश्च हुडुक्का च मुरजः करटापि च ।
रुञ्जा च डमरू ढक्का पाटा एतत्समुद्भवः ॥
निस्सारो पटहो ढक्का मर्दलस्त्रिवली तथा ।
करटेति तथैतेषां प्रधानाक्षरयोजना ॥
एकताल्यां झल्लरी च त्रिवली दुन्दुभिस्तथा ।
घट्टसश्च चतुर्णां स्यादधिका पाटसन्ततिः ॥